

**Časopis za psihologijo in filozofijo
ter za sodelovanje humanističnih ved**

Filozofija

Autor, Tóth, Ošljaj, Borstner, Kante,
Muhovič, Pediček, Adlešič, Rus, Ž. Žagar

Psihologija

Lamovec, Jaušovec, Musek, Kompan,
Bilban, Mumel, Selič, Kobal, Rutar

Družboslovje

V. S. Ruš, Šter, Kolenc,
Židan, Kordigel

Prevod

Russel

Filozofske aktualnosti

Brentano

Poročila

Šuster

Anthro **pos**

UDK 3 Leto 1992, letnik 24, številka V - VI

Anthropos

leto 1992
letnik 24
številka 5-6

Filozofija
Psihologija
Družboslovje
Prevod
Filozofske aktualnosti
Poročila
Povzetki

ČASOPIS ZA PSIHLOGIJO IN FILOZOFIJO TER ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH VED

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze v Ljubljani; izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev.

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, dr. Janez Gregorač, dr. Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cvetka Mlakar, dr. Janek Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek.

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), dr. Milica Bergant (pedagogika), Zvonko Cajnko (sociologija), dr. Gabi Čačinovič-Vogrinič (psihologija), dr. Ludvik Čarni (sociologija), dr. France Černe (ekonomija), dr. Frane Jerman (filozofija), dr. Stane Južnič (politologija), dr. Valentin Kalan (filozofija), dr. Boris Majer (filozofija), dr. Vid Pečjak (psihologija), dr. Vojan Rus (filozofija), Stane Saksida (sociologija).

Odgovorni urednik: dr. Janek Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tehnična urednica in tajnica uredništva: Janja Rebolj

Lektor: Mihael Hvastja

Časopis ima 4-6 števil letno. Rokopisov ne vračamo.

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 2;
telefon 150-001

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite na žiro račun
50100-678-46236.

Cena te številke je 400 tolarjev.

Tisk: SKUŠEK

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s podporo Ministrstva za znanost in tehnologijo, Ministrstva za kulturo in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani.

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-222/92 mb z dne 4. 3. 92 šteje časopis ANTHROPOS za proizvod od katerega se plačuje 5% davek od prometa proizvodov na osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

VSEBINA
(Anthropos, št. 5-6/92)

5 - 6 Marija Švajncer: Oskar Autor (1943-1989)

I. FILOZOFIJA

- 7 - 30 Oskar Autor: Od "MOIPA" k "NOMOΣ": Teze za interpretacijo nastanka grške kulture
- 31 - 38 Cvetka Tóth: Adornov ekskurz o Kantu: Kritični motiv zoper postvaritev pojma
- 39 - 50 Borut Ošljaj: Kant in Evklidov sindrom - II. del
- 51 - 61 Bojan Borstner: Realizem, interni realizem in resnica
- 62 - 70 Božidar Kante: Transcendentalni argument pri Husserlu
- 71 - 83 Jožef Muhovič: Umetnost in formalizacija: Odnos med formo in vsebino v (likovni) umetnosti
- 84 - 94 Franc Pediček: Načela in vodila za kritiško etiko (pa tudi za kritiško didaktiko)
- 95 - 100 Gregor Adlešič: O "novem" ali o "mimezisu otrdelega"
- 101 - 124 Vojan Rus: Človeška in kozmična lepota
- 125 - 134 Igor Ž. Žagar: Performativnost kot polifonija

II. PSIHOLOGIJA

- 135 - 149 Tanja Lamovec: Obrambno vedenje, spoprijemanje (coping) in samospoštovanje: empirični rezultati
- 150 - 159 Norbert Jaušovec: Proučevanje individualnih razlik v sposobnostih: metoda treninga
- 160 - 179 Janek Musek: Izvirne poteze osebnosti
- 180 - 195 Katarina Kompan, Katja Bilban, Janek Musek: Anksioznost, emocionalne poteze osebnosti in soočanje s stresom
- 196 - 209 Damijan Mumel: Vzgojni postopki staršev in agresivnost otrok pri osnovnošolcih in gojencih mladinskega doma
- 210 - 222 Polona Selič: Kriza identitete in začetek študija
- 223 - 235 Darja Kobal: Nekateri zgodnejši obrambni mehanizmi ega v luči teorije objektnih odnosov
- 236 - 246 Dušan Rutar: Psihologija skozi psihoanalizo IV: Zadnji psiholog: Prolegomena k vsaki prihodnji psihologiji

III. DRUŽBOSLOVJE

- 247 - 265 Velko S. Rus, Jože Šter: Izobraževanje in izobraževalna klima kot sestavina socialne klime in determinanta uspešnosti organizacije
- 266 - 280 Janez Kolenc: Namera in učinek v političnem komuniciranju
- 281 - 290 Alojzija Židan: O sprejemanju (ponotranjanju) informativnih sestavin (demokratske) politične kulture
- 291- 301 Metka Kordigel: Branje znanstvene fantastike ali Je znanstvena fantastika resnično mitologija moderne dobe?

IV. PREVOD

- 302 - 311 Bertrand Russel: Značilnosti mentalnih pojavov
(prevedla Zdenka Erbežnik)

V. FILOZOFSKE AKTUALNOSTI

- 312- 317 Franz Brentano, filozof preteklosti in prihodnosti

VI. POROČILA

- 318 - 322 Danilo Šuster: Čas in umetna inteligenca - mednarodna poletna šola
v Bolzanu
- 323 - 324 Pismo republiški maturitetni komisiji

VII. POVZETKI

Slovenski pedagog dr. Oskar Autor je bil rojen četrtega februarja 1943 v Mariboru. Na tedanji Pedagoški akademiji je končal študij biologije in kemije ter nato nekaj let služboval kot osnovnošolski učitelj. Kmalu se je odločil za nadaljevanje študija na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Diplomiral je na oddelku za pedagogiko (1973), pozneje pa je na isti fakulteti opravil tudi magisterij (1982) in doktorat (1988). Po diplomi je poučeval na srednji šoli, leta 1978 pa se je zaposlil na Pedagoški akademiji oziroma kasnejši Pedagoški fakulteti, kjer je deloval do prezgodnje smrti - njegovo ustvarjalno in plodovito življenje se je izteklo devetega decembra 1989.

V svojem delu je na visoki ravni združeval neposredne pedagoške izkušnje in poglobljeno študioznost. Predaval je s posebnim žarom in v študentkah in študentih spodbujal samostojno iskanje resnice.

V slovensko pedagogiko se je zapisal kot soavtor učbenika pedagogike za srednje šole in kot pisec osemindvajsetih znanstvenih razprav, dvanajstih strokovnih člankov ter več recenzij in poljudnih člankov. Sodeloval je pri ustanovitvi in delu Slovenskega društva pedagogov, udeležil se je znanstvenih in strokovnih srečanj. Pomembno je sooblikoval razvoj mariborske Pedagoške fakultete: načrtoval je kakovostne študijske programe in si prizadeval za čim boljšo organiziranost študija. Bil je predstojnik oddelka za pedagogiko, didaktiko in psihologijo ter član habilitacijske komisije pri Univerzi v Mariboru.

Njegova doktorska disertacija Paideia, Humanistično pedagoško bistvo paideia in njegovo uresničevanje v vzgojnoizobraževalni praksi antičnih Grkov, je v pedagoških krogih zbudila veliko pozornost. Dr. Oskar Autor si je zadal obsežno nalogo, saj je skušal ugotoviti in prikazati temeljne razvojne značilnosti grške antične pedagoške misli in prakse, zabeležiti izčrpen fond dejstev, spoznanj in literature s tega področja pedagoške zgodovine in zgodovinopisja ter ugotoviti in prikazati grškega antičnega humanističnega koncepta in razmerja do današnjega humanizma ter uveljaviti možnost aktualizacije. Paideia je Grkom pomenila to, čemur so Rimljani rekli humanitas: kultiviranost, civiliziranost, človeškost človeka v njegovi polni etični intelektualni dimenziji. Seveda pa po mnenju dr. Autorja temu pojmu ni primerno pripisovati sodobnega humanističnega pojmovanja v pomenu demokratičnosti, filantropičnosti in upoštevanja

individualnosti, kajti antični humanizem se v marsičem izenačuje z močjo in gospodovanjem.

Obsežno študijo, ki žal ni izšla v knjižni obliki - zaradi kakovosti in sporočilne vrednosti bi gotovo pomenila pomemben založniški podvig, je dr. Oskar Autor sklenil z ugotovitvijo: "Kolikor je izobrazba bistveni, čeprav ne izključni humanistični kraj človekove človeške identifikacije - in to v dosedanji evropski zgodovini vsekakor je - se nujno vzpostavlja neka avtoriteta vodenja mladega človeka. To pomeni: šolanje (schole) je zahtevna dejavnost, ki ga učenec mora opraviti pod vodstvom svojega učitelja. Z uveljavitvijo in priznanjem individualnosti, svojstvenosti posameznika, je novoveška humanistična pedagogika dosegla bistven napredek v primerjavi z antično. Individualnost otroka je danes lieu commun vsakega humanističnega pedagoškega diskurza. Toda v korak s priznanjem avtonomnosti otrokovih individualnih posebnosti, otrokovega otroštva ipd. je šla večkrat tudi pedagoška umestitev izobraževalne nezahtevnosti, podprta predvsem s tistimi družbenimi (političnimi težnjami, ki so šolo kot izobraževalno ustanovo in z njo tudi učitelja kot odlikovanega predstavnika vednosti razvednotile in ki so poudarjale predvsem pomen 'življenjskih', proizvodno in politično funkcionalnih oblik izobraževanja in vzgoje. Šoli je treba vrniti njeno humanistično izobraževalno vrednost - šola mora učiti in naučiti." (Str. XXI)

Smrt ne izbira. Dr. Oskar Autor je odšel tja, od koder ni vrnitve, poln življenjskih moči in delovnega poleta. Ostal je spomin na pokončnega človeka in na njegovo živo pedagoško misel.

Marija Švajncer

Od "MOIPA" k "NOMOS" (Teze za interpretacijo nastanka grške kulture)

OSKAR AUTOR

POVZETEK

Prispevek analizira Homerjev pojem junaka oziroma Homerjevo humanistično sporočilo - mit o močnem človeku. V homerski socialni strukturi si junak svojo moč zagotavlja v nenehnem kosanju z drugimi, v nenehnem boju za deleže moči, za znake. Za heroja je značilno, da je odvisen od drugih, da ni ponotranjil zakona kot takega, kar bi ga moglo napraviti bolj avtonomnega. V tem se heroj tudi razlikuje od državljana in filozofa grške klasične dobe. Pojem vrline še ni ponotranjen. Heroj je patološki narcis. Homerski junak se postavlja kot racionalno in kultivirano človeško bitje, prav kolikor opredeljuje svoj svet kot iracionalen svet ogrožajočih sil, ki so "nehumane". Herojska struktura je torej že proizvodnja simbolnega sistema predstav lastne človečnosti, ki je zajet v opozicijo Narava-Kultura. To ne-človeško (ne-herojsko) je seveda nekaj nižjega in slabšega, toda ravno kot tako večkrat močnejše, ono, prvo, človeško, ogrožajoče. Je usoda. Postavljamo tezo, da je Moira sam Zeus. Epsko (homersko) strukturiranje mita pomeni vstop v racionalno. Nadaljnji razvoj od mitosa k logosu, to je pojav grške filozofije, pomeni dokončno umestitev racionalnega na mestu mitskega. Grška misel, kakor je formulirana v epu, je postavila logos kot zvižajčnost uma zoper mitski kozmos. Na začetku arhajske dobe se torej razlogi ponotranjijo: človekovih dejanj in njegove usode ne določajo več zunanji agensi, temveč ponotranjena "vest", občutek krivde pred Zakonom kot takim. Človek vlada vsemu, kolikor se podreja zakonu, zakaj "zakon je razum brez poželenja".

ABSTRACT

FROM "MOIPA" TO "NOMOS"

The article analyses Homer's notion of "hero", or Homer's humanistic message - the myth of the strong man. The hero in Homeric social structure acquires power through continuous competition with others, incessant struggle to achieve a share of power, recognition. Characteristic of a hero is the fact that he depends on others and that he does not interiorise the law itself which could render him more autonomous. This is precisely the difference between a hero and a citizen or philosopher of the classical Greek era. The concept of virtue is not yet interiorised. A hero is a pathological narcissist. The Homeric hero constitutes a rational and cultivated human being insofar as he determines his own world as an irrational world of threatening "inhuman"

powers. Thus the structure of a hero is the production of a symbolic system of representations of his own humanity, which is captured in the opposition between nature and culture. This (non-heroic) inhumanity is of course something baser, something worse, but precisely because of this, many times more powerful than human. The first (humanity) is threatened by the second (inhumanity) which plays the role of destiny (Moira). We advocate the theory that Moira is Zeus himself.

The epic (Homeric) structuring of myth represents an entrance to the rational. Further development from mythos to logos, that is the appearance of Greek philosophy, means a definite settlement of the rational in place of the mythical. The Greek mind, as it is portrayed in the epics, places logos as a cunning mind set against the cosmos. At the beginning of the archaic age, reason is interiorised: people's actions and their destinies are no longer determined by external agents but by interiorised "conscience", the feeling of guilt before the law. A human being is ruler over all things to the extent that he is subject to the law, because "law is reason without desire".

UVOD

Po prastarem mitu iranskega izvora so ljudje najprej živeli v harmoniji z naravo in s seboj. To je bila zlata doba in kraj blažnega bivanja se imenuje "pairidacza".¹ To je ime izgubljenega srečja, kajti zlati dobi so sledile vse slabše: srebrna, bronasta in železna, ki je še (vedno) današnja. Ta mit srečamo pri Grkih pri Heziodu, kjer je doživel nenavadno interpolacijo: med bronasto in železno dobo je vstavljena še ena - doba herojev.² O njej pripovedujejo grški miti, predvsem pa Homerjev ep, ta "glavna dediščina, ki so jo prinesli Grki iz barbarstva v civilizacijo"³ in "temeljno besedilo evropske civilizacije".⁴

Podoba junaka (ἥρωες) kakor jo opisujeta Iliada in Odiseja, lahko razumemo kot prvi humanistični ideal v zgodovini evropske kulture in vzgoje: človek oziroma mož, ki se odlikuje po svoji vrlini (ἀρετή), ki je močan, zmožen, se pravi dober (ἀνὴρ ἀγαθός), ki presega vse druge in je najboljši (ἀριστος), z razvitimi telesnimi in umskimi sposobnostmi, skratka človek, ki je "plemenit in razumen (ἀγαθὸς καὶ ἐχέφρων)".⁵

Ta ideal je opredeljeval tudi kasnejša grško kulturo in vzgojo (παιδεία). Grki so priznavali, da je Homer "vzgojil Grčijo".⁶ To iz epa še živo občuteno, v arhajski in v klasični dobi seveda ni bil dobesedni vzor heroja, dasi je kakšna rigidna vzgoja tradicija še v Sokratovem času mogla izhajati dobesedno iz Homerja, a je bila tu že označena kot neumnost.⁷ Tisto v epu, zaradi česar si je pesnik prislužil čast "vzgojitelja Helade", je bilo humanistično sporočilo - mit o močnem človeku. Analiza tega mita je predmet razprave.

1. Staroperz. ograjen, urejen vrt, nasad; gr. παράδεισος - tako Ksenofont imenuje perzijskega kralja, sicer rajski vrt, paradiž.

2. Hes. erg. str. 156-173.

3. F. Engels, Izvor družine, privatne lastnine in države, MEID 5, Ljubljana, 1975, str. 226.

4. M. Horkheimer, Th. Adorno, Dialektik der Aufklärung, Frankfurt/Main, 1969, str. 45.

5. Hom. Il., 9, 341. Antične avtorje in dela zapisujem po okrajšavah v Der Kleine Pauly Lexikon der Antike, dtv, München, 1979, Band 1, str. XXI-XXVI, (Diels Vorsokr. krajšam DK), Antična besedila citiram po obstoječih slovenskih prevodih (Sovre, Gantar idr.; glej v seznamu literature!), pri čemer jih večkrat vzporejam z izvornimi grškimi besedilom ali pa na osnovi grškega izvirmika in tujejezičnega prevoda navajam lastno prevodno interpretacijo. Seznam literature (antične in sodobne) predstavlja le ožji izbor del, sicer glej v opombah k članku!

6. Plat. rep., 606e; prim. Xenophan., B10, DK

7. Xen. symp., 3, 6; prim. Plat. Ion.

ZGODOVINSKA SCENA

Socialni sestav in epu⁸ je naslednji: patriarhalne družine (οἴκοι) so povezane v plemena (φυλαί), živijo na skupnem ozemlju v vasih in utrjenih mestih in gradovih (ἄστυες, to še niso πόλεις). Glavarji najmogočnejših družin so kralji plemena (βασιλῆες), med katerimi je nekdo vrhovni bazilej. Najuglednejši (γέροντες, "starci" oziroma "tisti, ki jim pripada častni delež ali γέρας) tvorijo starešinski svet (γερούσια, βουλή). Vsi ti so vladajoči družbeni sloj, homerska aristokracija, "odlični", "najboljši", "dobri" (ἔσθλοί, ἄριστοι, ἀγαθοί). Tem se pridružujejo skupine mladih bojnih drugov in spremljevalcev (θεράποντες) kakega bazileja. Pod njimi je množica preprostega ljudstva (δῆμος) in vojske (λαός). Tu in tam kakšen obrtnik (δημιουργός, "tisti, ki opravlja javna dela, δῆμιος ἔργα) in dninar ali težak (θήξ), na oikoih bazilejev pa molče tkejo, perejo, pospravljajo itd. skupinice žensk suženj oziroma hlapcev in dekel (δμωαί). Za reševanje skupnih javnih zadev se odrasli moški plemena in fratrije zbirajo na skupščini (ἀγορά), na kateri pa imajo odločilno in zadnjo besedo ἄριστοι. Skupščina, bojno polje in tekmovalne igre so področja, kjer se homerski aristokrat potrjuje v nenehnem kosanju (ἀγών) z drugimi. Homerska socialna struktura kaže na neko arhajsko obliko aristokratske družbene ureditve.⁹

8. Pridružujem se Finleyevim ugotovitvam, da Odiseja odraža družbeno stanje v "dark age" grške zgodovine od 10/9. stol. do 8. stol. pr. n. š. (M. I. Finley, Die Welt des Odysseus, Darmstadt, 1974, str. 41). vendar pa moj razmislek o uporabi epa kot možnega zgodovinskega vira ne gre samo v to smer. Izhajam namreč iz postavke, da Iliada in Odiseja že sama kot taka, kot zapis pomenita neko historično relevantno empirijo ljudi, ki je, kot je danes v psihoanalitični topiki moderno reči, "bolj resnična od same resničnosti".

9. Marroujev opis homerske družbe, ki jo primerja s predfevdalno karolinško: "Na vrhu je kralj, obdan z vojaško aristokracijo..." itd. (H. I. Marrou, Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum, München, 1977, str. 36), je napačen, kakor je napačna tudi Marxova in Engelseva ocena, da gre za "primitivno, vojaško demokracijo", v kateri naj bi bila "stara gentilna organizacija še pri življenjski moči" (MEID 5, str. 312-316). Res je, da Odisej v Il., 2, 204-206 "ne predava o neki obliki vladanja, ampak zahteva pokorščino v vrhovnemu poveljniku v vojski", (MEID 5, str. 315; prim. Aristot., pol., 1285a, 10), nam pa zato o aristokratski obliki vladanja "predava" celoten Homerjev ep, v katerem gledamo vladajoči sloj plemenski bazilejev in glavarjev močnih oikosov, ki prav skozi junaške pesmi aoidov in rapsodov izražajo svoj travmatizirani herojski ideal. Ohranjeni sta stari socialni organizaciji: plemo in fratrija - "Loči može po plemenih (φύλα) in po fratrijah (φρήτρας) v Sovretovem prevodu "po rodovih" - op. A)", (Hom. Il., 2, 362-363)- kjer fratrija predstavlja trdno in jasno zamejeno sorodstveno povezanost moških iz različnih družin in človek, ki je "izven rodu", je ἀπρήτωρ. (Hom. Il., 9, 63). Besedi γενεά in γένος, ki ju prevajamo z "rod", so Grki in tako tudi že Homer uporabljali v dokaj širokem in ohlapnem pomenu izvora, pokolenja, skupnosti, ki ji po patronimičnem načelu pripada posameznik ipd., (Hom. Il., 20, 306; 13,324; Od., 15,267; itd.). Tako je tudi socialna funkcija atiskih "rodov" v času Kleisteneve reforme zelo nejasna, medtem ko fratrije ohranjajo svoj pomen še po reformah; Aristotelovo omembo rodu: "τὰ δὲ γένη καὶ τὰς φρατριάς...", (Aristot. Ath. pol., 21), lahko v tej zvezi razumemo v pomenu oznake za družinski izvor. Homer vsekakor ne pozna rodovne organizacije v smislu pojmov "gens" ali "clan" ali "Sippe", ki je vedno v asociativnem odnosu s pojmom "prvotna demokracija" ipd.), t. j. v pomenu organizacije eksogamnih krvnosorodnih klanov/gensov s klasifikatoričnim sistemom, kakor jih na osnovi Morganovih raziskav opisuje Engels v "Izvoru družine..." (MEID 5, str. 291 i. d.; podrobno o rodovnem sistemu glej v: G. Thomson, Aischylos und Athen, Berlin 1956, str. 24 i. d.). Osnovna družbena "celica" pri Homerju ni rod (gens, klan), ampak velika patriarhalna monogama družina, katere ekonomska osnova je zasebna lastnina živine in zemlje. To je grški οἶκος - prostor temeljne socialne in individualne identifikacije homerskega junaka:

"Nikdar v nečast mu ne bo, da padel je v prid domovini (πάτριος)!

Žena ostane mu živa, bo vama prihodnost otrokom,
dom (οἶκος) ohranjen po njem in dedina (κληῆρος)..."

(Hom. Il., 15, 496-498)

Ekonomska osnova te družbe je bila zasebna lastnina čred živine, zemlje in plena. V Homerjevem epu nastopa govedo kot "moneta", kot mera tržnih vrednosti predmetov v sicer naturalni menjavi - trgovanju.¹⁰ To je razumljivo, saj je živina bila najbrž prvi in glavni objekt posesti nomadskih Indoevropcejev, med njimi tudi Protogrkov, ki so v 2. tisočletju prodirali v egejski prostor. Živinoreja je način produkcije, ki sorazmerno zlahka ustvarja presežke produktov, terja pa tudi večjo prostorsko gibljivost. Tak način življenja živinorejskih oziroma pastirskih nomadskih plemen se je praviloma povezoval z roparskimi pohodi, ki so po drugi strani med poljedelskimi, stalno naseljenimi ljudstvi bili skoraj nepojmljivi, saj bi tu učinkovali samomorilsko. Kolikor bolj pa so barbarski grški prišleki privzemali stalni naseljeniški način življenja, toliko bolj je postajala zemljiška posest pomembna osnova bogastva in moči bazilejev. Del zemlje, ki je bil dodeljen posamezni družini v okviru skupnosti, se je imenoval κληροσ.¹¹ Zemljiško posest, ki je bila že dedna, vidimo v Odiseji. Skupnost Kefalencev na Itaki sestoji iz posameznih οἴκοι z dednimi κληροί, med katerimi je Odisejev Najmogočnejši. Odisejevemu sinu Telemahu nikakor ni samoumnevno zagotovljen položaj prvega bazileja po očetu, (prizadevanje snubcev, da bi si kdo med njimi s poroko s Penelopo, "vdovo" prvega bazileja, zagotovil vrhovni kraljevski položaj, kaže ne še veljaven princip indirektno matrilinearosti), toda očetova zasebna lastnina (dom, posestvo, živina, hlapci in dekle, plen) ostaja nesporna sinova dedina.¹² Delo, ki je v okviru zasebne lastnine produkcijskih sredstev proizvajalo presežno vrednost, je bilo delo drugih ljudi - nelastnikov, sicer predvsem svobodnih, a revnih članov skupnosti, kakršen je bil morda Dolios z družino¹³ ali pa mali Heziodov kmet, ki je venomer mislil na odplačilo dolgov in na rešitev pred lakoto.¹⁴ Navedimo tukaj idilo, ki jo je upodobil mojster Hefajst na Ahilovem ščitu:

"Potlej upodobi polje, z visoko pšenico poraslo,
v urnih rokah ženjcev ostrí se bliskajo srpi...
(žito) vezači vežó...za njimi pa vrsta fantičev
klasje pobira...
Gospod (βασιλεύς) pa molčljivo med njimi
z žezlom stoji ob kopicah, a v srcu igra mu veselje."¹⁵

Zasebna lastnina je obstajala posredovano, po skupni. Najprej pogledimo primer delitve plena, ko prostak Tersites očita Agamemnonu:¹⁶

"Šotor je poln ti medí in žensk se kar tare le-ondi
skrbno odbranih za dar, ki ga dajemo tebi Ahajci
prvemu vselej od plena, kadár zavzamemo mesto."

10. Naturalna menjava: Il., 7, 465-475; govedo kot mera tržne vrednosti: Il., 23, 702-705; 6, 234-236; Od., 1, 430-431.

11. Iz skupne zemljiške posesti plemena so izločali tudi posebne parcele, posvečene božanstvu ali dodeljene prvaku za posebne zasluge. Tak del zemljišča so imenovali τέμενος.

12. Hom. Od., 1, 386-404

13. Ibid., 24, 387 i. d.

14. Hes. erg., 404

15. Hom. Il., 18, 550-557

16. Ibid., 2, 226-228

Junak si torej svoj delež plena ne jemlje kar sam, ampak mu ga podeljuje skupnost. Tu je na delu še tisti stari "rodovni" princip, ko je individualno pridobljen predmet samoumevno lastina skupnosti in šele na ta način je lahko individualna lastnina. Tako tudi Ahil pravi, da so mu Briseido, ki jo je "ugrabil z mečem",¹⁷ "dali v dar sinovi Ahajcev".¹⁸ Ta razmerja med posameznikom in skupnostjo so najbolj vidna pri instituciji κληῖρος. Posamična zasebna lastnina zemlje je nastala z delitvijo (običajno z žrebom) skupne plemenske, kasneje državne posesti (πολιτικὴ χῶρος). V Šparti je bil posamezniku od skupnosti dodeljen κληῖρος pogoj za to, da je imel pravico do udeležbe na sositijah, da je bil torej polnopraven član skupnosti, ὁμοῖος. (Institucija kleruhije se je ohranila in imela pomembno vlogo tudi v obdobju ustanavljanja grških kolonij po Sredozemlju.)

Govorimo o antični obliki lastnine in družbenih odnosov, ki jo je v razliki od azijske in germanske oblike analiziral Marx v "Očrtih...".¹⁹ "Lastnina se pojavlja v dvojni obliki državne in privatne lastnine druge ob drugi, a tako da se privatna lastnina pojavlja kot lastnina, ki jo postavlja državna lastnina, in zato je in mora biti privatni lastnik samo državljani, po drugi strani pa ima njegova lastnina kot lastnina državljana hkrati posebno eksistenco...".²⁰ Takšno razmerje med posameznikom in skupnostjo je eden bistvenih zgodovinskih pogojev za konstituiranje vprašanja o človeku, vprašanja, ki se ne izpostavlja niti v germanski (barbarski) obliki, v kateri nastopa skupnost posamezniku zgolj akcidentalno, niti v azijski obliki, kjer je, nasprotno, skupnosti akcidentalen posameznik. Z antično obliko pa se prvič v zgodovini odpira vprašanje odnosa med ἴδιον in κοινόν kot dvema drug z drugim posredovanima, a avtonomnima elementoma, se pravi, temeljno humanistično vprašanje. Razvoj antične družbene oblike od Homerja, ko junak nastopa kot individuum kolikor je pripadnik družine in plemena, do arhajske in klasične dobe, ko se kot posameznik vzpostavlja le kot svoboden državljani (πολίτης), pomeni hkrati tudi razvoj od imaginarnega nivoja identifikacije homerskega junaka po deležih vnanjih dobrin, ki mu pripadajo kot članu skupnosti, do simbolnega nivoja identifikacije v Zakonu ali vrlini, "v čemer morajo nujno imeti delež vsi državljani, če naj bo država".²¹

V Iliadi 9, 149-156 Agamemnon ponuja Ahilu v dar (za odškodnino) sedem mest z ljudmi in prihodki vred. Ta navedba je v nasprotju s podobo arhajske aristokratske (plemenskih bazilejev) družbe za katero je značilna antična oblika lastnine oziroma odnosa med posameznikom in skupnostjo, kakršno smo mogli izluščiti iz epskega besedila.²² To

17. Ibid., 9, 343

18. Ibid., 1, 392

19. K. Marx, Očrti kritike politične ekonomije, Meti I/8, Ljubljana, 1985, str. 324 i. d. Marx to obliko analizira na primeru klasične Grčije in Rima, t. j. v njeni razviti obliki; prve zastavke te oblike odnosov vidimo že v Homerjevih pesnitvah.

20. Ibid., str. 333. Malo pred tem (str. 327) razlaga Marx takole: "Občina - kot država - je po eni strani odnos teh svobodnih in enakih privatnih lastnikov drug do drugega, njihova zveza navzven, hkrati pa tudi njihovo jamstvo. Občestvo tu prav tako temelji na tem, da so njegovi člani delovni zemljiški lastniki, parcelni kmetje, kakor obstaja njihova samostojnost zaradi odnosa med njimi kot člani občine, zaradi tega, da se zagotovi ager publicus... Tu ostaja članstvo v občini predpostavka za prisvajanje zemlje, toda kot član občine je posameznik privatni lastnik. Njegov odnos do njegove privatne lastnine same kot zemlje je hkrati odnos do njegove biti kot člana občine..."

21. Plat. Prot., 324 e.

22. Finley k temu pripominja: "Agamemnonova pravica do razpolaganja s sedmimi mesti je v epu enkrat in nepojasnen primer" (n. d., str. 99)

mesto je moč interpretirati z modelom azijske družbene oblike lastnine,²³ njegovo neskladje s siceršnjo družbeno podobo v epu pa nas napoti k premisleku o starejših zgodovinskih referencah. Tu najprej pomislimo na mikensko družbo. V srednjeheladski dobi je na Kreti cvetela negrška minojska kultura, ki se nam predstavlja po ostankih nekoč prelepih palač v Faistosu in Knosu. Po njenem propadu je od 14. do 12. stoletja pr. n. š. v heladskem prostoru prevladovala mikenska kultura. Iz zapisov na ohranjenih tablicah (t. i. "linear B" pisava) je razbrati, da je vladajoči sloj govoril neko prvotno obliko grškega jezika (Ahajci?): "wa-na-ka" = kralj (gr. ἄναξ), "la-wa-ge-ta" = vojskovodja (gr. λαός, ἄγω), "pa-si-re-u" = vodja, nadzornik občine (gr. βασιλεύς) itd.²⁴ Za mikensko družbo je značilen centralistični administrativni sistem upravljanja. Številni različni obrtniki so organizirani v proizvodne skupine, prav tako skupine sužnjev, do-e-ro" (gr. δοῦλος), predvsem ženske. Ohranjene tablice natančno beležijo količino pridelkov tistega leta, število govedi in ovac, kose orožja, proviant za delovne skupine, razpored bojnih čet, darove bogovom ipd. Zgodovina ponuja indice za domnevo, da je bila mikenska družba vojaško in administrativno centralizirano organizirana vladavina Ahajcev, ki so iz utrd v Mikenah,²⁵ Pilu, Argu, Tinintu idr. obvladovali večja ali manjša področja občin podrejenega, zdi se, da neahajskega prebivalstva. Te občine so bile last vladarja, namreč tako da so bile kot proizvodne enote davčni vir za centralno oblast.

V 12. stoletju, kmalu po poslednjem slavencem pohodu ahajskih vojščakov nad Trojo, so mikenske "državice" nenadoma propadle, kar zgodovinarji pripisujejo vdoru Dorcev²⁶ in t. i. "pomorskih ljudstev", o nadlegi katerih govorijo tudi egiptčanski zapisi tistega časa. Dejstvo je, da so bile ahajske trdnjave porušene in požgane, število prebivalstva oziroma naselbin se je naglo znižalo,²⁷ pisava je izginila. Nastopilo je skoraj štiristoletno obdobje, ki ga angleško zgodovinopisje imenuje "dark age" in iz katerega prihajata k nam le dva artefakta, ki pa v obliki, v kakršni sta nastala, že oznanujeta konec te "mračne dobe" in začetek tiste, ki jo dandanes imenujemo antična grška civilizacija: to so vaze (protogeometrična in geometrična umetnost) iz 9. in 8. stoletja in Homerjev ep. Ker je Homerjev ep, katerega zapis postavljajo zgodovinarji v 8. stoletje²⁸ nastal v stoletjih od propada Miken na osnovi junaških pesmi, je seveda nujno in večplastno predstavil različne zgodovinske spomine in čase, (od tega da so vojščaki odeti tako v bron kakor v železo, do tega da je v "demokraciji" Agamemnon despot številnih mest). Vendar je za razvitje prvih začetkov humanističnega ideala v podobi heroja bistveno to, da je ep, v tem ko je zajel

23. Marx to obliko, med drugim, opiše tudi takole: "... v večini azijskih zemljskih oblik, povzemajoča enota, ki stoji nad vsemi temi majhnimi občestvi, (se) pojavlja kot višji lastnik ali kot edini lastnik, dejanske občine pa zato le kot dedni posestniki... Del njenega (od občine - op. A.) surplusnega dela pripade višji skupnosti, ki eksistera nazadnje kot oseba..." itd. (METI I/8, str. 325 in 326).

24. Glej J. Chadwick, Mikenski svet, Beograd, 1980.

25. Za našo razpravo bo zelo pomembno razločiti negrško od (proto)grške kulture tudi na ravni arhitekture: na eni strani odprta, neobzidana, radoživa palača (Knos), na drugi težko zidovje "levjih vrat", zazidan grad, trdnjava (Mikene); na eni strani okrogline "Atrejeve zakladnice", na drugi racionalni pravokotnik (proto) grškega bivalnega prostora (megaron).

26. J. Chadwick je vprično odsotnosti materialnih dokazov o prihodu Dorcev postavil in zgodovinsko in lingvistično argumentiral tezo, da so Dorci tam na Peloponezu že prebivali podrejeni Mikencem in so se v 12. stoletju svojim gospodarjem (Ahajcem) uprli in jih premagali. John Chadwick, Who were the Dorians?, Parola del passato, 31 (1976), str. 103-117.

27. Bornemann navaja arheološki podatek, da se je število naselbin v južni Grčiji (Peloponez, Atika) znižalo iz 330 v 13. stoletju na 40 v 11. stoletju. E. Bornemann, Das Patriarchat, Frankfurt/Main, 1986, str. 128.

28. Za osnovo seznanitev s homerskim vprašanjem glej: Z. Dukat, Homersko pitanje, Zagreb, 1985.

zgodovinsko dejstvo, da je centralistični sistem vladavine anaksa izginil in se je polagoma razvil sistem vladavine samostojnih plemenskih in občinskih poglavarjev - bazilejev,²⁹ hkrati izpostavil tudi začetke antične družbene oblike v odnosu med posameznikom in skupnostjo.

S tem je podan le splošen historični okvir. V obdobjih zarje grške kulture je namreč slutiti še neka temeljnija dogajanja, ki so porajala idejni konstrukt heroja v Iliadi in Odiseji. Toda najprej si oglejmo podobo.

PODOBA HEROJA

V epu skorajda ni komunikacije med heroji,³⁰ v katerih se ne bi posredno ali neposredno menjavalo in pridobivalo kako "blago zamenjavno"³¹ ki ima neko vrednost, na primer, "deklé, mnoge umetnosti zna, na štiri jo cenijo vole"³² Homerski junaki imajo razvit občutek za dobrine. Agamemnonu očitajo lakomnost,³³ Odiseju, da je "volk na dobiček".³⁴ Telemah pa ni nič slabši od očeta: tarna, ne le da ga je izgubil, ampak da

"prišlo je še huje: uničeno vas bo imetje...
brez obzira se trati blago, saj ni gospodarja."³⁵

Opozoriti pa je vendarle treba, da je osnovna oblika komunikacij med junaki predvsem menjava blaga v obliki darov, nagrad, odškodnin, žrtvovanj. Taka menjava pa predstavlja že tisto simbolno komunikacijo, kjer ne gre več zgolj za uporabno in tržno vrednost objekta menjave, ampak za "pomen več", za vrednost posestnika predmeta, ki ima funkcijo "častnega deleža" (γέρρας). Γέρρας³⁶ je objekt, ki konstituira junaka v njegovi herojski vrlini, **mu podeli pomen**. To je lahko tudi kos mesa na pojedini:

"Kos najlepši hrbtá, to je ribo, pokloni Aiantu
sin Atréa heroj, mogočni vladar Agamemnon."³⁷

Levy-Strauss ugotavlja v arhajskih družbah tri vrste komunikacij: z dobrinami in uslugami, z ženskami in z informacijami (jezik). "Te tri oblike komunikacij so hkrati oblike menjave."³⁸ V vseh teh oblikah objekt nima zgolj svoje uporabne in menjalne vrednosti, ampak v odnosu do objektov drugih označuje vrednost posestnika objekta. Tako, denimo,

29. Zgodovinsko netočna je tradicionalna šolska interpretacija, da se je v homerski dobi plemstvo vedno bolj osamosvajalo od vrhovne oblasti kralja. Vrhovna oblast kralja - "Wanaka" je propadla v katastrofi v 12. stoletju. Grški jezik je spomin na vrhovnega gospodarja ohranil v obliki *ánax*. Tako imenuje Homer bogove, vrhovnega poveljnika vojske Agamenona, *ánax andrṓn 'Agamémwv*, tudi gospodarja družine, hiše, *oikoió ánaξ*. Za označbo "kralja" grščina pozna predvsem besedo βασιλεύς, ki se je verjetno razvila iz mikenske "pasireu". V Mikenah je "Pasireu" bil vodja ali načelnik občine ali neke delovne enote. Po propadu centralne oblasti je razumljivo, da se je naziv voditeljev posameznih preživelih plemenskih skupin in občin tudi jezikovno navezalo na "pasireu" v obliki "basileus", kar prevajamo s "kralj". Prim. legende o slavnihih atenskih, tebanskih idr. kraljih!

30. Hom. Il., 9, 341.

31. Hom. Od., 8, 163.

32. Hom. Il., 23, 750.

33. Ibid., 1, 122; v 1, 231 je Agamemnon imenovan *δημοβόρος βασιλεύς*.

34. Hom. Od., 8, 164.

35. Ibid., 2, 45-58.

36. Γέρρας pomeni častni delež, častno darilo, odlikovanje, dostojanstvo, ugled, prednost, častna služba.

37. Hom. Il., 7, 321-322.

38. C. Levy-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Zagreb, 1977, str. 93.

beseda v sintagmatski strukturi govora tudi nima le svojega določenega pomena, ki ji pripada po slovarju, marveč nenehno uhaja v metaforo in metonimijo, v "pomen več", kakor tudi ženska ni dobra samo za..., ampak tudi za "misliti". V tej menjavi ljudje menjujejo nekaj, česar sami objekti (ali besede) na sebi nimajo, česar "ni". To česar ni, a se v menjalnem odnosu proizvede, so pomeni. Menjava proizvaja "dobiček", ki je "pomen več", v izpostavljeni razliki. Objekt komunikacije-menjave ima označevalno funkcijo v odnosu do drugega objekta, **pomen (označeno) pa je razlika med njima**. Mogli bi reči, da "herojstvo" ni nič drugega kot izkazana razlika med ribo, "kos najlepši hrba", in drugimi kosi mesa na pojedini. Ti kosi mesa so deleži (μοῖραι), ki vsakmu pripadajo in ravno kot deleži v medsebojnem odnosu vzpostavljajo razliko, to je pomen človeka junaka, **njegov delež** na tem, da je ἀνὴρ ἀγαθός. Če pa razlike ni, ni tudi nikakršnega pomena. Ahil, ki mu je bila odvzeta Briseida, "častno vezilo"³⁹ to obupano začuti:

"Delež enak je obema, zmuznetu in srčnemu borecu,
ista je častna odlika strašljivemu, ista junaku
smrti ne uide lenuh, ne mož, ki veliko je storil."⁴⁰

Objekti komunikacije-menjave so potemtakem označevalci, v katerih junaki najdejo svoj delež biti, kajti ti objekti so resnično ves čas in zgolj samo to - so μοῖραι.⁴¹ Μοῖρα kot dodeljenost, usojeni delež človeškega bivanja človeka, takorekoč ἀνάγκη. Homerski človek se identificira v podobi heroja, a tako, da drsi po vrsti označevalcev, objektov menjave, kjer mu vsak v razliki od drugega podeljuje ustrezen delež te podobe. Ti objekti, postavljeni v medsebojne odnose, človeka zaznamujejo, a ga nikoli prav ne pomenijo. Zato hiti junak naprej skozi verigo menjave in je kar naprej "volk na dobiček".

V Iliadi in Odiseji je junak "ἀγαθὸς καὶ ἐχέφρων".⁴² Ἀγαθός ne pomeni "dober" v današnjem filantropičnem smislu, ampak pomeni "močan, zmogel, obvladujoč". Tako, denimo, Nestor prigovarja Agamemnonu, naj - kljub temu da je (Agamemnon) "dober" (ἀγαθός περ ἑών) - ne jemlje Ahilu dekleta.⁴³ Moč Homerskega junaka lahko interpretiramo z "voljo do moči" in za opis njegovih ravnanj je zelo priročen Heideggerjev kratki povzetek Nietzscheja: "Vsaka moč je moč le, če je in dokler je več-moči (Mehr-Macht)... s tem da presega vsako doseženo stopnjo moči, da torej vsakokrat sama sebe prekosi, premore, premaga (übermachtet)".⁴⁴ To moč si torej junak zagotavlja v nenehnem kosanju z drugimi, v nenehnem boju za deleže moči, za **znake**.⁴⁵ V boju za to veljavo uporabljaja

39. Hom. II., 1356

40. Ibid., 9, 318-319.

41. Μοῖρα pomeni delež, ki komu pripade, in sicer kos zemlje, del plena ipd. μοιράω - delim, razdeljujem. Delež, delitev je tu povezana s predstavo o žrebu, od tod tudi pomen usode.

42. Hom. II., 9, 341

43. Ibid., 1, 275. Omerza je to mesto prevedel, češ "kjer si dober": "Ti, ki si dober sicer, mladenke nikar mu ne jemlji," (Fr. Omerza, Homerjeva Iliada, Ljubljana, 1961), toda smisel je zadel Sovre: "nič mu nikar, četudi si višji, ne jemlji dekleta," (A. Sovre, Iliada, Ljubljana, 1965; podčrtal A.).

44. M. Heidegger, Evropski nihilizem, Ljubljana, 1971, str. 34. Aristokrat "pre-močuje": je ἀγαθός le, če je ἀριστός, se pravi, če ἀριστεύει τίνα - agonalna narava arhajske grške kulture.

45. Herojska struktura predstavlja že začetek izhoda iz barbarskega odnosa do sveta. Heroj se ne zadovolji z zgolj primitivnim načinom polasčanja stvarnih objektov, ne potrjuje se samo po konkretnem drugem, ampak že stoji v simbolnih razmerjih. Temu pritrjuje tudi področje igre, tekmovanj v igri, (ἀθλος), "ki mnogim vsakdanja je hrana", (Hom. Od., 8, 160), in kjer se pomen junaka vzpostavlja že v strukturi čistih reprezentacij. Ne gre za to, da so Grki vzeli igro "zares", obstaja še ono drugo, "ta pravo" življenje, v katerem pa da gre "zares". Nasprotno, Grki so edini med starimi narodi dojeli dejanskost kot "igro", dejanskost kot strukturo simbolnih reprezentacij, in sicer tako, da so jo živeli.

heroj razen poguma, telesne moči in spretnosti tudi **razum**. To da je ἔχέφρων ena od temeljnih zmožnosti, po kateri se junak izkazuje kot "pravi". Značilen primer je, ko k Ahilu pridejo Agamemnonovi poslanci: Odisej, Ajant in Fojniks, sami "tipični" heroji, reprezentanti osnovnih homerskih vrednot: razum in premetenost, pogum in telesna moč, tradicija in vzgoja, da bi dosegli spravo med Agamemnonom in Ahilom. Ahil vztraja v svoji užaljenosti, čeprav mu je Agamemnon pripravljen dati bajno odškodnino. V normalnih okoliščinah bi tolikšna odškodnina popolnoma zadoščala za ponovno vzpostavitev veljave in moči oškodovanca, saj, kakor pravi Ajant:

"Kdo drug ti vzame spravino često celo še za brata,
za sinovo smrt od morilca..., a tebi navdali bogovi
strastno so zlobo in srd samo zbog bore dekleta!"⁴⁶

V arhaiskih družbah je sistem povračil splošno sprejemljiva oblika komunikacij, kajti prav kolikor objekti menjave funkcionirajo zgolj kot označevalci-deleži, so med seboj zamenljivi in nadomestljivi. Zato poslanci Ahilovo zavrnitev Agamemnonove odškodnine razumejo kot nerazumnost, kot nespametnost v istem smislu kakor tudi Agamemnon, ko opravičuje svoja dejanja: "Ate, častitljiva, Zeusova hči, ta vsakogar zmoti."⁴⁷ ἄτη je iracionalna instanca, ki junaku jemlje eno njegovih bistvenih človeških značilnosti, namreč, da φρήνα ἔχει, da je pameten. Isto sporočilo nosi tudi zgodba o Meleagru, s katero skuša stari vzgojitelj Fojniks prepričati Ahila, naj odneha: starodavni junak Meleager je odnehal od svoje (nerazumne) jeze na mater in v zadnjem hipu rešil domače mesto pred sovražniki ter se tako izkazal kot pravi (razumen) junak.⁴⁸ Edino razumno, človeka-junaka vredno dejanje bi torej bilo takšno, kot ga svetuje Fojniks:

"Bilo bi, bogme, manj častno,
ladje braniti že v ognju. Daj, pridi na dane obljube,
kajti enako bogo častili te bodo Ahajci!
Ako pa brez darov pozneje posežeš v klanje
slave ti delež bo manjši, čeprav odbiješ sovraga."⁴⁹

Tudi Odisej, premetenec, svetuje: "Prijazno vedenje je boljše!"⁵⁰ Vemo pa: prijazno vedenje (φιλοφροσύνη) je ljubezen (φιλία) do pameti (φρόνησις).

"Delež slave" je torej, kot vidimo, vendarle utemeljen v razumni menjavi in presovi vrednosti materialnih dobrin, ki tvorijo osnovo bazilejeve moči. Saj sam pesnik kar poskoči ob preveč velikodušni menjavi, ki naj potrdi neko staro gostinsko prijateljstvo:

"Glauku pa vzame le-tu Zeus pamet iz glave, Kroníon,
s sinom Tidéa zamenja, neumnež, opravo sijajno,
zláto za bron, sto juncev mu dá za vrednost devetih!"⁵¹

46. Hom. Il., 9, 632-637.

47. Ibid., 19, 91.

48. Ibid., 9, 524-599.

49. Ibid., 9, 601-605.

50. Ibid., 9, 256.

51. Ibid., 6, 234-236.

Toda enako razumen je tudi izbor junaške smrti. Ahil takole tehta možnosti:

"Dvoje usod me vodi do smrtnega cilja:
ako ostanem le-tu in dalje se bijem krog Troje,
šla je vmitev mi pô zlu, a čaka me slava nesmrtna,
ako pa pridem domov, tja v ljubo deželo očetno,
šla mi je slava pod zlo, a čaka me dolgo življenje."⁵²

Seveda se odloča kot junak:

"Saj tudi Herakla sila ni ušla pogubni usodi...
Zato zdaj rad bi pridobil si slavo!"⁵³

Pridobitev slave (κλέος) in časti (τιμή) ter izgnitev javni sramoti (αἰδώς) in graji (νέμεσις)⁵⁴ je temeljno gibalno junakovih dejanj.⁵⁵ Javno priznanje je za heroja bistven pogoj ohranitve njegovega duševnega zdravja, na priznanju in hvali drugih je zasnovana integracija njegove osebnosti, medtem ko zasmeh, graja, omalovževanje s strani drugih vodi k njegovi dezintegraciji. Kaj se je, na primer, zgodilo Ajantu? Potem ko je padel Ahil, sta se Ajant in Odisej sporekla za njegovo bojno opravo. Ajant jo je terjal zase, saj je imel tudi največ zaslug, da je rešil Ahilovo truplo in opravo iz sovražnikovih rok. Toda po razsodbi ujetih Trojancev so Grki dodelili orožje Odiseju, ki ga je brez kančka slabe vesti vzel. To je bila le prehuda žalitev za največjega junaka med Ahajci po Ahilu. V navalu jeze je snoval maščevanje svojim nevhvaležnim in brezobzirnim rojakom, vendar mu je Atena omračila um in je znorel.⁵⁶ V tej norosti je storil zares sramotno dejanje: z mečem je sekal po ovcah, kakor da bi bile Ahajci. Ko se je ovedel in videl, kaj je storil, se je v popolnem obupu usmrtil. Njegovi rojaki in bojni drugi ga niso pomilovali, nasprotno, dejanje blaznega Ajanta je bilo vse graje vredno. Odisej se je pokesal šele mnogo kasneje, ko je bil na obisku v "kraljestvu senc". Opis Ajantovega konca je značilen primer grškega razumevanja tovrstnih odnosov.⁵⁷

52. Ibid., 6, 234-236.

53. Ibid., 18, 411-415.

54. Standardni poziv k junaštvu in srčnosti borcev je v Iliadi:
"Obudite si v sreih čut sramu in poštenja (αἰδῶ καὶ νέμεσιν)!"
Ibid., 13, 121-122.

55. Slavoljublje pri Grkih ni imelo pejorativnega zvena kakor dandanes. (Glej: Aristot. eth. Nic., 7, 1124a). Za primer navajam Eudemovo solsko volilo v Miletu okrog leta 200 pr.n.š.: "Da bi ljudstvu izkazal dobroto, sebi pa za vse čase prelep spomenik svojega slavohleplja (φιλοδοξία) postavil, je Eudemos, sin Thaliona, v svojem in v imenu svojih bratov Menandra in Diona daroval deset talentov srebra za pouk svobodnih dečkov ... Da pa bo sklep ljudstva in v tej zadevi izpričano Eudemovo slavohleplje (φιλοδοξία) vsem znano." (Glej: E. Ziebarth, Aus dem griechischen Schulwesen, Leipzig u. Berlin, 1914, str. 2 in 9)

56. Podobno se je zgodilo že v zgodovinskem času leta 496 pr.n.š. Kleomedu, atletu iz Astípalaje. (Vrednote in tradicije arhajske junaške dobe so se najdlje ohranjale prav na področju gimnastike.) Na olimpijski tekmi je po nesreči ubil nasprotnika, zato so ga "diskvalificirali", odvzeli so mu nagrado. Kleomed je znorel in ob povratku v rodni kraj je izpulil podpornike v neki šoli, da se je zrušila streha in pod seboj pokopala njega in še šestdeset otrok. (Paus., 4, 15). Tu beremo hkrati tudi omembo prve šole (διδασκαλείον) v antični Grčiji.

57. G. Schwab, Najlepše antične pripovedke, Ljubljana, 1988, str. 528-533. Tako živo opisuje romantik Schwab Ajantovo reakcijo na rozsodbo: "Ostra bolečina mu je šla skozi možgane in vsaka žilica je trepetala v njem. Dolgo je stal kakor kip in strmel predse" (str. 530). Glej tudi: R. Graves, Grški mitovi, Beograd, 1987, str. 581-585 (mit št. 165); Hom. Il., 11, 543-565.

Za heroja je značilno, da je odvisen od drugih, da ni ponotranjil zakona kot takega, kar bi ga moglo napraviti bolj avtonomnega. V tem se heroj tudi razlikuje od državljana in filozofa klasične grške dobe. Sokrat je, denimo, zavnil Kritonov predlog za beg iz ječe, kajti sodba, čeprav je krivična, je stvar zakonov kot takih, ki govorijo: "Umrli boš kot žrtev krivic, ki so ti jo prizadeli, ne mi zakoni, ampak tvoji rojaki - ljudje. Če pobegneš na tak nečasten način... bo visela naša jeza nad teboj, dokler boš živ..."⁵⁸ Na Kritonov ugovor, da bodo ljudje grajali Sokratove prijatelje, češ da ga niso rešili, pa je Sokrat odvrnil: "Če je taka, prijatelj moj ljubi, se ne bomo prida menili za to, kar pravi o nas velika množica, temveč kako sodita tisti eden, ki je izveden o pravici in krivici, in pa resnica sama."⁵⁹ Hektor tudi vztraja pred obličjem smrti, vendar ne zavoljo kakega višjega principa - sam sicer v Iliadi postavlja domovino kot najvišjo vrednoto⁶⁰ - ampak zaradi sramu pred javno grajo drugih. Takole premišljuje:

"ko čaka na mestu, ko bliža orjak se Ahiles...
 Joj mi, če umaknem se zdaj skoz vrata za trdno obzidje!
 Prvi bo vrgel v obraz mi Pulidamas žgoči očiček...
 Strah me je graje Trojancev in tudi Trojank dolgokrilih;
 kaj lahkó, da poreče, ki slabši je mož mimo mene..."⁶¹

Takšen povnanjeni značaj junaštva je viden tudi pri pojmu ἀρετή, vrline. Ἀρετή je tista lastnost, po kateri se človek odlikuje v svoji najboljši značilnosti ali podobi, kar ga dela odličnega, najboljšega. Pri Homerju označuje pojem ἀρετή konkretne zmožnosti oziroma vrline telesa in duha, ki junaku omogočajo, da je ἀνὴρ ἀγαθός. Te vrline pa so se utemeljevale na osnovi sodb in mnenj drugih in šele "v poznoarhaični dobi se sproži proces ponotranjenja pojma arete".⁶² Etimološki izvor besede ἀρετή je zanimiv: ali izhaja iz "nr-eta" od ἀνὴρ - mož, ali pa iz korena "ar-" od ἀρέσκω - ugajam, všeč sem komu. Poučen je razgovor med Nestorjem in Patroklom. Nestor, nekdanj slavni heroj, sedaj starosta Ahajcev, je očital Patroklu neprimerno vedenje njegovega prijatelja Ahila, ki se kuja in se ne udeležuje "bitke, junake slaveče" (stalna Homerjeva fraza). Potem, ko mu je najprej naštel vsa svoja nekdanja slavna dejanja, je rekel:

"Tak sem bil jaz med možmi...Kaj pa Ahiles?
 Svojo vrlost užival bi sam!..."⁶³

Svoje vrline junak pač ne more "uživati sam", ampak le, če jo na nek način "prostituirá", če jo preverja (menjuje) skozi sodbe drugih.

58. Plat. Krit., 16. Da je edina stvar, ki se je Sokrat zares boji, ta, da bi ne bil skladen z Zakonom - in prav zato je tako pogumen in se ne boji ničesar, tudi smrti ne - je iz teh mest v Kritonu (12-17) dovolj jasno. Sokratov odgovor Kritonu je natanko Joadov odgovor Abnerju iz Racinove drame, katerega uporabi Lacan kot referenco pri konceptu "point de capiton": "Bojim se boga, dragi Abner, in v meni ni druge bojazni."

59. Plat. Krit., 8.

60. Tu stoji tisti preslavni in nesmrtni verz: "Znamenje eno le vem: boriti za dom se očetni!", Hom. Il., 12, 234; tudi 15, 496.

61. Hom. Il., 22, 92 i. d.

62. O. Gigon, Ob Nikomahovi etiki, v: Aristotel, Nikomahova etika, Ljubljana, 1964, str. 29.

63. Hom. Il., 11, 762-763.

Heroj je patološki narcis.⁶⁴ Pri njem prevladuje t. i. "veliki Jaz", je brez kritične distance do idealizirane podobe do sebe, vzpostavljajo ga drugi, ki mu kolikor so močnejši od njega (bogovi, višji kralji), služijo kot "idealni objekti" za zagotavljanje njegove lastne "idealnosti". V kolikor tega ne storijo, pa so v očeh junaka slavi, do njih je agresiven. "V osnovi imamo tu opraviti s predojdijsko situacijo: na eni strani vsemočna, varujoča, skrbeča Mati, model "idealnega objekta", na drugi strani agresivno, grozljivo, neobvladljivo okolje in narcisistični "veliki Jaz" je zgolj reakcijska tvorba na to nerazrešeno nesimbolizirano konfliktno situacijo..."⁶⁵ Junak, ki je potrjen zahtevi po zunanjih uspehih, po javnem potrjevanju svoje vrednosti, je dejansko nemočen, od drugih odvisen subjekt, odvisen od tega, ali mu bodo naklonili "ljubezen" ali ne. Tako mu njegov svet predstavlja nekaj nezanesljivega, nepredvidljivega, v bistvu neobvladljivega, iracionalnega, za ljubezen in zaščito katerega si mora nenehno prizadevati in si ga z "zvijačo uma", z "darovi in žrtvami" pridobiti zase, ako ga že ni moč neposredno obvladati (podrediti, premagati).⁶⁶

Homerski junak ni internaliziral Zakona, ni imel izgrajene instance ideala Jaza, določala ga je instanca **materinskega Nadjaza**. Ves "prazen" v sebi, brez notranje opore, brez avtonomne etike, v kateri bi mogel najti smisel svojega bitja in žitja, temeljno sam in osamljen, se je homerski junak bojeval za svojo veljavo, za odobravanje, za obstanek, venomer na preži - eno samo nenehno kosanje, en sam velik $\alpha\gamma\omega\nu$.

MOIPA

Poskusimo navezati pojem materinskega ogrožajočega-zaščitniškega Nadjaza na pojem $\mu\alpha\upsilon\pi\alpha$. Prvotni pomen besede $\mu\alpha\upsilon\pi\alpha$ je del, delež: to in ono, kar človeka doleti v življenju, to so deleži njegove sreče ali nesreče in iz predstave o konkretnih deležih zemlje, plena, hrane, dobrin na sploh, ki komu po žrebu pripadejo, izgaja tudi razvoj v smeri pojma **usode**.

V pojmovnem svetu Homerja je $\mu\alpha\upsilon\pi\alpha$ **zastopnik predstave o ustroju kozmosa kot iracionalnega, nepredvidljivega, neobvladljivega, ne ponotranjenega, človeka ogrožajočega okolja**. Le-to do človeka nikakor ni ravnodušno, zdaj mu nakloni delež sreče, zdaj nesreče, učinkuje kot zunanji Nadjaz, ki nagradi močnega in uniči nemočnega, ki postavlja osnovno "uživaško" zapoved: bodi močan! Ta "nezakonitost" Nadjaza in nuja, pridobiti si zaščito, ki pa principično ni nikoli zagotovljena, je tista temeljna junakova situacija, ki ga drži nenehno v tesnobi. Heroj je ogrožen subjekt, ki vzdrži le tako, da se opre na svoj "veliki, mogočni Jaz", da torej vztraja pri idealni podobi lastnega Jaza in pri zagotavljanju "dobrega" drugega. Prvi evropski humanistični ideal: $\eta\acute{\rho}\omega\varsigma$, subjekt, oprt na "lastne sile", kakor bi rekli dandanes se poraja prav v tej travmatični točki njegove lastne nemoči.

64. O narcisistični strukturi sodobnega človeka glej: S. Žižek, Patološki narcis kot družbeno-nujna forma subjektivnosti, Družboslovne razprave št. 2, Inštitut za sociologijo, Ljubljana, 1985, str. 105-141, ter Ch.Lasch, Narcisistična kultura, Naprijed, Zagreb, 1986.

65. S. Žižek, n. d., str. 113.

66. Kadar junak potrebuje zaščito, pomoč ali uslugo od svojega boga, ga prav rad spomni na darove, žrtve in časti, ki mu jih je doslej že izkazal in zdaj terja hvaležno povračilo od tega boga. (Glej na primer: Hom. Il., 8, 236-244). Homerski junak ni bil nikoli religiozen na tak način kot njegov egipčanski ali iranski vrstnik, vedno je v odnosu do boga ohranjal "zdrav" tekmovalni in trgovski duh, (tudi: Hom. Il., 5, 846-863; prim. Hdt., 1, 87).

Homerski junak sebe postavlja kot racionalno in kultivirano človeško bitje, prav kolikor opredeljuje svoj svet kot iracionalen svet ogrožajočih sil. Te sile so sicer lahko močnejše kot je on in je z njimi treba "računati", vsekakor pa so "inhumane". Herojska struktura je potemtakem že proizvodnja simbolnega sestava predstav lastne človeškosti, ki je zajet v opozicijo Narava-Kultura. Človeškost (Kultura) je pri Homerju definirana z močjo in racionalnostjo, medtem ko nemoč in iracionalnost pomenita nekaj ne-človeškega (Narava). To ne-človeško (ne-herojsko) je seveda nekaj nižjega in slabšega, toda ravno kot takšno večkrat močnejše, ono prvo, človeško, ogrošajoče. Je usoda - μοῖρα.

V patriarhalni grški družbi je ženska reprezentant Narave, stoji na strani μοῖρα, moški pa je reprezentant Kulture, stoji na strani νόμος. Kako je to razmerje opredeljeno ravno s tem, da je v sami moški kulturi nekaj ne-kulturega, barbarskega, nam razkriva Antigona. Travmatska zaznava lastne nekulturnosti je hkrati zaznava neke višje zakonitosti naravnega reda in konflikt z njim je tragičen: "Zdaj sem manj kot nič", pravi Kreon.⁶⁷ Kako torej "rešiti" Kulturo, kako vendarle vztrajati v njeni opredelitvi z νόμος in πόλις? Zbor na koncu tragedije daje pravi grški odgovor:

"Razsodnost je prvi, največji vseh blagrov."⁶⁸

Odnos homerskih junakov do žensk je dvojen. Na eni strani jo kot zakonito družico in mater spoštujejo in cenijo, čeprav jo postavljajo v podrejen družbeni položaj. Še več, junak se celo definira kot kultivirani človeško bitje v odnosu do ženske: "Vsak mož, plemenit in razumen, svoji družici skrbljivo je vdan."⁶⁹ Po drugi strani pa je odnos junaka do ženske odnos do "ženske kot plena in dekle skupne sle".⁷⁰ Ahil poudarja, koliko je na bojnih pohodih že pretrpel, "zmeraj v borbi z možmi in zmeraj za njihove ženske".⁷¹ Ženska je v homerski družbi vsekakor pomemben objekt menjave, komunikacij med heroji.

Ta na rob odrinjena in šibka ženska⁷² pa lahko mogočnega junaka omami in zapelje, ga spravi iz "racionalnega", "močnega", "človeškega" stanja v stanje "nemoči", "ne-človeškosti". Prav ta slabša, šibkejša ženska je nemalokrat skrivnostno močnejša, v bistvu nevarna. Tako je, na primer, "Heri uspelo, dasi je ženska(!)", da je samega "Zeusa speljala nekoč".⁷³ Še več o tem pove 10. spev Odiseje, kjer Kirka na vse načine poskuša zapeljati junaka. Bog Hermes, ki se na te reči spozna, takole svetuje Odiseju:

"Prej pa povem ti še naj vse njene zavratne nakane!

Pitje ti bode zmešala...

ponudila združbo ti v postelji svoji.

No, če ti vrne drugove in samemu dobro postreže,

67. Soph. Ant., 1324-1325.

68. Ibid., 1347-1348; podčrtal A.

69. Hom., Il., 9, 341-342.

70. K. Marx, Ekonomsko-filozofski rokopisi, Meid I, Ljubljana, 1969, str. 331.

71. Hom. Il., 9, 327.

72. In vendar je homerski čas ustvaril mnoge nesmrtno ženske like: razumno Andromaho, Hektorjevo družico; Zvesto, možu in sinu pokomo Penelopo, ki je "tkala podnevi, v noči pa parala spet", (Hom., Od., 19, 149-150); lepo Heleno, ki ji Paris, s katerim se je znala tako strastno ljubiti tam "na Kranah, daljnem otoku", (Hom. Il., 3, 445), že po malem preseda; pogumno in ponosno Klitaimnestro, ki ji je bilo končno vsega dovolj in je Agamemnona, svojega moža, ko se je vrnil domov, zadavila; in še mnoge, ki jih je ovckovečila atiška tragedija (Antigona, Elektra, Medeja, idr.).

73. Hom. Il., 19, 95-97.

potlej ne brani se dlje, užiti ljubezen boginje.
Vendar pa veli je prej priseči na večne bogove,
anti, da ne bi zasnivala hudine ti druge,
kadar boš do golega slečen!).⁷⁴

Tega, da nastopa ženska kot mojra že na začetku grške kulture, ni moč spregledati.⁷⁵ Znale so bile tri Moῖραι, predice, sojenice: Klotho, Atropos in Lachesis. Moῖρα kot sojenica je že poskus, kako spraviti iracionalni Nadjaz v okvir minimalne zakonitosti, to je racionalnosti, predvidljivosti in obvladljivosti; podobno kot tudi Ἐρινύες, ki človeka kaznujejo (prvotno: se maščujejo), če je kršil običaje (ἔθμις). Pozorni bomo predvsem na dejstvo, da skuša Hermes postaviti nasproti ogrožajočim, skrivnostnim silam prav "večne bogove", na katere naj Kirka priseže. Bogovi (Zeus & Co.) so namreč v funkciji zagotavljanja zakonitosti in s tem poroki junakove varnosti, hkrati pa so vendarle še vedno element samega iracionalnega skrivnostnega, junaka ogrožajočega sveta.

V strokovni literaturi je diskusija o odnosu med Zeusom in Mojro.⁷⁶ Antični avtorji, ki povzemajo tradicionalna ozročila in mite, menijo, da Moῖραι in Ἐρινύες ravnajo nujnost (ἀνάγκη), ki ji je podložen tudi sam Ζεύς.⁷⁷ Pri Homerju hierarhični odnos med Zeusom in Mojro ni natančno določen. Oba nastopata večkrat skupaj kot glavna demiurga usodnih dogajanj. Agamemnon: "Krivi so Zeus in Mojra (Sovretov prevod: Usoda) in nočno zalazna Erina."⁷⁸ Ksantos, plemeniti Ahilov konj: "Kriv je veliki bog in z njim presilna usoda (θεός τε μέγας καὶ μοῖρα κραταίη)."⁷⁹

Postavljam tezo, da je sam Zeus Mojra, to je: Zeus je agent varljivega in usodonosnega junakovega sveta, je materinski Nadjaz in izvor junakove ogroženosti in tesnobe. Mogočnega, kakor je, ga junak zazna kot "idealnega zaščitniškega drugega", hkrati pa kot ogrožajočega "sovražnega drugega". Ta ambivalenca junakovega odnosa do boga je v epu vseskozi prisotna. Zeus ni zakoniti bog, kakor, denimo, Jahve, bog Stare zaveze, ki učinkuje prav kot očetovski Nadjaz, strog, neusmiljen, celo krut a zakonit. Zeus pa je, nasprotno, "pučistični" bog (spomnimo se kako je prišel na oblast!), je muhast bog, katerega odločitve so odvisne od tega, "s katero nogo je zjutraj vstal":

"Zeus pa hrabrost (ἀρετήν) možem poveča, pa zopet pomanjša,
kakrašne volje je pač: saj on je med vsemi najjačji."⁸⁰

Zeus kot Usoda, kot osrednji element varljivega sveta, je hkrati tudi tisti "idealni drugi", ki naj zadovolji narcisoicne želje junaka. Za njegovo ljubezen in naklonjenost si junaki prizadevajo. Ne gre preprosto in zgolj za pridobitev neke konkretne koristi, ampak za to, da se junak prav kot tak potrjuje (identifikacija) v ljubezni Drugega, da je, kot bi dejal

74. Hom. Od., 10, 209-301.

75. Thomson zagovarja tezo, da so se grške moῖραι razvile iz neolitskih boginj-mater. G. Thomson, Frühgeschichte Griechenlands und Ägäis, Berlin, 1960, str. 283.

76. Glej: W. Pötscher, Moira, Der kleine Pauly Lexikon der Antike, 3, München, 1979, str. 1391-1395.

77. Aischyl. Prom., 515-519; tudi Herodot je zabeležil to izročilo: "Usodi ne more nihče uiti, tudi bog ne". (Hdt., I, 91).

78. Hom. Il., 19, 87.

79. Ibid., 19, 410.

80. Hom. Il., 20, 242-243. Vidimo odsotnost višjega racionalnega zakona in prisotnost subjektivne volje močnejšega, ki odloča, kakor pač odloča, "kakor pogosto med ljudstvom navda božanskih je kraljev: ti pač ene mrzé, a drugim delijo ljubezen." (Hom. Od., 4, 691-692.)

Platon, θεοφιλής.⁸¹ "Ljuba oba sta enako Kronidu!" je rečeno tekmečema.⁸² A gorje, če bog zahtev ne zadovolji. Tedaj "Zeus oče, postal pospešnik si prevare, skoz in skoz!"⁸³ Zoper takšen svet, "Moiri navkljub",⁸⁴ postavlja junak svojo moč in svojo razumnost kot glavni sredstvi za to, da postane in ostane ἀγαθός.

MYTHOS IN LOGOS

Tradicionalna prosvetljenska interpretacija vmešča mit v register fantastičnega, kar naj bi bilo značilno za mišljenje prvotnega (naravnega) človeka, logos pa v register racionalnega in logičnega, dar naj bi bil izraz višje stopnje družbenega razvoja.⁸⁵ Medtem pa nas je Levy-Strauss poučil, kako so že same mitske strukture logične, kako človek z njimi racionalno opredeljuje svoj svet in svoje mesto v njem, kako je torej mit že kultura, ki iz kaosa dela kosmos.⁸⁶ Glede na to izhajamo v naši razpravi iz teze, da epsko (homersko) strukturiranje mita pomeni vstop v racionalno in da je mit izvorna osnova grške filozofije.

Horkheimer in Adorno sta ep analizirala kot umetniški izraz racionalnega duha, kot "učinek urejajočega razuma, ki razkraja mit ravno s tem, ko ga odseva v racionalnem redu".⁸⁷ Tukaj bom izpostavil predvsem vidik menjave v Homerjevem epu, za katero smo že zgoraj videli, kako predstavlja nek racionalen odnos, v katerem "nihče ničesar ne daje, ne dobrin, ne uslug, ne časti brez ustreznega povračila, neposrednega ali pričakovanega...",⁸⁸ kako je sistem darov, "nekaj vmes med menjavo in žrtvovanjem",⁸⁹ temeljna oblika komunikacij med junaki. Sistem menjave darov in žrtvovanja je sistem produkcije "več vrednosti", je v svojem bistvu sistem pridobivanja moči gospodovanja.⁹⁰ V tem je moment logosa kot "zvičajnosti uma", ki je v epu v funkciji produkcije več-moči - biti ἀγαθός. Homerski junak priznava iracionalnost kozmosa, ki ga skuša urediti z mitom, toda sam deluje in razmišlja racionalno, nikakor magijsko. Na prvih začetkih grškega duha pri Homerju nikakor ne stoji neko fantastično, predlogično ipd. mišljenje, ampak racionalna struktura, sistem racionalnega preračunavanja pogojev mitskega kozmosa za vzpostavitev Jaza.

81. Tu se pri Platonu sklene tisto, kar pričanja že s Homerjem:

"Kdor je nespameten ali blazen, ne more biti prijatelj boga:" (Plat. rep. 382c.)

82. Ta navedek je v kontekstu enega najznačilnejših homerskih agonov, ki sta ga bila Ajant in Hektor pred očmi obeh sovražnih si taborov. Očitno je bil odločil o končni zmagi Ahajcev ali Trojancev, ne bi prekinila glasnika oziroma reditelja iz obeh taborov, ki sta uporabila dvoje učinkovitih psiholoških sredstev: zadovoljitev narcisoidnosti obeh junakov in zadovoljitev običaju, tradiciji. Rekla sta:

"Nehajta, sinka zdaj draga, končajta krvavo morijo!

Ljuba oba sta enako Kronidu, zbiralcu oblakov,

v boju oba sta močna, to videli vsi smo dodobra.

Sploh pa že blizu je noč in noči je dobro ugoditi."

(Hom. Il., 7, 211-312.)

83. Hom. Il., 12, 164-165, (podčrtal A.).

84. Ibid., 20, 336.

85. Reprezentivno delo te interpretacije je vsekakor W. Nestle, Vom Mythos zum Logos, Stuttgart, 1944.

86. C. Levy-Strauss, Strukturalna antropologija, Zagreb, 1977 in Strukturalna antropologija 2, Zagreb, 1988.

87. M. Horkheimer, Th. W. Adorno, Dialektik der Aufklärung, Frankfurt/Main, 1969, str. 42.

88. M. I. Finley, Die Welt des Odysseus, Darmstadt, 1974, str. 60.

89. Horkheimer, Adorno, n. d., str. 46.

90. To se pravi: žrtev je gospodar. "Vsa načrtno izvajana žrtvena dejanja varajo boga, ki mu je žrtveno dejanje namenjeno, in ga podrejajo prvenstvu človekovih ciljev." (Horkheimer, Adorno, str. 48).

Analizirajmo odnos herojev do mantikov, duhovnikov. Le-tem njihove "skrivne" moči ne zagotavljajo privilegiranega položaja, večkrat niti lastne eksistence ne.⁹¹ Glavni trojanski duhovnik Pulidamas odsvetuje napad na Grke, ker je let orla s krvavo kačo med kremplji slabo znamenje. Na to Hektor:

"Svèt tvoj, Pulídamas, ta nikakor mi ni več po volji...
Ti me svetuješ tu, držati se ptic širokokrilih,
jaz pa - še mar ni jih ni, prav nič ne menim se zanje,
najsi na desno leté...najsi na levo morda...
Mi poslušamo raje napoved mogočnega Zeusa...
Znamenje éno le vem: boriti za dom se očetni."⁹²

Hektor zavrača mantiko potemtakem z religioznim in patriotičnim argumentom. Slednji že naznanja prihod nove epohe, ki je grškega človeka definiralo kot *πολίτης*. Tu pa je zanimiv predvsem religiozni argument, sklicevanje na Zeusa, saj ravno olimpijska religija nastopa kot neka racionalna sfera zoper mistiko. Religija herojev je apolinična, v njej ni mesta za skrivnostne sile, tu vladata jasno nebo, Sonce in Zeus.⁹³ Ugotavljali smo že, kako je Zeus (olimpijski bogovi) racionalni element in opora v boju zoper mojro. Če pa Olimpijci sejejo (nezakonito) zlo med ljudmi, se da to lepo razložiti: bog komu škoduje, ker mu je zavisten.⁹⁴ Zavist bogov (*φθόρος θεῶν*) je junakova narcisistična racionalizacija zanj usodnih, nesmiselnih dogodkov in projekcija lastnih osebnostnih potez v boga, v drugega; kakor je zabeleženo še v klasični dobi: "Kako zavistno in omaljivo je sleherno boštvo."⁹⁵

In kaj naj stori naš junak v tem čudnem svetu, kjer "vrčev je dvoje pri Zeusu, v veži nebeški stojita, v enem darovi so zli, iz drugega tečejo dobri: komur pomešane dá Kronion jih, bliskov sejalec, njcga zdaj sreča zadenc, obiše ga v drugo nesreča, komur pa zgolj grenkih, v zasmeh postavlja ga svetu,..."⁹⁶

Lahko se gre mantiko in kabalo, lahko kontemplira to iracionalno, da bi doumel njegov skrivni pomen in mistične mehanizme, po katerih deluje, ter bi ga na ta način skušal obvladati, ali pa temu iracionalnemu (*μοῖρα*) postavi nasproti razum kot način za obvladanje sveta, se pravi, iracionalnost sveta sprejema sicer kot danost, ga "vzame na znanje", a ga že "vkalkulira" v racionalno enačbo svoje eksistence, ki naj se razreši v moč in gospostvo. Homerski junak se odloča za to drugo pot. Ne ravna se slepo po ptičjem letu, pravzaprav ga skrivnost znaka sploh ne zanima, znak upošteva zgolj funkcionalno,

91. Hom. Il., 1, 25-32; 2, 858-859; 5, 149-151; Od., 2, 177-182.

92. Hom. Il., 12, 231-243.

93. Ibid., 3, 275-277. Mnogo kasneje daje Antifont takšen odgovor na vprašanje, kaj je mantika: "Bistrega človeka ugibanje", Antiph., A9, DK. In "komu prerokuje Heraklit Efeški? Ponočnim klatežem, vražarjem, bakhantom, menadam in mistom: njim preti s posmrtno sodbo, njim napoveduje ogenj. Zakaj obhajanje misterijev, kakor je pri ljudeh v navadi, je nesveto." Herakl., B 14, DK.

94. Hom. Il., 17, 71; Od., 5, 118.

95. Hdt., 1, 32.

96. Hom. Il., 24, 527-531.

ako sploh, in bogov ga je strah toliko, kolikor so močnejši kot on, kolikor se je pač nespametno sporeči z njimi. Raje uporablja pamet, zvijačo, da bi jih prepričal v svojo korist, ponuja darove in žrtve, se sklicuje na že kdaj izkazane časti in, kadar je le možno, uporabi tudi fizično silo. Seveda lahko propade, kadarkoli lahko "zatne ga usoda", ampak ravno zato stoji pred njim imperativ biti še bolj ἀγαθὸς καὶ ἐχέφρων. Iz nemoči pred usodonosnimi silami se upravičuje njegovo gospodovanje:⁹⁷

"Ko je pač tako, da sem rojen za kratko življenje,
mogel bi dati vsaj čast Olimpijec tukaj na zemlji,
silni gromovnik mi, Zeus."⁹⁸

Odnos med mitološkim svetom in herojem je v homerskem epu prva grška oblika odnosa med mitosom in logosom. Nadaljni razvoj od mitosa k logosu, to je pojav grške filozofije, pa pomeni dokončno umestitev racionalnega na mestu mitskega, na mestu, od koder se pojasnjuje svet. Grška misel, kakor je formulirana v epu, je postavila **logos kot zvijačo uma zoper mitski kosmos**. Grška misel, kakor je formulirana v filozofiji, pa je kosmos dokončno "preliscičila" - spremenila ga je iz mitskega v racionalnega, κόσμος sam postane Λόγος. Νοῦς.

Ta poskus je viden že pri jonskih naravoslovcih. Eden prvih, ki je bivajoče opredelil po mišljenju, katero ga spoznava, pa je bil Parmenid:

"Kar ni, se spoznati ne da, ne z besedo izreči,
saj je misliti isto, kar biti...
Misli in reci, da biva, kar je,
ker to je mogoče, nebivajoče pa ne...
Eno in isto je mišljenje in predmet mišljenja,
kajti mišljenja brez bivanja ni, le v bivanju samem
misel se izraža, der izven njega nič ni in ne bode,
k temu ga sili že Moira..."⁹⁹

Dovolj značilna je tu Parmenidova navezava na Mojro: bivajoče kot umno in le po umu spoznano (opredeljeno) je njegova **racionalna usojenost**. Do kraja ja takšno razumevanje prisotno pri Heraklitu: "Vse se dogaja po usodi, ki je nujnost", toda "bit usode je um (λόγος)".¹⁰⁰

V epu se človek vzpostavlja na podlagi razuma zoper nerazumni kosmos, v filozofiji pa se človek identificira kot človeško bitje v skladnosti s kosmosom, saj je sam kosmos tukaj razumen. Človek - ta "μικρὸς κόσμος"¹⁰¹ - se tukaj istoveti z noetično bitno bivajočega in se vzpostavlja kot vladajoče bitje tako, da se podreja principu umnega reda, (anti-entropije). Mojra, iracionalno, nagonsko ipd. se umakne v kategorijo "nižje" narave

97. Herojeva "nemoč pred naravo (usodo - op. A.)", pišeta Horkheimer in Adomo, "učinkuje že kot ideologija njegove družbene premoči" in "Odisejeva nemoč pred morjem zveni kot legitimacija popotnika, da se obogati na račun domorodcev... To je meščanska ekonomija kasneje utrdila v pojmu tveganja (Risiko): možnost propada naj moralno upraviči dobiček (Profit)." (Horkheimer, Adomo, n. d., str. 57.)

98. Hom. Il., 1, 352-354.

99. Parm., B1, DK; prim. Anaksimand., B1, DK.

100. Herakl., A 8, DK.

101. Demokr., B34, DK.

in tako je v filozofiji in politiki arhajske in klasične grške dobe vrlina (ἀρετή) rezultat človekovega zakonitega razumnega udejstvovanja, ne pa posledica muhaste volje bogov ali naključja. Aristotel se kar zgrozi nad takšno možnostjo: "Pripisovati golemu naključju ravno to, kar je najvišje in najpopolnejše, bi bilo preveč nesmiselno."¹⁰² Grška filozofija kot racionalna struktura logosa korenini torej v epu, kolikor ta še je racionalnost mitičnega, kolikor vzpostavlja strukturo "zvijače uma". V tej smeri je treba, mislim, zastaviti interpretacijo klasične strukture: "vom Mythos zum Logos".

Ali je s filozofijo mit odpravljen? Logos zanika mitski način razlage sveta in uveljavlja logični, vzročno-posledični in dialektični način. Vendar s tem, ko logos stopi na mesto mitosa, od koder ureja svet, dobi mitološko funkcijo. Ko racionalna misel (filozofija, znanost), vzamimo tukaj novoveški primer, ugotavlja razvoj človeške družbe skozi zgodovino, proizvaja s tem hkrati tudi neko samorazumevanje zgodovine kot zakonitega in smiselnega procesa - oziroma, iz takšnega samorazumevanja zgodovine že a priori izhaja - kjer človekova alienacija ni akcidentna, ampak je konsekventna, iz katere se podaja prav tako konsekventna možnost dezalienacije.¹⁰³ Prav v tem je mitski tega logosa: od izgubljenega do znova pridobljenega raja, od prvotne skupnosti do "združenih producentov" in komunizma. Filozofijo in znanost, humanistični logos, nosi neko, v sami tej racionalni misli netematizirano mesto, od koder se daje, rekli bomo, "pomenov polni svet". **Humanizem je mit o človeku**, mit, ki v tem ko ga humanistični logos kot takega (kot mitskega) zanika v svojem racionalnem (filozofskem, znanstvenem) diskurzu, **postane (mit namreč) skrito stališče logosa, mesto, od koder logos govori.**

Zgodovinska scena II

Sedaj, ko sem predstavil podobo heroja in njegove relacije v svetu, je čas, da nastopijo še predpostavke neke empirične zgodovine. Prve zgodovinske nastavke za konstrukt herojstva je treba iskati pred eposom.

Negrška ljudstva, ki so v 2. tisočletju pr. n. š. in ponekod še v klasični dobi naseljevala Helado in Egejo, so imela drugačno civilizacijo in kulturo kot indoevropski prišleki. Grško izročilo jih je poznalo pod različnimi imeni: Karci, Lelegi, Pelasgi, Eteokreti, Likijci in drugi.¹⁰⁴ To so bila večidel miroljubna poljedelska ljudstva. Njihov sestav simbolov (reprezentacij sveta je izražal zakonitosti naravnih ciklov s poudarjenim "ženskim elementom": boginja Mati, Da-mater (gr. Λημήτις), kult plodnosti ipd. Socialne in sorodstvene vezi so temeljile na načelu **matrilinearnosti** in še v začetku klasične dobe poroča Herdot o Likijcih: "Če vprašáš kakega Likijca, kdo je, se ti bo predstavil z imenom matere, poleg imena pa navedel še ime babice in prababice."¹⁰⁵ Na Kreti je negrška kultura sredi 2.

102. Aristot. eth. Nic., I, 10, 1099b, 24-25.

103. Prim. K. Marx, *Ekonomsko...*, MEID I, str. 332 i. d. Naravoslovne, t.i. "eksaktne" znanosti prav tako proizvajajo mite o racionalno urejenem, obvladanem, "brave new world", o napredku in sreči človeka.

104. V Odiseji so ohranjeni tile romantični verzi iz časov, ko se je grški etnos mešal z negrškim:

"Kreta je zemlji ime, na sredi škrlatnega morja,
lepi in plodni, z valovi obdani. Ljudje tam živijo -
kdo bi prešteli jih mogel? - v mestih devetkrat desetih.
Raznih jezikov mešava zveni ti na uho: Ahajcev,
Eteokrétov ob njih, velesrčnih, pa zopet Kidónov,
Dorijcev dalje trirodnih, napósed božanskih Pelasgov.
Knosos blesti se med mesti, prestolnica Minosa kralja,..."
(Hom. Od., 19, 172-178).

105. Hdt., I, 173.

tisočletja doživela velik civilizacijski razcvet (minojska kultura; t. i. Minosova talasokratija). Predgrško (predindoevropsko) kulturo v Heladi in Egeji imenujemo **matristično**.¹⁰⁶

V ta svet so prečeli vdirati prvi indoevropski predniki Grkov, imenujmo jih **Protogrki**. Tukaj vidimo legendarne Lapite, ki so premagali Kentaure in gradili prve megarone v Tesaliji, Minijce, Tiroide, Nelcide, (Ahajce?), ki so vladali iz mogočnih trdnjav v Pilu (Ano Englianos) in v Mikenah in druge.¹⁰⁷ S seboj so prinesli kult indoevropskega boga Dicusa - prvi kult Zeusa nahajamo v Dodoni v Epiru - in seveda svojo "megalopsihično" mentaliteto. Μεγαλοψυχία pojem, ki ga je stoletja kasneje Aristotel civiliziral in postavil za "krono vsch vrlin",¹⁰⁸ je pomenila zmožnost za drzne, pustolovske, toparske, širokopotezne akcije teh indoevropskih nomadov in vojščakov, ki so se, kakor Jazon in njegovi, zmogli ne le lotiti se iskanja zlatega runa, ampak sploh biti "odprti" za problem in smisel takšnega podjetja. Zgodovinski indici kažejo, da so bili ti prvi Protogrki divji nomadski živinorejci in bojevniki s **patriarhalno** družbeno ureditvijo. Vendar jih ni določal zakon Očeta, temveč nasprotno, podvrženost materinskemu Nadjazu, se pravi, niso bili zavezani nekemu višjemu, ponotranjenemu zakonu, redu, kakor domača matristična ljudstva, ampak zgolj imperativu uspeha in obstanka, iz česar strukturo izhaja njihova temeljna ogroženost. Takšni **primitivni in prestrašeni**, so si prvi protogrški Indoevropejci iskali svoj prostor v novem, tujem, njim komaj razumljivem svetu - v Heladi in Egeji. Višje kulture (višje prav zaradi zavezanosti simbolni strukturi zakona) avtohtonih matrističnih ljudstev patriarhalni indoevropski prišleki niso zmogli niti asimilirati niti akomodirati. Problem "**kulturnega šoka**" so reševali večinoma s silo, hkrati pa Homerjev ep in drugi miti veliko govorijo še o neki obliki uveljavljanja teh prvih Grkov: adoptiranje v tuj vladarski ojkos. O tem na primer pripoveduje zgodba o Belerofontu.

Potem, ko je junak Belerofont opravil mnoga herojska dela in prestal preizkušnje, kralj Likijecv

"počasi spozna, da fant je potomec bogovski,

.... ponudi mu hčerko v zakon,

k temu kraljevih časti mu vsch prepusti polovico.

Kos najboljše zemlje mu odmerijo Likijci v dobro,..."¹⁰⁹

Opozoriti je treba, da so legende o junakih polne takšnega njihovega uveljavljanja, da so si pridobili (ali skušali pridobiti) oblast s poroko kraljeve hčere ali vdove (na primer Telamon in Peleus, Aiakova sinova, Ojdip, Penelopini snubači idr.) in največji grški junak Heraklej, ali ni vse svoje življenje z junaškimi dejanji dokazoval, da je vreden kraljevih hčera in vladaric?¹¹⁰ "Da bi dokazal svojo vrednost, je junak moral prestati veliko preizkušenj, preden si je pridobil kraljevo hčer za plačilo"¹¹¹ Ta motiv, ki ga srečujemo

106. Izraz povzemam po Bomemanu. Ne govorim o matriarhatu, skupnosti, kjer vladajo ženske, temveč o kulturi "ženskega elementa", o matristični kulturi, ki jo določajo pravila matrilinarnosti (posredne ali neposredne), matrilokalnosti, z boginjami oziroma žensko kot osrednjim simbolom. Odlični študiji o predgrški in prvi, zgodnji grški kulturi v Heladi sta - čeprav sicer obe vztrajata na dvomljivem pojmu matriarhata - E. Bomemann, Das Patriarchat, n. d., in G. Thomson, Frühgeschichte Griechenlands und Ägäis, n. d.

107. Na Kreti, na primer najprej negrški minojski etnos (Eteokreti), nato od 14. stoletja prevladuje zgodnjegrški mikenski (Ahajci?) in končno elorski etnos (v "dark age").

108. Aristot. eth. Nic., 4, 7, 1124a.

109. Aristot. eth. Nic., 4, 7, 1124a.

110. Glej: R. Graves, Grčki mitovi, n. d., str. 364 i. d.

111. E. Bomeman, Das Patriarchat, n. d., str. 147.

tudi v mnogih pravljičah o princih, sinovih in junakih, lahko kaj zlahka razumemo kot nevrotski simptom herojske države, ki kaže na neko travmatsko jedro bojazni pred neuspehom, odrinjenstvom, ničnostjo **tujca**.

Bengtson piše: "Indogermansko naseljevanje v Grčijo - prvo verjetno že v začetku srednjeheladske dobe - ni pomenilo enotnega vdora, ampak prej počasen dotok plemen in plemenskih skupin, nenehen proces borb in mirnega sožitja. Indogermanski element je polagoma prevladal nad visokociviliziranimi mediteranskimi prebivalci. Iz duhovnega in antropološkega spoja staromediteranskih in indogermanskih elementov se je v 2. tisočletju izoblikovalo grško ljudstvo."¹¹² V Helado in Egejo se torej niso priseljevali že Grki (Ahajci, Jonci, Dorci), ampak barbarski Indoevropejci (Protogrki) in iz spoja obeh kultur, indoevropske in mediteranske, ob močnih vplivih z Vzhoda (legende o Danaju in Kadmu!), se je razvila kultura, ki ji danes pravimo "grška";¹¹³ formiranje herojske strukture pa je njen prvi temeljni izraz, ἄρχή grštva.

Sestav "herojskih" reprezentacij (označevalcev), v katerih so se ti prvi Grki identificirali kot višji in boljši, je bil sindrom njihove temeljne ogroženosti in iz tega izhajajočega maničnega prizadevanja za obstoj in veljavo, "zmeraj v borbi z možni in zmeraj za njihove ženske".¹¹⁴ Posledica tega je bil zgodovinski **zaton matristične kulture**, ki je pomenil potlačitev "bolečine razlike", se pravi, vzpostavitev razlike med apoliničnim in htonskim. Grštvo v svoji prvotni obliki "heroja" je rezultat travmatičnega soočenja patriarhalne protogrške kulture Dieusa z višje razvito kulturo Da-matere avtohtonih matrističnih ljudstev.

Doba upustošenja, "dark age" (od 12. do 8. stoletja) je bila doba, ko so se zgoraj opisani procesi nastajanja grške kulture (iz 2. tisočletja) dovršili, ko se je do kraja razvila struktura "herojstva", a hkrati v kateri so nastajali družbeni pogoji za zgodovinski obrat k simbolni strukturi Zakona.

V času Hezioda je bila družbena in kulturna podoba Grčije že popolnoma drugačna od tiste, ki jo spoznavamo v Iliadi in Odiseji. V stoletjih po propadu mikenske družbe je Grkom uspelo, da so si počasi ustvarili ekonomske in socialne osnove preživetja in razvoja. V tem obdobju se je zgodil preobrat v produkciji materialnih dobrin, prešli so na gojenje specializiranih poljskih pridelkov: trte, olive, smokve, žitarice.¹¹⁵ To dejstvo je po eni strani terjalo stalno naseljenost in z njo tudi spremembe v družbeni organizaciji v smislu večjega pravnega reda, po drugi strani pa je takšna ekonomija silila producente v trgovino, s katero so hkrati prodirali v Grčijo dosežki z Vzhoda, med katerimi je najpomembnejša pisava.¹¹⁶

V "dark age" so se izoblikovale meje med etničnimi in dialektalnimi skupinami (Dorci, Ahajci-Arkadijci, Jonci, Eolci in severovzhodni grški etnos), izoblikovala se je zavest teh

112. H. Bengtson, Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, München 1977, str. 33.

113. Beseda Ἑλληνες kot skupen naziv za grški etnos se je uveljavila v arhajski dobi od Hezioda dalje. Pri Homerju izraz πανέλληνες (Il., 2, 530), sicer pa kot oznaka enega od plemen in pokrajin: Oblike Σελλοί (Il, 16, 234); Ἑλλάδα (Il, 9, 447; Od., 15, 80).

Beseda Γραικοί (Graeci, Grki), kakor so v Italiji začeli nazivati Helene, pa izvira od starega krajevnega imena Γραῖα v Beociji (Il., 2, 498).

114. Hom. Il., 9, 327; podčrtal A.

115. E. Bommemann, Das Patriarchat, n. d., str. 128 i. d.

116. Grki naj bi sprejeli alfabetsko pisavo od Feničanov, (glej: Hdt., 5, 58-59). Priedrill so jo posebnostim svojega jezika. Najstarejši ohranjeni zapisi v arhajskih alfabetskih znakih so z otoka Theta (V. Zamarovsky, Grško čudo, Zagreb, 1978, str. 115) in z atiških ostraka (H. Bengtson, Griechische Geschichte..., n. d., str. 62) iz časa ob koncu 8. stoletja.

skupin kot enotnega naroda Helenov, k utrjevanju katere so prispevale tudi kolonizacijske migracije Grkov po Sredozemlju, ki so se začele v začetku arhajske dobe, v splošnem je mogoče reči, da je v teh stoletjih dokončno prevladal grški etnos nad negrškim v prostori Helade in Egeje. Z njim pa se je tudi uveljavil **apolinični** princip grštva, ki se je kot tak konstituiral prav v procesu zatona negrške matriistične kulture, katere nasledki so tvorili **htonski** princip grštva. Olimpijski kult je postal javna državotvorna religija, medtem ko so se orfični in dionizični kult, kult Da-matere, umaknili na obrobje družbenega življenja med nižje sloje in v ženske združbe. Tu so ti kult živel v obliki $\mu\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\alpha$ in takšne - namreč tako udomačene in obvladane - jih je racionalna polis arhajske in klasične dobe mogla tudi prisvojiti (priznati) kot legalen element lastnega političnega in religioznega življenja, kot grški element.¹¹⁷

Nova ekonomija, s katero so Grki prehajali iz "dark age" v arhaisko dobo svoje zgodovine, je zahtevala tudi drugačen način socialnih komunikacij in družbene organizacije, ki naj izpostavi in uveljavi princip zakonitosti. Rezultat teh težnj in procesov je grška "mestna država", $\acute{\rho}\acute{o}\lambda\iota\varsigma$. Pólis ni zgolj utrjeno mesto, neka teritorialna enota, ampak je politična enota, ki jo tvorijo ljudje, ne zidovi.¹¹⁸ Grška pólis temelji na dveh principih družbenega življenja ljudi: na zakonu ($\nu\acute{o}\mu\omicron\varsigma$) in na pravnem redu ($\delta\acute{\iota}\kappa\eta$). Oba sta zgodovinski odgovor na potrebo po socializiranem in racionalnem urejanju odnosov v skupnosti ($\kappa\omicron\iota\iota\nu\acute{o}\nu\alpha$). To je tista nova kvaliteta, ki Grke arhajske in klasične dobe postavlja kot civilizirane in kulturne v nasprotju z barbari in z barbarstvom njihove herojske preteklosti.

NOMOS

Novo družbene razmere, ki so se razvijale v "dark age" in v začetku arhajske dobe, so sprožale tudi proces ozaveščanja drugačnih predstav o svetu, namreč kot zakonitem. Proces formiranja pólis kot pravne države in proces formiranja kozmos kot zakonite in racionalne strukture sta dva glavna vidika nastajanja nove dobe grštva. Na mesto $\mu\acute{o}\tau\epsilon\alpha$ stopa $\nu\acute{o}\mu\omicron\varsigma$.¹¹⁹

Spoznali smo že, kako pri Homerju nastopajo bogovi kot reprezentanti Zakona nasproti iracionalnim silam. V Odiseji pravi:

"Sile surove ne ljubijo blaženi večni bogovi,
pač pa spoštujejo pravo ($\delta\acute{\iota}\kappa\eta$) in dela spodobna zemljanov."¹²⁰

117. Prim. Aristot. Ath. pol., 57.

118. Prim. Plut. Th., 11; Thuk., 1, 74; Itdt., 8, 61.

119. Thomson analizira prehod iz matriarhalne plemenske skupnosti v patriarhalno družbo polis in piše takole "Beseda nomos je prvotno označevala isto kot moira: neko delitev ali delež, se pa od moira razlikuje v dvojnem oziru. Prvič ni bila povezana s predstavo o žrebu in drugič, nanašala se je samo na pašnike. Še dolga časa po tem, ko se je rodovna moira razkrojila v družinskih posestvih, so pašniki ostali skupna lastnina in njihovo uporabo je določal običaj. Na ta način je beseda nomos dobila pomen "splošne uporabe", "priznane šege" ter je s tem označila zakonito uporabo. Oba pojma koreninita v plemenski skupnosti. Medtem ko se je pojem Moira vedno bolj umikal, je predstava Nomos prišla do polnega izraza šele mnogo kasneje v demokratični mestni državi. Zaton Moira in vzpon Nomos ustreza prehodu od matriarhalnega plemena k patriarhalni državi." (G. Thomson, Frühgeschichte..., n. d., str. 291.)

120. Hom. Od., 14, 83-84; prim. Hom. Il., 16, 385-387.

Δίκη je tu razumljena kot spoštovanje zakonitosti, ki jo in kakor jo določa nepisani zakon, izročilo, običaj, θέμις. Θέμις je sankcionirala spoštovanje in poslušnost bogovom, starejšim (staršem) in višjim (bazilejem) ter spoštovanje tujca (gostinsko pravo, ξενία).¹²¹

Heziod pa je že v celoti prežet z idejo pravičnosti:

"Le-ti (bogovi -op. A.) nad zemljani bedijo, branijo njih pravice in vidijo dela zločinska", med njimi je tudi "Zeusova hčerka, deviška Pravičnost".¹²² V Teogoniji je Themis mati trem že omenjenim Moirai in tudi trem Horai:¹²³ Eunomia (zakoniti red), Dike (pravica) in Eirene (mir), ki urejajo svet, da deluje po svojih zakonih, se pravi racionalno, predvidljivo, zatorej obvladljivo. To, da je tudi Moira hči Themis in Zeusa je znak, da je že obvladana in **podrejena Zakonu**. Stvar je namreč zdaj v tem: "Sonce ne bo prekoračilo svoje mere, sicer bi ga zgrabile Erinije, pomočnice Pravice."¹²⁴ Na pomenu pridobi pojem pravice, δίκη. Zato tudi zlo ali kazen ni več posledica muhavosti ali zavisti bogov, temveč razumna posledica človekovega kršenja reda in zakonitosti. V tem predstavnem svetu nastopi véμεσις, ki pomeni nek "delež" (véμειν - dodeliti), vendar za razliko od μοίρα pomeni pravični delež ali povračilo. "Nemesis, poslanka Pravice"¹²⁵ je sedaj tista, ki pravično kaznuje, in ne več "nočno zalazna Erina",¹²⁶ maščevalka - ako je človek kršil dike. Na začetku arhajske dobe se potemtakem razlogi ponotranjijo: človekoveh dejanj in njegove usode ne določajo več zunanji agensi, kakor denimo spremenljiva volja boga ali bazileja, strah pred posmehom drugih ipd., ampak ponotranjena "vest", občutek krivde pred Zakonom kot takim. Tu se dogaja tisto, kar Dodds v razvoju grške kulture posrečeno analizira kot proces prehoda oziroma spremembe od "Schamkultur" k "Schuldkultur".¹²⁷

Grki, "normalni otroci",¹²⁸ odraščajo: na mesto materinskega nadjaza, ki je opredeljeval identifikacije homerskega junaka, stopa očetovski ideal jaza grškega državljana (πολίτης) in filozofa (φιλόσοφος). V tem registru simbolnih identifikacij pa človek ni več "divji", barbarski, ampak je "vzgojen", kultiviran, civiliziran. Glavna nadjazovska zapoved homerskega junaka: premagati koga, presegati koga, postane sedaj glavni prestopok zoper umni red in zakon arhajske polis, prestopok zoper εὐνομία, ter se izkaže kot ὕβρις, to je prevzetnost, predrznost. Etična misel arhajske in klasične dobe zavrača ὕβρις, ki jo je treba "gasiti bolj kot požar",¹²⁹ in postavlja mero, "μέτρον ἄριστον",¹³⁰ oziroma "μεσότης",

121. Jaeger k temu pripominja: "Veliko je mest v Homerju, ki nakazujejo obstoj pravil spoštovanja bogov, staršev in tujcev... Hesiod, Dela in dnevi, 183 i.d., navaja med drugim skrunitev pravic tujca in družinskih zvez skupaj z nespoštovanjem bogov kot značilnost železne dobe. Ajshil, Pros. 698-709, je na koncu dolge in svečane molitve Danajevih hčera Zeusu Kseniosu, da naj blagoslovi njihove dobrotnike, prebivalce Arga, vključil tudi molitev za ohranitev trojnega spoštovanja bogov, staršev in tujcev." (W. Jaeger, Paideia; the Ideals of Greek Culture, I, Oxford, 1946, str. 415.)

122. Hes. erg., 253 in 256.

123. Hes. theog., 901-906.

124. Herakl., B 94, DK.

125. Plat. leg., 717d; Nemesis pri Hes. theog., 223.

126. Hom. Il., 19, 87.

127. E. R. Dodds, Die Griechen und das Irrationale, Darmstadt, 1970, str. 17 i. d.

128. K. Marx, Uvod k Očrtom, METI I/8, str. 40.

129. Herakl., B 34, DK.

130. Kleobul., I, DK; ta izrek je eden med mnogimi podobnimi v izročilu sedem modrih:

"Ničesar preveč!" (Solon), "Spoznaj samega sebe! Kroti nagon! Poslušaj zakone!" (Hilon), "Nezmemost škodil!" (Tales), "Ljubi razumnost!" (Bias), "Skrbi za vzgojo, znanje razum!" (Pitak), "Vaja je vse!" (Periander). Glej: Diets Fragmente der Vorsokratiker, Berlin, 1934, str. 61 i. d.

ki "εστιν η αρετη",¹³¹ kot temelj ne le sožitja raznolikih skupin ljudi v polis, ampak tudi kot označevalce bistvenega človeškega, kot αγαθον, ki ga izpelje Aristotel v Nikomahovi etiki.

Človek vlada vsemu, kolikor se podreja zakonu, zakaj "zakon je razum brez poželenja".¹³² Takšno klasično grško pojmovanje izražajo tri znamenite definicije človeka,¹³³ o katerih pa podrobneje kdaj drugič.

LITERATURA (izbor)

Antični avtorji

1. ΟΜΗΡΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΑ, ΙΛΙΑΣ, hg. von A. Scheindler, Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1925.
2. Homer, Iliada, prev. A. Sovrè, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1965.
3. ΟΜΗΡΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΑ, ΟΔΥΣΣΕΙΑ, hg. von A. Scheindler, Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1925.
4. Homer, Odiseja, prev. A. Sovrè, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1966.
5. Hesiodi Carmina, ΘΕΟΓΟΝΙΑ, ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ, recens. A. Rzach, B. G. Teubneri, Lipsiae, 1902.
6. Hesiod, Teogonija, dela in dnevi, prev. K. Gantar, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974.
7. Sophocles, Antigone, ΑΝΤΙΓΟΝΗ, transl. by F. Storr, Loeb Classical Library, London, 1981.
8. Sofokles, Antigona, prev. D. Gantar, Založba Obzorja, Maribor, 1974.
9. Herodotus, ΗΡΟΔΟΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΙ, transl. by A. D. Godley, Loeb Classical Library, London, 1981 (books I-IV), 1982 (Book V-IX).
10. Herdot, Zgodbe, prev. A. Sovre, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1953 (1. del) in 1955 (2. del).
11. Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch von Hermann Deil, 5. Aufl. hrsg. von Walther Kranz, Weidmann'sche Buchhandlung Berlin, 1934 (Bd 1), 1935 (Bd 2), 1937 (Bd 3).
12. Predsokratiki, prev. A. Sovre, Slovenska Matica, Ljubljana, 1988.
13. Predsokratovci, red. B. Bošnjak, M. Sironič, Naprijed, Zagreb, 1983.
14. Plato, Republic, ΠΟΛΙΤΕΙΑ, transl. by P. Shorey, Loeb Classical Library, London, 1978 (Vol. I), 1980 (Vol. II).
15. Platon, Država, prev. J. Košar, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1976.
16. Platon, Država, prev. A. Vilhar, B. Pavlovič, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1976.
17. Plato, Crito, ΚΡΙΤΩΝ, transl. by H. N. Fowler, Loeb Classical Library, London, 1982.
18. Platon, Kriton, prev. A. Sovre, Slovenska Matica, Ljubljana, 1988.
19. Aristotle, Politics, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ, transl. by H. Rackham, Loeb Classical Library, London, 1977.
20. Aristotel, Politika, prev. Ljiljana Stanojevič-Crepajac, Beogradski izdavački-grafički zavod, Beograd, 1975.
21. Aristotelis Ethica Nicomacheia, ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ, recogn. F. Susemihl, B. G. Teubneri, Lipsiae, 1887.
22. Aristoteles, Nikomahova etika, prev. K. Gantar, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1964.

131. Aristot. eth. Nec., 2, 5, 1106b, 27.

132. Aristot. pol., 3, 11, 1287a, 4, (podčrtal O. A.).

133. 1. Λογον δε μονον ανθρωπος εχει των ζωων, v prevodu: "Razum pa samo človek ima med živimi bitji", (Aristot. pol., 1, 1, 1253a, 10; opozoriti naj, da Rackham v Loeb Classical prevaja besedo "λογον" z "speech", "govor", str. 11.); 2. "Παντων χρηματων μετρον εστιν ανθρωπος, των μεν οντων ως εστιν, των δε ουκ οντων ως ουκ εστιν", v prevodu: "Vseh stvari mera je človek, bivajočih da (kakor) so, nebivajočih da (kakor) niso," (Protag., B1. DK); in 3. "...ο ανθρωπος φουσει πολιτικον ζων", v prevodu: "Človek je po naravi družbeno (politično) bitje", (Aristot. pol., 1, 1, 1253a, 9).

Sodobni avtorji (izbor)

1. Bachofen, Johann Jakob, Das Mutterrecht, Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der Alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur, (Auswahl), Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1975.
2. Borneman, Ernest, Das Patriarchat, Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftsystems, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1986.
3. Der Kleine Pauly Lexikon der Antike in fünf Bänden, Deutsche Taschenbuch Verlag, München, 1979.
4. Dodds, Erec Robertson, Die Griechen und das Irrationale, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1970.
5. Finley, M. I., Die Welt des Odysseus, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1974.
6. Gruppe, Otto, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, hrsg. von Muller, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1906.
7. Horkheimer M., Adorno Th. W., Dialektik der Aufklärung, Frankfurt am Main, 1969.
8. Snell, Bruno, Die Entdeckung des Geistes, Studien zur Entstehung des Europäischen Denkens bei den Griechen, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986.
9. Thomson, George, Frühgeschichte Griechenlands und der Ägäis, Akademie Verlag, Berlin (DDR), 1960.
10. Thomson, George, Aischylos und Athen, Akademie Verlag, Berlin (DDR), 1956.
11. Žižek, Slavoj, "Patološki narcis" kot družbeno-nujna forma subjektivnosti, Družboslovne razprave št. 2, Institut za sociologijo, Ljubljana, 1985, str. 105-141.

Adornov ekskurz o Kantu Kritični motiv zoper postvaritev pojma

CVETKA TÓTH

POVZETEK

Članek govori o Adornovi aktualizaciji Kantovega razumevanja pojma v smislu kritičnega motiva zoper postvaritev pojma. Filozofska refleksija mora po Adornu ohranjati nepojmovno v pojmu in tako Adorno še s pomočjo Kanta svojo negativno dialektiko usmerja k nepojmovnemu - toda z naporom pojma.

SUMMARY

ADORNO'S DISCOURSE ON KANT

THE CRITICAL MOTIVE SET AGAINST THE CREATION OF THE NOTION

The article discusses Adorno's reconsideration of Kant's understanding of the concept in the sense of a critical motive pitted against the reification of the concept. Philosophical reflection, according to Adorno, has to preserve the nonconceptual in the concept and thus Adorno, also with the help of Kant, directs his own negative dialectics towards the nonconceptual - but striving to do so by way of the concept.

Za Theodorja W. Adorna "ni ves Kant v tem, kar zaznamuje konvencionalna zgodovina filozofije v kopernikanskem obratu".¹ Kam uvrstiti Adornova sporadična razmišljanja o Kantu, še posebej glede na celoto Adornove filozofske misli? Odgovor nakazuje njegov programski zapis v predgovoru k *Negativni dialektiki*: "Odkar je avtor zaupal svojim lastnim impulzom, je občutil za svojo nalogo, da z močjo subjekta prekine s prividom konstitutivne subjektivnosti."² Zaključni del *Negativne dialektike* se - kot v predgovoru piše sam Adorno - ukvarja z "gibanjem osi" (*Achsendrehung*) kopernikanskega obrata s pomočjo kritične samorefleksije, ki nedvomno zahteva visoko ozaveščen subjekt.

V delu *Negative Dialektik und Erfahrung* avtor Anke Thyen ugotavlja, da je Adornovo razumevanje Kanta zelo blizu tistemu pogledu na absolutni idealizem, ki je

1 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, *Gesammelte Schriften*, Band 6, Suhrkamp, Frankfurt 1973, str. 74.

2 *Ibidem*, str. 10.

že "konsekventno udejanjenje Kantove filozofije". Vendar ta pot, predvsem glede na to, kako razume odnos med subjektivnostjo in objektivnostjo v spoznavanju, pomeni "s Kantom nazaj od Kanta". Je mogoče zato strniti Adornov očitek nemškemu idealizmu v ugotovitev, da je sprevergel dejanski smisel Kantovega kopernikanskega obrata? Dejstvo je, da je nemški idealizem nadaljeval Kantov transcendentni program in s tem vztrajal pri "primatu konstitutivne zavesti". Anke Thyen prihaja tudi do zelo zanimivega in utemeljenega sklepa, da je odnos med Kantovo filozofijo in sistemi nemškega idealizma, še posebej odnos Kant-Hegel, "osnovni položaj, iz katerega izhaja negativna dialektika kot filozofski model".³

Adornov pristop je zastavljen spoznavnoteoretsko in ponovno aktualizira odnos subjekt-objekt. V tej zvezi je treba dejati, da je Adorno nedvomno kantovec, ker izhaja iz teze, da se mišljenje ravna po predmetih in nikakor ni brezpredmetno. Zanj je čisti dogmatizem tisto mišljenje v filozofiji, ki skuša vse deducirati samo iz misli. Ker je predmetnost konstitutivna za subjektivnost, s subjektom pa mislimo po Adornu "filozofsko samoovedanje" (Selbstbesinnung), filozofija torej "ne pozna - kakor raziskovanje - pri vprašanju in odgovoru zaporedja 'najprej- potem'".⁴ Adorno suvereno zapiše: "V filozofiji namreč avtentično vprašanje skoraj vedno na določen način vključuje odgovor nanj." Zato mora filozofija "svoja vprašanja oblikovati po tem, kar je izkusila, da bi to dohitela. Njeni odgovori niso dani, narejeni, ustvarjeni: razvito transparentno vprašanje se preobrne v odgovor." Kar je v mišljenju izraženo, "navaja mišljenje na to, da ne podaja najprej more mathematico probleme in potem dozdevne rešitve. Besede, kot sta npr. problem in rešitev, zvenijo v filozofiji zlagano, ker postulirajo neodvisnost mišljenja od mišljenega ravno tam, kjer sta mišljenje in mišljeno posredovana eno z drugim. Filozofsko je mogoče razumeti pravzaprav samo, kar je resnično."⁵ Ta Adornov tok razmišljanj iz Negativne dialektike omogoča razumevanje njegove eksplikacije odnosa subjekt-objekt, kakor ga ne pojmuje samo v tem delu, ampak je v bistvu značilno za njegov celotni opus.

Če se še enkrat vrnemo k Heglovi kritiki in njegovi zavrnitvi Kantovega prepričanja, da se ne moremo naučiti filozofije, ampak samo filozofiranja, potem si velja v tem kontekstu pobliže ogledati nekatere Adornove - imenovala bi jih kar kantovske in ne antiheglovske - ugovore Heglu. Adorno ugotavlja, da misel pri Heglu s tem, ko "spoznavni teoriji ugovarja, da postaneš kovač samo s kovanjem, v procesu spoznavanja tega, kar se spoznanju upira", potegne iz "svojih predmetov le to, kar je na sebi že misel".⁶ Filozofija je zaradi tega izgubila dragoceno "svobodo do objekta" in čeprav se sklicuje na avtonomijo subjekta, imamo po Adornu opraviti le s "prekletstvom pojma svobode".⁷ Heglova pot filozofiranja je zato obrat h kategoriji in ne povnanjevanje k stvari, in tako bo Adorno ravno s pomočjo Kanta in njegove Kritike praktičnega uma reflektiral pojem svobode v tretjem delu Negativne dialektike. O Fenomenologiji duha in o njenem, že v podnaslovu izraženem programu "Znanost izkustva zavesti", Adorno ugotavlja, da "degradira vsebino tega izkustva v primere kategorij".⁸ Tako je Adornova izrecna

3 Anke Thyen: *Negative Dialektik und Erfahrung. Zur Rationalität des Nichtidentischen bei Adorno*, Suhrkamp, Frankfurt 1989, str. 135.

4 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 71.

5 Ibidem, str. 71-72.

6 Ibidem, str. 38.

7 Ibidem.

8 Ibidem, str. 25.

zahteva po "nereduciranem izkustvu v mediju pojmovne refleksije" dejansko zelo blizu Kantu, opravičuje pa tudi Habermasovo oceno o njegovem kantovstvu. Toda Habermas nikakor ni edini. Tudi Oskar Negt, Anke Thynen, Albrecht Wellmer in drugi opozarjajo na očiten in mestoma tudi prevladujoč Kantov vpliv v Adornovi misli.

Kantova zasluga je vsekakor v tem, da ni reduciral celotne objektivnosti na subjektivnost, čeprav Kant ni pustil, da bi se moment objektivnosti docela izrazil in ne glede na to, da subjekt "tudi pri njem ne pride iz sebe, on kljub temu ne žrtvuje ideje drugosti. Brez nje bi spoznanje prešlo v tautologijo; spoznano bi bilo samo ono samo."⁹ Že na začetku Negativne dialektike Adorno opozarja, da Heglova filozofska refleksija v primerjavi s Kantom ne zagotavlja "nepojmovnega v pojmu", zato Adorno s Kantovo pomočjo usmerja svojo negativno dialektiko k nepojmovnemu. Čeprav najdemo pri interpretih Adornove misli zelo različne sodbe o njegovem dejanskem odnosu do Kanta in do Hegla, o tem, kje je bolj ali manj naklonjen enemu ali drugemu, je nesporno, da je Adornova spoznavnoteoretska pot v marsičem bližja Kantu kot Heglu. To seveda ne pomeni, da so zanj sprejemljive vse Kantove razrešitve in odgovori na najpomembnejša spoznavnoteoretska vprašanja. Adornovo avtonomno spoznavnoteoretsko pozicijo je v marsičem še najlažje opredeliti z že omenjenim prizadevanjem po ohranitvi nereduciranega izkustva in napore pojma, kar je še posebej razvidno v njegovi kritiki idealizma in ontologije.

Če se vprašamo, kaj pravzaprav Adorno misli z naporom pojma in kaj je pojmovno delo, najdemo njegov odgovor najprej v opozorilu, da je treba vedno izhajati iz "naše lastne aktivnosti, naše lastne spontanosti," saj to daje pojmom določeno barvo. Model, ki ga pri tem ponuja, je, "da se je treba do pojmov obnašati na filozofirajoč način, kajti tudi pojem filozofije vam lahko razložim samo s filozofiranjem".¹⁰ Pri umevanju Adorna moramo upoštevati njegovo izjavo, da zanj uvod v filozofijo ni predstavljen drugače "kot uvod v dialektiko".¹¹

Filozofija je za Adorna "permanenten in celo obupen napor, povedati to, česar pravzaprav ni mogoče izraziti".¹² Kot "razvito filozofsko teorijo" razume Adorno "napor pojma, da zastopa nepojmovni moment" in ga uveljavi: filozofija je zanj "vedno samo nekakšna oblika racionalnega procesa revizije racionalnosti in zato pomenijo pojmi, kot sta racionalizem in iracionalizem, ter celoten spor okrog racionalizma, v določenem smislu zmotno razlago, kaj je dejansko filozofija".¹³ Idealizem je ratio dojemal kot nekaj absolutnega, ugotavlja v Negativni dialektiki, "kot sleherni vsebini nadrejeno metodo", zato pa je vse heterogeno bivajoče eliminiral. Kant, ki po Adornu vsaj formalno priznava neidentično (nepojmovno v pojmu), zadržuje emancipirani ratio. Zaradi tega vidi Adorno pri Kantu pozitiven smisel v stvari po sebi, ker ta kljub vsemu izraža rezistenco neidentičnega nasproti pojmovni identifikaciji. Zato je Kantova "apologija stvari po sebi" hkrati še "konstrukcija nečesa neidentičnega kot pogoja možnosti identifikacije, toda tudi konstrukcija tega, kar se izmika kategorialni identifikaciji".¹⁴

9 Ibidem, str. 185.

10 Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 1, Suhrkamp, Frankfurt 1976, str. 185-186.

11 Ibidem, str. 198.

12 Ibidem, str. 82.

13 Ibidem, str. 87.

14 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 286.

Je Adorno potreboval in priznaval Kanta samo zato, da bi z njim laže in bolj prepričljivo demonstriral svojo filozofijo neidentičnega? To je treba odločno zanikati. Morda to ni nikjer tako zelo razvidno, kot v njegovem pogovoru s Kantom o naravi definicije in o definiranju v filozofiji. Smisel pojmovne analize in vsebina pojma nikakor nista podana z definicijo.

Za Adornov način razmišljanja je značilna izjemna "duhovna avtonomija", kot ugotavlja Hermann Schweppenhäuser.¹⁵ Ne glede na to, da je Adorno odklanjal definiranje in definicije, ne moremo trditi, da so Adornovi pojmi nejasni, neopredeljeni ali brez vsebine. V tej zvezi je zanimiva ugotovitev, ki jo je podal Friedemann Grenz v svojem znanem in dokaj priznanem delu z naslovom Adornos Philosophie in Grundbegriffe (1974), da namreč pri Adornu ni nobenega neopredeljenega pojma. Oceno o izjemni avtonomiji Adornovega duha nazorno potrjuje dejstvo, da Adorno že v svojem najzgodnejšem obdobju premore takšno jasnost in vsebinsko opredeljenost pojmov, da pravzaprav sploh ne moremo govoriti o zgodnjem in o poznem Adornu ali o različnih, medsebojno kontroverznih fazah v njegovem duhovnem razvoju. To Adornovo držo so seveda opazili mnogi interpreti njegove misli, tudi Grenz.¹⁶ Grenz gre v svoji oceni narave Adornove pojmovnosti celo tako daleč, da izrecno opozarja na to, da vsak njegov stavek premore "filozofskozgodovinsko poanto".¹⁷ Mislim, da je ta trditev docela sprejemljiva, kajti pri branju različnih Adornovih filozofskih del vselej zaznamo filozofijo zgodovine, reflektirano in utemeljeno ravno s konkretno pojmovnostjo.

Njegova temeljna zahteva glede pojmov in pojmotvornosti je, da se ohranja v njih moment nepojmovnosti. O tem piše na začetku Negativne dialektike. Samo z nekaj stavki in v zelo zgoščeni obliki pove: "Filozofska refleksija zagotavlja nepojmovno v pojmu. Drugače bi bil ta prazen, kot pravi Kant, nazadnje bi sploh ne bil več pojem nečesa in bi bil tako ničn."¹⁸ V svojih predavanjih je izrecno poudarjal, da odnos filozofije do pojmov ni v tem, da bi si jih ustvarjala in jih določala, ampak se filozofija nenehno sooča s tem, kar pojmi s seboj objektivno izražajo. Skratka, Adornova temeljna zahteva glede mišljenja je, naj ni nikdar brezpredmetno in naj se ne obnaša samozadostno. Pojem je torej vedno pojem nečesa, če dobesedno ponovimo za Adornom iz Negativne dialektike. S tem tudi vedno znova utemeljuje smisel svojega konkretnega filozofiranja, kot bi ga imenovala.

Vsak filozofski izraz je neločljivo povezan s stvarjo, o kateri govori. Pomena pojmov v filozofiji po Adornu ni mogoče določiti z definicijo, ampak samo z eksplikacijo. V najbolj dobesednem pomenu je definicija pojasnjevanje nekega pojma s pomočjo drugega pojma, kar je čista tautologija. Pri eksplikaciji pa gre za ugotavljanje (Feststellung) in ne za določanje (Festsetzung) pomena, zelo natančno razlaga Adorno skozi celotno 1. poglavje dela Philosophische Terminologie. Definiranje je zato možno - kar je ugotovil že Kant - samo v matematiki. Prav zato, ker vključuje pojem v svoj pomen tudi nepojmovno, zahteva Adorno pri pojmu "deiktičen postopek".¹⁹ Pri tem postopku gre dobesedno za to, kar pojem konkretno kaže in na kar opozarja že sam, iz starogrščine

15 Joseph Früchtel und Maria Calloni (Hrsg.): Geist gegen den Zeitgeist. Erinnern an Adorno, Suhrkamp, Frankfurt 1991, str. 26.

16 Friedemann Grenz: Adornos Philosophie in Grundbegriffen. Auflösung einiger Deutungsprobleme, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 9-15.

17 Ibidem, str. 12.

18 Theodor W. Adorno: Negative Dialektik, str. 23.

19 Ibidem. Tudi še v Philosophische Terminologie. Zur Einleitung, Band 1, str. 11.

izhajajoč izraz. Tako v Negativni dialektiki kot v Filozofski terminologiji najdemo identična razmišljanja o posredovanosti pojma z nepojmovnim. Biti-pojem (Begriffsein) Adorno lahko še najlaže razloži s Kantom. Pri tem gre, kot že rečeno, za eksplikacijo in ekspozicijo in ne za definicijo pojma; vsi izrazi so Kantovi. Adorno sledi krajšemu Kantovemu tekstu iz drugega dela Kritike čistega uma, iz poglavja Transcendentalni nauk o metodi. V prvem razdelku prvega dela z naslovom Disciplina čistega uma Kant izjavlja, da je definicija v filozofiji nekaj drugega kot v matematiki. Samo tistim pojmom, ki sem jih sam konstruiral - in to velja po Kantu za matematiko - je mogoče najti ustrezne definicije. Kant zato zavrne definicijski postopek, ko gre za odnos med pojmom in stvarjo: "Definirati, dejansko pomeni, kot sam izraz izvorno pove, samo izčrpno prikazati pojem neke stvari znotraj njenih meja. Glede na to empirični pojem ne more biti definiran, ampak ga je mogoče samo eksplicirati."²⁰ Po Adornu je to eno izmed tistih mest, ki govorijo o Kantovi izjemni intelektualni poštenosti in konsekventnosti.

Adorno razume Kantovo filozofijo kot "kritiko racionalizma, ki je kot filozofija verjel v to, da lahko iz čistih pojmov povzame nekaj o najpomembnejših vprašanih biti".²¹ V tem kontekstu je Adorno Kantova filozofska prizadevanja razumel kot konsekventno kritiko racionalizma in Adornov odpor do Spinoze in njegovih definicij je nastal ravno zaradi Spinozinih racionalističnih pretenzij, da bi iz pojmov in pojmovnih definicij koval resnico. Priznanje, ki ga je Adorno izrekel nominalistični filozofski tradiciji, ko se je ta otresla cerkvenega pokroviteljstva, izhaja iz kritike dogmatizma, ki v bistvu temelji na predpostavki, da je filozofija mišljenje definicij in pojmovnih distinkcij. S pomočjo Kanta Adorno opozori še na Nietzschejevo kritiko, ki je ne glede na njegov mestoma zelo porogljiv odnos do Kanta Kantu zelo blizu. Seveda ostaja vprašanje, ali ni ravno Nietzsche omogočil Adornu, da je vseskozi upošteval Kanta - vsaj tako enakovredno kot Hegla, če še ne bolj. Kajti Nietzsche pravi: "Kant je hotel pravzaprav dokazati, da subjekta ni mogoče dokazati iz subjekta - objekta ravno tako ne."²²

Adornovo sprevidenje "konstitutivnega značaja nepojmovnega" v pojmu vedno znova aktualizira Kantovo filozofijo. Vendar za Adorna niso bile sprejemljive vse Kantove razrešitve, še najmanj ne v smeri transcendentalizma. Tudi ne moremo trditi, da Adorno vztraja pri filozofskem nominalizmu, čeprav mu ravno nominalistična pozicija v marsičem kaže smisel Kantove kritike racionalističnega posredovanja. Poskus "razčaranja pojma", ki brez Adornove aktualizacije Kantove misli ni razumljiv, tudi Hegla ne odteguje povsem. Že v začetnem delu Negativne dialektike ugotavlja, da nekateri pojmi iz Heglove Logike, kot npr. pojem biti, še kažejo na to, kar je nepojmovno. Mnogi interpreti Adornove filozofije razumejo njegov postopek v Negativni dialektiki kot nekakšen permanentni dialog s Kantom in Heglom. To oceno bi bilo težko ovreči. Toda Negativna dialektika prej učinkuje kot Adornov dialog s Kantom, razmišljanja o Heglu pa kot nenehen očitek Heglu, ki je tako zelo samozavestno in ambiciozno nadaljeval z razreševanjem Kantovih filozofskih problemov, na nekaterih zelo pomembnih mestih pa ni zadovoljivo razrešil tistega, kar je pri Kantu zavračal in kritiziral.

20 Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft, Meiner Verlag, Leipzig 1930, str. 668-669.

21 Theodor W. Adorno: Philosophische Terminologie. Zur Einleitung, Band 1, str. 18.

22 Friedrich Nietzsche: Onstran dobrega in zlega, SM, Ljubljana 1988, str. 59.

Albrecht Wellmer v svoji interpretaciji Adorna opozori na njegovo "materialistično branje Kanta". Za izhodišče jemlje "misel o korelativnosti subjekta in objekta"²³ oziroma o "sintezi misliti-nekaj in enotnosti jaz-mislím". Wellmerjeva ocena je točna in povsem zadene Adornovo razumevanje Kanta. Označila bi jo tudi kot intelektualno pošteno, saj jo Wellmer izreče na podlagi precizne analize Adornove misli. Omenjena "materialističnost" Adornu ni tuja ali celo vsiljena z nekakšno sugestivno sekundarno interpretacijo. Adorno sam dokazuje, da t.i. materialističnega branja Kanta ne omogoča nihče drugi kot ravno Kant sam.

Iz lastnih Adornovih izjav o pojmovanju odnosa subjekt-objekt v filozofiji izhaja, da je zanj v tem filozofskem problemu osrediščena celotna zgodovina filozofije: "Ta problem, odnos med subjektom in objektom, je središčni problem filozofije sploh."²⁴ Martin Jay sledi tej Adornovi ugotovitvi in celo predlaga "širok vstop v njegovo filozofijo"²⁵ s pomočjo eseja K subjektu in objektu, ki zelo zgoščeno obravnava problematiko odnosa subjekt-objekt. Ugotavlja, da je v njem izraženih nekaj najbolj temeljnih problemov Adornove filozofske misli, še posebej s področja spoznavne teorije, ki jo Jay razlaga - strogo sledeč Adornu samemu, kot "metakritiko epistemologije". Pri Jayu pa moti, da si preveč samozavestno lasti ugotovitev o cni najbolj bistvenih potez Adornove filozofije, tj. o odnosu subjekt-objekt, kot da je njegova, čeprav vemo, da je Adorno sam izrečno in vedno znova opozarjal nanjo. Esaj K subjektu in objektu še posebej izpostavi aktualnost odnosa subjekt-objekt z vidika neidentitete. V primerjavi z Negativno dialektiko in Filozofsko terminologijo je tu morda mestoma manj transparenten odnos do Kanta, čeprav ni zamolčan.

Adornovo pojmovanje odnosa subjekt-objekt ni razumljivo brez Kanta. Pri tem je Adorno izrecno poudarjal, da je napačno razumevanje Kanta kot filozofa, ki je s svojim kopernikanskim obratom vse prenesel samo na stran subjekta. Ta obrat k subjektu so v primerjavi z njim empiristi izpeljali mnogo intenzivneje. V središču Kantove filozofije je, vsaj po Adornovi interpretaciji, misel o ohranjanju objektivnosti same, objektivnosti spoznanja, objektivnosti izkustva. Skratka, po Adornu je Kantov namen "rešiti" objektivnost in izkustvo pred podivjano subjektivnostjo ravno s pomočjo analize subjektivnih pogojev našega spoznavanja. Kanta je mogoče pravilno razumeti le, če to, sicer subjektivno filozofijo, dojemamo kot "enkratno, velikanski in z ogromno energijo izpeljan poskus reševanja objektivnosti".²⁶

Ker v Kantovi filozofiji proces objektiviranja subjektivnosti ni izpeljan dosledno, se nanj navezuje nemški idealizem, po vzoru starejšega racionalizma. To pa je spet poskus konstrukcije celotne stvarnosti iz duha in tiste konstitutivne subjektivnosti, ki ji Adorno že na začetku Negativne dialektike izreka kritiko in napove obračun, toda "z močjo subjekta" in ne objekta. Razlog, da je bil Adorno izrazito nenaklonjen racionalistični filozofski tradiciji, je v tem, da se racionalizem opira na um in ne na vsebino, ki izhaja iz izkustva, kot tak pa je zanj metoda in ne spoznavna teorija. Vsak poskus "minorizacije čutnega spoznavanja" spreminja mišljenje v metodo in v abstraktno spoznanje; abstraktno zaradi tega, ker sploh ne premore svoje stvari, misel dejansko ni nikdar

23 Albrecht Wellmer: *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne. Vernunftkritik nach Adorno*, Suhrkamp, Frankfurt 1985, str. 149.

24 Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 1, str. 132.

25 Martin Jay: *Adorno*, Krt, Ljubljana 1991, str. 58.

26 Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 2, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 49-50.

pri stvari, o kateri sicer govori. To konkretnost je v zgodovini filozofije med prvimi dojel že Aristoteles.

Tako Adorno sledi Kantovim prizadevanjem, utemeljiti objektivnost spoznanja s subjektivnim spoznavanjem. Adorno torej resno upošteva Kantov napor, kako utemeljiti ontološko podlago za spoznavanje. Nesporno je, da Adorno priznava Kantu njegov poskus, ohraniti ontološki moment. S tem ontološkim momentom pa Adorno lahko zavrača konstitutivno subjektivnost poznejšega nemškega idealizma. V Negativni dialektiki priznava "konstrukciji transcendentalne subjektivnosti" njen ogromen napor in prizadevanje, "obvladati objekt v njegovem protipolu". Toda prvenstvo objekta je "dosegljivo samo s subjektivno refleksijo" in sicer kot refleksija o subjektu. Iz argumenta, da "ni spoznanja o objektu brez spoznavajočega subjekta, ne izhaja nekakšna ontološka prednost zavesti".²⁷ Samo subjektivno posredovanje pa spet "ne absorbira" objektivnosti, tega, kar ona po svojem bistvu je, tj. bivajočega. Tak Adornov pristop v interpretaciji Kantove filozofije pojasnjuje še hkrati eno temeljnih Adornovih mišljenjskih potez - njegovo zahtevo po konkretnem filozofiranju. Prav Adornovo opozorilo na potrebo po ontološkem momentu lahko razumemo kot njegovo priznanje Kantovega razumevanja pojma, ki v primerjavi s Heglom preprečuje "avtarkijo pojma", ga obvaruje pred njegovo postvaritvijo oziroma pred fetišizmom.

Adornu je treba priznati, da zelo prepričljivo interpretira tiste dele Kantove filozofije, iz katerih izhaja, da v pojem neke stvari še ni vključena njena eksistenca oziroma da pojem kot miselna tvorba ne dokazuje eksistence in realnosti tega, kar je s tem pojmom mišljeno. Iz "notranje topografije Kantovega mišljenja" Adorno razbere, da za potrebo po ontološkem momentu nikakor ne zadošča samo logika pojma, kajti že po Kantovi ugotovitvi iz nje ne izhaja nujnost stvari. V tej zvezi Adorno večkrat omenja Kantovo kritiko racionalističnega ontološkega dokaza o obstoju Boga. Bistvo te kritike je v tem, da sam pojem absoluta še nič ne pove o njegovi eksistenci. Ta Kantova ugotovitev je podana že kar v naslovni formulaciji o nemožnosti ontološkega dokaza o obstoju Boga. Po njem "pojem najvišjega bitja" ni nič drugega kot "samo ideja, povsem nezmožna, da bi edino z njeno pomočjo razširili naše spoznanje glede na to, kar obstoji".²⁸ Zato je po Kantu ves napor tega Descartesovega ontološkega dokaza propadel.

Adorno trdi, da pokantovske tendence žal kažejo napačno smer razvoja glede na Kanta. Proces objektiviranja subjektivnosti spet sledi racionalističnim tendencam, tj. poskusu konstrukcije celotne stvarnosti iz duha, ugotovitev, ki jo dobimo v večih Adornovih delih. Kot izrazit poskus v tej smeri prepozna Adorno pri filozofu Salamonu Maimonu, ki je izhajal iz Leibnizove šole, za njim pa pri Schellingu, ki se je skliceval na Spinozo in Leibniza; pri tem omenja Adorno Schellingovo delo *Vom Ich als Prinzip der Philosophie* (1975). Vse to so tendence, ki jih, vsaj če sledimo Adornovi kritiki pokantovskega razvoja, lahko označimo kot korak nazaj od Kantovega načina razmišljanja. V tej zvezi je tudi razumljiva ocena Ankeja Thyena, ki o Adornovi negativni dialektiki ugotavlja, da je "reakcija na aporije Heglove filozofije in reakcija na nerazrešene probleme Kantove filozofije".²⁹ Spet pa je treba dejati, da Adorno zelo pogosto seže v

27 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 186.

28 Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft*, str. 574.

29 Anke Thyen: *Negative Dialektik und Erfahrung. Zur Rationalität des Nichtidentischen bei Adorno*, str. 135.

zgodovino filozofije, npr. v starogrške začetke, in z njimi opozarja na precejšnje posameznih filozofij glede konstitutivne vloge subjektivnosti.

Svojo spoznavnoteoretsko kritiko aplicira Adorno celo na Platona in njegovo pojmovanje idej. Dejanski smisel Aristotelove kritike in zavrnitve Platona vidi v zavračanju hipostaziranja idej, kar je postopek, ki je po svojem bistvu istoveten z mnogo poznejšimi tendencami racionalizma in nemškega idealizma. Ne glede na priznanje, ki ga Adorno daje že srednjeveškemu nominalizmu in njegovi kritiki samozadostnosti pojmov - *flatus vocis* - pa o Adornovi spoznavnoteoretski poziciji ne moremo sklepati, da je nominalistična. To je jasno razvidno iz njegove kritike nominalistično usmerjenega sodobnega eksistencializma pri Sartru. Konkretno je mogoče po Adornu ujeti samo s pojmom in pojmovnim delom. Vedno znova je treba opozarjati, da je zanj "utopija spoznanja", razpreti "brezpojmovno s pojmi, ne da bi ju izenačila".³⁰ In njegov filozofski program "razčaranje pojma" je še vedno poskus, priti s pojmom čez pojem.

Pojem ne pomeni konstitucije predmeta, ampak je eksistencialna sodba, eksistencialna poved - vendar ne v pomenu sodobnega eksistencializma. Eksistencialna sodba (*Existential-Urteil*) pove samo to, da določeni predmet oziroma določena bit je, da eksistira. Ta ugotovitev nikakor ni eden izmed tistih atributov pojma, ki pripadajo pojmu samemu. Eksistenca je določba, ki povezuje pojem z danim materialom. Če primerjamo to Adornovo razumevanje pojma in smisel pojmovnega posredovanja, vidimo, da spet sledi Kantu. Kant namreč opredeljuje bit kot to, kar "ni nikakršen realni predikat", ampak je "zgolj pozicija neke stvari ali določil samih po sebi".³¹

Nikakršno hipostaziranje pojma, tako očitno v ontološkem dokazu o Bogu - je Adornova odločna teoretska zahteva. Zato v zaključnem delu *Negativne dialektike* ogorčeno in obtožujoče ugotavlja, da ontološki dokaz o Bogu kljub Kantovi kritiki doživi reaktualizacijo pri Heglu. Ne samo, da je s tem metafizika spet vzpostavljena kot "znanje o absolutnem", ampak je zdaj neidentično razpuščeno v čisto identičnost, pojem sam je porok za nepojmovno. Tukaj je moral Adorno zastaviti Heglu radikalno vprašanje, "ali je metafizika kot vedenje absoluta sploh možna brez konstrukcije absolutnega vedenja"³²; s tem namreč končuje idealizem v končnem poglavju Heglove *Fenomenologije*. Nasledek konstitutivne subjektivnosti je strnjen v absolutnem pojmu. Kajti "tisti, ki govori o absolutnem", mora tudi nujno izreči tak "miselni organ", ki je zmožen ravnati absolutno.

Hegel in nemški idealizem je tako pripeljal do konca določene tendence t.i. konstitutivne subjektivnosti, za katere je po Adornovi oceni soodgovoren tudi Kant zaradi svoje nedoslednosti. Toda Kantu je treba priznati, da za razliko od večinskega dela nemškega idealizma ohranja "kritični motiv proti postvaritvi (*Vergegenständlichung*) pojma",³³ tj. hipostaziranju pojma. Seveda je to za Adorna močan razlog, da je trajno sledil Kantu in da mnogi interpreti njegove misli ugotavljajo in poudarjajo - vsaj na tej točki - njegovo očitno prevladujoče kantovstvo.

S tem še zdaleč ni v celoti prikazan vpliv Kantove filozofske misli na Adorna, je pa predpostavka za razumevanje njegovega "kantovstva", predvsem v smislu izgradnje njegovih lastnih stališč o negativni dialektiki. Tu vsekakor izstopa omenjeni Kantov kritični motiv zoper postvaritev pojma.

30 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 21.

31 Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft*, str. 572.

32 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 397.

33 Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 1, str. 107.

Kant in Evklidov sindrom - II. del

BORUT OŠLAJ

SUBJEKT - SUBJEKT

Kot smo videli, je bil rezultat Kritike čistega uma ta, da me moja teoretična dejavnost ne more privedi do zajetja totalitete. Znotraj teorije je pojem totalitete zgolj transcendentni pojem. V procesu spoznavanja se torej človek lahko zatrjuje samo kot končno bitje, to pa nasprotuje interesu uma. Če je v Kritiki čistega uma moj um še bil naperjen na totaliteto duše (paralogizmi), sveta (antinomije) in Boga (ideal), pride v Kritiki praktičnega uma do neke bistvene spremembe (kar je nakazano že na koncu Kritike čistega uma): namesto sveta se pojavi pojem svobode. Znotraj trojice duša, svet in Bog, edino svet predstavlja področje, ki je človeku zunanje, ki je njegov vnanji predmet. Ker je bil rezultat Kritike čistega uma, da objekta na sebi ni mogoče spoznati, ker smo vedno lahko v razmerju samo do predmeta, ki je naša subjektivna tvorba (pojavi), predstavlja pojem svobode tisto točko, ki človeka dokončno omeji na njegovo subjektivnost. "... volja, ki je povsem neodvisna od naravnega zakona pojavov, namreč od zakona kavzalitete, ... se imenuje svoboda v najstrožjem, t.j. v transcendentalnem smislu.⁵¹ Pojem svobode pomeni Kantu predvsem neodvisnost od naravnih zakonitosti. S tem postane subjekt v vseh ozirih samo še v odnosu do samega sebe in njegovih apriornih idej. Subjekt postane v celoti samemu sebi svoj lastni objekt.

V Kritiki moči razsodnosti Kant zapiše: "Imamo samo dve vrsti pojmov, ... naravne pojme in pojem svobode." "... zato se filozofija upravičeno deli na dva dela, ki sta si glede na principe povsem različna: na teoretično, t.j. naravno filozofijo, in na praktično, t.j. moralno filozofijo."⁵² Um zdaj ni več v odnosu do predmeta, temveč do volje. Ne po naključju, zapiše Kant, predstavlja pojem svobode zaključni kamen celotne zgradbe sistema čistega uma. Zakaj šele prek nje dobivata pojma Boga in nesmrtnost duše "obstojnost in objektivno realnost".⁵³ Kolikor je pomen praktičnega spoznanja samo v odnosu volje do dejanja,⁵⁴ toliko Kritika praktičnega uma odgovarja na drugo ključno vprašanje Kantove antropologije: Kaj moram storiti? Če si človek ne more zagotoviti stika s celoto sveta kot teoretično bitje, si ga mora skozi delovanje kot praktično bitje. Ključno vprašanje tega poglavja je spet, ali Kantova podoba človeka kot praktičnega bitja uspe ulti Evklidovemu sindromu?

51 Immanuel Kant: Kritika praktičnega uma, Kultura, Zagreb 1956, str.35 (od tod citiramo - Kant: K. p. u.).

52 Kant: K. m. s., str.7.

53 Kant: K. p. u., str.7-8.

54 Kant: K. p. u., str.69.

Ker imamo tukaj opraviti z voljo, ni treba presojati uma glede na predmete, temveč le glede na voljo in njeno kavzalnost. Na ta način je um "na nepogojen način praktičen",⁵⁵ ukvarja se le z določujočimi razlogi volje. Videli smo že, da predstavljajo glavno moč uma njegova načela. Vkolikor so ta načela usmerjena na določitev volje in ne na spoznanje predmetov, so praktična; lahko so bodisi subjektivna (maksime) ali objektivna (praktični zakoni).⁵⁶ Načelo, da si moram v vsaki situaciji nagrabit čim več denarja, je subjektivno načelo ali maksima in v toliko, glede na obči smoter Kantove filozofije, zanj nezanimivo. To niso načela uma, temveč, ker so povezana s človekovo željo, zgolj empirična načela. V tem primeru gre predvsem za občutke ugodja in neugodja, skratka za čutila in ne za um. Kantu gre izključno za tista načela, ki iz uma a priori določajo našo voljo, ne da bi se ob tem sproščali občutki ugodja in neugodja. Gre skratka za formalno določitev volje, in ne materialno. To formo lahko volji predoči samo um v obliki praktičnega zakona, in ker so praktični zakoni uma hkrati objektivni, so imperativi. Tisto, kar prihaja iz uma, je, vkolikor je objektivno, nujno. Imperativi uma so zato kategorični imperativi. Samo kategorični imperativi so lahko praktični zakoni.⁵⁷ Volja, ki je določljiva in vodljiva s pomočjo kategoričnih imperativov, je svobodna volja, neodvisna od pojavnosti kavzalnosti.

Praktični zakon, ki določa svobodni volji, kako mora delovati, je moralni zakon. Osnovni moralni zakon čistega praktičnega uma pa se glasi: "Deluj tako, da bo lahko maksima tvoje volje v vsakem trenutku hkrati veljala kot princip obče zakonodaje."⁵⁸ Pojem delovanja, ki ga uporablja Kant, je transcendentni pojem, t. j. zanima ga le toliko, kolikor ga določajo zakoni uma, zato o praktičnem, dejanskem delovanju ne pove ničesar. Kantov moralni subjekt ne deluje zato, da bi naredil neko dobro delo, smoter tega delovanja ni njegov učinek, temveč zadostitev občin zakonitostim uma. "... on torej sodi, da nekaj more zato, ker se zaveda, da to mora storiti, in tako v sebi spoznava svobodo, ki bi mu sicer brez moralnega zakona ostala neznan."⁵⁹ Človek torej deluje zato, da se zatrjuje kot svobodno, t. j. od vse čutnosti neodvisno bitje, zatrjuje se skratka kot ne-bitje, kot abstraktum. Jaz se izkazujem kot moralno bitje samo v primeru, če je moja volja določena izključno s samo formo zakona, "nič se ne jemlje iz izkustva ali iz kakšne zunanje volje".⁶⁰ Kant vedno znova zatrjuje, da moralni zakon ni mogoče pojasniti z nobenimi podatki iz čutnega sveta. S tem se strinjamo tudi mi; nedvomno je namreč, da človeka kot moralno bitje ne določajo praktični, čutni interesi, saj če se poženem v deročo vodo, da bi iz nje rešil človeka, tega prav gotovo ne bom storil iz praktičnih interesov, saj ne morem biti prepričan niti o tem, da bom tudi sam lahko spet prišel iz vode. Toda to še ne more biti razlog, da se moralno bitje ne bi moglo zatrjevati tudi kot čutno bitje. Kantovemu moralnemu človeku gre predvsem za nadčutno naravo (natura archetypa), "kot vzor, ki jo spoznavamo samo v umu..."⁶¹ Kant gre v svojem zavračanju čutnosti še dlje: "Človek je bedno bitje, kolikor pripada čutnemu svetu..."⁶² Nikakor ne uvidi, da čutno-praktična stran človekove dejavnosti v ničemer ne ogroža

55 Kant: K. p. u., str.19.

56 Kant: K. p. u., str.29.

57 Kant: K. p. u., str. 24.

58 Kant: K. p. u., str. 38.

59 Kant: K. p. u., str. 37.

60 Kant: K. p. u., str. 31.

61 Kant: K. p. u., str. 53.

62 Kant: K. p. u., str. 73.

ne-empiričnosti moralnih zakonov, temveč jih nasprotno celo dopolnjuje. Šele v čutni dejavnosti se človek lahko dopolni kot moralno bitje, šele tu se lahko približa svoji celovitosti. Kantova praktična dejavnost ostaja vseskozi nepraktična, abstraktna. "Glede na to lahko a priori ugotovimo, da moralni zakon kot določujoči razlog volje s tem, da je navzkriž z vsemi našimi nagnjenji, mora povzročiti občutek, ki ga lahko imenujemo bolečina."⁶³ Smisel svobode, kot jo pojmuje Kant, je v tem, da omejuje vsa nagnjenja, da pokori osebo izključno čistemu umu. Znotraj Kantove filozofije se mora človek svojih nagnjenj in nagonov sramovati. Med goni in višjimi oblikami duha ni nobene kontinuitete, v tem je prav gotovo velika pomanjkljivost Kantove antropologije. Mogoče je sicer razumeti, zakaj se Kant v Kritiki praktičnega uma tako izogiba čutnosti, saj mu ta skoraj dobesedno pomeni sinonim za dualizem in razklanost. Potem ko v skladu z židovsko - prostorsko duhovno tradicijo nereflektirano predpostavi prepad med najelementarnejšimi čuti in višjimi duhovnimi funkcijami, je jasno, da vidi rešitev le še v umskih idejah in v delovanju v skladu z njimi. "Moralni interes je čisti brezčutni interes samega praktičnega uma."⁶⁴ Jedro teh težav je v njegovem apriornem razlikovanju med naravnim in pojmovnim, kar je bilo mogoče videti že v Kritiki čistega uma, kjer je pojem, kot smo videli, popolnoma abstraktna, od vsega materialnega sveta ločena tvorba; transcendentalna.

Pustimo se naprej voditi Kantovim mislim. S tem, da se volja pusti voditi moralnemu zakonu, sam spekulativni um sicer v ničemer ne napreduje v spoznanju, "toda svojemu problematičnemu pojmu svobode zagotavlja objektivno, čeprav samo praktično, pa vendar nedvomno realnost."⁶⁵ S tem, ko delujem v skladu z zakoni uma, dokazujem njihov obstoj, čeprav samo praktično. Moralni zakon se ne nanaša na spoznanje "kakšnosti predmeta", "temveč na spoznanje, kolikor to lahko postane razlog eksistence samih predmetov..."⁶⁶ Kant tako še pred Schellingom in Blochom prenese težišče od Quid sit (kaj je) na Quod sit (da je), od esence na existenco, in tako, kar je bilo doslej premalo poudarjeno, odpre vrata eksistencializmu. Praktični um, ne da bi jih spoznal, naredi predmete s svojo lastno močjo dejanske.

Preidimo k tistemu delu Kritike praktičnega uma, ki je največkrat vzbujal splošno nestrinjanje, če že ne kar zgražanje; gre za vprašanje dolžnosti. Delovanje iz praktičnega uma razume Kant kot brezpogojno dolžnost, in šele takšno delovanje prinaša s seboj občutek vzvišenosti. "O dolžnost! Ti vzvišeno veliko ime, ki ne vsebuješ ničesar priljubljenega, kar prinaša s seboj lagodje, temveč zahtevaš pokornost, ki z ničemer ne groziš, kar bi v duši vzbujalo naravno nenaklonjenost in zastraševalo, da bi na ta način spravilo voljo v gibanje, temveč samo postavljaš zakon, ki v duši sam od sebe najde način, in vendar proti svoji volji sam od sebe dosega spoštovanje (četudi ne vedno uboganje), pred katerim vsi nagibi onemijo, čeprav na skrivaj delujejo zoper njega!" Ta poskus predstavlja enega izmed vrhuncev Kantove filozofije, čeprav se je o njem, kot že rečeno, govorilo odklonilno. Obstaja usodna dilema, dilema Velikega inkvizitorja, ali naj človek svobodno izbira med različnimi možnostmi, ali pa naj samo še enoumno izpolnjuje ukaz iz čiste in brezpogojne dolžnosti. Veliki inkvizitor, veliki oče vsakega bodočega totalitarizma izbere drugo možnost in obsodi Kristusa, ki je dal ljudem svobodo. Naj se

63 Kant: K. p. u., str. 86.

64 Kant: K. p. u., str. 93.

65 Kant: K. p. u., str. 60.

66 Kant: K. p. u., str. 57.

zdi ta izbira še tako vulgarna, pa ima vendar nek svoj globok razlog, ki se skriva v uvidu razklanosti človeka v njegovem odločanju. Tisti, ki se je že moral kdaj odločati glede usodnega koraka, je moral občutiti neizmerno osamljenost. Človek v takem trenutku hrepeni po nekom, ki bi mu stal ob strani in ga vodil. Človek potrebuje smisel, nekakšno zvezdo vodnico, v katero brezpogojno verjame in ki nase prevzema težo njegovih odločitev. Saj človek vendar v tem, ko išče in razmišlja, dokazuje samo svojo končnost, želel pa bi delovati brez misli in dvomov, tako kot bog. Človekova težnja po avtomatičnem delovanju, v katerem bi čim manj mislil, kjer bi samo še slepo izvrševal ukaze, je zato globoko utemeljena v človekovem bistvu. To težnjo je znal marsikateri totalitarizem izkoristiti na najbolj brutalen način. Pri Kantovem kategoričnem imperativu in njegovem spoštovanju iz dolžnosti gre za principiarno isto. Kant se seveda kot filozof zelo dobro zaveda človekovega tragičnega položaja. V Kritiki čistega uma je vendarle dokazal, da človek ni spoznavno bitje, še manj lahko spozna absolutno nepogojeno totaliteto, po kateri kot filozof najbolj hrepeni. Če zdaj v Kritiki praktičnega uma prepozna nek "notranji glas", v katerega absolutnost trdno verjame, katerega izpolnjevanje ne zahteva nobene misli več, nobenega dvoma in tesnobe, temveč zgolj radost ob prepričanju, da skozi mene deluje absolutni smisel, potem je v tem prepričanju, ali še bolje veri, morda najdena rešitev iz Evklidovega paradoksa. Zakaj tisti, ki samo še brezpogojno izpolnjuje, ne pozna več razlike med ukazovalcem in seboj, on sam postane zdaj ukazovalec. V takem stanju sprejeti dolžnost kot nujnost ni nič drugega kot najvišji pojem svobode. Ko se Kant vpraša, kje je koren tega "plemenitega porekla", odgovarja: v ničemer drugem kot v tistem, "kar človeka dviguje nad samega sebe, kar ga veže na red stvari, ki jih samo razum lahko misli, in ki ima hkrati pod sabo cel čutni svet... To ni nič drugega kot osebnost, svobodna in neodvisna od mehanizma vse narave."⁶⁷ Kantova inačica, v nasprotju s tisto iz Bratov Karamazovih, nikakor ne vodi, s svojim imperativom brezpogojnega podrejanja, k bodočim totalitarističnim družbam. Kantova etika zagovarja pokornost edino samemu sebi, apriornim moralnim zakonom v nas, zato vodi k avtonomnemu, ustvarjalnemu in odgovornemu subjektu v svetu. Kant tukaj seveda ne slika človeka, kakršen je, temveč kakršen naj bi bil, torej idealistično. Na teoretični ravni ta zamisel ni brez teže, toda samo na teoretični, zakaj na praktični jo lahko izpeljejo samo redki posamezniki, za večino pa ostaja tovrstna odrešitev če že ne nedostopna, pa vsaj zelo težko dosegljiva. Kar Kant s Kritiko moči razsodnosti posredno tudi prizna, s tem ko postavi človeka spet v razmerje s čutnim predmetom, tokrat na estetski ravni.

Moralni zakon pa je iz Kantovega stališča koristen še iz neke druge optike, človeka namreč pripelje do Boga. Tudi praktični um išče za tisto pogojeno nekaj nepogojenega, nepogojeno totaliteto predmetov čistega praktičnega uma, ki jo najde pod imenom najvišjega dobrega. Najvišje dobro nastopa kot najvišji smoter volje. Da bi človek ta smoter lahko dosegel, je treba predpostaviti progres, ki gre v neskončnost. "Tak neskončni progres je možen pod predpostavko v neskončnost trajajoče eksistence ter neskončno trajne osebnosti istega umnega bitja (ki se imenuje nesmrtnost duše)."⁶⁸ Na tak način Kant "dokaže" na praktični ravni tisto, kar mu je uspelo na teoretični, eksistenco nesmrtnosti duše. To napredovanje, ki gre v neskončnost, je po Kantovem mnenju v največjo korist "za zdajšnje dopolnjenje nemoči spekulacije uma",⁶⁹ prav tako

67 Kant: K. p. u., str. 102.

68 Kant: K. p. u., str. 142.

69 Kant: K. p. u., str. 143.

pa tudi za religijo. Smisel človeka kot moralnega bitja je v progresu od nižjih k višjim stopnjam moralne popolnosti. Najvišje dobro pa je možno le, če se predpostavi nek vrhovni vzrok, Bog. To je moralni, praktični način, kako Kant pride do Boga. Stanje najvišjega dobrega je stanje blaženosti, kjer gre vse po želji in volji. Ob predpostavki nesmrtnosti duše je blaženost "dosegljiva samo v večnosti", "napredovanje do nje pa je možno in nujno že na tem svetu".⁷⁰ Kantova etika tako končno pristane v religiji, "v spoznanju vseh dolžnosti kot božanskih zapovedi".⁷¹ Njegova morala je znanost o tem, kako se dokopati blaženosti, kako napredovati od nižjih k višjim oblikam moralne popolnosti, toda šele takrat, ko se temu doda še religija, "se pojavi upanje, da bomo nekoč postali udeleženi blaženosti v isti meri".⁷²

To je gotovo najbolj dogmatičen del Kantove praktične filozofije. Ker je Kantova etična rigoroznost na praktični ravni skorajda neuresničljiva za vsakdanjega človeka, ga zdaj tebi nič meni nič spet pahne nazaj na prašno in ubijajočo pot židovskega linearizma. Tisto, kar naj bi odpravil, se izkaže za rezultat, in to v ideološko izvorni podobi židovstva. Namesto da bi ponudil rešitev, človeka preprosto pripelje do tiste točke, kjer so se vsi problemi te civilizacije zanj pravzaprav šele začeli. Kant "Alleszermalmer" postane "Dogmatiker". Boga sicer ne morem spoznati, lahko pa vanj verujem, celo moram. Neskončno ubijajoče gibanje, neskončni progres, ki se lahko konča šele onstran mojega življenja; da bi se to lahko zdržalo, je treba spet priklicati na pomoč krščansko vero, le-ta vedno predstavlja končno rešitev večini agnostikov. Vkolikor ostajamo v mejah te kulture, vkolikor verjamemo v večnost in nespremenljivost njenih miselnih obrazcev, vtoliko predstavlja vera v svojem specifično krščanskem pomenu zares edino rešitev. Ves napor je bil zaman, zakaj ta rešitev je bila v veliko izvirnejši obliki podana že na samem začetku "prostorske kulture". "Moral sem odpraviti znanost, da sem dobil prostor za vero." "Pot do modrosti vodi skozi znanost, toda o tem se človek lahko prepriča šele potem, ko je ta že dovršena."⁷³ Naj bo evropska kultura še tako linearna, pa se zaradi nevzdržnosti tovrstne pozicije nujno vrti v krogu.

Ideji nesmrtnosti duše in Boga dobita realnost samo v izvrševanju moralnega zakona. Tako se je tudi naše spoznanje na nek način razširilo, toda ne teoretično, zgolj praktično. To je spoznavno- teoretski zaključek, ki nam ga daje Kant na koncu Kritike praktičnega uma.

Glede antropologije je treba poudariti, da gre tukaj še vedno za metafizično antropologijo, to je tisto, ki si ne prizadeva za tem, da bi človeka razumela takšnega, kakršen je, tukaj in zdaj, temveč da bi v skladu z metafizično-prostorsko tradicijo določila njegov poslednji smoter. Kljub temu pa mu gre priznati, da je poudaril avtonomijo človeške moralne zavesti in jo postavil v najglobljo osnovo človečnosti. "V redu smotrov je človek (in z njim vsako umno bitje) smoter sam na sebi, in ga nikoli nihče (niti bog) ne more uporabiti kot sredstvo." "... zakaj človek je subjekt moralnega zakona..." Ta moralni zakon pa je "zasnovan na avtonomiji njegove volje kot svobodne volje".⁷⁴

70 Kant: K. p. u., str. 149.

71 Kant: K. p. u., str. 150.

72 Kant: K. p. u., str. 151.

73 Kant: K. p. u., str. 164.

74 Kant: K. p. u., str. 152-153.

I.

Kljub temu, da je končni domet Kantove filozofije etika, pa mu v Kritiki moči razsodnosti vendarle uspe premagati samega sebe, predvsem v prvem delu, v Kritiki estetske moči razsojanja. V drugem delu - Kritika teleološke moči razsojanja - pa ponovno triumfira etika in religija. Bistveni prispevek h Kantovi filozofiji predstavlja, kot rečeno, prvi del, ki prinaša v njegovo, včasih že kar turobno filozofsko ozračje nenavadno svežino, polet in celo igrivost. Tretje ključno vprašanje njegove antropologije - kaj smem upati - na katero naj bi odgovarjala prav zadnja kritika, se nanaša bolj kot na prvi, na drugi del Kritike moči razsodnosti. V prvem, estetičnem delu je subjekt spet v odnosu do objekta, zato pojem upanja, ki je kontemplativne narave, prevladujočega prvega dela sploh ne zadeva. Prvi del je celo neprimerno bolj praktičen kot področje, ki ga je obravnavala Kritika praktičnega uma. O vprašanju človekovega delovanja Kant dejansko spregovori šele v estetiki in ne v morali (Handle so). Vsaka od predhodnih Kritik je imela vsaj eno veliko pomanjkljivost. Če si je razum s pomočjo naravnega pojma v Kritiki čistega uma lahko predočil svoje predmete v zoru, "toda ne kot stvari same na sebi, temveč kot pojave", si um s pojmom svobode v Kritiki praktičnega uma "v svojem objektu sicer lahko predoči stvar na sebi, toda tega ne more storiti v zoru".⁷⁵ Oba poskusa sta se tako ustavila na polovici poti. To pomanjkljivost skuša odpraviti estetika v tem, ko vidi v moči razsodnosti srednji člen med razumem in umom, naravo in svobodo, spoznavno teorijo in etiko. Tudi "to razsojanje sicer v ničemer ne prispeva glede spoznanja stvari, vendar pa pripada spoznavni moči in dokazuje nek neposredni odnos te moči do občutkov ugodja in neugodja s pomočjo določenega principa a priori..."⁷⁶ Zdaj, ko subjekt ve, da ni sposoben spoznati objekta, da ni sposoben prodreti do njegovega bistva, išče povezave na receptivni, čutni ravni, s pomočjo občutkov ugodja in neugodja, ki jih objekt povzroča na subjektu. Pojem a priori, ki omogoča to povezavo, je pojem smotrnosti. Smotrnost ne pomeni nič drugega kot to, da je narava z vsemi svojimi objekti v skladu s človekom, da sta duh in narava ustvarjena drug za drugega, da a priori napotujeta drug na drugega. "... predmet je smoter samo zato, ker je njegova predstava neposredno povezana z občutkom ugodja, in samo ta predstava je estetična predstava smotrnosti."⁷⁷ Doživljanje ugodja je subjektivno doživljanje, s tem se ne določa ničesar na samem objektu; v toliko so te predstave estetične, za razliko od logičnih, ki določajo predmet. "Tisto subjektivno pri neki predstavi, kar ne more postati nikakršen del spoznanja, je ugodje ali neugodje..."⁷⁸

Razlog, da je Kritika moči razsodnosti razdeljena na estetiko in teleologijo, je v naslednjem: "... naravno lepoto lahko smatramo samo kot prikaz pojma formalne (samo subjektivne) smotrnosti, naravne smotre pa kot prikaz pojma realne (objektivne) smotrnosti, od katerih eno presojamo s pomočjo okusa (estetično, s pomočjo občutka ugodja), drugo pa s pomočjo razuma in uma (logično glede na pojme)."⁷⁹ Ker teleologija, kjer sta sredstvo presojanja razum in um, ne prinaša nič bistveno novega

75 Kant: K. m. r., str. 11.

76 Kant: K. m. r., str. 5.

77 Kant: K. m. r., str. 26.

78 Kant: K. m. r., str. 25.

79 Kant: K. m. r., str. 29.

glede na celoto Kantove filozofije, bo naša pozornost veljala predvsem estetiki, kjer Kant poda najbolj celovito podobo človeka.

Kantova Kritika moči razsodnosti je prvi veliki poskus v zgodovini filozofije, ki mu bo potem sledila cela plejada, ki uporabi estetiko za sredstvo pri odpravljanju temeljnih filozofskih protislovij. Estetika se izkaže za tisto področje, ki najbolj uspešno posreduje med nasprotji, kot so čutno - nadčutno, razumsko - domišljijško (intuitivno), subjekt - objekt, in tako vodi k tistemu pojmu totalitete, ki znotraj klasične filozofije kot metafizike ni nikoli dosegljiv. V tem smislu Kantova estetika presega njegovo dotedanjo filozofijo in predstavlja njen zaključni, zreli del.

Pojem domišljije, ki je v Kritiki čistega uma v končni fazi vendarle odigral zelo obrobno vlogo, postane ključnega pomena v Kantovi estetiki. "Da bi razlikovali, kaj je lepo in kaj ne, se naša predstava ne nanaša s pomočjo razuma na objekt, temveč s pomočjo domišljije (morda povezane z razumom) na subjekt in občutek njegovega ugodja ali neugodja."⁸⁰ Razumski pojem je potreben za spoznavanje stvari, toda le kot pojavov, ne kot stvari samih na sebi, ravno tako je bil potreben, da bi ugotovili, kaj je "dobro", nek pojem o tem. Za lepo kot estetski predmet pa pojem ni več potreben. Določeno omejeno funkcijo razum sicer opravlja, toda v podrejenem odnosu glede na domišljijo. V čem je vloga razuma, kakšno je njegovo razmerje do domišljije, o tem Kant ne govori. Opazovanje lepega predmeta vzbuja v nas občutek ugodja, le-temu pa vedno predhodi neko "predočevanje predmeta skozi svobodno igro domišljije in razuma".⁸¹ Domišljija tukaj nastopa kot intuitivna moč, s pomočjo katere subjekt na čutni in čustveni ravni doživlja neko globljo enotnost z objektom, tj. s samo stvarjo na sebi, ki pa je ni mogoče pojmovno artikulirati. Ne pojem, temveč intuitivne moči so tiste, ki lahko človeka privedejo v neposrednejši odnos z objektom. Zato je lepo tisto, "kar se brez pojmov predočuje kot objekt splošne vsečnosti".⁸² Ravno dejstvo, da nam je nek objekt všeč, kaže na neko notranjo povezavo med njima, povezavo, ki jo omogoča a priori pojem smotrnosti, pojem, ki prvinsko napotuje subjekt na objekt, oziroma, da je svet enoten. Kolikor je človeški razum moč človekove končnosti, kolikor za svoje delovanje nujno predpostavlja razliko, vtoliko mora pri dojetanju sveta kot enotnega fenomena prepustiti odločilno vlogo iracionalni domišljiji. Občutek, da je nekaj lepo, ne pomeni nič drugega kot to, da sta subjekt in objekt eno. Ta enotnost mi je dana samo v občutku (ugodje) in ne v zoru, prav tako tega ni mogoče opojmiti.

Ker sta ugodje in neugodje zgolj subjektivni občutji, zato ne moreta ničesar označevati na samem objektu, formalno gre samo za način, kako subjekt občuti samega sebe, medtem ko ga predstava aficira. Kolikor se mi lepo ne kaže v zoru in je brez pojma, ne more pretendirati na objektivnost, temveč ostaja zgolj subjektivno; in ravno to je zanimivo v Kritiki moči razsodnosti: Kljub temu, da sodba okusa ne temelji na pojmu, ima obči karakter. "Lepo je tisto, kar se brez pojma kaže kot predmet nujne vsečnosti."⁸³ Da bi to dosegel, uvede Kant pojem skupnega čutila, na katerem temelji sodba okusa. "...okus je z več pravice mogoče imenovati *sensus communis* kot zdrav razum", prav tako je "estetično moč razsojanja, prej kot intelektualno moč, mogoče imenovati za skupno čutilo".⁸⁴ Sliši se skoraj nezaslišano, toda Kant s tem ne pove nič drugega kot to, da so

80 Kant: K. m. r., str. 37.

81 Kant: K. m. r., str. 52.

82 Kant: K. m. r., str. 45.

83 Kant: K. m. r., str. 75.

84 Kant: K. m. r., str. 131.

intuitivne - domišljjske moči za človeka bistvenejše od razumsko-intelektualnih. Domišljija kot "svobodna, produktivna in samodejavna" igra, ki je "ne določa noben zakon razuma",⁸⁵ vendar pa razuma kot spoznavne moči ne izključuje, to prav gotovo predstavlja najbolj svež in metafizično najmanj obremenjeni del Kantove filozofije.

Tako kot v etiki, je tudi v estetiki interes moteč element. Vsaka sodba o lepoti, v katero se meša interes, ni čista sodba okusa; subjekt zato ne sme biti zagret za obstoj predmeta. "Okus je moč presojanja nekega predmeta ali nekega načina predstavljanja s pomočjo vsečnosti ali ne-vsečnosti brez kakršnega koli interesa".⁸⁶

II.

Subjektivno določilo pri doživljanju lepega se še stopnjuje pri pojmu vzvišenega. Lepota se je vedno nanašala na formo predmeta, ki je bil omejen, vzvišenost pa je, nasprotno, moč doživljanja neomejene forme, brez prisotnosti predmeta. Pri razsojanju neke stvari kot vzvišene predmet sicer ni povsem odsoten, nastopa namreč kot nekaj neomejenega, največkrat v obliki naravnih pojavov, je pa njegova funkcija skrčena na vlogo zunanjega povoda. Če je v razsojanju lepega domišljija bila povezana z razumom, ker je razum moč, ki se nanaša na predmete izkustva, se vzvišeno tiče samo idej uma. Domišljija je zdaj povezana z umom kot močjo nadčutnega. "Tako kot estetična moč sojenja v razsojanju lepega domišljijo v njeni svobodni igri privede v odnos z razumom, da bi se skladala z njegovim pojmom, tako se ta ista moč v razsojanju neke stvari kot vzvišene nanaša na um, da bi se subjektivno ujemala z njegovimi idejami."⁸⁷ Primeri, ki jih Kant omenja ob doživljanju vzvišenega, so morja, nevihte, gorske skalne verige ipd. Pojdimo k stvari povsem konkretno. Kakšno je doživljanje subjekta ob opazovanju razburkanega morja? Prek moči domišljije se subjekt čuti povezanega s celoto narave. Domišljija je tukaj osnovna moč, saj človeka poveže s celoto. Človek v tem občudovanju razburkanega morja doživlja moč narave kot svojo lastno moč (pod pogojem, da od te moči ni neposredno ogrožen) in se zato z njo čuti kot eno. Občutek vzvišenosti pa se pri tem pojavi, ko se ta občutenja povežejo z idejami uma. Ideje neskončnosti, večnosti in neminljivosti dobijo tukaj neko realno osnovo, ki je um sam na sebi ne more nikoli priskrbeti (Kritika čistega uma). Občutek vzvišenosti izvira ravno iz tega dejstva. Če pomeni lepo vzpostavitev totalitete s posameznim in omejenim objektom, potem predstavlja vzvišeno vzpostavitev totalitete na neskončni ravni, in ravno zaradi tega je vzvišeno. Če totalitete ni mogoče misliti, pa jo je mogoče doživljati; s tem Kant prinaša v svojo filozofijo določene orientalske značilnosti in dokazuje, da je omejitve iz Kritike čistega uma dokončno premagal.

Poskušajmo vzpostaviti razliko ob doživljanju umetniškega dela (kiparstvo, arhitektura, slikarstvo) in enega od omenjenih naravnih pojavov. Umetniško delo mi posreduje svojo skrito osnovo, sporočilo, na katero sem a priori naperjen (zato jo lahko doživljam kot lepo) na predmetni ravni, skrita osnova je odeta v specifične, po umetnikovih zamislih tej osnovi ustrezajoče forme. Predmet, do katerega sem vedno lahko le v odnosu razuma, mi tako kot posredujoč element zastira neposreden vpogled v skrito

85 Kant: K. m. r., str. 75.

86 Kant: K. m. r., str. 45.

87 Kant: K. m. r., str. 91.

osnovo umetniškega sporočila. Hkrati pa je ta posredujoča funkcija predmeta nujnost, saj se brez nje umetnik sploh ne more izraziti (nekoliko drugače je z besedno in glasbeno umetnostjo, vendar ne povsem). Pri doživljanju razburkanega morja je drugače. Ker sem tukaj v neposrednem odnosu do naravnih moči, ki niso opredmetene in s pomočjo tega posredovane v umetnini, je moje doživljanje neprimerno bolj intenzivno, in ker razburkanost morja ni omejena na predmet, odpade tudi posredujoča funkcija razuma. Zunanja čutnost je neposredno naperjena na nadčutnost idej mojega uma. Vzvišeno je zato višja stopnja kot lepo, doživljanje narave pa globlje in neposrednejše kot doživljanje umetniškega dela.

Vzvišenost seveda ni vsebovana v naravi kot taki, "temveč samo v naši duši. Za vse, kar v nas vzpodbuja tak občutek, za kar je potrebna moč narave, ki izziva naše moči, se imenuje vzvišeno."⁸⁸ Zanimivo je, da se estetika v pojmu vzvišenega, v kolikor le-ta povezuje čute z idejami uma, sreča z etiko. Estetika, ki se prvotno veže predvsem na čutnost, in etika, ki ima opraviti z idejami uma, dobita v pojmu vzvišenega posredujoč medij, s tem pa Kant samo še enkrat potrdi, da je v bistvu interes njegove filozofije usmerjen predvsem k etiki. "Težnja in občutek nedosegljivosti ideje s pomočjo domišljije je prikaz subjektivne smotrnosti naše duše v uporabi domišljije za nadčutno določitev duše, in nas tako sili, da naravo, celo v njeni totaliteti, mislimo kot prikaz o nečem nadčutnem, ne da bi ta prikaz lahko objektivno izvedli."⁸⁹ To nadčutno seveda ni nič drugega kot "etični Bog". Tako se izkaže, da je estetika za Kanta samo novo sredstvo, kako bi se dokopal do Boga. Zakaj vzvišeno je zanj samo predpostavka, da smo "sposobni priti do ideje vzvišenosti tistega bitja".⁹⁰

V kontemplativnem doživljanju vzvišenega, kjer človek dosega totaliteto na čutni in hkrati tudi idejni ravni, je možnost, s katero se je mogoče izogniti Evklidovemu paradoksu. Toda, ker je to doživljanje vzvišenega za Kanta samo sredstvo na poti k Bogu, in ne namen sam na sebi, tako še naprej ostaja ujetnik evklidovske ideologije. Takrat, ko mislimo, da je Kantu že uspelo ulti omejenostim metafizike naenkrat, z enim ali dvema stavkoma spet vse obrne na glavo in štrbunkne globoko nazaj v kalno vodovje prostorsкости.

III.

Če sta lepo in vzvišeno pomenila način doživljanja totalitete, potem pomeni umetnikova dejavnost način ustvarjanja totalitete. "Umetnost se razlikuje od narave tako, kot se ustvarjanje (facere) razlikuje od delovanja in učinkovanja (agere), tako kot se proizvod ali posledica prvega kot delo (opus) razlikuje od drugega kot učinka (effectus)."⁹¹ Šele tukaj, in ne morda v Kritiki praktičnega uma, nastopi Kantova teorija človeka kot praktičnega in predvsem kot ustvarjalnega bitja, ki ga zdaj obravnava na področju umetnosti; ta pa mu pomeni toliko, kot vsako ustvarjalno čutno delovanje. "Pravzaprav bi bilo potrebno imenovati za umetnost samo proizvajanje s pomočjo svobode, tj. s pomočjo volje, ki svojim dejanjem postavlja v osnovo um. Četudi proizvode čebel (pravilno grajeno satovje) radi imenujemo za umetniška dela, se to dogaja samo zaradi analogije z umetnostjo. Takoj ko se namreč spomnimo, da one svojega dela ne

88 Kant: K. m. r., str. 99.

89 Kant: K. m. r., str. 103.

90 Kant: K. m. r., str. 99.

91 Kant: K. m. r., str. 139.

zasnujejo na lastnem umskem razmišljanju, ugotovimo, da je to proizvod njihove narave (instinkta)...⁹² Človek kot svobodno ustvarjalno bitje, ki proizvaja po zamislih, ki so delo njegovega uma; s tem Kant še bistveno dopolni svojo teorijo o človeku kot avtonomnem, moralnem subjektu. Kant poveže ustvarjalnost celo z igro, podobno kot pozneje Marx, na ta način pa ostro loči umetnost od obrti. Prva je svobodna, druga pa plačana umetnost. Prva se lahko "samo kot igra izkaže za smotrno, tj. kot poklic, ki je sam zase prijeten; obrt pa je kot delo tisti poklic, ki je samo zase neprijetno (težko), zato je privlačno samo zaradi svojega učinka (plačila), in se tako kaže kot prisilno".⁹³

Kant tako že precej pred Marxom poda svojo teorijo in kritiko odtujenega dela. Človek je avtonomno, svobodno ustvarjalno bitje samo dotlej, dokler je njegovo delo zanj zabava in igra, dokler mu ne postane zgolj sredstvo za preživetje (za katerega dobiva plačilo), skratka dokler se v njem ne odtuji. Človek kot avtonomni ustvarjalni in moralni subjekt je najvišji postulat Kantove antropologije.

Od občega pojma umetnosti (ustvarjalnosti) preide Kant k ožjemu pojmu, tj. k "lepi umetnosti". Pojem lepe umetnosti ustreza današnjemu pojmu umetnosti.

Če je bil pojem lepega glavna kategorija ob doživljanju umetnine, potem predstavlja glavno kategorijo ob njenem ustvarjanju pojem genija. Genialnost je namreč tisti talent, "ki umetnosti daje pravilo", ali še drugače rečeno, je tista "duševna dispozicija, s katero narava daje umetnosti pravilo".⁹⁴ Tisto bistveno objekta lepe umetnine je v tem, da mora biti njena smotrnost tako svobodna, kot da je proizvod same narave.⁹⁵ Na umetnini ne sme biti viden noben napor, ki bi skušal nek izdelek na silo narediti smotrno, tj. naperjen na človekova občutja ugodja. Smotrnost mora biti nevidna, lahkotna, kot da je delo narave in ne prizadevajočega in iščočega subjekta. Genialnost je tako talent, da se proizvede tisto, za kar ni mogoče dati nobenega pravila. Genialnost je medij, skozi katerega deluje narava. Zato noben genij ne more opisati ali razložiti, kako ustvarja umetnino.

Središčni smoter vsake umetnine imenuje Kant "estetična ideja". To je "tista predstava domišljije, ki daje povod za mnoga razmišljanja, pa ji kljub temu ni adekvatna nobena določena misel, to je pojem, torej, ki ga noben jezik ne more povsem doseči in ga narediti razumljivega".⁹⁶ Estetična ideja, kolikor je ni mogoče opojmiti, je predstava domišljije, toda kljub temu ne ostaja brez pojma. "Genialnost sestoji v srečnem odnosu, česar se ne more naučiti nobena znanost, da se za dani pojem najdejo ideje, in na drugi strani, da se tem idejam najde ustrezni izraz."⁹⁷ V estetični ideji, oziroma v aktu umetnikovega ustvarjanja, so končno združene vse človekove moči, razum, um, domišljija in duh, ki "pomeni njihovo združitev".⁹⁸ Vsaka predhodnih dveh Kantovih Kritik je obravnavala in poudarjala samo nekatera posamezna človekova spoznanja in doživljanja, bodisi samo razum v Kritiki čistega uma, ali um v Kritiki praktičnega uma. Kritika moči razsodnosti ne predstavlja samo formalne sinteze njegove filozofije, temveč tudi dejansko, saj subjekt tukaj, v smotru zajetja totalitete uporablja vse svoje bistvene moči, ne da bi jih hierarhično razporejal med seboj. Ravno zaradi tega, ker se človek v

92 Kant: K. m. r., str. 139.

93 Kant: K. m. r., str. 140.

94 Kant: K. m. r., str. 143.

95 Kant: K. m. r., str. 142.

96 Kant: K. m. r., str. 150.

97 Kant: K. m. r., str. 154.

98 Kant: K. m. r., str. 157.

umetnosti izkazuje celoviteje kot v znanosti, ceni Kant prvo bolj kot drugo. Smatra celo, da genij pripisuje pravilo samo umetnosti, ne pa tudi znanosti, kar je razumljivo, saj igra poleg razuma in uma domišljija pri geniju odločilno vlogo, medtem ko ravno te v znanosti najbolj manjka. Destrukcija znanstvenega, zgolj pojmovnega načina spoznavanja, ki se je začelo v Kritiki čistega uma, je dovršena v Kritiki moči razsodnosti.

Pojem totalitete, ta središčni pojem Kantove filozofije, je mogoče bodisi doživljati (lepo, vzvišeno) bodisi ustvarjati (genij), ne da bi ga ob tem lahko tudi spoznali. Toda ker se Kant hotenju po spoznanju nikoli ni odpovedal, hkrati pa je vedel, da to ni mogoče, njegova filozofija nujno konča pri religiji in veri, kar je skorajda že običaj pri vseh kritičnih duhovih, ki ostajajo v mejah prostorske metafizike. Drugi del Kritike moči razsodnosti "Kritika teleološke moči razsojanja" pomeni dokončni padec Kantove filozofije tja, kjer se rešitev lahko išče samo še v veri.

ZAKLJUČEK

Največja Kantova zasluga je nedvomno v tem, da je več kot jasno pokazal, da je filozofija kot metafizika spoznavno mrtva znanost; zaradi tega se je moralo težišče prenesti na posamezne discipline: etiko, estetiko in religijo, kolikor je o slednji sploh mogoče še govoriti kot o disciplini. Enkrat za vselej je s tovrstnimi iluzijami opravil v Kritiki čistega uma, in ni njegova krivda, če kdo tega pozneje ni razumel. "S pomočjo pojmov, s pomočjo razuma, znanosti, ni mogoče doseči celote, o njej lahko samo poskušamo izreči sodbe, da bi prišli do kritike."⁹⁹

Če že stvari na sebi, nesmrtnosti duše in Boga ni mogoče spoznati, potem je treba vsaj tako delovati, kot da so; pomembno je zdaj to, da so, in ne, kaj so. Težišče se iz esence prenese na eksistenco, iz teorije na dejavnost.

V Kritiki moči razsodnosti se Kant še bolj oddalji od vsakršnega poskusa zasnove metafizike kot znanosti. V tem smislu je imel Baumler prav, ko je trdil, da je kritika okusa pravzaprav "Kritika kritike".

Pravi problemi Kantove filozofije pa se začnejo šele takrat, ko vidimo, da Kant prehoda k etiki in estetiki ne naredi zato, ker bi ga ti dve disciplini zanimali kot taki, sami na sebi, temveč mu služijo samo kot sredstvo, da bi dovršil tisto delo, ki ga je bilo po vsem sodeč nemogoče opraviti v metafiziki, vzpostavitev totalitete. Če je ni mogoče spoznati, pa je mogoče, meni Kant, na praktični ravni postati njen del v izvrševanju apriornih moralnih zakonov, ali pa jo doživljati v lepem in vzvišenem, oziroma jo kot genij ustvarjati v umetnosti. Vsi trije načini naj bi dokazovali samo eksistenco in nič več. Vkolikor se Kant ni mogel odpovedati hrepenenju po poslednjem, vseobsegajočem vzroku, vtoliko tudi etika in estetika nista mogli pomeniti končnega rezultata, tega je lahko predstavljala le religija, etika in estetika pa sta kvečjemu stopnici do nje. Zanimivost vseh treh Kritik je, da se vsaka končuje z religijo in vero. Že v predgovoru k drugi izdaji Kritike čistega uma zapiše: "Moral sem ukiniti znanje, da bi dobil prostor za verovanje."¹⁰⁰ Kant in z njim filozofija ostajata ujeta v Evklidovem sindromu. Osnovna struktura metafizike ni v ničemer spremenjena, spreminjajo se le načini. Njegovo mukotrpno prebijanje skozi tri Kritike ga pripelje, ne ven, temveč k samemu izvoru

⁹⁹ Danko Grlić: Kantova kritika moči sodenja, v Kant: K. m. r., str. 22

¹⁰⁰ Kant: K. č. u., str. 19.

evklidovske ideologije, k židovstvu, v njegovi krščanski inačici. V tem je temelji paradoks evklidovske kulture, ki se vedno želi gibati in razvijati le naprej, v smeri neskončnosti, pristane pa v končni fazi vedno na začetku. Tudi najbolj kritični poskusi, vkolikor ostajajo v mejah te kulture, ne morejo uiti temu začaranemu krogu. Njen tako opevani cilj se vedno znova prelevi v njen lastni rep.

Vseskozi je bilo vidno, da je Kantova filozofija v bistvu antropologija, saj ji gre predvsem za človeka v njegovem odnosu do sveta. Na spoznavno-teoretski ravni je človek bitje, ki ustvarja pojave, zato jih lahko tudi spozna; kot moralni subjekt je svobodno in avtonomno bitje, ki ga niti Bog ne more uporabiti za sredstvo, saj ima svobodno voljo; na estetski ravni pa se izkaže še kot čutno bitje, ki premore domišljijo in intuicijo. Kant je človeka zelo visoko cenil, saj je menil, da končni smoter ne more biti nič drugega kot človek z moralnimi zakoni, kar zanj pomeni toliko kot religiozni človek. Brez njega "bi bila celotna stvaritev gola puščava, brez smisla in končnega smotra".¹⁰¹ Kot tak, je človek superiorno bitje, ki "si lahko podvrže celotno naravo".¹⁰²

101 Kant: K. m. r., str. 281.

102 Kant: K. m. r., str. 274.

Realizem, interni realizem in resnica

BOJAN BORSTNER

POVZETEK

V tekstu analiziramo napade na realistično pozicijo, ki so utemeljeni v Putnamovi transformaciji od znanstvenega realizma k epistemičnemu realizmu in odkritemu antirealizmu (Putnam 1978, 1981, 1985). Pri tem pokažemo na pomanjkljivosti internega realizma in na odločilno vlogo resnice v razvoju znanstvenih teorij.

ABSTRACT

REALISM INTERNAL REALISM AND THE TRUTH

The text analyses the attacks on the realist positions argued in Putnam's transformation from scientific realism to epistemic realism and open anti-realism (Putnam 1978, 1981, 1985). Here we show the deficiencies of internal realism and the decisive role of the truth in the development of scientific theories.

1. TEORETSKO MODELNI ARGUMENT PROTI REALIZMU

Putnam začne s tezo, da je "metafizični realist"¹ izvorno prepričan, da je lahko idealna znanstvena teorija, ki izpolnjuje vse operacionalne in teoretične omejitve, kljub vsemu neresnična.² Putnam hoče pokazati, da je resnica na nek način odvisna (določena) od teorije. Vzemimo, da je teorija T idealna teorija, kar pomeni, da zadovoljuje osnovne metodološke kanone. Če to velja in če je jezik L, v katerem je teorija zapisana, jezik prvega reda, potem lahko skladno z Goedlovim teoremom popolnosti trdimo, da ima model M - T mora biti resničen in vse teze teorije T so resnične glede na model M.

Kaj lahko odgovori realist? Tipičen odgovor bi bil: resnica glede na M ni tisto, kar metodološki kanoni zahtevajo. M bi moral biti realen - intendiran model. Vendar potrebuje realist sedaj določene pogoje, ki naj specifizirajo, kateri model je realen in kateri to ni. Najprej lahko ugotovi, da je Goedlov teorem popolnosti tisti, ki zagotavlja, da teorija T ima model M. Toda analiza dokaza teorema pokaže, da sam teorem

¹ Ker se Putnamovo pojmovanje metafizičnega realizma bistveno razlikuje od našega, ki ga razvijamo skozi opozicijo realizem/nominalizem, uporabljamo njegov pojem v narekovajih.

² Putnam 1981a, 13.

zagotavlja le, da T ima model, ki je precej reven, omejen - model s števnim območjem, ki ga sestavljajo naravna števila.³

Model M bi lahko realist poskušal diskvalificirati na podlagi principa kardinalnosti. Če bi upoštevali to možnost, bi morali predpostaviti, da mora teorija T vključevati teorijo realnih števil, če bi naj vključevala toliko matematike kot jo potrebuje njena fizika. S tem pa vključuje tudi tezo, da bi intendiran model teorije T moral imeti neprešteven model. Ker ima lahko M, skladno z Goedlovim teoremom popolnosti, le števno območje, potem M ne more biti realen - intendiran model za teorijo T. Ta zmaga je prepeceni. Interni realist lahko odgovori: model za neko teorijo z določeno kardinalnostjo se lahko vedno nadomesti z drugim modelom, ki je ravno tako dober, vendar ima večjo kardinalnost. Če je bil originalni model M teorije T lahko izključen na podlagi kardinalnosti, se lahko M enostavno redefinira tako, da je zgolj ekstenzija nekega originalnega modela, ki pa zadovoljuje te omejitve. Torej so potrebne dodatne omejitve, ki bi naj zagotovile izključitev M.

Drugo možnost za diskvalifikacijo M nam ponujajo zagovorniki vzročne teorije reference.⁴ Lewis trdi, da:

Predpostavimo, da je omejitev C tista, ki nas reši - vzročna omejitev ali kar pač imate. Ponujamo pojmovanje, kako omejitev C deluje, dejansko delček teorije. Če ta delček teorije izgleda dobro, potem bo zaslužil, da ga vključimo v celovito teorijo. Predpostavimo, da je tako. Potem mora intendirana interpretacija zagotoviti resničnost C- teorije skladno s preostankom celovite teorije. Toda še vedno bo res, tako kot vedno, da (skoraj) kateri koli svet lahko zadovolji (skoraj) katero koli teorijo.... Toda, znova ponavljam: C ni uporabljen zgolj s sprejetjem C-teorije. To je nerazumevanje tega, kar C je. Omejitev ni v tem, da mora intendirana interpretacija nekako zagotoviti resničnost našega pojmovanja C. Omejitev je v tem, da mora intendirana interpretacija sama biti skladna s C. (Lewis 1984, 225)

Ko Lewis poudarja, da mora biti intendirana interpretacija (model) sama skladna z omejitvo C, poskuša omiliti Putnamo izhodišče, da vsi poskusi, ki jih srečujemo pri realisti, da bi izdelali dodatne omejitve za intendirane modele, prinašajo zgolj nek novi del teorije. To pa pomeni, da lahko uporabimo (Loewenheim-)Skolemov teorem,⁵ ki zagotavlja obstoj nadaljnega modela za T, ki zadovoljuje C omejitev:

Problem je v tem, da je dodajanje telesa teorije, poimenovane 'Vzročna teorija reference', našemu hipotetično formaliziranemu jeziku zgolj dodajanje več teorije. Toda Skolemov argument ter naša razširitev le tega ni prizadeta s povečevanjem teorije.... če 'referirati' lahko definiramo v terminih nekega vzročnega predikata ali predikata v metajeziku naše teorije, potem, dokler se vsak model objektnega jezika razširi na običajen način v korespondenčni model v

3 Če bi hoteli to prevesti na izhodiščni primer, potem bi lahko naravna števila nadomestili s singularnimi termini jezika L.

4 Bistvo vzročne teorije reference temelji na predpostavki, da je znana vzročna zveza poimenovanja med imenom a, skupino S in predmetom x glede na katerega a poimenuje x v jeziku skupine S. Če to drži, potem bi lahko vzročno omejitev za intendirani model M teorije T v jeziku L definirali:

Model M za teorijo T v jeziku L pravilno pripisuje referenco, če zadovoljuje vzročni pogoj, da je za vsako ime a x referent za a glede na M, če in samo če

(i) obstaja kompleksna vzročna relacija med imenom a, skupino S, ki govorijo jezik L in predmetom x
(ii) obstaja kompleksna vzročna relacija med enomestnim predikatom P, skupino S in predmetom x, ki pripada ekstenziji predikata P v jeziku L, ki ga govori skupina S, tako, da je X referent za P glede na M.

5 Putnamova uporaba Skolemovega teorema na tej točki izgleda zavajajoče, ker smo prej govorili le o Goedlovem teoremu popolnosti, vendar Putnam opozarja, da sta Goedelov in (Loewenheim-) Skolemov teorem 'intimately related' (Putnam 1981a, 11) ter jih dejansko ne ločuje.

metajeziku, se izkaže, da je v vsakem modelu M referenca^M definirljiva v izrazih vzrokov^M; toda, dokler je beseda 'vzrok' (ali karkoli kar bi vzročni predikat ali predikati lahko bili) vezana na določeno relacijo z metafizičnim lepilom, to sploh ne fiksira določene reference za 'referirati'. (Putnam 1981a, 18)

Putnam torej eksplicitno poudarja, da C teorija (ali naše pojmovanje C) ne pripada jeziku L , v katerem je formulirana teorija T , ampak neki vrsti metajezika. Ta metajezik bi se naj ukvarjal predvsem z enim semantičnim pojmom - resnico.⁶ Jasno je, da obravnava Lewis C teorijo kot teorijo, o katere modelih lahko mirno govorimo. Ravno to pa odpira možnost, da zapademo v samonanašanje in nekoherenco, ker C že sama govori v jeziku modelov. Zato nam več možnosti odpira predpostavka, da uporabimo namesto C omejitve C^* omejitev.⁷ Sklepanje, ki smo ga izpeljali v opombi 15, nam kaže šibko točko putnamovske pozicije, na katero se Lewis opira: zadnji korak v sklepanju je neutemeljen. Iz dejstva, da $M +$ zagotavlja resničnost C^* je narejen preskok do željenega zaključka, da naš model M zadovoljuje omejitev C . Če natančno preverimo to ugotovitev, potem spoznamo, da situacija kljub vsemu ni tako enoznačna kot jo prikazuje Lewis.

Vzemimo, da je dano:

(1) "Bojan" referira v L na Bojana' je resnično glede na $M +$.

Ker $M +$ semantično eksplicira M , pomeni 'referirati v L ' kot ga interpretira $M +$ enako kot 'referirati na glede na M '. Hkrati interpretira $M +$ nesemantični besednjak tako kot ga tudi M . Če to povežemo, dobimo:

(2) 'Bojan' referira glede na M na (Bojana) _{M} .

V stavku (2) nam indeks M kaže na to, da je ime 'Bojan' uporabljeno tako kot ga interpretira M . Ker pa je stavek (1) samo del konjunkcije, ki konstituira C^* , in je C res prevodna omejitev, potem je trditev, da $M +$ zagotavlja resničnost C^* , ekvivalent trditvi,

6 Metajezik $L +$ bi naj bil naravnani na resnico simpliciter za L , kar se lahko predstavi s predikati, ki niso povezani z modeli (ali interpretacijami) - semantični izrazi niso relativizirani glede na model:

(i) enomestni predikat: 'x je resničen v L '

(ii) dvomestni predikat: 'x referira v L na y'

če bi (i) in (ii) primerjali s teorijo modelov, potem bi dobili:

(i)* 'x je resničen glede na M '

(ii)* 'x se nanaša na y glede na M '

' L ' v 'resničen v L ' je zgolj sintaktični del predikata in ne označuje argumentativnega prostora.

V analizi idealne teorije T , ki je formulirana v jeziku L , bi to razlikovanje pomenilo, da je C omejitev (vzročna teorija reference) vmeščena v tisti metajezik, ki se ukvarja s teorijo modelov:

'Bojan' referira glede na M na Bojana.

Dočim bi se to v primeru C^* , ki je resničnostno teoretski analogon C v $L +$ izrazilo:

'Bojan' referira v L na Bojana.

To razlikovanje je pomembno zato, ker je tisto, kar Lewis označuje za C teorijo (ali naše pojmovanje C) v bistvu C^* .

7 Putnamovsko pozicijo bi lahko sedaj opredelili na naslednji način:

(i) V metajeziku $L +$ formuliramo novo teorijo $T +$ tako, da dodamo C^* kot nov aksiom v T .

(ii) če je C teorija res taka, da je vredna naše pozornosti, potem njena resničnostno teoretska verzija C^* v T ne more pripeljati do nekonsistence.

(iii) Torej, $T +$ je konsistentna teorija.

(iv) Na osnovi Goedlovega teorema popolnosti ima $T +$ model $M +$.

(v) $M +$ lahko pretvorimo v M tako, da odstranimo oznake referentov za semantične predikate.

(vi) Torej, M je model za T , ki zadovoljuje C omejitev.

da M zadovoljuje C.⁸ če torej sprejmemo, da metajezik, v katerem je C izoblikovan, uporablja besednjak tako kot ga interpretira M, potem smo s tem presegli Lewisovo kritiko, ker:

- (i) Skonstruirali smo M v L za T.
- (ii) Predpostavimo, da je M je intendiran (realen) model.
- (iii) če velja (i) in (ii), potem ima besednjak v L dejansko tako interpretacijo kot jo imputira M.
- (iv) MetaL vključuje L kot del.
- (v) Torej, metaL uporablja besednjak z enako interpretacijo kot L.

Če strnemo predhodne ugotovitve:

Realist nima nima druge možnosti, da zagotovi opisno moč metaL kot da uporablja L. Ne obstaja neodvisna metajezikovna perspektiva kot jo opisuje Lewis.

2. RESNICA V MODELU?

Uporabimo ta spoznanja za Putnamov primer Jonesove in Smithove fizike:⁹ če hočemo interpretirati problem subdeterminacije znanstvenih teorij na osnovi vse možne evidence, potem je odločitev v smislu metafizičnega realizma možna, ker se metafizični realist giblje v območju tako imenovanega 'ignorantskega odgovora'.¹⁰

Problem, ki se ob tem odgovoru pojavi, lahko predstavimo v naslednji obliki:

Realist trdi, da je resnica tisto, k čemer težimo. Toda, kako naj težim k nečemu, kar je nedosegljivo - kar presega naše fizične zmožnosti.

Tako zasnovan prigovor je na prvi pogled uničujoč za realizem, vendar pa mnogi primeri iz vsakdanjega človekovega delovanja kažejo na to, da to le ni tako.

Vzemimo situacijo, ko si ljudje želimo povečati lastno srečo, zadovoljstvo. To je možno doseči le s specifičnim delovanjem. Pri tem pa je res, da vseh relevantnih faktorjev, ki bi lahko vplivali na našo odločitev - storiti ali ne storiti nekega dejanja, ne moremo poznati. Zato si v svojem delovanju prizadevamo za maksimiranje pričakovane

8 Vendar ne smemo pozabiti, da to velja za tisto verzijo C-ja, v kateri je nesemantični del besednjaka L tak kot ga interpretira M.

9 Vzemimo, da živimo v newtonovskem svetu. Jones zagovarja tezo, da v svetu dejansko obstajajo take stvari kot so prostorske točke, dočim Smith sprejema obstoj arbitrarno mnogo malih prostorskih območij, vendar ne prostorskih točk. Obe teoriji sta empirično in matematično ekvivalentni. Če sprejemamo Putnamovo idejo, da resnica ni ničesar drugega kot potrjena trditev (warranted assertability), potem sta Jonesova in Smithova teorija obe resnični. Na drugi strani pa metafizični realist ne more sprejeti takega odgovora, ker je resnica transcendentna v odnosu do kognitivnih zmožnosti. Vendar v tem primeru ne vemo, kako vlogo bi naj take teorije imele v našem življenju.

"Metafizični realist predlaga, da sprejmemo podobo kot da bi podoba pojasnjevala sama sebe." (Putnam 1982,197)

10 Ignorantski odgovor je izraz, ki ga je utemeljil Newton Smith v (1978), ko je analiziral problem empirične subdeterminacije znanstvenih teorij. Newton Smith je trdil, da strategija slabitve epistemološke pozicije, ki temelji na dummettovski tezi o zavračanju zakona izključenega tretjega (Law of excluded middle), ne zagotavlja uspešnega reševanja problema subdeterminacije. Toda, v skladu z metafizičnim realizmom je povsem dovolj, da lahko trdimo, da nekaj je, čeprav ne moremo (niti ne bomo mogli) trditi, da je natančno tako ali drugače.

sreče (zadovoljstva, koristi), čeprav si v bistvu prizadevamo za samo srečo (zadovoljstvo, koristnost).

Na tej točki se moramo vprašati, ali se zagovornik realizma ni znašel v paradoksalni situaciji, vsaj z vidika pragmatike, ker zagovarja prepričanje, da je fizikalno možno, da je glavno jedro naših znanstvenih prepričanj lahko neresnično. Težava je v tem, da je glavno jedro naših prepričanj tisto, ki nam daje pojem o tem, kaj je fizikalno možno. Če to formaliziramo, dobimo:

"Trdim: p in jaz sem prepričan, da je fizikalno možno ne-p"¹¹

Nauk, ki ga realist izpelje iz pragmatičnega paradoksa je:

(i) svet nas lahko vara - to je možno (čeprav antirealist tega v idealni situaciji ne dopušča)

(ii) zaradi težav, ki so povezane s pragmatičnim paradoksom, ne verjame, da nas vara o jedru naših znanstvenih prepričanj

(iii) svet nas pušča v odnosu do nekaterih vprašanj ignorantsko obstrani - ne more natančno ugotoviti, koliko dinosavrov je živelo pred sto tisoč leti, kolikokrat se je nekdo zasmelal lani,...¹²

Če sprejmemo putnamovsko interpretacijo, da ima ena resnična teorija lahko neskončno mnogo matematičnih in empiričnih ekvivalentnih verzij, potem so seveda možne tudi različne - inkompatibilne interpretacije sveta. Resnica,¹³ h kateri težijo znanstveniki, ni ničesar drugega kot potrjena trditev, ki je dobljena v idealnih razmerah.

Ko govori Putnam o idealnih razmerah, ima pred sabo idejo o idealnih epistemskih pogojih za ljudi, ki so izpolnjeni ob doslednem upoštevanju dveh vrst omejitev. Na eni strani je to množica vseh operacionalnih omejitev, ki je predstavljena kot vrednotenje, ki pripiše korektno resničnostno vrednost vsakemu n-mestnemu opazovalnemu terminu

11 Pragmatični paradoks se bi lahko zadovoljivo pojasnil, če bi upoštevali teze, ki jo zagovarja zmerni probabilizem:

prepričanje, da p je resnično, ne zahteva (ne temelji na) razpoložljive evidence, ki je 1. Zahteva se le, da je p pri dani razpoložljivi eksistenci verjetneje resničen kot pa njegova negacija (ne-p).

1. Ko sem prepričan, da p, potem sem prepričan, da je p vsaj verjetno resničen.

2. Ko sem prepričan, da je p verjetno neresničen, potem sem prepričan, da je ne-p verjetnejše resničen kot pa p.

3. Ne morem biti konsistentno prepričan (sočasno), da je p verjetno resničen in da je p verjetno neresničen. Čeprav izgleda, da je zadnja teza v nasprotju s prepričanjem da p in hkrati fizikalni možnosti da ne-p, se jo da interpretirati v skladu z McCullaghovim kognitivnim relativizmom (McCullagh 1984):

1. (BaP) → (BaPp)

2. (BaPp) → (Bane-p)

3. (Ba(p&Pp)) → (Ba(p&ne-p))

Zmerni probabilist takrat, ko sprejema neko prepričanje za resnično, sprejema zgolj neko stopnjo verjetnosti, da je to prepričanje resnično. Skladno s tem obstaja še vedno možnost (čeprav je verjetnost manjša), da prepričanje ni resnično. Zagovornik zmernega probabilizma bi lahko hkrati zagovarjal p in ne-p. Kljub tej možnosti pa ljudje običajno funkcioniramo na principu dvovalentnosti (ali p ali ne-p) in zavračamo interpretacije kot jih ponuja zmerni probabilizem.

12 "...za zgodovinska dejstva... relevantna evidenca ni vedno dostopna za prihodnje raziskovalce, da bi se lahko vrnil k njej. V primerih, ko je evidenca sama historična, sestavljena iz partikularnih dejstev in okoliščin, se pojavi le enkrat in nikoli več. Imamo dober razlog, da smo prepričani, da celo idealni zgodovinar prihodnje Peircove družbe idealnih raziskovalcev ne bo sposoben znova odkriti ali rekonstruirati določenih dejstev, ki so relevantni za interpretacijo teh zgodovinskih dogodkov." (Melchert 1986,38)

nad n - množico opazljivih bitnosti. Opazljivo pomeni za Putnama vedno 'opazljivo s človeškim spoznavnim aparatom'. Množico vseh operacionalnih omejitev bi lahko opisali kot množico, ki vsebuje neskončno mnogo opazovanj, ki so izpeljana v celotnem fizikalno dostopnem univerzumu. Iz tega jasno izhaja, da ne moremo nikakršnega konkretnega testa teorije, ki temelji na opazovanju, enačiti z množico vseh operacionalnih omejitev. Na drugi strani pa so teoretske omejitve kot so enostavnost, Occamova britev,... - v bistvu so to estetske vrednote, ki omogočajo izbiro teorij. Idealna teorija je torej tista teorija, ki zadovoljuje operacionalne in teoretske omejitve - to je teorija, ki je epistemsko idealna za človeka.¹⁴

Bistvo Putnamovega pristopa (vseh drugih epistemskih ravno tako) je težnja, da se omeji območje "realnega" (resnice) na področje "kognitivnih zmožnosti racionalnih bitij". Pri tem prihaja do mešanja ontološkega in epistemološkega vidika - ne razlikuje se več med tem, kar teorija je, in "tem, o čemer teorija je (o svetu, ki ga teorija reprezentira).

3. ODVEČNOST RESNICE KOT KORESPONDENCE - ARGUMENT ZA ODVEČNOST METAFIZIČNEGA REALIZMA

Putnamovsko smer napadanja metafizičnega realizma so zaostriili do skrajnosti Fine (1984,1986), Jardin (1986), Harre (1986), Toumela (1985).¹⁵

13 "Z moje pozicije, resnica, v kolikor sploh imamo pojem, ne presega correct assertibility (pod pravimi pogoji). Kaj določa, kateri pogoji so pravi? Mnogo stvari: - za to nimam splošne teorije. Resnica je pluralna, nejasna, odprta za različne izhode tako kot smo mi." (Putnam 1982, 189)

14 Vendar moramo pri tem poudariti, da Putnamova pozicija ni tako obetavna kot bi to sam rad prikazal. Vzemimo, da imamo dva teoriji T in T' , ki sta empirično in matematično ekvivalentni., vendar imata nezdružljivi interpretaciji, kar pomeni, da T vsebuje p in T' vsebuje q , katera sta nezdružljiva (primer za to sta Smithova in Jonesova fizika). Če pri Putnamu resnica ne presega pravilne trditve, potem mora nujno priznati, da sta obe inkompatibilni teoriji resnični. Če Putnam lahko hkrati trdi p in q , potem izgleda, da to zanj ni kontradikcija. Toda to je možno le, če sta T in T' zgolj dva različna pojmovna zapisa ista teorije. Ampak ta korak ni dopusten zgolj za epistemičnega realista. Enako (in ne brez razloga) lahko reagira metafizični realist. Vsaj v določenem trenutku lahko sprejme obe teoriji, kar se lahko predstavi:

$p = \text{def. } *(\exists x)(Fx)$

$q = \text{def. } *(\forall x)(-Fx)$

Če uporabimo Quineov predlog, potem lahko v T Fx enostavno nadomestimo z Gx tako, da imamo:

$(\exists x)(Gx) \text{ in } (\forall x)(-Fx)$

in nekonsistentnost je enostavno odstranjena.

S to potezo torej Putnam ne more profitirati glede na metafizični realizem

15 Osnovne značilnosti epistemičnega realizma lahko strnemo v naslednje teze:

(i) svet obstaja neodvisno od tega, če obstaja organizem, ki lahko ta svet reprezentira.

(ii) svet lahko spoznamo (samodelno, nepopolno, postopno), ker deli sveta delujejo (ali vsaj lahko delujejo) medsebojno navzročni osnovi.

(iii) spoznavanje (kognicija) je proces pridobivanja informacijo okolici in samem sebi. Zunanji in notranji mehanizmi so povezani; obstaja tok vzročnosti, ki deluje v obe smeri. Svet je selektiven in produktiven - ne obstaja kategorialno urejen svet.

(iv) večina kognitivnih sposobnosti se razvija v procesu življenja nekega organizma in je rezultat dolgotrajnega evolucijskega razvoja - nobena konceptualna shema ni privilegirana.

(v) ljudje lahko spoznavamo objekte, ki so: materialne bitnosti ali konceptualni objekti (konstrukti).

(vi) znanost je mera tega, kar je in tudi tega, kar ni.

Epistemski realisti sprejemajo tezo, da:

Tudi če ljudje sploh ne bi obstajali, se svet mnogo ne bi razlikoval od tega, kakršen je sedaj.

vendar hkrati zagovarjajo tudi:

Stanje sveta je določeno zgolj s tem, kaka vrsta bitij smo. Toda ta določenost je lahko le konceptualna, nikakor pa ne more biti vzročna.

Vsem je skupno, da izhajajo iz teze, da je pojasnitev znanstvenega uspeha, kot ga ponuja metafizični realizem, sama metafizična, ker operira s pojmom resnice, ki je neodvisna od teorija. Metafizični realisti sprejemajo princip ultimativne enotnosti narave in skladnosti zakonov narave. Ker je resnica metafizična - v principu presega območje vseh možnih teorij - je potrebno vpeljati določeno oslabitev, ki bi povečala plauzibilnost znanstvene epistemične zavezanosti. Ta oslabitev je izražena v različnih pojmovanjih teorije podobnosti resnici (verisimilitude), vendar s tem ni zanikana predpostavka o metafizični povezanosti med empiričnim uspehom znanstvenih teorij in njihovo natančnostjo reprezentacije narave.¹⁶

Do te točke se 'epistemični realisti' strinjajo z metafizičnimi, ker neka metafizika je potrebna, če hočemo pojasniti empirični uspeh znanosti. Vendar se moramo pri tem zavedati, pravijo, da je najboljša tista pojasnitev, ki predpostavlja najmanj metafizike. Zato predlagajo posebno obliko redukcije metafizike, ki je podobna Ramseyevemu postopku za odpravo problema reference teoretskih terminov - ramzifikacija s pomočjo "kot da" operatorja. Znanstveni zakoni tako niso več resnični ali delno resnični; teoretske bitnosti, na katere referirajo posamezni zakoni, ne eksistirajo, ampak imamo situacijo, ko predpostavljamo, da se svet obnaša (funkcionira) kot da to velja (kot da je to uprimerjeno).

Epistemični realisti trdijo, da se procesi na opazovalnem (makro) nivoju dogajajo kot da bila mikro struktura narave natančno opisana s teoretskimi zakoni.

((Ex)(Ey)(Tx & Oy & Cxy))¹⁷

Imamo torej mikrostrukturo, ki pa ni reprezentirana v znanstveni teoriji. Teoretski jezik, ki govori o mikrostrukturi je ali resničen ali neresničen, vendar ni povedano, katera od alternativ je na tej stopnji znanstvenega delovanja prisotna, ker so resničnostne vrednosti dostopne samo za makro nivo (strukturo).

16 Metafizični materializem, ki ga napadajo vsi ti avtorji bi lahko opredelili kot tisto filozofsko pozicijo, ki uporablja pojasnjevalno strategijo uspeha neke znanstvene teorije tako, da poudarja vlogo resnice. To pomeni, da je resnica odlikovana lastnost teorije, ker lahko z njeno pomočjo pojasnijo druge lastnosti teorije. Zato bi naj metafizični realisti potrebovali substancialni pojem resnice (in teorija podobnosti resnice je supervenientna na le tem).

V tem kontekstu lahko resnico opredelimo kot esencialni teoretski termin v naših epistemoloških prizadevanjih za spoznavanje sveta.

Resnica zagotavlja kriterije za razlikovanje med:

- (i) resnica zaznamuje razliko med čutnimi pojavi in realnostjo - halucinacije in iluzije so označene s tem, da ne korespondirajo z realnostjo.
- (ii) resnica zaznamuje razliko med pomenskostjo in praznostjo - kar ima pomen ima resničnostne pogoje in resničnostno vrednost.
- (iii) resnica zaznamuje razliko med pomenskostjo in uporabnostjo v spoznavanju.
- (iv) resnica zaznamuje kontrast med sprejetjem (na kakršnihkoli osnovah) in korektnim sprejetjem (sprejetje tistega, kar je dejansko resnično).
- (v) resnica zaznamuje razliko med racionalnim sprejetjem in uspešnim racionalnim sprejetjem.
- (vi) resnica utemeljuje razliko med zmoto in tistim, kar zmote ne vključuje - zmota se pojavi, ker sodbe ne korespondirajo z realnostjo.
- (vii) resnica utemeljuje razliko med racionalno in ne-racionalno kognitivno strukturo. (Hooker 1987, 275-276)

17 T - teoretske lastnosti; O - opazovalne lastnosti; C - vzročna relacija; E - eksistencialni kvantifikator.

Ko govorimo o ramzifikaciji, ne smemo pozabiti, da je ramzifikacija stvar filozofije in ne znanosti. Tako takrat, ko eksistencialno kvantificiramo čez mikrostrukturo, pripisujemo opazovalne efekte variabli kvantifikacije in ne realni bitnosti.

Epistemični realizem, kot oblika slabitve metafizičnega realizma ravno na področju metafizike, bi naj bil ravno tako uspešen v pojasnjevanju empiričnih dejstev kot metafizični realizem. Postavlja se vprašanje: ali metafizična teorija resnice res ni potrebna?

Odgovori, ki jih običajno ponujajo različne variante nerealistične teorije resnice (instrumentalistična koristnost, empirična natančnost, potrjena trditve,...), zahtevajo relativizacijo na neko dano stopnjo znanja. Če to sprejmemo, potem moramo odgovoriti na naslednje vprašanje: kaj nas upravičuje, da lahko teorijo, ki je uspešna v danem območju A, uporabimo v novem območju B?

V kolikor empirični uspeh ne vsebuje ničesar, kar bi se nanašalo na skladnost med teorijo in svetom, potem enostavno nimamo osnove, da bi lahko pričakovali uspešnost te teorije tudi v novih območjih. Epistemični realist zagovarja tezo, da lahko eno teorijo uporabimo na novem območju (da bo tudi tam uspešna), ker mu dajejo garancijo dejstva o svetu. Toda to, da so v osnovi teorije prisotna dejstva o svetu, je za epistemičnega realista zgolj "brutum factum". Enostavno zavrača opisovanje mikro strukture sveta, na kateri temelji upravičba uspešnosti uporabe teorije na novem področju. Vendar pa to ne pomeni, da zavrača eksistenco mikro strukture sveta.

Epistemični realizem bi naj bil v prednosti pred metafizičnim realizmom, ker ne potrebujemo metafizične teorije resnice in reference, če lahko vse pojasnimo že z epistemičnim realizmom:

1. Ničesar ne more biti empirična evidenca za metafizični realizem, kar ni hkrati empirična evidenca za epistemični realizem
2. Epistemični realizem ne potrebuje metafizičnih konceptov resnice in reference, ker ne pojasnjuje, zakaj svet je unificiran (to ga ne zanima).
3. Torej, epistemični realizem je plauzibilnejša teorija.

Ali je tak sklep upravičen? Menimo da ni, kar bomo argumentirali:

- (I): Epistemični realizem je empirično enako upravičen kot metafizični realizem.
- (i) epistemični realist omejuje epistemično zavezanost na nivo opazovanja
 - (ii) možno je, da so naše teorije zmotne, čeprav mi tega ne zaznavamo.
 - (iii) če velja (ii), potem lahko obstaja še druga teorija, ki ravno tako ni zaznavno neresnična - obstaja vsaj še resnična teorija.

Epistemični realist se znajde pred dilemo, kako se naj odloči. Problem je v tem, ker bi v tem primeru obstajala več kot ena resničnostna vrednost za variabla preko katere epistemični realist kvantificira - obstajala bi resnica in neresnica hkrati. Če znanost ne daje ničesar drugega kot le nempirične alternativne teorije, ki se med seboj ločijo le po konceptualnem - teoretskem delu - potem ni realistu potrebno nobeno od teh teorij sprejeti kot resnično teorijo.

Zato:

- (i) ni dovolj, da zgolj navajamo, da je logično možno, da obstajajo empirično enako uspešne teorije.
- (ii) pogoji za pridobivanja znanja ne izključujejo logične možnosti napake.

(iii) dejstvo je, da znanost ne daje empirično nerazlikovanih alternativ - induktivno je neverjetno, da bi znanost to počela.

(iv) realista mora biti v poziciji, da navaja neko teorijo (da jo preferira) na osnovi njenega empiričnega uspeha.

Realistična pojasnitev enotnosti narave in skladnosti naravnih zakonov torej ni zgolj stvar metafizike, ampak (tudi) empiričnih uspeh teorije.

(II): Opis sveta, ki ga zagotavlja epistemični realizem, je dvoumen, nejasen.

(i) Epistemični realista enostavno pove, kaj se dogaja na opazovalnem nivoju.¹⁸

(ii) Epistemični realista ločuje celoto razredov, ki sledijo iz teorije, od teorije same. Na ta način ohranja teorijo referencialno nedotaknjeno.¹⁹

(III): Epistemični realizem bi naj funkcioniral kot posrednik med metafizičnim realizmom in njegovim eksplanandumom.

(i) Če obstaja posrednik, potem ni potrebno iti vse do metafizičnega realizma.

(ii) Metafizični realizem sam zahteva obstoj posrednika.

(iii) Torej, metafizični realizem je odvečen.

Metafizični realista izhaja iz teze, da se bo pojasnitev teorije - njena resnica (ali podobnost resnici v blažji varianti) - v naravi stvari izrazila v empiričnem uspehu. To je osnova za predvidevanje, da so resnične teorije učinkovite in zanesljive kot proizvajalke empiričnega uspeha. Dočim pa epistemični realista trdi, da, če je teorija zanesljiva, potem že imamo rezultat, da je uspešna. Tako ne potrebujemo dodatka, da je resnična.

(i) Metafizični realista pojasnjuje uspeh preko predpostavke, ki je že sama zadostna.

(ii) Edina naloga resnice je zagotoviti zanesljivost - to pa je ravno tisto, kar pojasnitev že daje.

(iii) Torej, predpostavimo zgolj zanesljivost.

Na eni strani imamo eksplanans - resnico in na drugi strani eksplanandum - instrumentalna koristnost, ki sta konceptualno različna. Zato potrebujemo posrednika, da bi premostil pojasnjevalno razliko. Tako se posrednik izkaže kot ustrezen in uspešen eksplanans. Vendar ni to ničesar drugega kot imitacija mollicerovske pojasnitve "vis dorminativa" - pragmatična koncepcija resnice ni pojasnjevalni koncept. Zmota, na kateri gradi epistemični realista izhaja iz podmene, da je konceptualna razlika med eksplanansom in eksplanandumom odločilna. Pri tem spregledajo, da je eksplanandum

18 Nedvomno je res, da je to blažja varianta v metafizičnem smislu kot pa je tista, ki jo srečujemo pri metafizičnem realizmu. To da vprašanje je: ali je to sploh pojasnitev. Epistemični realizem zgolj na novo vzpostavlja eksplanandum.

19 Ob tem se zastavlja vprašanje: kako lahko ločujemo samo teorijo od tistih teoretskih proposicij, ki iz teorije izhajajo? Če smo, v metafizičnem smislu zavezani določeni teoriji, potem teoretskih proposicij, ki izhajajo iz te teorije, ne moremo enostavno odvreči, ne da bi zašli v protislovje. Enako velja, če metafizično zavezane omejimo zgolj na tisto, kar iz določene teorije izhaja - če torej ne sprejemamo same teorije.

- instrumentalna koristnost - lahko izražena v terminih resnice kot resnica propozicij o empirično dosegljivih stvareh.²⁰

Če epistemični realist trdi, da zanesljivost teorije pojasnjuje njen empirični uspeh, potem mora obstajati še neka druga predpostavka, ki vodi k temu, da zanesljivost je pojasnjevalec uspeha. Tako ne predpostavlja zanesljivosti, ampak samo zanesljivost je pojasnjevalec uspeha. Ko smo analizirali značilnosti epistemičnega realizma, smo ugotovili, da izhaja iz ramzifikacije - iz principa eksistencialne kvantifikacije čez mikrostrukturo:

$$((Ex) (Ey) (Tx \& Oy \& Cxy))$$

Pomanjkljivost dejstva eksistencialne kvantifikacije čez mikrostrukturo se izraža v nezmožnosti blokiranja iteracij kvantifikacije:

$$((ET) (Ex) (Ey) (DT \& Tx \& Oy \& Cxy))^{21}$$

$$((ED) (ET) (Ex) (Ey) (FD \& DT \& Tx \& Oy \& Cxy))^{22}$$

Prišli smo do točke, kjer lahko ugotovimo, da ni metafizični realizem tisti, ki je odvečen, ampak da je to epistemični realizem. Predpostavka, da epistemični realizem pojasnjuje uspeh znanosti, temelji na domnevi, da se svet vede tako kot da je teorija resnična, kar se lahko izrazi le skozi predikcijo, ki je uspešna empiričnem (opazovalnem) nivoju - to pa ni ničesar drugega kot domneva, da se teoretska resnica manifestirana opazovalnem nivoju kot je to zaobseženo v metafizičnem realizmu. Zato ni upravičeno sprejemanje epistemičnega realizma kot zadovoljive pojasnitve empirične uspešnosti znanosti, če je v osnovi le tega prisotna originalna realistična (metafizična) pojasnitev uspeha.

LITERATURA

Akvinski, T., (1968) *On Being and Essence*, trans .by A. Maurer, Toronto: UP.

Fine, A., (1984) "The Natural Ontological Attitude", v Lepin (1984).

Fine, A., (1986) "Unnatural Attitude: Realist and Instrumentalist Attachment to Science", *Mind* 95.

20 P - eksplanans za Q.

P je dober eksplanans za Q.

Q

Pri tem ne predpostavljamo, da je P resničen.

P dober eksplanans za Q je posrednik med Q in P. V procesu pojasnjevanje ne naredimo koraka do P, ampak se zadovoljimo z ugotovitvijo, da Q ima eksplanans = P dober eksplanans za Q. Posrednik je redundantens Q - tako ni niti pojasnitev, niti resničen posrednik, ker ravno tako potrebuje naslednjo predpostavko na poti pojasnitve Q in imamo regres ad infinitum.

"P je dober eksplanans za Q" - ni potrebno da je to resnično, dovolj je samo, da je "dober eksplanans za Q.

Tako imamo hipotezo, da "P pojasnjuje Q", pojasnjuje Q.

Če proizvedemo nekaj, kar pojasnjuje Q, potem je Q pojasnjen.

21 D je lastnost 'biti mikronivojski opis'.

22 F je lastnost 'biti pojasnitev produkcije opazljivih pojavov'.

- Harre, R., (1986) *Varieties of Realism*, London: Basil Blackwell.
- Hooker, C. A., (1987) *A Realist Theory of Science*, New York: SUNY.
- Jardine, N., (1986) *The Fortunes of Inquiry*, Oxford: Clarendon Press.
- Leplin J., (ed.) *Scientific Realism*, Los Angeles: University of California Press.
- Lewis, D., (1984) "Putnam's Paradox", *Australasian Journal of Philosophy*, 62.
- Melchert, N., (1986), "Metaphysical Realism and History", *Analysis*, 46. 3.
- Newton-Smith, W. H., (1978), "The Underdetermination of Theory by Data", *Proc. of Aristotelian Society*, Supp. Vol. 52.
- Newton-Smith, W. H., *The Rationality of Science*, London: RKP.
- Peirce, Ch .S., (1933) *Collected Papers of Ch. S. Peirce*, (ed.) C. Hartshorne and P. Weiss, vol. 4, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Putnam, H., (1975) *Mind, Language, and Matter*, (Philosophical Papers, vol. II), Cambridge: CUP.
- Putnam, H., (1978) *Meaning and The Moral Science*, London: RKP.
- Putnam, H., (1979) *Mathematics, Matter, and Method*, (Philosophical Papers, vol. I2), Cambridge: CUP.
- Putnam, H., (1981) *Reason, Truth, and History*, Cambridge: CUP.
- Putnam, H., (1981a) "Models and Reality", citirano po Putnam 1983.
- Putnam, H., (1982) "Three Kinds of Realism", *The Philosophical Quarterly* 32.
- Putnam, H., (1983) *Realism and Reason*, (Philosophical Papers, vol. III), Cambridge: CUP.
- Putnam, H., (1985) *Many Faces of Realism*, New York: CUP.
- Smart, J. J. C., (1982) "Metaphysical Realism", *Analysis*, 42: 1.
- Tuomela, R., (1985) *Science, Action, and Reality*, Dordrecht: Reidel.
- van Fraassen, B .C., (1980) *The Scientific Image*, Oxford: Clarendon Press.
- van Fraassen, B. C., (1990) *Laws and Symmetry*, London: OUP.

Transcendentalni argument pri Husserlu

BOŽIDAR KANTE

POVZETEK

Vsi doslej razviti transcendentalni argumenti v analitični filozofiji so se morali spoprijeti z obtožbo, da so odvisni od verifikacionistične teorije pomena. Temu ugovoru se nekateri avtorji (G. Evans, C. Peacocke, A. Cussins) poskušajo izogniti s trditvijo, da obstajajo izkustva, katerih predstava vsebina je delno nekonceptualna. Določene vsebine torej sestojijo iz načinov, kako se nekdo najdeva v svetu, ki so na voljo subjektu v njegovem izkustvu, čeravno se utegne zgoditi, da mu niso na voljo konceptualno. Na nekaj podobnega je meril tudi Husserl s svojim pojmom "Leib" (živo telo), ki je intencionalni posrednik med jazom in stvarmi. Dokazujemo tudi, da je Husserl antirealist, torej da izkustvo ostaja v okviru intencionalnega korelata zavesti.

ABSTRACT

HUSSLER'S TRANSCENDENTAL ARGUMENT

All so far developed transcendental arguments in analytic philosophy was forced to face with objection that they are dependent on verificationist theory of meaning. Some authors (G. Evans, C. Peacocke, A. Cussins) strive to avoid this objection claiming that exist experiences with partially nonconceptual representational concept. Thus some contents consist of ways of our finding out in the world which are available to someone in his or her experience although it may be that these ways are not available conceptually. Similar view was introduced by E. Husserl, especially with his notion of "Leib" (living body). The living body is intentional mediator between ego and things. I also claim that Husserl is a antirealist (experience exist within the intentional correlate of consciousness).

Kot je ugotovil že P. F. Strawson, mi, ljudje, razmišljamo o svetu tako, kot da "vsebuje posamezne stvari, od katerih so nekatere neodvisne od nas".¹ Razmišljamo tudi o svetovni zgodovini, ki jo sestavljajo posamezne epizode, v katerih smo nemara dejavno sodelovali ali pa bili zgolj njen trpni opazovalec. Vse te posamezne stvari in dogodki so

1 Strawson, P. F.: *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. London: Methuen, 1971, str. 15.

teme našega skupnega diskurza, so stvari in dogodki, o katerih se lahko pogovorjamo drug z drugim. Imamo torej neki način razmišljanja, o svetu posameznik razmišlja na tak ali drugačen način, naše misli so umeščene znotraj take ali drugačne **konceptualne sheme**. Če bi se hoteli bolj filozofsko izraziti, bi rekli, da naša ontologija zajema objektivne posameznosti, poleg tega pa še kaj več (tako Strawson).

Kant v Kritiki čistega uma (v razdelku O načelih transcendentalne dedukcije nasploh) ugotavlja, da učitelji prava razločujejo v pravnem sporu vprašanje o tem, kaj je prav (**quid juris**), od vprašanja o dejstvu (**quid facti**) in - ko zahtevajo dokaze za oboje - imenujejo prvo izmed njiju, torej tisto, ki zadeva pravico, **dedukcijo**. O pojmihi si torej lahko zastavimo dve različni vprašanji. Eno je **vprašanje o dejstvih**, ki ga lahko zastavimo tudi takole: Kako pridem do tega, da imam ta koncept, kakršnega imam, in kaj vse je vključeno v to, da ga imam? Do odgovora na to vprašanje se sorazmerno lahko prebijemo; gre preprosto za nalogo, ki jo mora opraviti "fiziologija človeškega razumevanja", kakor jo je praktical Locke. Težje je odgovoriti na drugo vprašanje, **vprašanje pravice**: kaj mi daje pravico, zakaj sem upravičen imeti in uporabljati te pojme v novih situacijah. Od kod torej **objektivna veljavnost** teh pojmov. Naloga transcendentalne dedukcije je ravno ta, da preskrbi in zagotovi to objektivno veljavnost, kajti Kant se pritožuje, da je že pravi škandal za filozofijo in človeški um nasploh, da moramo eksistenco stvari zunaj nas sprejemati na podlagi vere, in tistemu, ki dvomi v njihovo eksistenco, ne moremo spodkopati njegovega dvoma s kakim zadovoljivim dokazom. Tak dokaz naj bi sedaj, po Kantu, imeli pri roki: transcendentalna dedukcija naj bi zagotovila ravno ta dokaz in skeptiku izbila iz rok vse izigrane in neizigrane adute. Temeljno zgradbo transcendentalne dedukcije (argumenta) je mogoče povzeti takole: za transcendentalni argument bo služil vsak argument z določeno vrsto premise in določeno vrsto sklepa. Premisa se mora opirati na izkustvo, sklep pa mora imeti za posledico neko propozicijo, katere resnica ne zahteva eksistence izkustva nasploh. Tako poznamo več vrst transcendentalnega argumenta: k resnici usmerjenega (ki ima za svoje sklepe nekatere propozicije o svetu, obstajajočem neodvisno od duha), k vednosti usmerjenega, k zaznavi usmerjenega (cilj tega je, da ugotovi, da morajo biti vsaj nekatera izkustva, omenjena v njegovih premisah, prave veridlične zaznave).²

Vsi dosedaj razviti transcendentalni argumenti v analitični filozofiji so se morali spoprijeti z obtožbo, da spregledujejo ravno dejstvo, ki spodbija njihovo kredibilnost, to je, da so odvisni od verifikacionistične teorije pomena (pomen stavka ali vsebino individuiramo z njenimi pogoji zadovoljitve). Barry Stroud je njihovo odvisnost od verifikacionizma dokazal na Strawsonovem primeru.³ Strawson začne svojo knjigo **Individuals** približno s temi besedami:

2 Prim. tudi Peacocke, Christopher: *Transcendental Arguments in the Theory of Content*. Oxford: Clarendon Press, 1989, str. 4-5. Tudi Peacocke priznava, da je njegov projekt po duhu in v mnogih pogledih izrazito kantovski. Ena izmed nalog njegovega programa je formulirati - za kakršenkoli dani koncept - razlago tega, kaj za misleca pomeni imeti koncept. Toje delno utemeljeno z načelom, kakor ga on imenuje, odvisnosti: z načelom, "da v naravi koncepta ne more biti nič več, kot je določeno s pravilno razlago, kaj je (pomeni) imeti koncept" (str. 3). Z načelom odvisnosti je povezano načelo razločevanja: to nam pove, kaj vse je vključeno v neko mentalno stanje natanko to določeno konceptualno vsebino in ne druge. Kajpada pa mora tak program oskrbeti tudi razlago, zakaj smo podvrženi neprijetnim koncepcijam v enih, ne pa tudi v drugih primerih.

3 Stroud, Barry: *Transcendental Arguments*, *Journal of Philosophy*, Vol. LXV (1968), št. 9, str. 241-256.

(1) *O svetu mislimo tako, kot da vsebuje objektivne posameznosti v enem prostorskočasovnem sistemu.*

Strawson poskuša odkriti nekatere nujne pogoje, ki jim moramo zadostiti, če hočemo misliti na tak način. Eden izmed pogojev, da imamo tako konceptualno shemo je ta, da brez obotavljanja sprejemamo identiteto posameznosti vsaj v nekaterih primerih nekontinuiranega opazovanja. Tako Strawson misli, da je razkril skeptikovo igro kot nelegitimno: skeptik se po eni strani pretvarja, da sprejema konceptualno shemo, po drugi strani pa hkrati potihoma zavrača enega izmed pogojev njene uporabe. "Tako niso njegovi dvomi nerealni ne le preprosto zato, ker so logično nerazrešljivi, temveč zato, ker sežejo do zavrnitve celotne konceptualne sheme, znotraj katere so taki dvomi sploh smiselni."⁴ Tisto, o čemer skeptik dvomi ali kar zanika, bi torej s Strawsonom - tako je vsaj videti - lahko formulirali v naslednji propoziciji:

(6) *Predmeti še naprej obstajajo, tudi ko jih ne zaznavamo.*

Strawson mora tako dokazati, da trditve (6), ki govori nekaj o tem, kako stvari so, sledi iz trditve (1), ki govori o tem, kako razmišljamo o svetu. Strawsonova argumentativna izpeljava izhaja na prvi ravni iz ugotovitve, da so skeptikovi dvomi o še nadaljnji eksistenci predmetov smiselni le v primeru, če je (1) resničen.

(2) *Če delujemo v enem in enotnem prostorskočasovnem sistemu, potem je bistveno, da moramo biti vsaj včasih zmožni identificirati in reidentificirati posameznosti,*

in, nujno, naprej

(3) *Če lahko reidentificiramo posameznosti, potem imamo zadovoljive kriterije, na temelju katerih lahko uspešno opravimo reidentifikacijo.*

Tu se Strawsonova argumentacija konča, misleč, da je svoje delo uspešno opravil. Vendar vsa zadeva vendarle ni tako preprosta, saj je vse, kar sledi iz prvih treh premis, le to, da - če so skeptikove izjave smiselne - potem moramo imeti zadovoljive kriterije, na osnovi katerih lahko znova identificiramo zdaj opažen predmet kot številčno enak onemu, ki je bil opažen, preden je nastopila diskontinuiteta v našem zaznavanju le-tega. Tako je mogoče, da so vse naše trditve o ponovni identifikaciji lažne, čeravno jih zatrujemo na osnovi naših najboljših kriterijev. Da bi to preprečili, moramo uvesti še eno načelo:

(4) *Če vemo, da so bili najboljši kriteriji, ki jih imamo za ponovno identifikacijo posameznosti, zadovoljeni, potem vemo, da predmeti obstajajo še naprej tudi tedaj, ko jih ne zaznavamo.*

Stroud imenuje rezultat, ki predstavlja sklep argumentov od (1)-(4), **načelo verifikacije**. Da bi dejansko vedeli, da predmeti še naprej obstajajo tudi takrat, ko jih ne zaznavamo, pa moramo temu načelu verifikacije dodati še eno premiso:

(5) *Včasih vemo, da so bili najboljši kriteriji, ki jih imamo za ponovno identifikacijo posameznosti, zadovoljeni.*

⁴ Strawson, P. F.: *Individuals*. London: Methuen, 1971, str. 35.

Stroud je tako nepreklicno zamajal vero v zdrave temelje transcendentnega argumenta. To je v odgovoru dopustil tudi Strawson, ki pravi, da se transcendentalni argumenti bodisi "opirajo na nesprejemljivo preprost verifikacionizem bodisi je največ, kar lahko vzpostavimo, nekakšna vrsta vzajemne odvisnosti konceptualnih sposobnosti in prepričanj".⁵

Kaj nam je torej storiti, da bi se izognili nevarnostim in čerem med Scilo verifikacionizma in Karibdo nekakšne vzajemne odvisnosti konceptualnih sposobnosti in prepričanj? Ideja je dolgo časa visela v zraku, natančneje pa so jo razvili in pojasnili Gareth Evans,⁶ Christopher Peacocke in Adrian Cussins:⁷ obstajajo izkustva, katerih predstavnica vsebina je delno **nekonceptualna**. Subjekt dojema sebe kot središče prostora, s koordinatami, ki jih dajejo koncepti **zgoraj in spodaj, levo in desno, spredaj in zadaj**. To bi lahko imenovali egocentrični prostor. Predpostavimo, da vidite pred sabo drevo v Key Gardenu, ki ga doslej še niste nikoli videli. Podrobna določitev nekonceptualne predstavnice vsebine vašega izkustva mora vsebovati vsaj naslednja dejstva: drevo vidite kot locirano v posebni smeri od vas; vidite ga v določeni razdalji od vas, vidite ga tako, kot da ima določeno višino, določeno debelino stebila, trodimenzionalno obliko, itn. Okvir za obravnavanje takih predstavnih vsebin in izkustev, ki imajo nekonceptualni in egocentrični značaj, temelji na intuitivni ideji, da je treba te izkustvene vsebine delno individualirati tako, da zanje navedemo oziroma jih umestimo v določen prostorski tip. Pri tem moramo povedati, kako, na kakšen način se izpolnjuje prostor okrog izvora (če sem tisti, ki zaznava, jaz, potem sem izvor jaz) s površinami, trdnimi telesi, teksturami, svetlobo, itn. Ta način mora biti konsistenten s pravilnostjo ali veridčnostjo izkustva.

"Ko slišimo zvok, kot da bi prihajal iz določene smeri, nam ni treba **misлити** ali **računati**, v katero smer obrniti naše glave (recimo), da bi poiskali vir zvoka. Če bi morali delati tako, potem bi moralo biti mogoče, da bi dva človeka slišala zvok tako, kot da prihaja iz iste smeri (kot da 'ima isti položaj v slišnem polju'), pa vendarle bi bila pripravljena storiti različne stvari pri odzivanju na zvok in to zaradi razlik v njihovih izračunih. Ker je videti, da to ni smiselno, moramo reči, da je to, da imamo prostorsko pomenljivo zaznavno informacijo, vsaj delno sestavljeno iz tega, da smo pripravljene storiti različne stvari."⁸ Subjekt podrobno določi prostorsko informacijo z **egocentričnimi** koncepti: zvok, ki prihaja iz takega ali drugačnega položaja, je zvok, ki ga slišimo kot spredaj ali zadaj, levo ali desno, itn. Za nekonceptualno vsebino izkustvenih aktov je še posebej značilno, da je neposredno povezana z dejanjem oziroma obnašanjem (tako neposredno ne moremo povezati z dejanjem nobene konceptualne vsebine). Lahko bi rekli, da slišni vhod (input), pridobi (nekonceptualno) prostorsko vsebino za neki organizem ravno tako, da je povezan z obnašajskim izhodom (outputom). Evans predlaga, da zajamemo spoznavno pomenljivost vsebine s sklicevanjem, nanašanjem na način, kako se gibljemo v svetu. Določene vsebine torej sestojijo iz načinov, kako se nekdo najdeva, nahaja v svetu, ki so na voljo subjektu v njegovem izkustvu, čeravno se utegne zgoditi, da mu niso na voljo konceptualno in, še več, nemara

5 Strawson, P. F.: *Skepticism and Naturalism: Some Varieties*. London: Methuen, 1985, str. 21.

6 Evans, Gareth: *The Varieties of Reference*. Oxford: Clarendon Press, 1982.

7 Cussins, Adrian: *The connectionist construction of concepts*. V *The Philosophy of Artificial Intelligence* (ed. by Margaret A. Boden), Oxford: Oxford University Press, 1990, str. 369-440.

8 Evans, Gareth: *The Varieties of Reference*. Oxford: Clarendon Press, 1982, str. 155.

subjekt celo ni zmožen v besedah izraziti, kaj ta način gibanja sploh je. Med te nekonceptualne vsebine bi lahko uvrstili, na primer, tudi bolečino (znotraj tega bi bilo mogoče razrešiti tudi problem tako imenovanih **qualij**). Za to, da smo v stanju neke bolečine, ne potrebujemo koncepta bolečine; v bolečini preprosto smo in za ta smo ne potrebujemo nikakršnega pojma bolečine. Drugi ustrezeni primer nam nudi kinestezija. Na temelju kinestetičnega izkustva subjekt ve, kako je z njegovim telesom: v kakšnem odnosu sta na primer njegovi roki ena do druge in do glave, vendar subjekt ne potrebuje nobenega koncepta te prostorske "razporeditve" telesa, da bi imel o tem vednost. Vednost, nasprotno, prej sestoji iz izkustvene občutljivosti za to, da se, na primer, ena roka premika k drugi, da roko približujem k nekemu torzu, itn.

V Husserlovih poznih objavljenih spisih stopa v ospredje problem telesa.⁹ Telo ima v pozni Husserlovi filozofiji posebno odlikovano mesto zaradi dvojne vloge, v kateri se znajde. Po eni strani je telo fizični, materialni in prostorskočasovni predmet kot katerikoli drugi predmet: ima težo, določeno kemično sestavo, svojo zgodovino, itn. Za tako telo uporablja Husserl ime **Körper**. Po drugi strani pa kajpada obstaja smisel, v katerem mi moje lastno telo ni dano na tak način: moje lastno telo mi je tudi dano in ga izkušam na način, ki je popolnoma drugačen od tistega, kakor so mi dani in kakor izkušam druga fizična telesa. Okoli svojega telesa ne morem krožiti tako, kot na primer krožim okrog nekega poslopja, ki se mi zdi nadvse zanimivo in si ga hočem ogledati z vseh strani. Ne gre preprosto za to, da mi je moje telo zelo znano, niti da je "vselej tam", kot nekakšna substancialna senca, ki ji nikakor ne morem ubežati. Tu gre za nekakšno relacijo, ki sploh ni relacija: moja relacija do mojega telesa sploh ne more biti relacija v strogem pomenu te besede; vsekakor pa ne more iti za relacijo med mano in nekim drugim predmetom. Moje telo mi ni neki drugi predmet. Čeravno je moje telo kajpada fizični predmet, intencionalni predmet moje zaznave, pa obstaja tudi smisel, v katerem je moje telo **subjekt**. V tem smislu sodi v intencionalni relaciji na subjektivno stran. Moje telo je **objekt-subjekt, telo-subjekt, živo telo**, torej vse to, kar označuje beseda **Leib**.¹⁰ S fenomenološkega gledišča sta fizično telo in živo telo bistveno različna. Po Huserlu obstajajo štiri fenomenološke značilnosti, ki nam pomagajo razločevati pojem živega telesa od vseh drugih intencionalnih predmetov.

a) moje živo telo je neposredno izrazno; izrazno obnašanje je neposredno in samohotno: ko me boli zob, je živo telo tisto, ki joka, ko sem vesel, je živo telo tisto, ki se smeje, itn.

b) živo telo je občutljivo: moje roke ne umaknem iz ognja zato, ker bi se poškodavala, temveč zato, ker boli, torej je moja roka tista, ki boli.

c) živo telo je gibljivo (ima "kinestezijo", kot bi rekel Husserl), ima torej moč dejanja, delovanja. Moje živo telo "je organ moje volje in nosilec prostega gibanja".¹¹ Navedek nedvoumno priča o tem, da se Husserl s tem, ko postavlja telo za nosilca **motorne intencionalnosti**,¹² zaveda neposredne povezanosti našega telesa (v tistem

9 Dejansko ima ta problematika korenine že v zgodnjem Huserlu. O tem nespodbitno poročajo trije debeli zvezki Husserliane - XIII., XIV. in XV. zvezek - ki nosijo tudi skupno ime: *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität*. Zanimivo bi bilo tudi preučiti, kakšna je povezava med telesom in habitualitetami.

10 Leib Angleži prevajajo z "living body", živo, živeče telo, pa tudi kot "corpo vivente", živo telo.

11 Husserliana IV (*Ideen zur einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution*, ed. W. Biemel), str. 151-152.

12 Izraz je skoval Merleau-Ponty.

delu, kjer je le-to nosilec nekonceptualne vsebine) z dejanjem (ko vidim, da imam pred sabo kozarec piva, ki si ga v vročem poletnem dnevu tako želim, nemudoma sledi akcija: roko stegnem proti kozarcu in ga ponesem k ustom - za posrednika med vhomom in izhodom (akcijo) nisem potreboval nikakršne konceptualne vsebine). Telo je edini predmet, ki ga lahko moja čista volja neposredno in samohotno giblje. Poudariti gre, da je tu v ospredju **dejstvo**, da jaz lahko in tudi delujem, ne pa **izkustvo** gibanja in delovanja. Na sorodno stališče naletimo pri Wittgensteinu, ko pravi, "da se zdi, da ima (izraz) 'jaz delam' določni smisel, ločen od vsega izkustva."¹³ Tudi sicer bi lahko v Husserlovih poznih delih odkrili veliko mest, ki kažejo na to, kako se je njegova pozornost naposled odločilno nagnila od poudarjanja ega k poudarjanju fizičnega obnašanja. Breztelesni **"jaz mislim"** (torej še izrazito kartezijanska pozicija) vse bolj in bolj odstopa mesto **"jaz lahko"**, **"jaz delam"**. Med jaz in stvari se kot intencionalni posrednik postavi živo telo (Leib), kar pomeni da svet vidim skozi očala tega živega telesa: stvari ne dojemam niti s točke čistega jaza niti tako, kakor bi ena fizična stvar dojemala drugo. Izraz "biti v odnosu prek živega telesa" se nanaša na kinestezo, na to, da naš jaz deluje na ta poseben način: predvsem prek gledanja, poslušanja, naposled tudi dvigovanja, porivanja, nošenja.

d) živo telo (Leib) deluje kot "orientacijsko središče". Živo telo predstavlja absolutno točko, okrog katere se potem regimentirajo vse prostorske točke, ki niso neposredno del tega telesa. Prostor okrog mene ni brez smeri, ni brez središča, abstrakten evklidski prostor. Nasprotno, prostorskost izkušamo na način, ki terja opis v egocentričnih terminih: svetilka je takoj levo od mene za vogalom, silhueta mojega prijatelja se oddaljuje od mene proti horizontu, nad mano visi zastava, itn. Četudi bi se premaknil sam ali, recimo, avtomobil, ki je bil preje na levi strani ceste, tik ob hiši, četudi bi torej oba spremenila svoj prostorski položaj, pa navzlic temu obstaja trdno orientacijsko jedro, prostorska točka, pravzaprav neki **"absolutni Tu"**. Živo telo bo vselej nujno geometrično središče obsvetja (Umwelt), **ničelna točka** (Nullpunkt) orientiranega, egocentričnega sveta. Ob taki izpeljavi in definiciji položaja živega telesa se nemudoma zastavlja vprašanje ustrezne konstitucije telesa-subjekta. Razumljivo je, da lahko svoje fizično telo, ki ga lahko izkusim kot vsakršno drugo fizično telo in torej tako postane intencionalni predmet, sintetiziram na podoben način kot vsakršen drugi intencionalni predmet. "Moje živo telo ni konstituirano na enak način kot zunanji predmeti."¹⁴ Iz tega navedka sledi, da se živo telo ne more konstituirati kot intencionalni predmet, vendar glede na, to, da je živo telo nedvomno kompleksna enotnost, mora zanj obstajati nekakšna konstitutivna sinteza. Kaj je mišljeno s to sintezo? Obstajajo oblike telesne vednosti in nadzora, ki se razlikujejo od kontingentne, empirične in konceptualne artikulirane vednosti. Običajno vem, kje je moja roka, ali v katero smer gledajo moje oči, ne da bi to moral najprej ugotoviti. Ko svojo roko premaknem in z njo poskušam opraviti neko nalogo, mi ni treba najprej ugotoviti njen položaj v objektivnem prostoru na temelju opazovanja. V normalnih okoliščinah to preprosto samohotno vem in si o tem ne belim glave, si ne ustvarjam nobene sodbe. Moja vednost ne temelji niti na izkustvu, niti na opazovanju, niti na sklepanju, niti na kinestetičnem občutku. Če storim kaj podobnega, je to prej izjema kot pravilo. Predstavljajte si tekača, ki bi začel med

13 Wittgenstein, L.: *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell, 1958, par. 620.

14 Husserliana XV (*Phänomenologie der Intersubjektivität*. Texte aus dem Nachlass), tekst št. 37, str. 648.

tekem razmišljati, konceptualno sintetizirati premikanje svojih nog! Zelo verjetno bi to pripeljalo do fizičnih motenj v teku, tako da bi se tekač spotaknil. Živo telo je zapletena organska enotnost, celota, njegova enotnost je funkcija gibanja, ne misli.¹⁵ Husserl pravi, "da se živo telo konstituira prek kinestetičnih funkcij".¹⁶ Navezava na gibanje, ne pa na misel nepričakovano pokaže še eno prednost. Zamislimo si, da obstaja zli demon, ki vselej in povsod vara naše čute, tako da smo v stanju splošne halucinacije. Kdo bi lahko temu ugovarjal tako, da je subjekt sicer lahko v stanju splošne halucinacije, ima pa še vedno motorni sistem, ki deluje normalno. Kdo, ki ugovarja, bi lahko še nadalje ugovarjal in rekel, kako se lahko dejstvo, da popolnoma varani subjekt vidi nekaj grozečega v tej smeri in ne v oni smeri, zrcali tako, da se subjekt giblje v nasprotni smeri, od koder prihaja nevarnost. Ali ne potem lahko ta primer razširimo tako, da je prostorska vsebina subjektovih iluzij ustrezno utemeljena v dejstvih o dispozicijah, ki jih imamo za prostorsko obnašanje. To seveda lahko storimo, vendar to še ni argument, ki bi predstavljal težavo za transcendentelni argument. Omenjeno razširitev lahko koherentno opravimo le tako, če dovolimo, da je subjekt popolnoma zmožen slediti položaju svojih udov glede na ostanek svojega telesa. Čeravno nimamo nekih splošnih občutkov položaja, pa je nekakšno zavedanje položaja naših udov gotovo del običajne človeške zavesti. V odgovoru na vsebino njegove iluzije mora subjekt premikati svoje telo in ude sistematično in hkrati slediti položaju svojih udov po vsakem premiku in tega kajpada ne sme početi le po nekem srečnem naključju. To pa pomeni, da subjektova zavestna stanja ne bodo v vseh pogledih iluzorna.¹⁷

Kako temeljno vlogo igra pri poznem Husserlu odkritje kinestezije, bo razvidno iz daljšega navedka iz dela Kriza evropskih znanosti in transcendentalna filozofija: "Jasno je, da aspektualna kazanja kateregakoli fizičnega objekta, ki se pojavlja v zaznavanju, in kinestezije niso procesi, (ki potekajo) drug poleg drugega; nasprotno, delujejo skupaj tako, da imajo aspekti ontični pomen ali veljavnost aspektov objekta le prek dejstva, da so to oni aspekti, ki jih nenehno terjaja kinestezija... oni (pojavi objektov) so taki v zavesti **zgolj** v kombinaciji z kinestetično delujočim živim telesom... Raznolikosti pojavov, prek katerih je neki objekt zaznaven kot ta en in isti objekt, ustrezajo - na njihov lastni način - kinesteze, ki sodijo k temu objektu. Ker je tem kinestezam dovoljeno ubirati svoja pota, se morajo ustrezni zahtevani pojavi pokazati, da bi sploh bili pojavi tega objekta."¹⁸ Človeško racionalnost torej omogoča moč gibanja, ki jo ima živo telo. Če intencionalnega izkustva ne bi utemeljili v fizičnem, telesnem gibanju, bi se znašli pred težko nalogo, kako razložiti integriteto in stabilnost tega izkustva. Vzemimo preprost primer: ko se zjutraj zbudim in odprem oči, se pred mano odpre vidno polje, ki je tako in tako prostorsko artikulirano in vsebuje te in te fizične predmete. Če svojo glavo obrnem za 90 stopinj, se mi odpre drugo vidno polje, ki nima s prvim nobenih skupnih predmetov ali točk. Kako potem povežem izkušnji teh dveh popolnoma različnih vidnih polj? Bistvena prvina te sinteze ali povezave je ravno telo: ti dve izkustvi je mogoče povezati v koherentno celoto kot, recimo, dve vidni izkustvi ene in iste sobe **zgolj** ob domnevi, da

15 Glej Bell, David: Husserl. London : Routledge, 1990, str. 212. Tudi sicer se moj prikaz Husserlove filozofije v mnogočem opira in dolguje tej knjigi.

16 Husserliana XV, Beilage XVIII, str. 295.

17 Glej Peacocke, Christopher: Transcendental Arguments in the Theory of Content. Oxford : Clarendon Press, 1989, str. 17.

18 Navaja po angleškem prevodu tega dela: The Crisis of European Sciences and Transcendental Philosophy. Evanston : Northwestern University Press, 1970, str. 106-107.

sta to dve zaznavi, ki jih je imelo telo, ki je spremenilo svojo orientacijo, ne da bi spremenilo svojo lokacijo.

Zdaj nam preostane še zadnji korak; ta je ponavadi tudi najtežji: prehod od *solus ipse* k drugemu jazu, prehod od mojega živega telesa k živemu telesu drugega. Oreh, ki ga je treba streti, se kaže v tem, da mi zavest drugega ni dana na tak način kot telo drugega oziroma da mi zavest drugega ni dana neposredno, kot mi je dana cvetoča jablana v vrtu. Vprašanje se sedaj glasi: v kakšnem notranjem odnosu naj bodo fizična obnašanja in duševna stanja druge osebe, če naj bi mi bilo mogoče izkusiti in razumeti ene prek drugih? "Kot vse kaže, imamo opraviti z neko **intencionalno posrednostjo**, ki izhaja sicer iz vsekakor temeljne plasti **prvorednega sveta**, a se najavlja z zavestjo sonavzočnosti nečesa, kar samo ni tu in tudi nikdar samo tu biti ne more. Gre torej za nekako **samonavzočenje**, za nekakšno aprezentacijo."¹⁹ Husserl zavrača tudi najmanjšo možnost in teorijo, po kateri bi bil odnos med zaznanim obnašanjem in duševnimi stanji odnos sklepanja. Tuje telo vselej dojemamo kot telo nekoga drugega, ne pa kot neki znak zanj. "Moje telo ima - nanaša, kakor se, nazaj na samo sebe - svoj danostni način, način centralnega **"tu"**. Vsa druga telesa - in tako tudi telo vsakogar drugega - pa je dano v modusu **"tam"**. Na osnovi mojih kinestez je orientacija na ta **"tam"** podvržena prostim menjavam... Da pa svoje telo dojemam, oz. lahko dojemam kakor telo vsakogar drugega v prostoru in sploh vsaktero gibljivo naravno telo, to je očitno v zvezi z možnostjo, ki je izražena v besedah: možno mi je, da s svobodnim spreminjanjem svojih kinestez in posebno s tem, da hodim okrog, svoj položaj spreminjam tako, da se zdajšnji **"tu"** spremeni v **"tam"**, skratka, da s svojim telesom zavzamem poljubno mesto v prostoru. Na to pa se veže, da bi od tam zaznaval sicer iste predmete, toda zaznaval v takšnih ustrezno spremenjenih podobah, kakršne bi pač od tam zaznaval sam."²⁰ Fizično telo druge osebe mi je prezentirano v egocentričnem prostoru kot **"tam"**. Toda tisto notranje smislu take prezentacije, kot del njenega horizonta, je, "kako bi bilo stvari videti **od tam**, gledajoč nazaj v tej smeri". Ena izmed stvari, ki bi jih seveda nekdo videl od tam, gledajoč nazaj, bi bil seveda tudi **jaz**. Ta korak predstavlja Arhimedovo točko v razsrediščanju egocentričnega prostora. Zdaj smo se znašli iz oči v oči s situacijo, ko moje telo ni več središčni **"tu"**, okrog katerega se potem artikulira celota fenomenalnega prostora, temveč s situacijo, v kateri je moje telo postalo zgolj eden izmed objektov med drugimi objekti, zasedajoč lokacijo **"tam"**, gledano z drugačnega gledišča. Za uspešnost apercepcije potrebujemo še izpolnitev dodatnega pogoja: "Po perceptivni aktivnosti pa se mi potem izkustveno posreduje (ali vsaj lahko posreduje) vsa narava, vključno lastna telesnost, ki je tu torej izkustveno navrnjena sama na sebe. Le-to je možno tako, da vsakokrat s posredovanjem ene roke lahko dojemam drugo, ali recimo, oko itd., pri čemer mora izvjalni organ postati objekt in mora objekt postati izvjalni organ."²¹ Ta reflektivna zaznavna zavest preskrbi bistveno sestavino v smislu, ki ga pri aprezentaciji drugega zavestnega bitja prenesem iz mojega lastnega živega telesa na fizično telo drugega.

Tako smo prišli do sklepa, da drugi objektivno obstaja, kar je tudi namen transcendentalnega argumenta. Toda status "objektivnosti" pri Husserlu nam ne sme biti samoumeven, temveč ga moramo zdaj podvreči temeljitemu samopremisleku.

19 Husserl, Edmund: Kartezijanske meditacije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975, str. 142.

20 Husserl, Edmund: Kartezijanske meditacije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975, str. 148.

21 Husserl, Edmund: Kartezijanske meditacije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975, str. 132.

Predvsem in najprej je treba ugotoviti, na katero stran lahko uvrstimo Husserla v sporu med realisti in protirealisti (fundamentalisti in protifundamentalisti). Preprosto povedano: protirealisti zanikajo neko neizkrivljeno ali nevtrarno spoznavno gledišče, gledišče **božjega očesa** ali gledišče od nikoder, s katerega bi lahko ravnodušno, nepristransko ugledali in spoznavali realnost, ki obstaja zunaj, onkraj nas, temveč vselej poudarjajo, da je vsako spoznavanje **perspektivistično, utelešeno oziroma umeščeno**. Transcendentalni pristop k reševanju problema je posreden; ne zagovarja ideje mostu, ki povezuje ločeni področji subjektivnosti in objektivnosti, temveč poskuša pokazati, kako sta ti dve področji take vrste, da sploh ne potrebujeta nekega povezujočega mostu. Transcendentalni postopek zajema dve stopnji. Na prvi stopnji poteka **subjektivizacija** objektivnosti, na drugi stopnji pa se potem dokazuje, da je razločevanje med objektivnostjo **kot subjektivizirano** (kako so stvari videti, kako se pojavljajo) in neko **popolnoma drugačno** objektivnostjo, docela nerazumno in nekoherentno.²² Bistvena značilnost druge stopnje je, da je koncept objektivnosti, ki bi bila popolnoma drugačna v smislu, da bi ležala onstran dosega naše subjektivnosti, nerazumen in da z njim pravzaprav nimamo kaj početi. Objektivnost je sicer nekaj drugega in drugačnega od subjektivnosti, vendar pa ni nekaj tako popolnoma drugačnega, da bi bila popolnoma onstran in docela nedostopna s strani subjektivnosti. Kant je poskušal problem rešiti tako, da je postuliral transcendentalni ego, ki je sočasno konstitutiven tako za subjektivnost (shema, transcendentalne kategorije) kot za objektivnost (vsebino, čutno dano). To je dosegel tako, da je pogoje **možnosti izkustva** nasploh izenačil s pogoji **možnosti predmetov izkustva**. Tu kajpada ni odvečno opozoriti, da se mu je tako problem, ki si ga je prizadeval uspešno rešiti, podvojil: zdaj ga imamo tako na notranji kot na zunanji strani. Še vedno pa nam ostane temeljno vprašanje: Kako to, da si shema (transcendentalne kategorije) in vsebina (čutne danosti) ustrežata? Ali nekoliko drugače: Kako to, da sta samohotnost in receptivnost koordinirani? Če se zdaj spet vrnemo k samemu Husserlu, lahko ugotovimo, da vsekakor sodi med protifundamentaliste. V podporo tej naši trditvi bomo navedli nekaj Husserlovih misli iz Krize evropskega človeštva in filozofije: "Okolje (Umwelt: obsevanje) je pojem, ki ima svoje mesto edino v duhovni sferi. To, da živimo v svojem vsakokratnem okolju, ki mu velja vsa naša skrb in trud, označuje dejstvo, ki se odigrava zgolj v duhovnosti... Kajti prava narava v svojem naravoslovno znanstvenem smislu je proizvod naravo raziskujočega duha, predpostavlja torej znanost o duhu... S takšno naravnostjo je mogoče zgraditi absolutno samostojno znanost o duhu: v obliki konsekventnega samorazumetja in razumetja sveta kot duhovnega dosežka. Duh torej ni duh v naravi ali poleg nje, marveč narava sama spada v sfero duha."²³ Svet torej ostaja v okviru intencionalnega korelata naše zavesti. Ostaja pa seveda odprto vprašanje, kako je Husserl poskušal rešiti odnos med kategorialnim in čutnim zaznavanjem.²⁴

22 Glej Maker, William: Davidson's Transcendental Arguments, Philosophy and Phenomenological Research, Vol. LI (1991), št. 2, str. 349-350.

23 Husserl, Edmund: Kriza evropskega človeštva in filozofija. Maribor: Založba Obzorja, 1989, str. 8 in 37.

24 Tema je tako pomembna in obsežna, da bi zahtevalo posebno raziskavo. Upamo, da jo bomo lahko v kratkem tudi izpeljali. Posebno podtemo te raziskave predstavlja problem noeme, če le-to pojmuje kot kategorialno zaznavanje. Glej članek M. Potrča: Noema neutralized, Acta Analytica, št. 5 (1989), str. 65-70.

Umetnost in formalizacija. Odnos med formo in vsebino v (likovni) umetnosti

JOŽEF MUHOVIČ

POVZETEK

Splošno znano in sprejeto dejstvo v estetiki je, da sta formalna in vsebinska plat umetniških produktov medsebojno povezani. Težave pa nastopijo takrat, ko je treba natančneje opredeliti naravo te povezave in to povezanost upoštevati v praksi. Po avtorjevem mnenju je to jasen znak, da prastari problem odnosa med formo in vsebino v umetnosti teoretično, pogosto pa tudi praktično, še ni docela zadovoljivo rešen. Analiza stanja ga pri tem nagovarja k dvojemu: 1. k temu, da ponovno premisli naravo funkcionalnih odnosov med formo in vsebino v umetnosti in 2. k temu, da to stori na argumentiran in praktično uporaben način. Pri raziskovanju problematike pride do nekaterih temeljnih, mestoma provokativnih ugotovitev. Prva od njih je ta, da obstaja nek prav konkretni "locus", na katerem se srečujeta in medsebojno opredeljujeta formalna in vsebinska plat umetniške produkcije. Ta "locus" je po avtorjevem mnenju strukturalna organizacija umetniške formalnosti. Druga ugotovitev, ki jo izpostavi avtor, je v tem, da je umetniška vsebina funkcija umetniške formalnosti in da se umetniška vsebina kot funkcija umetniške formalnosti spreminja in izraža s pomočjo posebne ureditve čutnih učinkov materije, ki je podlaga umetniški produkciji, tj. s pomočjo njene strukturalne in sistemske organizacije. Tretja ugotovitev, ki jo velja izpostaviti in ki bo za marsikoga morda kamen spotike, pa je ugotovitev, da gre tako v ustvarjalnem kot v poustvarjalnem pogledu poglobljena os dogajanj v umetnosti skozi FORMALNO STRUKTURALNO umetniških form.

Večino dokazov izpelje avtor na empiričnem gradivu s področja likovne umetnosti, vendar rezultate povsod tako posploši, da so z upoštevanjem ustreznih specifičnosti uporabni tudi na področjih drugih umetniških panog.

ABSTRACT

FORMALISATION, FORMALITY AND FORMALISM IN (FINE) ART

It is a widely accepted fact that, in aesthetics, form and substance of a work of art are closely linked. Unfortunately, problem arise when we attempt to more accurately determine the nature of this relation and account for it in practice. According to the author, this is a clear sign that the age-old problem of the relationship between form and substance has not been resolved to our satisfaction, either at the theoretical, or practical level. The analysis of the current status of this issue has prompted the author

to consider the following: first, to rethink the nature of the functional relations between form and substance in art, and second, to do this in a argumentative and practical manner. While investigating this question, he arrived at several fundamental, and at time provocative, conclusions. The first one is that there exists quite a concret "locus", in which the formal and the substantive aspects of artistic production meet to stimulate and inspire one another. This "locus" is, according to the author, the structural organisation of artistic formality. The second finding concerns artistic substance as the function of artistic formality and this artistic substance changes and is expressed through a special arrangement of the sensory effects of matter, which serves as a basis for artistic production, i. e., through its structural and systemic organisation. The third finding, which must be singled out and which may prove quite controversial for many, is that in terms of creative art as well in terms of experience of art, the main axis of events goes through the FORMAL STRUCTURE of artistic forms.

Most evidence is deduced by the author from empirical fine-arts materials, but the results are so generalised that they can be applied, by taking into account the relevant specificities, also to other artistic disciplines.

"Eden izmed namenov umetnosti je, da nam pomaga polniti misli z nadaljnjiimi vzorci. Umetnost kristalizira izkustvene vzorce, tako da jih lahko vsrkamo, ne da bi jih morali prej doživeti in se jih naučiti s počasnim procesom indukcije. Umetnost nam ponuja izkustva, ki jih sicer ne bi poznali. V nekem smislu je umetnost pospešeni motor življenja."

(Edward de Bono)

1. CLAPAREDOV EFEKT

Malo je besed med tujkami, ki bi nam zveneale tako domače kot besede s starolatinskimi koreninami *forma* (formirati, "biti v formi", formalist, formacija, formalnost, formalizem, formalizacija ipd.). In hkrati jih je komaj še kaj, ki bi bile v zvezi z umetnostjo po svoji vsebini bolj ohlapne in različno razumljene. To pa ne velja samo za besede. Prav nič drugače ni tudi s praktično obravnavo pojavov, ki jih besede označujejo. Po eni strani je oblikovna (*formalna*) stvarnost umetniških del tako očitna, da si umetniških produktov brez nje sploh ne znamo predstavljati. Po drugi strani pa je vloga te formalnosti v estetskem oz. umetniškem učinku teh del tako neenako ocenjena, da na primer celotna estetika in umetnostna kritika do današnjih dni nista prenehali oscilirati med precenjevanjem (formalizem) in podcenjevanjem (semantizem¹) njene funkcije.²

1 **Semantizem** je moj *terminus technicus*, ki skuša znotraj problemskega polja te razprave označiti vse primere pretiranega poudarjanja ikonografskih, narativnih, motivnih ipd. komponent umetniškega dela, pa naj bo to v umetniški ustvarjalnosti ali pa v najrazličnejših oblikah hermenevtike njenih produktov. Še posebej so s tem pojmom označeni primeri, ko je poudarjanje naštetih komponent izvedeno na apriorističen način, tj. ne da bi bilo (dovolj) utemeljeno v strukturi umetniške forme.

2 Na isto stvar opozarja tudi **Piet Mondrian** v svojem znamenitem esaju "*Likovna in čista likovna umetnost*" (prva objava 1937), ko piše: "In life, sometimes the spirit has been over-emphasized at the expense of the body, sometimes one has been preoccupied with the body and neglected the spirit; similarly in art content and form have alternatively been over-emphasized or neglected because **their inseparable unity** has not been clearly realized. To create this unity in art **balance of the one and the other must be created**" (prva objava: Circle, London 1937, uredniki Naum Gabo, L. J. Martin, Ben Nicholson; cit. po: Harry Holtzman & Martin S. James /edited and translated/, The New Art - The New Life. The Collected Writings of Piet Mondrian, Thames and Hudson, London 1987).

Situacija je dovolj nenavadna in logično težavna, saj je v njenem okviru iste besede mogoče razumevati na dokaj različno, obenem pa iste stvari tudi povsem različno obravnavati in vrednotiti. Lahko rečem, da se v njej skriva nek diskretni paradoks, ki v umetniško produkcijo, še zlasti pa v njeno hermenevtiko, vnaša zmedo in nesporazume, čeprav se na prvi pogled zdi, da v praksi obeh področij sploh ne ovira. Razlog za tako stanje je po mojem mnenju v t.i. *Claparedovem efektu oz. zakonu*, ki pravi, da stvari razumevamo in kreativno uporabljamo samo v sorazmerju s svojo nesposobnostjo prilagajanja, se pravi samo toliko, kolikor smo se prisiljeni izviti iz objema domačnosti, zdravega razuma in rutine. Čim večkrat uporabljamo neko stvar (odnos, termin, metodo), dokazuje Claparede, tem manj jo razumemo. In čim bolj avtomatično to počnemo, tem težje dojamemo njene potence, njeno morebitno problematičnost, njeno funkcionalno strukturo, skratka njen operacionalni "akcijski radij". Nauk je preprost: za kreativno soočenje s stvarmi rutina (v uporabi) in enostranskost (v dojemanju, obravnavanju in vrednotenju) nista najbolj posrečeni izhodišči, saj si v njiju vse preradi pletejo gnezda grehi zdravorazumske nekritičnosti, samozadovoljstva, togosti in šablonskosti. Vseh pa je v opisani situaciji kar preveč. Od tod tudi njena paradoksnost.

To pa spet pomeni, da je treba, če se hočemo izogniti neljubi protislovnosti in dolgočasni entropičnosti izhodiščnega stanja, ki sta posledici Claparedovega efekta, poiskati kakšno sredstvo, ki bi nevtraliziralo njegove učinke. V epistemologiji je takšno sredstvo t.i. *zakon premeščanja*. V skladu z njim pomeni kreativno obvladati oz. spremeniti neko stanje ali delovanje, izraziti ga skozi osmišljeno in sistematično zaznavo in ravnati v soglasju z njo. Osmisliti in sistematično zaznati neko stanje ali delovanje pa spet pomeni prevesti ga z ravni dogajanja, odvijanja in opravljanja na reflektirano raven jezika oz. metajezika, se pravi, reproducirati ga v duhu, da bi ga lahko dojeli v njegovi strukturi in to razumevanje izrazili v operacionalni obliki. V tem smislu velja ponovno premisliti funkcionalno strukturo izhodiščne situacije in našo (ustvarjalno ali poustvarjalno) vpletenost vanjo. Tu pa me analiza dejstev kar sama nagovarja k dvojemu: 1. k temu, da na reflektiran način ponovno proučim prastaro, deklarativno sicer že zdavnaj razrešeno, v praksi pa, zgleđa, še vedno zelo travmatično **problematiko o odnosu forme in vsebine v (likovni) umetnosti**, in 2. k temu, da to storim na argumentiran in praktično uporaben način.

Začel bom tako, da bom najprej pokazal, pod kakšnimi pogoji sploh pride do (likovne) umetniške forme in kaj vse je z njeno produkcijo povezano.

2. DISKRETNİ ŠARM FORMALIZACIJE

Notranji psihološki procesi, ki privedejo do individualnega doživljanja in pojmovanja sveta, se v likovnem ustvarjalcu ne razlikujejo od istovrstnih procesov v drugih ljudeh, ki tudi doživljajo in pojmujejo svet na individualiziran način. Vendar smisel umetnikovega doživljanja ni v tem, da ostane v njem, marveč da na učinkovit in originalen način izstopi in v tem izstopanju preoblikuje medij, v okviru katerega se je izstop dogodil, in, vsaj virtualno, tudi realnost, ki je doživljajski proces sprožila. Ustvariti svojemu doživljanju in pojmovanju adekvatno **čutno formo in izraz** - v tem je temeljna in kritična situacija umetnika. Proces transformacije doživljene in pojmovane vsebine v čutno formo, ki omogoči, da ta vsebina vstopi v naše izkustvo, imenujem na tem mestu **formalizacija**.

Pojem *formalizacija* v zvezi z (likovno) umetnostjo ni prav pogosto rabljen. Prav tako ne morem trditi, da z nekaterimi svojimi konotacijami (pozunanjenost, rigorozna enoznačnost) v tej povezavi najlepše zveni. Mnogi se mu zato raje izogibajo ali ga celo eksplicitno zavračajo (cf. Jerman 1984: 157-164). Moje prepričanje pa je tu drugačno: gre za bistven in nepogrešljiv izraz, ki označuje in jasno poudarja prav najbolj temeljno intenco in kvaliteto umetniške produkcije, tj. **njeno izvorno naravnost k artikuliranju, oblikovanju oz. informiranju³ duhovnih vsebin**, ki na ta način dobijo status estetskih informacij in postanejo v objektivirani obliki dostopne doživljanju in vrednotenju.

V znanosti je formalizacija metodološki postopek, ki olajšuje operiranje z dejstvi. Zlasti razširjen je v tistih znanstvenih disciplinah, katerih predmet raziskovanja je bodisi tako abstrakten, da je njegov opis s sredstvi običajnega jezika nemogoč ali vsaj neprikladen (matematika, logika), bodisi tako kompleksen, da je vsakdanji jezik za njegov opis enostavno premalo natančen (fizika, kemija). Formalizacija torej na nek način ureja promet, če lahko tako rečem, med izkustvom in njegovo znakovno konceptualizacijo. In sicer s tem, da 1. omogoča zamenjavo stvari z znaki oz. simboli (**znakovnost oz. simbolizacija**), kar olajšuje kognitivne manipulacije s stvarmi in dovoljuje natančno lokalizacijo pomena (enoznačnost), 2. s tem, da načrtno usmerja pozornost na invariantne oz. strukturalne dimenzije označenega (**strukturalizem**) in 3. s tem, da omogoča izpeljevanje novih spoznanj iz tistih, ki smo jih na temelju empirije že pridobili in konceptualizirali (**generativnost**).

V ustrezno modificirani obliki opravlja vse naštetje funkcije tudi proces umetniške transformacije duhovnih vsebin v umetniško formo, ki sem ga preliminarno že poimenoval formalizacija, na tem mestu pa lahko njegovo upravičenost tudi dokažem s tem, da gornjo trditev argumentiram.

a. Znakovnost in simbolizacija. Gonilo vse umetniške produkcije je individualno profilirano in osmišljeno doživljanje sveta. Toda doživljanje je skrito v glavi in ni neposredno dostopno opazovanju, je bilo rečeno zgoraj. Da bi to lahko postalo in na ta način pridobilo širšo odmevnost, mora vstopiti v življenje, se pravi, prebiti mora izolaciji subjektivnosti psihičnega dogajanja in vstopiti v **objektivnost materialnega dogajanja**. Vsem oblikam zahtevnejših produktivnih praks pa objektivnost tega materialnega dogajanja najprej stopi nasproti v **materiji znakovnosti oz. jezika** v najširšem pomenu besede. Lahko torej rečem, da v območju kulture sestop iz sveta misli v realni svet *najprej* pomeni sestop iz misli v jezik. Za razliko od strukture doživljanja, ki ni čutno dostopna in je zaradi tega ne moremo neposredno opazovati, je struktura jezikovnih znakov čutno dostopna in jo lahko neposredno opazujemo. V tem pa je še nekaj več. Čutna dostopnost jezikovnih znakov ima za nas poseben pomen, saj je njen nastanek rezultat organizirajočih potenc določenega doživljanja in pojmovanja sveta, tako da lahko iz organizacije jezikovnih znakov sklepamo istočasno tudi na organizacijo doživljanja in pojmovanja samega. Organizacija jezika torej na poseben način odraža organizacijo

3 Pomen besede "**in-formirati**", ki izvira iz latinskih glagolov "*informo*" (oblikovati, upodobiti) in "*formo*" (tvoriti, obliko tvoriti), izhaja na tem mestu iz njenega sicer okornega, a pomenljivega, dobesednega prevoda, tj. "*v obliko dajati*", "*v obliko spraviti*". V tem smislu ima beseda več dobrodošlih označevalnih kvalitet. Po eni strani opozarja na izvorno pomensko zakulisje običajnih besed "informirati" in "informacija", kar je zanimivo. Po drugi strani pa zelo ekonomično poudarja tako temeljno **oblikotvorno intenco** (likovne) umetniške produkcije, kot tudi status njenih rezultatov, ki dejansko funkcionirajo kot **estetske informacije**.

doživljanja in pojmovanja, ki sta jo proizvedla, še posebej intenziteto tega doživljanja in jasnost ter smer pojmovanja.

Temeljna naloga umetniške produkcije je potemtakem v tem, da umetnikovo individualno doživljanje (emocija) in pojmovanje (misel) sveta pretoči oz. prevede v čutno dostopno znakovno obliko. Ali drugače: v "sistem organiziranih zaznav", kot umetniško formo označi informacijski teoretik Abraham Moles. To pa predpostavlja 1. produkcijo zaznav in 2. hkratno uporabo materialnih nosilcev, ki so podlaga zaznavam, torej **ustvarjalni proces**, ki omogoča tvorbo in organizacijo zaznav, in **medij**, ki pogojuje njihovo materialno realizacijo. Ustvarjalni proces je pri tem identičen s posebnim tipom produktivnega mišljenja in ima **operacionalno naravo**. To se sicer sliši nenavadno, saj smo ob umetnosti navajeni omenjati predvsem čustva, vendar ni mogoče zanikati, da je prav mišljenje tisti odločilni faktor, ki je v produkciji sodelujoče komponente sposoben kanalizirati v produktivne postopke, brez katerih bi produkcije in produktov sploh ne bilo (cf. npr. Muhovič 1992: 32-52). Medij pa predstavlja sredstva in pogoje, v katerih deluje neka umetniška panoga, in ima v temelju **formalno naravo**. Beseda **formalnost** je na tem mestu skupna oznaka za celotno materialno in čutno infrastrukturo umetniške produkcije. Označuje tako materiale, ki jih umetnost upravlja za izgradnjo sebi lastnih sistemov organiziranih zaznav (označevalec), kot že organizirano čutno pojavnost nekega umetniškega dela, se pravi tisto, kar estetika tradicionalno imenuje forma.

V pogojih umetniške produkcije lahko torej vsaka še tako kompleksna vsebina ali ideja stopi pred nas le, če jo je produktivno mišljenje uspelo formalizirati, se pravi izraziti v formalni obliki ustrezne znakovnosti, ki se na zunaj kaže kot sistem organiziranih zaznav. Kaj vse pa ta postopek potegne za sabo? - Umetniška ustvarjalnost, kakor se dejansko odvija v umetnikovi glavi, je razvidno zelo zapleteno in kompleksno psihološko dogajanje. Njen konkretni potek ima zelo veliko različnih oblik in v njih imajo istočasno svoj delež različne doživljajske, vsebinske, vrednostne, invencijske (ideje) ipd. komponente. Če pa pogledamo neko konkretno umetniško delo, sorazmerno hitro uvidimo, da nam to psihološko bogastvo, v katerem so odprte najrazličnejše možnosti, ne stopa nasproti z vsemi svojimi detajli in variantami, niti na vseh točkah. Hitro se zavemo, da pred seboj pravzaprav nimamo realnega psihološkega poteka avtorjeve ustvarjalnosti, pač pa le njen **formalni "skeleton"**, se pravi, samo tiste dele oz. mesta ustvarjalnega procesa, kjer je ta zapustil **ob-likovno sled** v prostoru in času. To bi nas utegnilo razočarati, saj bi lahko sklepali, da se je v procesu formalizacije tako izgubilo marsikaj pomembnega. Vendar temu ni tako. Ko od celote dogajanj, ki nastopajo v umetniškem ustvarjalnem procesu, doživljamo le tista, ki so **eksplicitno znakovno formulirana**, naš dostop do teh dogajanj ni bistveno omejen. Dejstvo je namreč, da je v vsa pomembna in plodna ustvarjalna dogajanja druge vrste mogoče skrčiti na dogajanja, ki so umetniško izrecno formulirana. Celo več. Možnost prevajanja teh dogajanj v izrecno formulirano oz. formalizirano obliko je v umetniški produkciji prav merilo za pomembnost in kreativno učinkovitost teh dogajanj. To je razumljivo, saj bi dogajanj, ki bi ne zmogla stopiti skozi vrata formalizacije, v umetniškem smislu sploh ne bilo.

Lahko sklenem. Umetniška formalizacija je proces, v katerem umetnikovo doživljanje in pojmovanje sveta prebije okope duhovne virtualnosti in stopi pred naše oči - vsaj kar zadeva likovno umetnost - v konkretni in preverljivi obliki **zapisa**, v katerem se misel ustavi v obliki in kjer oblika postane **znak** (simbol) ideje (prirejeno po Saussure 1969: 135). V tem smislu lahko rečem, da so (likovne) umetniške forme **znakovno artikulirani vidiki** človekove duhovne napetosti v odnosu do okolja in samega sebe. Še

več. Reči moram, da so umetniške forme **sistemi znakov**, saj so vse po vrsti zgrajene iz elementarnih oblik oziroma *formalnih articulov*, ki so povezani v kompozicijo in so vsak zase in kot celota sposobni nositi izraz in informacijo. Ta znakovni in sistemski vidik je (likovnim) umetniškimi formam imanenten in je po mojem mnenju bistven za dojetje in razumevanje umetniške ustvarjalnosti. In sicer zato, ker je samo takšna znakovno konzervirana ustvarjalnost popolnoma jasna kreacija, ki jo je mogoče doživljati, se do nje vrednostno opredeljevati in jo na preverljiv način proučevati. Nenazadnje pa tudi zato, ker je samo taka znakovno artikulirana ustvarjalnost tudi verificirana ustvarjalnost, ki je potrdila svojo vrednost in uspešnost s konkretnim (formalnim) rezultatom.

b. Strukturalistična vzajemnost. Napačno bi pa bilo misliti, da ima znakovnost, ki je dosežena po poti formalizacije, samo to vlogo, da služi kot podlaga ali inertni nosilec duhovnih vsebin, ki s tem pridobijo čutno objektivnost in širšo, transindividualno odmevnost. Nasprotno. Umetniška formalizacija in znakovnost opravljata še neko bolj temeljno funkcijo. Ta, po mojem mnenju bistven, aspekt formalizacije in znakovnosti poudarjeno izpostavlja lingvist Ferdinand de Saussure v svojem znamenitem delu "*Cours de linguistique générale*" (1916).

Če abstrahiramo njun jezikovni izraz, pravi de Saussure, sta misel in doživljanje oz. emocija⁴ s psihološkega stališča kot meglici, v katerih ni nič nujno omejeno in definirano. Nič ni **trdnega, razločnega in oprijemljivega** pred pojavom jezika. Misli in emociji kot psihološkima pojavoma samima zase kljub njunim siceršnjim kvaliteta, kot so neposrednost, živost, celostna evidenca ipd., nekaj manjka. Morda bi lahko rekel, da jima najbolj manjka ravno tisto, kar bi zmoglo stabilizirati njuno gibkost in hitrost, ki ju pogosto vodita v nerazločnost in kaotičnost. Misel in emocija rabita nekaj, česar se lahko oprimeta, neko armaturo, ki jima nudi oporo za to, da lahko zares sprostita svoje kreativne potenciale. In ta nekaj je zakonitost materije, na kateri temelji označevanje. Označevalna materija, pravi de Saussure (1969: 134), sama po sebi ni nič bolj določna in definirana, kot sta misel in emocija. Ni kalup, ki bi se ga misel in emocija morali nujno oprijeti, je pa plastična snov, katere bistvena odlika je ta, da je ni mogoče oblikovati drugače, kot da jo razdelimo v dele, da jo členimo, sistematično organiziramo in re-organiziramo.

Misel in emocija se torej sami ne moreta ustrezno artikulirati, ker imata kot psihološki dogajanja ciklični in prelivajoči značaj. Lahko pa s svojo akcijsko regulativnostjo artikulirata svoje materialne nosilce, s tem da jih v označevalni praksi postopoma delita v dele, organizirata in reorganizirata do neke definirane oblike. Pretveza te produktivne materialne delitve pa povzroči, da misel in emocija sami sebe ustrezno artikulirata, se pravi, da zapustita območje psihološke globalnosti in se tudi sami razdelita v ustrezno povezane funkcionalne dele, s čimer utrdita in operacionalizirata svojo strukturo. To pa spet pomeni, da vsaka misel ali emocija, ki hoče vstopiti v pogoje umetniške eksistence, samodejno predpostavlja produkcijo, **produkcijo znakovnosti oz. simboličnosti**. V tem smislu lahko upravičeno rečem, da ni nobene jasne misli in

⁴ Izraz "**emocija**" (fr. *emotion*-ganjenost, razburjenje) na tem mestu označuje stanje, ko se v nas nekaj dogodi, zgage, nas gane in na neki način vzpodbudi k aktivnemu odzivu. Običajni izraz za to je "doživljanje". Vendar ima izraz "emocija" v tej konkretni uporabi pred izrazom "doživljanje" neko prednost, saj jasno izraža in poudarja *afektivni, čustveni ton doživljanja*, kar pa je naravnost na kožo pisano dogajanjem v umetnosti.

prečiščene emocije, če ni bila porojena v kateri od oblik (znakovne) produkcije, in da ljudje najbolj sistematično mislijo in kompleksno čustvujejo prav v (kakršni koli) produkciji (cf. Butina 1984: 20).

Odločilna vloga formalnosti (znakovnosti oz. jezika) v odnosu do misli in emocije torej ni v tem, da nudi zgolj materialno sredstvo za njuno izražanje, marveč da služi kot posrednik med psihičnimi dogajanjem in materijo, in to pod takimi pogoji, da povezovanje obeh polov privede do njenega **vzajemnega artikuliranja oz. strukturiranja** (Saussure 1969: 135). Misel in emocija, ki sta po svoji naravi kaotična, sta se v stopenjskem procesu oblikovanja označevalne materije prisiljena precizirati, logično razčleniti in strukturirati, hkrati pa v tem procesu znakovne artikulacije tudi sama po sebi amorfnata materija pridobi organizirano obliko in s tem odmevnost, ki bi je sicer ne imela. Primerjave iz likovnega izražanja nam to, piše Milan Butina, plastično pokažejo. Vzemimo kiparja, ki amorfnata kepo gline počasi oblikuje v izraz svoje misli, v kiparsko formo, ali slikarja, ki meša barve in jih nato polaga na platno, kjer nastaja artikuliran zapis njegove misli in doživljanja. Oba sta, ko iščeta najbolj ustrezen izraz svojemu pojmovanju sveta, prisiljena svoj likovni material oz. formalnost členiti, organizirati in reorganizirati, dokler se skozi različne faze procesa dela iz množice možnosti ne pojavi enovita končna forma, *v kateri sta se dokončno razodeli misel in emocija v skladu z izraznimi možnostmi medija in ravno tako dokončno uredila likovna materija v skladu z likovno zamislijo in emocijo* (cf. Butina 1984: 234).

Duhovne vsebine, ki nastopajo v umetniški produkciji, in formalne zakonitosti medija, v katerih se izražajo, so torej povezane tako, da se vzajemno artikulirajo in strukturirajo, pri čemer pa vedno velja, da vsaka vsebina zahteva sebi, tj. svojemu notranjemu ustroju lastno formalnost oz. formo, ne pa katere koli forme.

c. Kvas derivativnosti. Oba predhodna paragrafa sta nas opozorila, da proces umetniške formalizacije pravzaprav ni nič drugega kot "oblika postopanja z izkustvom", kakršna nastopa v umetniški produkciji. Podobno misel izraža tudi kulturolog Leslie White, ko v svojem delu "Znanost o kulturi" piše, da znanost ni samo skupnost dejstev in formul, pač pa predvsem način postopanja z izkustvom. Drugi tak način je, pravi White, umetnost. Znanost in umetnost imata isti smoter: napraviti izkustvo inteligibilno in pomagati človeku, da se prilagodi svojemu okolju. Toda čeprav težita k istemu cilju, se mu znanost in umetnost približujeta z nasprotnih strani. Znanost se ukvarja s posamičnim in pri tem uporablja obče, umetnost pa se ukvarja z občim in pri tem uporablja posamično (cf. White 1970: 15). Pri tem bi utegnil biti manj razumljiv tisti del Whiteove trditve, ki pravi, da se umetnost ukvarja z občim, saj je to v kar precejšnjem nasprotju s tem, kar običajno mislimo. Umetnost s svojimi produkti se nam namreč po pravilu predstavlja kot nekaj doživljajsko izredno konkretnega in individualnega. Opozorjanje na občost in posploševanje se nam v tem kontekstu torej utegne zdeti neupravičeno. Vendar je tukaj resnica na Whiteovi strani. Najprej zato, ker se umetnost po vsebinski plati zares prvenstveno ukvarja z občečloveškimi, arhe-tipičnimi vsebinami. Nato pa tudi zato, ker so izrazna sredstva vsake umetnosti, kljub videzu poudarjene čutnosti in konkretnosti, abstrakcije na najvišjem nivoju splošnosti. - Naj to ponazorim na primeru slikarskih barv, čeprav podobno velja za vsa druga likovna izrazna sredstva in celo za izrazna sredstva vseh umetnosti sploh. V vsakdanjem svetu so barve preprosto lastnosti stvari in so v prostoru razporejene skupaj z njimi. Lahko bi rekel, da imajo poudarjene predmetne pomene. Nasprotno pa so slikarske barve, da bi jih lahko slikar podrgel svojim namenom in jim dal svoje pomene, namerno ločene od teh predmetnih

pomenov. Reducirane so na same sebe in so kar se le da nevsebinske. Ali drugače: abstrahirane so iz naravnih okoliščin tako, da predstavljajo čiste barvne vtise in imajo samo minimalne pomene. Ko torej slikar, pravi Butina (1984: 94), na svojo paletu naloži takšne čiste barvne snovi, začne delo s čistimi barvnimi abstrakcijami, čeprav so barve kot predmet nadvse konkretne in čutne. Kot že rečeno, velja to tudi za druga likovna izrazna sredstva. Prav v tem pa je tudi bistvena kreativna vrednost likovnih izrazil. Samo zato, ker so likovna izrazna sredstva na tako visokem nivoju splošnosti, lahko izrazijo vse posebne in subjektivne vsebine, ki si jih je likovnikov duh sposoben zamisliti (cf. Butina 1984: 95). Z drugimi besedami to pomeni, da so likovna izrazna sredstva po svoji naravi univerzalna formalna izhodišča, ki so iz sebe sposobna porajati množstvo najrazličnejših likovnih posledic in jih je z veliko svobode mogoče uporabiti za najrazličnejše likovne cilje.

Iz likovnih izraznih sredstev, kot so *svetlo-temno*, *barva*, *točka* in *linija*, še zlasti pa iz njihovih kombinacij, **izhaja** torej množica možnih likovnih posledic. Izhaja zato, ker jih te vrvine lahko proizvedejo in torej med njimi in njihovimi posledicami obstaja neka nujna formalno-operacionalna soodvisnost, soodvisnost vzrokov in posledic. Množica posledic, ki jo lahko povzročijo likovna izrazna sredstva, je praktično neskončna. Zato si tudi ni mogoče predstavljati, da bi lahko poznali in spoznavali te posledice vnaprej. Razpoznati posledice namreč pomeni dokazati, da so to dejansko posledice. To pa je neogibno združeno z raziskovanjem in delovanjem. Če namreč nekaj kot likovna posledica izhaja iz oblikotvornih (formalnih) "kapacitet" likovnih izraznih sredstev, je to moč ugotoviti le tako, da se v procesu likovne kreacije **izpelje** oz. izoblikuje. Dejstvo likovnega izhajanja torej naravnost izziva likovno izpeljevanje.

Pri tem izpeljevanju pa se je zavoljo nepreglednega množstva možnih posledic zelo neprikladno zanašati zgolj na metodo poizkusov in zmot. Še posebej zato, ker je to pogostokrat v nasprotju s tako želeno spontanostjo umetniškega izraza, pa tudi zato, ker umetnik v svojem spoprijemu z neznanim in novim, ki je polno pasti in nepredvidljivosti, mora imeti neko trdno, nenaključno operacionalno podlago (cf. Strawinsky 1942). Treba je torej relacije likovnega izhajanja obvladati na nek prikladnejši način. Tega pa odkrijemo, ko se zavemo, da je pojem likovnega izhajanja čisto **semantičen**, da *se nanaša na najrazličnejše vsebine*, ki jih lahko artikuliramo z likovnimi izraznimi sredstvi, da pa je pojem likovnega izpeljevanja čisto **sintaktičen**, se pravi tak, ki *se nanaša na oblikotvorne in organizatorične zakonitosti likovnih izraznih sredstev*. Ker pa mora biti sleherna likovna vsebina izražena v formalnih odnosih, ki jih v temelju določajo oblikotvorne in organizatorične zakonitosti likovnih izrazil, je jasno, da je vse odnose likovnega izhajanja mogoče in potrebno izraziti s sintaktičnimi odnosi likovnega izpeljevanja. V tem smislu likovni ustvarjalci posvečajo veliko pozornost *proučevanju formalno-sintaktičnih pogojev* likovne produkcije, še posebej tistim, ki so jim nekoč empirično že omogočili uspeh, zlasti pa tistim, ki so povezani z vsako eslo oblikotvorno akcijo in rešitvijo. Z logično refleksijo svojega početja⁵ si torej izgrajujejo sistem izkustvenih oblikotvornih

5 Eksplicitno poudarjanje logične refleksije v umetniškem ustvarjanju je sicer redkost, ker je ta refleksija v ustvarjalnem aktu tako tesno povezana z drugimi komponentami ustvarjalnosti, da je ustvarjalci izven te kreativne celovitosti bodisi sploh niso vajeni videti, ali pa se jim dozdeva tako samoumeven faktor, da ne čutijo nikakršne potrebe, da bi ga posebej izpostavljali. Kljub temu pa so nekateri umetniki, ki so jasno izpostavili tudi to komponento oz. aspekt umetniške produkcije. Eden od njih je **Arnold Schönberg**, ki v razpravi z naslovom "Kompozicije z dvanajstimi toni" pravi, da se kljub sledovom klasičnega šolskega drila in dolgočasnosti zastarele estetike ni "nikoli nehal spraševati po teoretičnih temeljih svobode svojega početja" (cit. po Primož Kuret, ed., Besede skladateljev, Ljubljana, 1985, Mladinska knjiga).

pravil in sintaktičnih principov, ki obvladujejo njihov izrazni medij. Ti principi so namreč zelo operativni in praktični, saj je z njimi množstvo likovno relevantnih vsebin mogoče zajeti v omejeno in končno število oblikotvornih in kompozicijskih korakov, ki pripeljejo do likovne forme kot sistema organiziranih znakov.

To pa dokazuje, da tudi umetniška formalizacija, enako kot znanstvena, omogoča izpeljevanje novih form iz tistih, ki smo jih že artikulirali.

Upam, da sem s tem dovolj pokazal, da pojem formalizacija v zvezi z umetnostjo ni le neka teoretična umišljija, marveč da označuje realno dogajanje, ki predstavlja jedro umetniške produkcije, natančneje njeno poetsko jedro. Saj za nikogar ni skrivnost, da beseda poetika v resnici označuje prav produktivno, oblikotvorno delovanje, kar formalizacija je. Grški glagol *"poiein"*, iz katerega izhaja, namreč preprosto pomeni izdelovati. Tak pomen izpostavlja tudi Aristotelova Poetika, ki stalno poudarja ideje delovanja, razporeditve in strukture. Prav je torej, da tudi v formalizaciji, kot sem jo opisal, prepoznamo izrazito poetsko komponento, ki kibernetizira umetniško prakso s tem, da 1. omogoča transformacijo duhovnih vsebin v znakovno obliko, 2. povzroča vzajemno strukturalno artikulacijo označevalne materije in zamisli, in 3. narekuje oblikovanje operacionalnih principov, ki omogočajo izpeljevanje novih form na temelju tistih, ki smo jih že artikulirali. Umetniška formalizacija je torej proces, ki na ustvarjalni ravni določa in ureja odnose med formalno in vsebinsko platjo umetniških produktov. Kakšni pa so ti odnosi?

3. FORMALNOST, VSEBINSKI INCOGNITO

Splošno znano in sprejeto dejstvo v estetiki je, da sta formalna in vsebinska plat umetniških produktov medsebojno povezani. Žal pa nastopijo težave prav takrat, ko je treba natančneje opredeliti naravo te povezave in to povezanost upoštevati v življenju. Kako sta v praksi povezana med sabo oba pola umetniške eksistence, čutni in duhovni? - na to centralno vprašanje še vedno nimamo docela zadovoljivega in uporabnega odgovora. Pa bi bil potreben, kot nam kažejo formalistične in semantistične deviacije, na katere sem opozoril na začetku. In možen, kot mi govori pravkar analizirana struktura umetniške formalizacije, ki s svojimi funkcijami dejansko tvori *operacionalno matrico* odnosov med formo in vsebino v umetnosti.

Osvetlitev, ki jo predstavljam tukaj, seveda ne bo do kraja razrešila problema odnosov med formo in vsebino v umetniški produkciji. Moj cilj je samo, da bi 1. čim bolj nazorno pokazal, da obstaja -in kje obstaja- nek prav konkretni *locus* povezave med formo in vsebino v umetniški produkciji, in 2. da bi obenem nakazal produktivne in hermenevtične konsekvence tega razkritja. To bom poizkušal napraviti na primeru likovne umetnosti, ki mi je glede na moje poznavanje in izobrazbo najbližja. Ker pa je problem odnosa med formo in vsebino takorekoč kategorialen za vse umetnosti, neglede na tip formalnosti, v katerem delujejo, bo morda marsikaj od povedanega imelo tudi širšo veljavnost.

Ko sem zgoraj zapisal, da lahko neka duhovna vsebina (misel, emocija) vstopi v območje (likovne) umetnosti le tako, da jo (likovni) ustvarjalec izrazi v pogojih (likovne) formalnosti, ki je njen zunanji dvojnik oz. nosilec, sem s tem postavil temelje tudi teje dovolj razumljivi izpeljavi: *pomembnost likovne formalnosti oz. likovne forme se v vsakem primeru meri po pomembnosti vsebine, ki jo nosi*. Ta pojav oz. spoznanje je tako splošno

navzoče in poznano, da smo se mu že zdavnaj nehali čuditi. Vendar pa se pokaže v popolnoma novi luči, če se skušamo vprašati, od česa zavisi pomembnost vsebine, ki jo evocira neka likovna forma, se pravi pomembnost **formalizirane vsebine**.

Praktično gledano mora biti že na prvi pogled jasno, da neki določeni likovni formi ne moremo in ne smemo pripisati katerokoli vsebine, čeprav si tudi v tem pogledu pogosto jemljemo precej svobode. Še posebej, če likovnim formam v likovni hermenevtiki njihove vsebine v resnici pripisujemo ali celo *predpisujemo*, se pravi, če jim jih *do-dajamo*, ne da bi se pri tem dokopali do tiste intimne zakonitosti, ki dejansko ureja sobivanje vsebine in forme v likovnem produktu. Enako jasno pa je, da tudi iste vsebine ne moremo izraziti s katerokoli formo. Vsebina in forma se v umetniški produkciji torej na nek način iščeta oz. sta druga od druge odvisni. Kakšna pa je narava te odvisnosti in kakšne so njene konkretne oblike?

Za začetek lahko zapišem, da v likovnem produktu formalnost, se pravi, njegova čutno-nazorna in prostorsko-materialna plat ni pomembna sama zase, marveč je pomembna le toliko, kolikor so se v njej hkrati realizirale tudi likovnikove **duhovne vsebine**, tj. namere, predstave, pojmovanja, skratka **ideje** - kolikor so ji te ideje "vdihnile dušo", kot pravimo, oziroma jo animirale, kar pomeni isto. V likovnem ustvarjalnem procesu se formalne, tj. čutne in prostorske kvalitete, ki jih omogoča likovna materija, gibljejo, povezujejo in učinkujejo **kot izraz likovnikove volje**, kot izraz njegovega odnosa do njih samih, do sveta in do življenja. Gibljejo in povezujejo se torej po nekem, likovnikovi notranjosti ustreznem, diktatu, ki jih, ne da bi seveda pri tem ignoriral njihove lastnosti in zakonitosti, po svoje ureja, dovaja v nove medsebojne odnose, preureja ipd. Odnosi, ki jih likovnikova kreativnost ustvarja v likovni formalnosti in z njeno pomočjo, so torej tej formalnosti na neki način *vtisnjeni*. Predstavljajo umetno povezavo običajnih čutnih kvalitet prostora, ki tem kvalitetam sploh šele omogoči, da vstopijo v dimenzije umetnega oz. umetniškega. Likovnikova duhovna vsebina torej ustvarja (notranjo) vsebino likovnih form na ta način, da formalne kvalitete likovne materije **ORGANIZIRA** v neko sklenjeno polje medsebojnih odvisnosti, odnosov in celote. Te odvisnosti, odnosi in celota so sicer res uresničeni v čutnih sferah likovne formalnosti, vendar niso več zgolj čutne kvalitete, marveč duhovne, ker jih je ustvarila za-misel. Predstavljajo tisto, kar bi z lingvistom Noamom Chomskym lahko pogojno imenoval globinska struktura likovne forme (the deep structure). In ta se, kot je pravkar pokazala analiza, javlja **kot konica neke organizirane likovne celote**, kot posledica in soudeleženi faktor (cf. Strukturalistična vzajemnost) neke duhovne super-organizacije materije, če lahko tako rečem, kot presežna vrednost, ki jo je v čutnem učinku likovne materije prižgala človekova kreativna organizatorična sposobnost. Ali še drugače: v skladu s temi dejstvi se duhovna moč likovne povednosti kratkomalo predstavlja kot *specifična lastnost na neko znatno stopnjo urejene kompleksnosti dvignjene vidne in tipne materije* (cf. Chardin, 1965: 49-54).

Likovna formalnost in v njej izražena duhovna vsebina se torej najdeta in v okrepljenem učinku prežemata na področju urejenosti oz. **organizacije likovne materije**, tj. na področju strukturne kompleksnosti, ki je njun skupni imenoalec.

Kar se mene tiče, mi je po tej osvetlitvi nemogoče dvomiti, da je prav v tem diskretnem in kompleksnem strukturalnem objemu obeh temeljnih polov naše dejavnosti treba videti, in to ne samo deklarativno, marveč praktično, osrednji pojav umetniške produkcije.

Kaj se torej zgodi, če gledam na (likovno) umetnost pod tem zornim kotom?

Če pogledam s tega posebnega in hkrati naravno utemeljenega stališča, do katerega je privedla analiza empiričnih dejstev, ne vidim druge možnosti, kot da rečem, da je 1. (likovna) vsebina funkcija likovne formalnosti, in 2. da se likovna vsebina kot funkcija likovne formalnosti spreminja in izraža s pomočjo posebne ureditve čutnih učinkov likovne materije, tj. s pomočjo njene strukturne in sistemske organizacije (prirejeno po Chardin, 1965: 62-63).

Tak bi bil moj prvi bazični sklep.

Ki pa ima seveda tudi svoje posledice.

Prva se ponuja kar sama. Pove nam, da si je, iz razlogov, ki sem jih navedel, popolnoma nemogoče predstavljati kakršnokoli likovno vsebino izven ali neodvisno od strukturnih odnosov, ki jih bodisi izkazuje bodisi kontekstualno⁶ povzroča likovna formalnost, ki jo nosi (NB!).

Druga, ki je samo podaljšek te prve in natančnejša izpeljava sklepa, pa je tale: če se strinjamo, da je sleherna likovna vsebina vezana na določeno variacijo ureditve likovne materije oz. likovne formalnosti, potem smo lahko v vsakem primeru tudi prepričani, da bo likovna vsebina toliko bolj popolna, kolikor bogatejši, bolj presenetljivo in celovito organiziran bo ustroj (prostorskih) odnosov likovne formalnosti, ki je njen objektivirani dvojniki.

S tema dvema posledicama pa imamo v rokah, in v tem je dodatna precizacija sklepa, tudi otipljiv parameter, s katerim bo mogoče določati likovni "pulz" in "akcijski radij" likovnih dosežkov - in ta parameter je strukturna in sistemska organizacija likovne formalnosti oz. forme.

S tega stališča pojavne logike lahko torej na vsak likovni učinek in na vsako likovno delo gledamo kot na konstrukcijo elipse, ki jo družno oblikujeta dve žarišči: žarišče ustvarjalne psihične koncentracije (F_1) in žarišče formalne organizacije (F_2), ki se enosmiselno gibljeta v medsebojni povezavi (prirejeno po Chardin, 1965: 57) in se na objektiviran in preverljiv način srečujeta v STRUKTURI⁷ likovne forme.

4. FORMALISTIČNA DEVLACIJA

Če torej potegnem črto pod to dolgo obravnavo, potem lahko zaključim, da je temelj (likovne) umetniške prakse njena OZNAČEVALNA STRUKTURA, ki je rezultat procesa formalizacije. Notranji vidik te označevalne strukture so duhovne vsebine, ki so konceptualizirane v ustvarjalni zamisli oz. ideji, njen zunanji aspekt pa je struktura (likovne) formalnosti, ki jo je ta zamisel proizvedla in se v njej utelesila. To pa spet pomeni, da gre tako v ustvarjalnem kot v poustvarjalnem pogledu poglavitna os dogajanj v (likovni) umetnost skozi FORMALNO STRUKTURO (likovnih) umet-

⁶ V pogojih (likovne) formalnosti je mogoče povzročati strukturne spremembe in odnose na dva sorazmerno različna načina, na inter- in ekstrakontekstualni način. Pri prvem gre za interne strukturne odnose med sestavnimi deli likovne forme. Njegovo področje je področje zgradbe oz. ustroja. Pri drugem pa gre za odnose, ki jih povzroča osmišljena inkontekstualizacija oz. transkontekstualizacija neke že strukturirane (likovne) forme (npr. ready-made objekti, retro princip v postmodernizmu). Njegovo področje je področje sorazmerij in vpliva.

⁷ Pri tem bi rad opozoril, da si strukture v tem pomenskem kontekstu ne gre predstavljati preveč figurativno, se pravi tako, kot da se ne nanaša le na že na zunaj razvidno urejene likovne rešitve (npr. geometrijska abstrakcija ipd.). Struktura tu veliko bolj pomeni neko diskretno, včasih komaj opazno, v vsakem primeru pa izredno kompleksno sistemsko organiziranost likovnih znakov v neki likovni formi.

niških form. V ustvarjalni fazi likovne kreacije zavoljo dejstva, da je neko duhovno vsebino mogoče uvesti v polje umetnosti le na ta način, da ji priredimo oz. iznajdemo ustrežni formalni oz. znakovni korelativ, v poustvarjalni, hermenevtični fazi pa zato, ker je v likovni umetnosti vsaka vsebina funkcija formalne organizacije likovne forme.

Sklep je seveda presenetljiv, ker je v izrazitem nasprotju s tem, kar o dogajanjih v (likovni) umetnosti običajno mislimo. Marsikdo bi mi utegnil celo očitati, da z njim samo pogrevam enostranost, ki se ji popularno reče formalizem, tj. pretirano in neutemeljeno poudarjanje oblikovnega aspekta (likovnih) umetniških form. Temu bi moral ugovarjati z docela radikalno trditvijo, se pravi tako, da bi zanikal nasprotnikovo predpostavko. V izpeljavi zapisanega sklepa namreč ne gre niti za precenjevanje niti za podcenjevanje vloge formalnosti v umetniški produkciji, kar je stvar praktične odločitve oz. vrednotenja, pač pa zgolj za logično refleksijo **funkcionalne prioritete**, ki jo ima ukvarjanje s formalnostjo v pogojih umetniške produkcije, saj bi si bilo skorajda absurdno predstavljati, da bi umetniška ustvarjalnost in hermenevtika lahko dosegli svoj cilj mimo ali neodvisno od zavzetega ukvarjanja z strukturiranjem in strukturo formalnosti. Čim bolj si torej prizadevamo, da bi s svojimi teorijami neopazno šli mimo organizacije umetniške formalnosti, tem bolj se ožijo krogi, ki jih skušamo speljati okoli nje, in nas s svojim vrtincem po logiki stvari vlečejo naravnost v njeno jedro.

Če pa je temu tako, je jasno, da bo formalni strukturi (likovnih) umetniških form, torej temu *integracijskemu prostoru*, na katerem se vsebina in forma medsebojno navdušujeta in si izmenjavata svoje učinke, v bodoče treba posvetiti še veliko več pozornosti kot doslej. Zlasti bo treba razviti in kultivirati sistem konceptualnih orodij za (ustvarjalni in poustvarjalni) vstop v formalne relacije umetniških form, pred kreativno kompleksnostjo katerih kar prehitro obupamo, misleč, da smo že na cilju in da je torej mogoče iti naprej. Kot najpomembnejša naloga pa se mi kaže načrtno pridobivanje občutka za formalno analizo umetniških form, tj. za transformacijo duhovnih kvalitet psihičnih doživljanj v formalne relacije in za "prevajanje" formalnih relacij v duhovne kvalitete doživljanja.

V zvezi s formalno analizo, ki v današnjem času, ko se umetnost od raziskovanja oblik obrača k ikonografiji, od analize k pripovedi, od strukture k metafori ipd., ni preveč priljubljena, bi za konec rad opozoril samo še na De Bonovo (1992: 53) ugotovitev, da v bistvu obstajata dve vrsti analize, **komponentna** in **razlagalna**. Prvi tip analize stremi za tem, da bi kompleksno situacijo razstavili na znane in razpoznavne sestavine. Analitik predpostavlja, da so se ti deli združili, da bi ustvarili analizirano situacijo. Obstaja ena sama idealna analitična rešitev. Drugi tip analize pa je bolj podoben razlaganju, trdi de Bono. Analitik v situaciji, ki jo analizira, skuša najti oz. razpoznati določene zakonitosti, povezave in vsebine, vendar nikoli ne predpostavlja, da so to dejanske komponente situacije, pač pa le možni način gledanja nanjo. Obstajajo številne enakovredne analitične rešitve. Ni težko ugotoviti, da je ta tip analize posebej pogost ravno pri analizi umetniških produktov. Dilema, ki nastane v zvezi z obema tipoma analiz, pa je, pripominja de Bono, da ob prevelikem številu konceptov predmet analize stagnira (ker je vse možno) in da ob premajhnem številu konceptov predmet analize ravno tako stagnira (ker je koncept pomembnejši od argumentacije). V zvezi s problematiko te razprave bi bilo torej še najbolje, če bi oba tipa analiz uporabljali kombinirano. Komponentnega takrat, ko je treba ustvariti oz. ugotoviti strukturiranost formalnih relacij, v katerih je zaobsežena neka duhovna vsebina, in razlagalnega takrat, ko je treba formalne relacije "prevesti" v doživljanje in narobe.

NEPOSREDNE REFERENCE

- BRYSON, Norman & BAL, Mieke (1991), *Semiotics and Art History*, *The Art Bulletin*, Vol. LXXIII/2, June 1991, str. 174-208.
- CHARDIN, Pierre Teilhard de (1965), *Le Phénomène Humain*, Paris, Éditions du Seuil.
- BUTINA, Milan (1984), *Slikarsko mišljenje*, Ljubljana, Cankarjeva založba.
- BUTINA, Milan (1992), *Mesto likovne umetnosti v celoti kulture*, rokopis.
- CURTIN, Dean W. (1982), *Varieties of Aesthetic Formalism*, *Journal of Aesthetic and Art Criticism*, Vol. XI/3, 1982, str. 316-326.
- DE BONO, Edvard (1992), *Tečaj mišljenja*, Ljubljana, Ganeš (Naslov izvirnika: *De Bono's Thinking Course*, London 1982, BBC Books).
- GREENBERG, Clement (1972), *Necessity of "Formalism"*, *Art International*, Vol. XVI/8, oktober 1972, str. 105-106, (izvirna izdaja v: *New Literary History*, Vol. III/1, 1971-1972, University of Virginia).
- JERMAN, Frane (1984), *Meje formalizacije*, *Anthropos* 1984/ III-IV, str. 157-164.
- KRAUSS, Rosalind (1990), *Vive le formalisme*, *Art Press*, št. 149, julij-avgust 1990, str. 47-48.
- MORGAN, Robert C. (1989), *Formalism as a Transgressive Device*, *Arts Magazine*, december 1989.
- MUHOVIČ, Jožef (1992), *Likovno mišljenje in likovna pojmovnost*, *Anthropos* 1992/I-II, str. 32-51.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1969), *Opšta lingvistika*, Beograd, Nolit.
- STRAWINSKY, Igor (1942), *Poetics of Music. The Charles Eliot Norton Lectures for 1939-1940*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press.
- STRAWINSKY, Igor & CRAFT, Robert (1959), *Conversations with Igor Strawinsky*, New York, Doubleday Company.
- WHITE, Leslie (Lesli Vajt) (1970), *Nauka o kulturi*, Beograd, Kultura.

Načela in vodila za kritiško etiko (pa tudi za kritiško didaktiko)

FRANC PEDIČEK

POVZETEK

Novi, demokratični čas sprošča pri nas tudi kritiko v znanosti. S tem bi ne bilo nič narobe, če bi ta kritika nemalokrat ne hodila mimo vsake kritiške etike.

Nekaj splošnih načel za kritiško etiko bi bilo: kritik se naj loteva le snovi, za katero je strokovno pristojen; kriterijsko odločujoč je motiv kritike; kritik naj ne izhaja iz negativnih izkušenj s kritizirano snovjo; sporen je negativni osebni odnos kritika do avtorja; potrebna je kritikova tematizacijska sorazgledanost; moteč dejavnik je kritikova nestrpnost in njegovo idejno ter strokovno enoumje; izhodišče kritiške etike je v razčlenitvi objektivnih okoliščin in razvoj kritiziranega dela; kritika ni le človečanska pravica, prvenstveno je globoka odgovornost; citatologija ne more biti kritikov dokaz, temveč je to lahko le ena od poti do znanstvene resnice: argumentacija, "poesis" in dialog; temeljna funkcionalnost kritiške etike je v dialogu; kritika nima pravice postavljati mišljenjske izključevalnosti; nedovoljeno je avtorja strokovno zaničevati; kritiziranega avtorja in njegovo celovito kritiko je treba oblikovati iz mišljenjsko-duhovnega stanja, drže, habitusa, položaja, ne iz njegovega enega in izoliranega sporočila. "Operativno" kritiške etike je mogoče še bolj razčleniti na posamezne dovoljene postavke po kakovostni naravi in po odnosu do "kritiziranega" ter jih strnjevati v dva pripadna normativna sestava vsake kritiške etike.

ABSTRACT

PRINCIPLES AND GUIDANCE FOR CRITICAL ETHICS

Our new, democratic times have also liberated criticism in science. This would be perfectly fine if this criticism did not frequently avoid any critical ethics.

A few of the general principles in critical ethics are: critics should deal only with those topics that are within their professional competence; the decisive criteria being the motive of the criticism; a critic should not proceed from a negative experience with the subject under criticism; the negative attitude by a critic towards the author may be disputed; critics must be knowledgeable about the subject; a critic should not be intolerant, nor ideologically or professionally narrow-minded; the starting point for ethical criticism is an analysis of the objective circumstances for the work coming into being and its development; criticism is not simply a human right, first and foremost it

is a profound responsibility; quoting cannot serve as an argument but only as one of the paths towards a scientific truth; argumentation, "poetry" and dialogue; the fundamental function of ethical criticism is in dialogue; criticism does not have the right to impose the exclusivity of a mode of thinking; it is not permitted to denigrate the author of any professional work; the whole criticism of an author must be based on a mental-spiritual state, stature, composure, status and not on one isolated message. The "functioning" of ethical criticism can be further divided into individual permitted factors under the principle of quality and attitude towards the "criticised" and then joined together into the two adjunct normative compositions of all ethical criticism.

UVOD

V današnjih mišljenjsko in akcijsko do dna prelomnih časih ter razmerah, ki vro iz njih, smo priče pojavu "prevrednotenja vrednot" v vsem zasegu našega skupnega življenja in dela. Odsev tega prevrednotenja so hude in večkrat prav nestrpne, celo obsojevalno perverzne polemike, kritike in nasprotne kritike med nekdanjimi nosilci družbeno-politične in idejno-ideološke oblasti na najrazličnejših področjih našega dosedanjega "druženja", od nazorskosti, mišljenja in ravnanja do politike, proizvodnje in gospodarstva, ter tistimi, ki so si ves dosedanji čas politično tvegano prizadevali za uveljavitev nove in celostne paradigme demokratizma ter mišljenjskega pluralizma in za "mehčanje" enoumno-hermetične idejnizacije ter ideologizacije našega skupnostnega bivanja in ravnanja.

O nobeni razveseljivi izjemnosti ni mogoče govoriti v teh razmerah. Pa tudi treba ni! Človekovo življenje in delo ne preneseta "jezov" in "akumulacij" razvoja. "Zapornice" morajo biti nenehno spuščene, da razvoj nemoteno plivka prek njih.

To velja tudi za vsa strokovna področja oziroma za vse znanosti!

Nemara se v znanostih pri nas še najmanj burno kaže novo in drugačno.

Kjer se pa, so kritike in polemike zelo nestrpne in pogoste. V tem ni nobene nesreče! Ne smejo pa biti te kritike in polemike razdivjane; ne smejo biti takšne, da bi bile njihove sporočitve živo kontraindicirane naši minuli stvarnosti. Tudi ne smejo biti za sodelujoče avtorje inkriminirano stigmatizacijske, se pravi, strokovno nemoralne.

Prav vpričo tega se danes kaže velika potreba po razvijanju etike v kritiki, boljše, kritiške etike. V njej gre za razčlenitev temeljnih in občih moralnih norm v kritikah in polemikah ter njihovih uresničevanj v njih.

Ta prispevek k tej, vse bolj potrebni današnji kritiški snovi, ne sega po njenem teoretsko-filozofskem obravnavanju, temveč zajema nekaj splošnih načel in vodil za prakso ter pobudo za utemeljevanje, razvijanje in raziskovanje te integrativne kritiške snovi v okviru današnje razvite etike (pa tudi didaktike in pragmatike jezika ter pisave zanjo!).

I.

NEKAJ SPLOŠNIH NAČEL

Znak "kritika" ima svojo etimološko korenino v starogrškem glagolu "krino", ki pa ima več pomenov: razbiram, izločujem, izbiram pozitivne in negativne sestavine v

pojavi, dejavnosti in produktu; razsojam, menim, mislim; pa tudi preiskujem in obsojam.

Na podlagi teh pomenskosti je mogoče reči, da ima kritika (seveda v pozitivnem pomenu!) tri funkcionalne ravnine: a) mišljenjsko oz. spoznavalno (saj znak "kritika" lahko pomeni tudi gnoseologijo ali teorijo s spoznavanja), b) razsojevalno, ocenjevalno, izločevalno in izbiralno, c) kriterijsko, to je vrednotenjsko.

V negativnem pomenu pa pomeni kritika le zavračanje, zanikanje, obsojanje, izločevanje nečesa iz ene ali druge vrednotne kriterijskosti.

1.

Kritik je lahko po najgloblji in najširši zahtevi kritiške etike le tisti, ki je v snovi, v predmetu kritike, za katerega gre, mišljenjsko-spoznavalno "razgledan" in zaradi tega vrednostno- ocenjevalno pristojen. Seveda ne v luči kakršnikoli ozko pragmatičnih in različno spornih vrednosti, temveč civilizacijsko in kulturno najširše sprejetih socialnih, znanstvenih, estetskih in moralnih vrednosti. Politične in idejno-ideološke "vrednosti" v strokovni kritiki ne morejo biti kriterijsko sprejemljive, upravičene.

2.

Izhodiščno pomembna je motiviranost za oblikovanje kritike. Če gre za kakršnokoli vračilo ad hominem, ne pa za razjasnitev in razvijanje stvari, je takšna kritika podiranje kritiškega etosa. Vsaka etiško neoporečna kritika mora torej rasti iz motiviranosti po razsoji pozitivnih in negativnih sestavin o določeni stvari, ne iz pripisovanja zgolj negativnih vrednostnih razsodb in ocenjevanj določenemu avtorju, njegovemu spoznavanju, delu, produktu.

3.

Kritika naj ne izvira iz kakršnikoli negativnih izkušenj s snovjo, ki je njen "kritični predmet". To zaradi tega, da se izključijo neodreagirani doživljaji iz kritikovega ocenjevalnega nastopa. Kritiško etično lahko ocenjuje snov le ocenjevalec, ki nima nobenih negativnih izkušenj ali obremenjujočega odnosa do snovi. Tudi preveč pozitiven odnos ni dober pogoj za kritiško etiko, saj je taka kritika preveč hvaljiva in "navijaška", včasih tako zelo, da ni več tisto, kar želi biti, ni več vrednotno ocenjevanje določenega pojava, procesa, delovanja, izdelka.

Druga "notranja" okoliščina kritiškega etosa je zatorej stvaren in ne z uničujočo negativnostjo ter ne s pretirano pozitivnostjo določen odnos do pojava, snovi, delovanja, ki so predmet kritike.

4.

Za kritiški etos zelo nesprejemljiv pojav je tudi slab (sovražen, maščevalen) osebni odnos kritike do avtorja, ki je "objekt" kritičnega ocenjevanja. Kritik se mora truditi za določen osebno empatičen odnos do avtorja. Ta odnos izvira iz njegovega obravnavanja snovi, ki zanima tudi kritika in je ugodno razpoložen do vsakogar, ki obravnava in razvija takšno določeno snov, pojavnost, delo. Najbolj kritiško neetično je, če kritik oblikuje svojo kritiko iz "ljubosumnosti", ker je nekdo snov razčlenil in stematiziral bolj prodorno, kakor on sam, pa je prav ta "strokovni razkorak" vzrok in določilo za kritikovo ravnanje.

5.

Izbira snovi in njene določene obravnave ne sme biti kritiku dana po njegovi svobodni in nikomur odgovorni odločitvi. Kritiški etos zahteva, da se sme kritik lotiti le tiste snovi in tiste njene obravnave, do katere je sposoben določenega tematizacijskega

vživetja pa tudi distance, to je določene objektivne strokovnosti. Kritik, ki apriori ali pa iz motiva vrednostnega žigosanja vzame "na muho" svoje kritike snov, ki je ne pozna tako dobro kakor avtor, ki ga ocenjuje, ali ki ni sposoben vpogleda v pobudnost, smer in vsebino njegovega obravnavanja zadevne snovi, nima strokovnoetične, moralne pravice biti razsojevalec, ocenjevalec in "kritik".

Ta kritiško etični zahtevek tematizacijske empatije pa vključuje določeno strokovno sorazgledanost, sopoučenost in souvidnost ("kongenialnost") v kritizirano snov in njeno obravnavo ter določen motivizacijsko pozitiven vstop vanjo.

6.

Eden hudih prestopkov zoper kritiški etos in kritiško moralo je nestrpnost do avtorja, ki drugače obravnava določeno snov. Vsakemu obravnavanju je namreč treba v kritiki priznati njegovo človečansko-avtorsko pravico, da določene stvari vidi in jih obravnava na svoj način. Seveda vse do meje, ko se začne izneverjati določeni vrednostni stalnici resnice in strokovnosti. Vsak kritik se torej etično in moralno odloča tudi po priznavanju mišljenjskega, tematizacijskega pluralizma avtorju, čigar delo kritično ocenjuje. Kritik, ki "boleha" za enoumjem v imenu nestrokovnih (politično-ideoloških!) in nečlovečanskih (asocialnih in ahumanih!) "vrednot", ne more in ne sme biti kritik!

7.

Preden se kritik loti preiskovanja in ocenjevanja določenega pojava, besedila, dosežka, mora ugotoviti stvarne razmere in osebne okoliščine, ki so sestavljale ozadje, "matrico" vsebini ter smeri njihovega stvarjanja.

Kritik se mora namreč zavedati, da nobeno besedilo ne visi v "praznem prostoru" človekovega življenja in dela, temveč je vselej odvisno od zunanjih in notranjih razmer ter pobudnosti. Kritik, ki tega stvarnega "ovoja" ocenjevanega pojava, besedila, dosežka najprej ne "odmota" in se ga ne potrudi razumeti, nima etične, moralne pravice biti preiskovalec in ocenjevalec določenega dela.

Zunanje in notranje razmere ter pobudnosti sestavljajo namreč "mrežo" stvarnosti in neodvisne etiologije določenega predmeta kritike, brez katere kritik ne more biti pošten do mišljenja in ustvarjanja svojega kritiziranca.

Le ugotavljanje in spoznavanje te "mreže" objektivnih in subjektivnih okoliščin, v katerih je delo nastajalo, lahko avtorja kritike obvaruje pred neupravičenim in nepoštenim žigosanjem.

8.

Kritika ni enorazsežna in etično-moralno neodgovorna "človečanska pravica" vsakogar, ki se mu zahoče govoriti in pisati o piscu in stvarjalcu določenega opusa. Do kritike ima namreč etično-moralno in strokovno pravico (pa tudi dolžnost!) le tisti, ki ve o snovi kaj novega in dopolnjujočega povedati, razviti in dokazati. Kritik, ki svojo "kritiko" polni le z ocenjevanji in osebnim žigosanjem kritiziranca, je kritiškoetični "prestopnik".

Vsaka kritika, ki to je, prispeva namreč najprej k spoznavalni razsežnosti obravnavane snovi. Šele ta prispevek ji daje pravico do ocenjevanja v imenu objektivnosti stroke, ne pa osebnih idejno-ideoloških in drugih "norm" ter "vrednosti".

Torej kritika mora biti ustvarjalen prispevek k spoznavalnemu obravnavanju ocenjevane snovi, ne pa prekrivanje te pomanjkljivosti z glasnim in razdivjanim "citatološkim novinarstvom" in anatemiziranjem ocenjevanega pisca.

9.

Nasprotno s citiranjem je namreč dialog kot "oko" vsake kritike ena izmed treh temeljnih poti do resnice: znanost z argumentacijo, poesis (umetnost) z intuicijo in kritika z dialogom.

Torej je kritiški dialog posebna metodološka pot do resnice, novega in kakovostnejšega spoznavanja ter spoznanja, nikakor pa ne citiranje v vlogi "didaktično-metodičnega sredstva" za razvrednotenje in zničevanje mišljenja ter obravnavanja kritično ocenjevanje stvaritve.

10.

Funkcionalna in instrumentalna narava kritike je zaradi tega v čim bolj nemotenem in plodnem dialogu kritika s kritizirancem. Kjer v kritiki dialoga ni (ker jo onemogoča uredništvo določenega časopisa, politika, ideologija, strokovna "mafija" itd., s čimer je storjena "objektu" kritike očita človečansko-pravna in nedemokratska krivica!), je težko govoriti o etično-moralni neoporečni "kritiki", prej o strokovnem prestopku, ki ga je treba pisati na rovaš avtorja monološke kritike in njegovih "pomagačev".

Kritika je torej dialog dveh ali več strokovnjakov o določeni snovi, od katerih ima vsak enake možnosti, pravice in strokovne odgovornosti v spoznavalno-ocenjevalnem dialogu sodelovati ter argumentirano braniti svoje poglede in spoznave.

11.

"Ocenjevalec", ki je mišljenjski, spoznavalni in vrednostni izključevalec ali ekskluzivist, ne more biti pravi kritik. Izhodišče, pot in dosežek vsake kritike mora biti priznavanje možnosti, da so v določeni snovi zajete različne misli, pogledi in vrednote. Kritik, ki ne pozna teh možnosti v obravnavanju snovi, hodi vselej daleč mimo vsakršnih norm kritiške etike in njene morale.

Mišljenjska izključevalnost in izključljivost sta zaradi tega dve zelo hudi zničevalki prave in kritiškoetične kritike.

12.

Kritiku nikakor ni dovoljeno zapirati mišljenjsko-razsojevalnega prostora v svoje zasebno enoumje in "istovidenje" stvari, kakršno je njegovo. To zahteva načelo uresničevanja kritiškega pluralizma in "etiške higijene". Tem prej in tem bolj, če kritik nenačelno spreverča razsodila svojega vrednotenja po kurantni prestižni rabi, ko ocenjevanega avtorja najprej strokovno razvrednoti zaradi odsotnosti določenih pogledov v njegovi obravnavi, a zatem pa enako obsojevalno opečati, ko najde te poglede notranje kritično, to je distančno vključene v njej. S tem kritik razkriva svoj temeljni etično-moralni malum, da mu v kritiki ne gre za stvar, temveč le za maščevalno razvrednotovanje ocenjevanega pisca: najprej namreč, ker določenih stališč pri njem ne najde, zatem pa, ker jih najde!

13.

Posebej pomembno je še, da kritik načelno razlikuje izpovedovanje svetovnega nazora od mišljenjsko-duhovnega stanja, položaja, habitusa kritiziranega avtorja.

Svetovni nazor je izum 19. stoletja, ki ga je rodilo gibanje za ostro ločevanje duhov. Vsaj v evropskem prostoru so njegov sad dva nasprotna si svetovna in življenjska nazora, idealistični in materialistični, krščansko-teistični in marksistično-atheistični, ter tri velike totalitarne družbeno-politične ideologije: fašizem, nacionalsocializem in komunizem.

Mišljenjsko-duhovno stanje pa določuje predvsem človekov položaj v spoznavanju in razumevanju kozmosa, življenja, človeka in njegovih vrednosti, kar vse je predvsem pogojevano od določene filozofičnosti časa in dobe ter človekovega odnosa do njiju, včlenitve vanju.

II.

NEKAJ POSEBNIH VODIL

Če je bilo treba v uvodu k splošnim načelom pomensko pojasniti znak "kritika", pa je v uvodu k posebnim vodilom nemara dobro razčleniti njene temeljne vrste.

Razčleniti jih je mogoče po dveh znakih:

- a) po njeni kakovostni naravi,
- b) po njenem odnosu do "kritiziranega".

Po kakovostni naravi so kritike lahko: pozitivne, negativne in konstruktivne.

Glede na "kritizirano" pa so lahko utemeljene, hvaljive, uničujoče, zlonamerne in žaljive.

Če so prve največkrat odvisne od kritikovega odnosa do snovi, pa so druge odvisne od kritikovega (največkrat ozko osebnega!) odnosa do "kritiziranca".

1.

Kritik se mora najprej zaradi kritiškega etosa seznaniti z vsebino ter smerjo obravnavanja strokovnih tem in vprašanj pisca (in vseh drugih avtorjev!), ki je "predmet" njegovega ocenjevanja. Odkriti mora izzive in motive, ki so pritegnili piščevo zanimanje za določeno snov in ga smerno ter vsebinsko določevali.

Postaviti ali pahniti ocenjevanega avtorja v tovrstno praznino je ena temeljnih nepoštenosti kritike, saj hote zametuje notranjo objektivnost avtorja, ki predstavlja poleg zunanje objektivnosti sklop osnovne etiologije njegovega nastopa, delovanja, opusa.

"Loviti" ocenjevanega pisca le zaradi "golega" njegovega pisanja in delovanja je hud "delovni" prekršek vsakega kritika. Vsaka pojavnost, tudi tematiziranje določenih vprašanj, ima namreč svojo "nosilno maso", ki jo sestavljajo zunanji izzivi ter notranji motivi v obravnavnem samodoločanju kritiziranega avtorja.

2.

Kadar gre tudi za politično-ideološko ocenjevanje, ki ga kritik vključuje in "izkorišča" v svojem vrednotnem spisu določenega pojavnost, delovanja, opusa, je treba vzeti v poštev to, da gledamo ljudje na politiko in njene ideologije z dveh položajev: a) s položaja v njima, b) s položaja zunaj njiju.

Katerega si človek izbere in mu v življenju ter delu sledi, je odvisno od njegovega svetovnega in družbenega nazora, od sprejetega vrednostnega sistema, od smeri in stopnje izobrazbe, vrste ter kakovosti socialnega položaja itd. Na podlagi vsega tega si človek izoblikuje svojo politično-ideološko držo, ki jo uresničuje s položajema "v" in "zunaj".

Ta dva položaja sta pravi stalnici človekovega politično-ideološkega samodoločanja, ki ga tudi različne "metamorfoze" in "konvertitstva" kaj dosti ne odklonijo od glavne smeri življenja in delovanja, od dejavnega vrednotenja in strokovnega tematiziranja.

"Položaj v" (človekova inherentca!) in "položaj zunaj" (človekova distančnost!) sta glede na politiko in ideologijo tako trdno postavljena, da npr. pri strokovnem avtorju, ki ga določuje "položaj v" (inside), malo ali skoraj nič ne pomeni njegov zavračajoči ali kritični odnos do določenega politično-ideološkega vzorca, saj ga določuje ta položaj, ne pa eno ali drugo pojavljajoče se kritično stališče do določenega pojavnost v delovanju in razvoju družbe ter njenih pojavnosti in procesnosti.

Podobno je tudi s tistim strokovnim piscem, ki ga določuje "položaj zunaj" (outside). Naj še tako prizanesljivo in konstruktivno obravnava določeno snov po željah

politike in ideologije, ki ga "držita zunaj sebe" in se zunaj njiju tudi sam potrjuje, nikoli ga namreč ni mogoče s tem postavljati v "položaj v" ter ga kriviti politično-ideološkega služenja in zaupništva, konformnosti in izdaje. In vsakega kritika zavezuje kritični etos, da upošteva to determinirano položajnost ocenjevanega avtorja, ki izvira iz njegove antropološke eksistence. Prav človekova eksistenca pa je največkrat temeljna določilnica odkrivanja esence določene človekove resnice!

3.

Naslednja analitična naloga kritika je, ugotoviti in "vzeti v zakup" temeljno smer, ki jo je ocenjevani pisec ubral pri obravnavanju sporne teme, to je teme, ki jo tudi sam kritično presoja in razčlenjuje.

Pri tem se vsakemu obravnavalcu ponujajo tri smeri:

a) z obravnavanjem teme se lahko popolnoma strinja; gre za znano "pozitivno kritiko",

b) pri obravnavanju teme v vsem ugovarja ter jo zavrača, kar je predmet "zunanje" ali "negativne kritike",

c) obravnavane teme se loteva "distancirano" ali z določenim odmikom ter jo s tem preobraža v luči kake druge in drugačne strokovne ter mišljenjske smernosti; to je pot "konstruktivne kritike".

Seveda je konstruktivna kritika veliko bolj zahtevna, kot je "pozitivna" ali "negativna". V njej se je treba gibati v kategorialnem sistemu, v katerem je vrednoteni pojav določen. Hkrati pa je treba v njegovih temeljnih kategorijah najti sprejemljivo notranjedistančno pomenskost, da je mogoče doseči njihovo ustrezno prekonotacijo. S tem konstruktivni kritik ohranja notranjo strokovno-mišljenjsko podobo in svojo mišljenjsko identiteto, čeprav se nepozornemu in ad hominem naravnemu "kritiku" kaže, kakor da jo je izdal in potepal.

S takšno prekonotacijo temeljnih kategorij si lahko obravnavalec določene snovi ohrani njeno zunanjo znakovno podobo, razvije pa ob tem hudo notranjo kritiko njene "avtentične" idejno-ideološke pomenskosti, da si omogoči in odpre vrata v "dovoljeno" drugačno obravnavanje kakšne različno osankcionirane snovi.

Opisano pot uporabi avtor po vzoru vseh tistih obravnavalcev (iz zgodovine in današnjosti!), ki so družbeno-politično ožigosani in kaznovani ter si edino tako dobe možnost za sporočitev svojih obravnav, saj si napadalne zunanje kritike ne morejo in ne smejo "privoščiti".

4.

Zelo nedostojen in sporen "dosežek" kritika je, če pri ocenjevanju ne ostaja pri isti snovi in istem pogledu na njeno kritično obravnavanje. "Skakanje" kritika na čisto drugo snov, ko ga je ocenjevani pisec utišal na eni s "consilium tacendi", je namreč huda nemorala vsakega kritika, posebno, če s popolnoma novo inkriminirano snovjo začne "kritični postopek" na novo ter ob veliki kritični zgovernosti v permanentnem "stigmatizacijskem dialogu" z ocenjevanim.

Tesno s tem preskokom v snovi se tak kritik po navadi "odlikuje" tudi v skrivanju vedno za nov hrbet določene avtoritete, s čimer dela krivico tudi spoštovanja vrednim ljudem, ker jih vključuje v svojo sporno kritiko.

S tem pa tak kritik greši tudi proti etosu kritike, ker merila za svoje ocenjevanje ne išče v imanentnosti ocenjevane snovi, temveč v nečem zunanjem, to je v zamenjanem predmetu kritike ali drugem "varovalnem hrbtu" ene ali druge avtoritete.

Svojevrstna kritiškoetiška "poslastica" je tudi, če se kritik loti le ene ali dveh inkriminiranih sintagem, ki ju najde v ocenjevalčevem besedilu in le v luči nje ali njiju "ovrednoti" kritizirančevo obravnavo določene snovi.

5.

Vsako kritiziranje določenega avtorja z argumentacijo ad hominem - namesto ad rem! - je velika kritiška nemoralna. Ta ima navadno etiologijo v zavestnem, hotenem kritikovem "pozabljanju" vseh tistih obravnavanj ocenjevanega pisca, ki ne potrjujejo kritikovih "ugotovitev". Svojo namenskost pa v osebnem maščevanju nad ocenjevanim ali pa v želji in odločenosti, da ga čimbolj očrni v javnosti.

6.

Nemoralna "navada" določenih kritikov je, da svoje razsoje vedno pripisujejo določeni strokovnosti, znanstveni utemeljenosti in razvojni objektivnosti. Stališča in obravnavanja kritiziranega pisca po njegovi sporni subjektivnosti in neznanstvenem mišljenju. To moralno-kritiško zlo izvira iz "privatnega lastninenja" znanosti in objektivnosti, kar pa ni samo delikt takšne kritike, temveč tudi delikt zoper znanost, na katero se tak kritik suvereno in bahavo sklicuje.

7.

Moralna kritike in kritika je vedno načeta, kadar ocenjevalec razvija takšno razsojo, ki ni skladna s stvarnostjo, temveč je do dna sprevržena ter razvita celo do mišljenjske in vrednotne perversnosti.

Takšna kritika se rodi takrat, kadar se kritik ne potrudi seznaniti se s celotnim opusom ocenjevanega avtorja, temveč vzame v poštev le kak iztrgani in osamljeni del, s katerim lahko potem počne, kar hoče. Ni redek na tem temelju tudi najbolj neetični inkvizicijski proces zoper kritiziranega avtorja! "Navrženi" dodatek takšne kritike je še običajno, da tak kritik prav rad zavestno in potuhnjeno izbriše vso določeno lastno tematizacijsko zgodovino in se postavlja v "držo" naprednjaka, desidenta in oponenta "ex infinito".

8.

S tem kritiškim "anti-etosom" je najtesneje povezano kritikovo prevračanje "časovnih dimenzij" v pojavljanju in razvijanju določene obravnavne snovi. Kritično ocenjevati določeno delo, njegovo obravnavo, pri tem pa črtati vse razmejitvene poglede na "prej", "zdaj" in "potem", je kritično-moralno nedopustno. Lahko je nekaj iz "prej" kritizirati s pogleda "zdaj" itd. (Lahko je namreč biti revolucionar v revoluciji ali vojskovodja po bitki!)

Vsako vrednotenje, ocenjevanje česarkoli, tudi obravnav in spisov, mora biti zaradi tega opravljeno v svoji avtentični časovnorazvojni matrici, ne v kaki drugi in drugačni. V tem je izvir hude kritiške nepoštenosti. Gre torej za upoštevanje principa identitete časa in razmer!

9.

Posebno mesto v kritiškem etosu imajo citati iz del in obravnav ocenjevanega. To je za vsakega kritika najbolj nevaren in "zapeljiv" sklop vrednotenja. Znano je, da je najbolj strokovno sporno in nemoralno navedke kritiziranega avtorja trgati iz celote. Samo dodatno zlo je še, če kritik iz njih dela "citatološko silažo", da lahko dokaže vse, kar se mu zahoče v imenu in ugledu svoje neoporečne (v resnici sporne!) "novinarske znanosti".

Vedeti je namreč treba, da citati niso v kritiki nikakršni nesporni argumenti, podatki (data) o mišljenju in o sklepanju ocenjevanega pisca, temveč so prej le koristne

in nujne informacije o vozlih njegove tematizacije določenega pojava, procesa, funkcije, odnosa, stvarnosti in resničnosti. Torej niso in sami po sebi ne morejo biti nikakršni "znanstveni" argumenti za kritikovo stigmatizacijsko ocenjevanje.

10.

Posebno pozornost mora kritik posvečati znakom, pojmom, sintagmam, celotnemu konceptualnemu aparatu avtorja, katerega delo vrednoti. Tem prvinam mišljenjskih obravnav je treba posvetiti vso pozornost, saj so "zidaki" tematizacij, vendar ne tako trdnih njihovih določilnic, da kritiku ne bi bilo treba iskati njihovih, večkrat zelo "zmehčanih" pomenskosti misli in pisave ocenjevanega. Zaradi tega mora vsak kritik vse to kritizirančevo "metaformiziranje" pojmovnega aparata razčleniti in ugotoviti prekonotiranje tega aparata v opusu ocenjevanega. Njegovo "pisavo" namreč vedno nosi le njegova misel, spoznanje, koncept, ne pa črka določenega pojma, znaka, sintagme.

11.

Prav nepozornost kritika na prekonotacijo pojmovnega aparata (torej registriranje le terminološkega znakovja!), ki ga je ocenjevani pisec uporabljal v svojem obravnavanju, pa največkrat po ravni poti vodi do dveh moralnih deliktov vsake takšne kritike. To je do različnega inkvizitorstva in do različnega manipulativnega obsojanja ocenjevanega.

To sta gotovo dva velika in hotena "dosežka" kritika, ki takšno prekonotacijo ocenjevanega hote zanemarja in je ne vključuje v svojo kritiko. Pri tem ne gre več le za neljubo intelektualno pomoto kritika, temveč za hud, težko odpustljiv delikt njegovega kritičnega vrednotenja in ocenjevanja. Posebno še, če je k temu pridružena vrednotenjska prikojevalnost, ki jo kritik spretno obrača sem ter tja, kakor najbolje kaže njegovi ceni in nepoštenemu odnosu do kritiziranega.

12.

Kritik, ki le črni ocenjevanega, sebe pa kar naprej postavlja v najlepšo luč, je čista negacija samega sebe in svoje strokovne vrednosti. Kritika namreč naj ne bo v službi ljudi, v službi izrekanja o človeku, temveč prispevanja k razvijanju stvari, strokovne snovi, spoznavanja resnice in odpravljanja pomot.

13.

Zelo sporno je vselej izhodišče, da ni v pojavu, delu, spisu, ki je predmet določene kritike, nič pozitivnega, temveč je vse le slabo. Takšno stališče kritika je vselej zelo moralno sumljivo in sporno, posebno, če kritik pa vse, kar je sad njegovega mišljenja in razsojanja, ocenjuje kot absolutni bonum, neprekosljivost in kakovost. Izčrtavanje pozitivnega iz dialektike negativnega in negativnega iz dialektike pozitivnega je skregano z vsakršno stvarnostno danostjo pojavov, delovanj, komunikacij. Takšen, z malicioznostjo obremenjen kritik, je prvi in temeljni zanikovalec svojega kritičkega etosa in morale svoje kritike!

14.

Kritik se ne sme vrednostno-ocenjevalno omejevati le na delne in izločene mišljenjske sestavine pojava, dela, komunikacije, temveč mora po zahtevah morale vsake kritike razkriti najprej kontekst, celoto, koncept, teoreme, filozofijo, doktrino "predmeta" svoje kritike. Pri tem pa mora določiti njegovo temeljno obravnavno točko, kateri bo posvetil svoj vrednostno-ocenjevalni trud. Morala kritike torej zahteva čim večjo kritično intenzivnost na čim bolj osredeno vrednostno-ocenjevalno snov, ne pa na čim bolj razširjeno, nedoločeno in "kar počez", samo da je lahko ocenjevani avtor tem bolj kritično pohojen in mišljenjsko-delovno ter komunikacijsko zničen.

15.

Eno temeljnih vodil vsake etično in moralno nesporne kritike je zahtevek po ugotavljanju misli, spoznanj in sporočil ocenjevanega, ne pa ugotavljanje misli, spoznanj in sporočil kritika. Le-ta mora na temelju razčlenjene (in druge) snovi, razkriti, kaj je kritizirani pisec hotel povedati, ne pa "preiskovalno" stikati za njegovi spodrsaljaji, da lahko potem zahteva uveljavitev svojih misli in "resnic". Kritika namreč ne sme biti "bojišče" z drugače mislečim(i), temveč prostor za dialoško-mišljenjsko izmenjavanje (fluid) njihovih idej, misli, stališč, spoznanj in trditev.

Največja nevarnost, da kritik take dialoške fluidnosti ne doseže, pa vre iz kritikovega soočenja ocenjevanih idej, misli, stališč, trditev, spoznanj z vidika kakršnekoli institucionalizacije in s tem zavračanja njihove dinamizacije ter funkcionalizacije. Ta pot kritike vedno vodi k njihovemu mišljenjskemu in vrednotenjskemu enoumnemu ideologiziranju.

16.

Posebno vodilo kritiške etike in morale velja tudi za uredništva, ki kritike objavljajo.

Ena temeljnih norm je, da uredništva časopisov ne objavljajo osebno žaljivih in stvarnost zanikajočih kritičnih zapisov. Tudi ne kakorkoli vrednostno stigmatizacijskih in mišljenjsko sprevrženih kritičnih spisov ter odgovorov nanje.

Uredništva morajo pri objavljanju kritik le prispevati k stvarem in jih razvijati, nikoli ne smejo izničevati enega na račun prestiža in obrambe drugega, v kritiko vpletenega pisca.

Zaradi tega je etično-moralno nedopustno, če uredništvo zapis enega avtorja spušča v "bianco objavo", a obrambam drugega preprečuje in zavrača javno komuniciranje.

Uredniški etično-moralni prestop je tudi, če uredništvo enemu avtorju omogoča odgovarjati sobesedniku hkrati ali simultano, drugemu pa zavrača odgovor z odločitvijo, da bo "prenehalo razpravo".

Etično-moralna norma je, da uredništvo ustavi razpravo ob novem napadu (s popolnoma drugo sporno snovjo, s skrivanjem za novim hrbtom, z novimi nizkimi udarci itd.) ocenjujočega pisca, ne pa na točki upravičene in za razjasnitev stvari nujne obrambe kritiziranega avtorja.

Uredništvo časopisa se namreč ne sme ravnati po znani boljševiški "metodologiji": z objavo kritike omogočiti očrnitev, obtožbo ter strokovno in osebno razvrednotenje določenega pisca, potem ga pa prepustiti lastni usodi in iznajdljivosti, kako in kje se bo uspel oprati izrečenih oz. zapisanih obtožb. Z objavo ene ali druge kritike uredništvo časopisa nujno prevzema etično in moralno zavezanost ter dolžnost, da razvrednotenemu avtorju omogoči ter pomaga pri njegovi rehabilitaciji, ne pa da mu le-to preprečuje z neobjavljanjem njegovega odgovora oz. njegovih odgovorov.

III. NAMESTO SKLEPA - OPOZORILO NA TRI ODGOVORNOSTI

Kritiškemu ctosu in morali kritike so imanentne štiri temeljne odgovornosti, ki zadevajo z vrednostnimi sankcijami vsakega kritika. Te so:

a)

Odgovornost do sebe kot strokovnega delavca in razvijalca svojega tematizacijskega področja; do svojega dotedanjega dela, stališč, spoznanj, komuniciran-

ja in položaja v stroki, ki si ga je s svojim delom v določenem času in prostoru ustvaril, ga je imel, in so mu ga drugi priznavali. Če se kritik odreka tej odgovornosti, je to kritiškoetiški spodrsrljaj in zaznaven moralni prekršek vsake dostojne kritike.

b)

Odgovornost do ožje in širše okolice svojega delovnega in življenjskega področja, v okviru katerega dela kot kritični ocenjevalec obravnavanja določene snovi, določenega pojava, določenega govorenega ali pisnega komunikacijskega izdelka. Če kritik tepta to socialno odgovornost v svoji kritiki, jo usmerja v neodgovorno podiranje postulatov kritiške ekologije, s svojimi osebnimi stigmatizacijskimi razsodbami ter ocenjevanji znižuje socialnovrednostno razsežnost kritike. Ta etično-moralni prestopki kritika moremo imeti za neželeno in hudo strokovno- kritično zlo.

c)

Odgovornost do "dobrega imena", uveljavljenega položaja in razvoja svoje znanosti, v imenu katere nekdo deluje kot kritik. Njegov etično-moralni prestopki je večji ali manjši intelektualni delikt na črti do znanosti, v vrednotenjski in razvojni službi katere nastopa.

č)

Posebno vrsto odgovornosti pa mora kritik udeleževati v odnosu do civilizacijskih, javnopravnih in kulturnovrednostnih dosežkov svojega skupnostnega okolja in svoje stroke. Neupoštevanje le-teh in zavestno teptanje za ceno samouveljavljanja in lastnega prestiža je na etično-moralni lestvici intelektualni in vrednostni prestopki "prvega kakovostnega reda". Posebno še, če je opaziti pomanjkanje sleherne kritikove samokritičnosti, tem bolj pa njegovo napihovanje vrednosti in zaslug le njegovega dela, mišljenja, obravnavanja in razvijanja določene strokovne snovi.

O "novem" ali o "mimезisu otrdelega"

GREGOR ADLEŠIČ

POVZETEK

Članek poskuša analizirati in, kolikor je to v njegovi moči, ovrednotiti dve pomembni kategoriji Adornove "Estetske teorije", in sicer kategorijo "novega", katerega nam Adorno demonstrira na svojem kanonu velikih in uspešnih del in katere le-ta togo zoperstavlja obstoječemu ter jim pripisuje neko moč kritične negacije ter s tem prakticira nek "mračni modernizem", ki se izteka v "mimезis postvarjenega in odtujenega". Na tisto slabo tako on odgovarja s še slabšim in s svojo fatalno mimезo prehaja v neko šok terapijo odtujene zavesti. In tu se zastavlja vprašanje, ali s svojim razsvetjenskim ciljem Adorno pravzaprav ne prestopa mej same estetike in ali ne predstavlja tako le-ta zgolj neko uporabno filozofijo, katere cilji so izvenestetski. Zdi se, da je tako. Adorno namreč prav na podlagi neke širše družbene teorije, in vtoliko so njegovi kriteriji izvenestetski, v umetniških delih kaže njihov "upor" ali pa njihovo "reakcionarnost" ter pravzaprav s tem sodi le o tem, ali je intenca nekega dela v skladu z neko teorijo stanja sveta ali pa ne in nič več, pa tudi nič manj.

ABSTRACT

OF THE "NEW" OR "MIMESIS OF THE HARDENED"

The article attempts to analyse and, as far as possible, evaluate the two important categories of Adorno's "Aesthetic Theory", namely the category of the "new" that was presented by Adorno in his canon of great and successful works, which he uncompromisingly confronts with the existing and to which he ascribes a certain power of critical negation and hence the practising of a certain "dark modernism" that runs into the "mimesis of the re-created and alienated". He responds to the bad with even worse and transforms his fatal mimesis into a shock therapy of the alienated consciousness. Here the question surfaces as to whether Adorno, with his enlightened objective, crosses the boundary of aesthetics or whether he is merely presenting a useful philosophy whose aims are extra-aesthetic. It seems that way. Adorno builds on a broadly based social theory and insofar as his criteria are extra-aesthetic, their "resistance" or "reactionaryism" in works of art actually judge whether the purpose of a certain work correlates with the theory on the state of the world or not. Nothing more, nothing less.

V samem središču Adornove estetske teorije sodobne meščanske umetnosti pa stoji kategorija "NOVEGA". Le-to pa nam on razvija ob analizi "klasikov moderne", tj. avtorjev, ki so delovali tik pred, ali tik po prvi svetovni vojni in ki so pravzaprav začetniki moderne. Njihova dela namreč v Adornovi teoriji zavzemajo posebno mesto, saj tvorijo takomenovani kanon velikih del. Pravkar omenjena, po Adornovem mnenju, velika avtentična umetniška dela pa mu v bistvu služijo kot merilo estetskega vrednotenja.

Vendar pa se Adornova kategorija "NOVEGA", ki nam jo on razvija ob analizah Kafkinih, Baudelairovih, Picassovih, Schöenbergovih ter predvsem Beckettovih del očitno navezuje na neko središčno in vtoliko izhodiščno kategorijo njegove estetske teorije: na kategorijo estetske avtonomije.

Resnica o obstoječem svetu zlega gospostva je namreč po Adornovem mnenju lahko izrečena in reprezentirana le v neki Leibnizovi monadi podobnim hermetično zaprtim umetniškimi delom. Le-ta so torej hermetično zaprta, saj nimajo oken, a nam vendarle reprezentirajo družbeno realnost. Ali če rečemo v Adornovih terminih: ona so avtonomna, torej ločena od vsakdanjega družbenega življenja in se ravna po svojih zakonih, a vendarle reprezentirajo družbeno realnost. Ker pa tako Adorno umetniška dela in umetnost nasploh strogo in togo zoperstavlja postvarelemu svetu, predstavlja središčno funkcijo nove umetnosti "nefunkcionalnost".¹ Ona predstavlja takorekoč substanco NOVEGA.

Skratka, tako Adorno meni, da moč novega počiva "... v negativnem občutenju realnosti."² Še več, meni, da šele "... prek novega postaneta kritika, odklanjanje objektivna momenta same umetnosti."³ Avtentična je torej po Adornovem mnenju lahko le tista umetnost, v kateri se nam razodeva grozotna resnica o do konca postvarelem svetu. Skratka: "Moderna pa je umetnost preko mimezisa otrdelega in odtujenega."⁴ Vtoliko Adorno svojo estetsko teorijo razume kot neko hermenevtiko pekla. Nova umetnost namreč, po Adornovem mnenju nikakor "... noče obnavljati fasade. S tem ko preprečuje kontaminacijo s tistim, kar zgolj je, ga odraža še bolj neizprosno."⁵ Zato in vtoliko je Adorno tudi lahko zapisal, da se novo "združuje s smrtjo"⁶ ter da predstavlja pravo vsebino novega neka "nova groza".⁷

Adorno namreč svojo kategorijo novega izvaja direktno iz blagovne družbe. Le-ta zanj predstavlja nujno podvojitve tistega, kar popolnoma obvladuje blagovno družbo in kar je po njegovem mnenju vzrok za popolno postvaritev mišljenja, umetnosti in bivanja. To pa je zakon vrednosti. Prilagajanje na odtujitev pa je tako pri Adornu razumljena kot edina možna oblika upora proti le-tej. To pa velja seveda tudi za novo umetnost, katera izvede tako skok v predele nesreče. Avtonomija in obup pa na ta način postaneta sinonima njegovega mračnega modernizma. Adornov mimezis odtujenega in otrdelega pa tako predstavlja nek mimezis carsta absolutne nesreče. Umetnost se lahko izogne katastrofi in s tem utopitvi v postvareli svet le tako, da začne neizprosno reprezentirati tisto, kar je že vseskozi tu: popolno postvaritev. Šele v tem kontekstu postanejo smiselne

1 Cf.: P.Buerger: *Vermittlung-Rezeption-Funktion*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1979, str. 156.

2 Cf.: Th. W. Adorno: *Ästhetische Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1989, str. 36.

3 *Ibid.*, str. 41.

4 *Ibid.*, str. 39.

5 *Ibid.*, str. 36.

6 Cf.: *Ibid.*, str. 38.

7 Cf.: *Ibid.*, str. 38.

kategorije, kot so nespravljivo, intansingentno, nepopustljivo, disonantno itd., ki jih Adorno pripisuje sodobni umetnosti.

Umetnost tako, po Adornovem mnenju, popolnoma vpije odtujitev in jo šele s tem preseže. S tem tako rekoč nase sprejema popolno odtujitev, da bi rešila svet.⁸ Umetnost naj bi namreč na ta način odčarala napačno začarani svet. "Novo kot kriptogram je slika propada. Le prek absolutne negativnosti le-tega izreka umetnost neizrekljivo: utopijo. V tej sliki se zbirajo vse stigmatе odbijajočega in gnusnega v novi umetnosti."⁹

Tako za Adorna vsako pravo veliko in avtentično umetniško delo, prav prek mimezisa odtujenega in otrdelega, predstavlja neko paradoksalno enotnost prekletstva in odrešitve, ali če hočete, smisla in nesmisla. Adorno namreč meni, da lahko umetnost preživi kot avtentična, ali točneje rečeno kot nekontaminirana, le, če ji uspe negacijo sinteze artikulirati kot estetski smisel. Če ji torej uspe doseči estetsko sintezo prek njene negacije.¹⁰ Le tako in na ta način uspe umetniško reprezentirati nesmiselnost smisla postvarelega sveta.

Adorno torej meni, in prav to predstavlja zanj glavno in bistveno funkcijo umetnosti, s katero le-ta sodeluje v procesu razsvetljenstva, da se lahko neka do konca postvarela zavest prosvetli in prav to je glavna naloga umetnosti ter tako pozdravi, ali če hočete osvobodil le na ta način, da se tudi sama poda v pekel postvarelega sveta. Le na ta način lahko upa, da ji bo uspelo odčaranje do konca začaranega sveta. Tako Adorno celotni umetnosti pripisuje neko tipično razsvetlensko funkcijo, ki v bistvu predstavlja najgloblji cilj njegove estetske teorije, ali točneje rečeno, filozofije umetnosti.

"Še več, zavest, ki trpi, se bo pozdravila, če bo izvedla smrtni skok v predele nesreče in to tako, da jim bo, če uporabimo Marxov izraz, začela igrati njihovo lastno melodijo. Če se ti pogoji pojavljajo kot pekel na zemlji, tedaj melodije, ki se mu igrajo, ne bodo samo odrazi, ampak infernalno tekmovanje s poslednjimi stvarmi. V tej fatalni mimezi, ki se meče med odnose kot najvišja kritika, je svoboda umetnosti ohranjena v dejstvu, da ona ne ostaja popolnoma pasivna žrtev. Taka umetnost pa želi prenehati misliti na komunikacijo. V svojem zaostrovanju ne zahteva ničesar, kar bi bilo podobno razumevanju, pa naj bo to semantični konsenz ali pa nervozna resonanca. Njej gre za tekmovanje med neznosnostjo življenja in neznosnostjo dela, ki odgovarja nekemu takemu življenju. Ne gre za poslednje možnosti konsonance, ampak za poslednji boj disonanc. Umetnost interpretacije, ki išče smisel, tu ni ničesar izgubila. Tu gre za hermenevtiko pekla. Šele v tem kontekstu dobijo termini, kot so "lomljivo, nespravljivo, intrasingentno, odpovedujoče, nepopustljivo", ki igrajo tako bistveno vlogo v Adornovi teoriji umetnosti, svoj pravi smisel. Za njega je neizprosna tista umetnost, ki se bori z najslabšim."¹¹

Na tisto, kar je slabo, tako Adornov mimezis otrdelega in odtujenega odgovarja s še slabšim. Tako se Adorno s svojim mimezis odtujenega in otrdelega podaja v neko razsvetlensko šok terapijo neke popolnoma odtujene in do konca postvarele zavesti. To pa je naloga, ki si jo njegova teorija zastavlja že od samega začetka, saj sta jo skupaj

8 Cf.: P. Sloterdijk: *Kopernikanska mobilizacija i ptolomejsko razoružanje*, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad 1988, v: *Filozofsko preoterečenje estetike i hermenevtički moralizam*, str. 27 ff.

9 Th. W. Adorno: *Aesthetische Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1989, str. 55.

10 Cf.: A. Velmer: *Prilog dijalektici moderne in postmoderne*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad 1987, v: *Istina, privid, pomirenje*, str. 17.

11 P. Sloterdijk: *Kopernikanska mobilizacija i ptolomejsko razoružanje*, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad 1988, v: *Filozofsko preoterečenje estetike i hermenevtički moralizam*, str. 31 f.

z M. Horkheimerjem programatsko najavila že v uvodu v "Dialektiko razsvetljenstva". Cilj teorije je ustvariti pogoje za neko samozavedanje in samorefleksijo razsvetljenega mišljenja tako, da bi se lahko le-to izognilo popolnemu samouničenju. Tako je seveda, po Adornovem mnenju, tudi glavna naloga umetnosti, da poskuša odčarati popolnoma začarani svet in prosvetliti odtujeno zavest.

Šoki nerazumljivega, ki so značilni za moderno umetnost, tako po Adornovem mnenju osvetljujejo nesmiselnost in nehumanost do konca postvarelega sveta. Ona pa tako in na ta način na sebe prevzema ves mrak in krivico postvarelega sveta in ga poskuša na ta način odrešiti, ali bolje rečeno, odčarati. V samem jedru Adornovega mimezis odtujenega in otrdelega tako nepričakovano naletimo na idejo o samožrtvovanju umetnosti. Veliko in avtentično umetniško delo namreč po njegovem mnenju rešuje svet tako, da nosi in kaže njegovo neizdržljivo resnico in vso njegovo resnico moramo iskati v tem, da prepoznavna, kaže in reflektira nesrečo.¹³

Tako Adornov mračni modernizem stopa pred svet z nerazrešljivimi zagonetkami, paradoksi in absurdi, da bi mu bil lahko na ta način podoben. Vtoliko je, po Adornovem mnenju, celotna moderna umetnost podobna gradnji labirinta. Za adekvatno razumevanje teh modernih estetskih tvorb pa po Adornovem mnenju nikakor ne zadostuje zgolj neka sposobnost za pozitivno vrednotenje umetniških del, ampak bolj sposobnost, ki omogoča občutiti negacijo, ki jo one reprezentirajo, torej tisto, čemur se umetniška dela odrekajo in kar ona sebi prepovedujejo. Prav omenjeno izhodišče pa je bistveno za razumevanje Adornove interpretacije in razumevanje moderne umetnosti. Velika avtentična umetniška dela namreč, po njegovem mnenju, puščajo odtise kontinuiranih odpovedi. Vtoliko pa ona predstavljajo nekakšne sisteme praznih prostorov in prav njih Adorno vseskozi polni s svojo teorijo, ali točneje rečeno, interpretacijo, ali, kot je zapisal sam: "Novo je neka slepa pega, kot tisto prazno tole tu."¹⁴ Vtoliko lahko zatrdimo, da je Adornova estetska teorija moderne umetnosti grajena okoli nekega estetskega tabuja.

Tako se seveda, kar samo po sebi, zastavlja vprašanje, ali je ob popolni in totalni razpoložljivosti materiala in forme, ki sta značilni za moderno avantgardno umetnost in ki praktično dopuščata skoraj neskončne možnosti strukturiranja umetniškega dela, s tem pa seveda tudi neskončno otežkočata analizo in interpretacijo dela, sploh še dopuščata neko klasično estetsko teorijo v Kantovem ali Heglovem smislu. Adornov odgovor se seveda glasi, da ne. Novo se namreč ne ponaša več s smislom in je vtoliko predvsem rebus in zagonetka, ali kot je zapisal sam: "Vsa umetniška dela in umetnost nasploh so zagonetka..."¹⁵ "Samo razumevanje je z ozirom na enigmatski značaj problematična kategorija."¹⁶ "Vsako delo je rebus samo vkolikor vztraja pri skrivanju, pri prestabilirani distanci do tistega, ki ga opazuje. Rebus s pomočjo igre ponavlja tisto, kar umetniška dela v resnici udejanjajo. Ona so mu podobna po tem, da se tisto skrito, kar ona vsebujejo, kot Poovo pismo, pojavlja in se prek pojavljanja skriva."¹⁷ "Nerazumljivost, ki se strastno zameri hermetičnim umetniškim delom, je priznanje

13 Cf.: Ibid., str. 27 ff.

14 Th. W. Adorno: *Aestetische Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1989, str. 38.

15 Th. W. Adorno: *Aestetische Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1989, str. 182.

16 Ibid., str. 184.

17 Ibid., str. 212.

zagonetnega značaja vsake umetnosti.¹⁸ "Rešiti zagonetko, pomeni prav toliko, kot pokazati razlog njene nerazrešljivosti."¹⁹

Skratka, resnica, ki se nam prikaže v estetskem izkustvu v nekem bliskovitem trenutku, in prav zato Adorno umetniška dela primerja z ognjemetom, je neulovljiva kot konkretna in prezentna obenem. Prav zato, da bi pojasnil pravkar omenjeno povezanost med evidenco in neulovljivostjo resnice, ki se estetsko pojavlja, Adorno umetniška dela primerja z zagonetkami in skrivalnicami.

Še več, Adorno zagovarja neko estetiko trenutka. Po njegovem mnenju so umetniška dela epifenomeni, zato jih Adorno označi za **appartition**, tj. nebesne pojave: "Fenomen ognjemeta, ki zaradi svoje nestalnosti in prazne zabave do sedaj ni bil dostojen teoretske analize, nam lahko služi kot prototip za umetniška dela."²⁰ "Ognjemet je **appartition** kat'exohen: pojavljajoč se empirično, je osvobojen bremena empirije, kot neko trajanje, nebesno znamenje in proizvod v enem, mentekel, bleščeča in minljiva pisava, katere pomena se ne da razvozljati."²¹

Adorno se tako po eni strani izogiba nekemu pojmovnemu fiksiranju vsebine resnice umetniških del, po drugi strani pa on nikakor noče zapasti v iracionalizem. Tako nam Adorno prek cele serije dialektičnih negacij poskuša opredeliti vsebino resnice umetniških del posredno in per negationem, tako da le-ta na videz vse bolj izpuhteva in se zdi skoraj neulovljiva. Toda samo na videz in na prvi pogled. Adorno namreč tudi tu ponovi svoj temeljni metodološki postopek. Estetiko kot neko ne-teorijo, lahko po njegovem mnenju, definira zgolj teorija. Skratka, če poskušamo z analitičnim prodiranjem v umetniško delo ujeti tisto neulovljivo, tj. vsebino resnice umetniških del, tedaj se ona razblini kot mavrica, kateri smo se preveč približali. Zato so se, po Adornovem mnenju, umetniška dela prisiljena obrniti na "razumevajoči um" in tako vzpostaviti svojo vsebino resnice šele skozi in prek interpretacije.²² Skratka, čeprav sta si pojem in estetski privid zoperstavljeni in ločena eden od drugega, je vendarle filozofija tista, ki konstituira ta odnos. Sam Adorno je tu na moč ekspliciten: "Vsebinska resnica umetniških del predstavlja objektivno rešitev uganke vsakega posameznega. V tem ko predlaga rešitev, kaže na vsebino resnice. To pa je moč doseči le preko filozofske refleksije. To in nič drugega konstituira estetiko. V tem ko se nobeno umetniško delo ne zvaja niti na racionalistična določila, niti na tisto, kar je o njem sojenega, se vsako obrača, zaradi potreb svojega zagonetnega značaja na interpretativni um."²³

Vtoliko se seveda lahko vprašamo, ali Adorno s svojim filozofskim postopkom v bistvu ne ukinja tistega, za kar se sam vseskozi zavzema in iz česar njegova estetska teorija sploh izhaja: estetiko kot avtonomno sfero. On namreč, kot smo videli, v bistvu ločuje estetiko in s tem umetnost od njene vsebine resnice s tem, ko je le-te sposobna zgolj filozofija. Tako naj bi bila vsebinska resnica umetniških del pravzaprav tisto "več", kot pa sama umetnost.

18 Ibid., str 214.

19 Ibid., str 185.

20 Ibid., str 150

21 Ibid., str 150

22 Cf.: A. Velmer: Prilog dijalektici moderne in postmoderne, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad 1987, v: Istina, privid, pomirenje, str. 13.

23 Th. W. Adorno: Aesthetische Theorie, Suhrkamp, Frankfurt/M 1989, str. 192.

Na samega Adorna lahko tako upravičeno naslovimo prav isti ugovor, katerega on sam v svoji "Estetski teoriji" naslavlja na psihoanalitično teorijo umetnosti.²⁴ Adorno namreč upravičeno meni, da lahko le-ta uspešno in dobro analizira psiho in motive ustvarjalca umetnika, ali če gre za literaturo, film ali sliko, psiho in motive glavnih junakov, ne more pa žal prav ničesar izreči o sami estetski kvaliteti samega umetniškega dela. Tudi v sami Adornovi estetski teoriji se namreč kriteriji "lepote" kot "vsebina resnice" nahajajo v nekem izvenestetskem mediju in so vtoliko izvenestetski. Konstituira jih, kot smo že omenili, šele filozofija.

Adornova estetska teorija tako lahko sodi zgolj o "uporu" ali pa "prilagajanju" posameznih umetniških del na do konca postvareli svet, torej v skrajni konsekvenci o njihovi **družbeni naprednosti ali regresivnosti**, ne pa tudi o njihovi estetski kvaliteti. Za to skrbi Adornov kanon velikih avtentičnih umetniških del in vsebina resnice njegovega resnično imanentnega estetskega sojenja se imenuje komparacija, metoda pa decizionizem.

"Lepota" je tako v Adornovi estetski teoriji kot "vsebina resnice" napotena na teorijo, ali točneje rečeno, neko metateorijo, ki šele konstituira estetiko kot tako. Estetska teorija pa vtoliko v Adornovi teoriji, kot smo že omenili, fungira kot neka uporabna filozofija.

Pravkar omenjeni Adornovi "estetski" kriteriji nam torej v bistvu povedo le to, ali se določeno umetniško delo po svoji intenci sklada z neko občo teorijo zgodovine in stanja sveta, ali pa ne in nič več, vendar pa tudi nič manj.

24. Cf.: *Ibid.*, str 19.

Človeška in kozmična lepota*

VOJAN RUS

POVZETEK

Ogromno carstvo kozmičnih lepot ni vezano (Platon) samo na svetovno identičnost in nespremenljivost, ampak so lahko izrazite sestavine kozmične lepote nasprotno kozmične strukture: identičnost in konfliktnost, dinamičnost in stalnost, brezkončnost in končnost, nastajanje in zginevanje občost, posebnost in posamičnost. Človeška lepota ni absolutno ločena (kot meni Kant) od interesov, potreb in smotrov: res obstojijo čiste potrebe-interesi po lepoti, ki se z drugimi potrebami-interesi včasih objektivno izključujejo in včasih pogojujejo. Zaradi silovite transcendentne moči človeškega dela je v človeškem svetu izjemno ogromno predmetov (proizvodi vseh vrst), ki s svojo transcendentno lepoto presegajo lepoto naravnih predmetov. Znanstveno utemeljeno hipotezo o najvišji lepoti kozmosa gradimo iz vrhunskih pojavov lepote v človeškem svetu in znanem delu kozmosa. Humana in generična moralna dejanja so najvišja človeška lepota resnične umetnine pa vedno vsebujejo element take morale. Človeške lepote in grdote imajo intenzivni objektivni izvor v dejanski, empirični konkretni celoti človeka: grdote so intenzivni pojav človeškega samoodtujevanja, samouničevanja lastnega bistva. Težnje k lepem in k grdem se spontano pojavljajo v istem polju človeške zavesti (kot zamišljanje, fantazija, želje) in je zato odločitev med človeško lepim in grdim v veliki meri predmet človeškega svobodnega izbora. Najvišje posebne človeške lepote spodbujajo ali uresničujejo povezovalne delni in posamičnih lepot v kvalitetnejšo človeško celoto. Navidezne in lažne lepote so posebne vrste grdega in so glavne sestavine moraliziranja in potrošništva kot posebnih manipulacij v razviti urbani družbi 20.stoletja. Edino znano izrazito protislovno kalistično bitje kozmosa je človek, ki ima v svoje izjemnem svetu in ogromno transcendentnih in ogromno lažnih in navideznih lepot.

ABSTRACT

HUMAN AND COSMIC BEAUTY

The vast kingdom of cosmic beauty is not only tied (Plato) to world identity and immutability, but it can be an expressive element of the cosmic beauty of opposite cosmic structures: identity and conflict, dynamism and permanence, eternity and finality, origin and extinction, the universal, special and individual. Human beauty is not absolutely separated (as Kant believes) from interests, needs and purposes: it is

*Odlomek iz knjige Estetika in kalistika, ki bo izšla pri Filozofski fakulteti v Ljubljani

true that pure needs-interests exist in beauty, and together with other needs-interests may sometimes be objectively excluded and sometimes conditioned. Due to the impetuous transcendental power on the part of the human there are a great number of objects (products of all kinds) in man's world which, with their transcendental beauty, surpass the beauty of natural objects. The scientifically-based hypothesis of the highest form of beauty of the cosmos is built on the highest phenomenon of beauty in the human world and known part of the cosmos. Humane and generic moral acts are the highest forms of man's beauty, while true masterpieces always contain elements of this kind of moral. Human beauty and ugliness have an intensive objective origin in the real, empirical concrete whole of man; ugliness is an intensive phenomenon of human self-alienation, self-destruction and one's own essence. The tendency towards the beautiful and the ugly spontaneously appears in the same field of man's consciousness (as imagination, fantasy, wishes) and therefore the decision between human beauty and ugliness is, to a large extent, the subject of man's own free choice. The highest special human beauty encourages or realizes connections with partial individual beauty into a more qualitative whole. Seemingly false beauty is a particular type of ugliness and is the main element of the moralization and consumerism as special manipulation in the developed urban society of the 20th century. The only known expressive contradictory disrupting being in the cosmos is man who in his exceptional world has a great deal of transcendental and a great deal of false and seeming beauty.

1. LEPOTE KOZMOSA (BREZKONČNOSTI, SVETA)

Povezanost med nasprotnimi ontološko-kozmoškimi zakonitostmi in lepoto najdemo v različnih filozofskih in religioznih doživetjih lepote kozmosa (neskončnosti, vesolja).

O zvezi neskončnosti, forme in končnosti ter o zvezi konfliktnosti-enotnosti z lepoto sem že govoril v prejšnjih razpravah. Sedaj pa nekaj o vlogi, ki jo imajo v doživetjih lepote vesolja ontološke kategorije enotnost in različnost, dinamika in statika.

Platonova predstava o najvišji lepoti kot enotni in večni, ni brez kozmološkega temelja, saj sta tudi stalnost in identičnost med verjetnim najsplošnejšimi zakonitostmi vesoljne biti. Del grškega polisa je v tem trenutku svojega razvoja (lahko) začutil prav stalnost in identičnost kot najnujnejši in najlepši zakonitosti. Ko sta grški polis in njegova demokracija doživela vrh za časa Perikleja, je prišlo v času Platona v tej skupnosti do precejšnje negotovosti in možnost dekadence, ki so jo najavljali težki notranji grški boji med državicami. Ker pa tedanja Grčija ni imela pri roki nobene take integrativne moči kot je bila v evropskem srednjem veku cerkev in v času začetnega kapitalizma protestantizem ali absolutna monarhija, je precej razumljivo, da je platonizem izrazil potrebo po novi enotnosti s pogledom v kozmični element stalnosti in identičnosti. Objektivni pomen teh Platonovih idej ni bil, kot večkrat zgrešeno mislijo, povratek v predpolisno plemensko ureditev, ampak iskanje izhoda za prvo izrazito urbano družbo. V svoji oboževani identičnosti je hotel Platon zgraditi trdno enotno hierarhično družbo, v katero bi bili vsi poklici (profesije) nepremakljivo podrejeni. Tako je različnost vzdana pod identičnost. Ta rešitev sicer ni po mojem okusu, vendar ne zanikam možnosti, da

je tudi doživetje lepote kozmične identičnosti in statičnosti lahko utemeljeno v nekem konkretnem zgodovinskem odnosu med človeško in svetovno bitjo.

Odnosi teh dveh biti (in doživetja lepote ob njih) pa so lahko tudi drugačni. Judovska religija je bila močno poenotenje plemen. Bog je bil zanje strogo samo eden, vendar je ta enotnost močno različna od Platonove. Judovski Bog je tudi dinamična, ne samo statična moč, je ustvarjalec sveta, je plamen, ki gre pred svojim ljudstvom, svojo silovito moč gromovito oznanja pri sprejetju temeljnih moralno pravnih zapovedi in se tudi bori s svojim ljudstvom (motiv borilca z Bogom v predvojni katoliški poeziji). Taka zveza enotnosti, dinamike in boja je ustrezala ljudstvu, ki se je med raznimi močnimi tujimi kulturami in državami moralo prebijati k svojemu lastnemu liku.

Predstava o najvišji biti kozmosa in njeni lepoti je svojevrstna v aristotelovski in krščanski misli in doživetju.

Zdi se mi, da ni mogoče povsem izenačevati krščansko predstavo o lepoti najvišje, božanske in svetovne biti s Platonovo predstavo o božanski lepoti. Seveda sta ti dve predstavi vsebinsko podobni v stališču, da je Bog nadnaravno, nadizkustveno, samo v sebi utemeljeno absolutno bitje in da je božja lepota povezana s takim bitjem. Vendar se v teh dveh konceptih najvišjemu bitju pripisujejo nekatere različne lastnosti-kategorije, pa zato tudi predstava božanske lepote v teh dveh konceptih ni povezana z ontološkimi kategorijami na identičen način: v platonizmu je božja lepota povezana izključno s statiko, identičnostjo in ločitvijo najsplošnejšega in posamičnega, v krščanski misli pa je predstava o identičnosti božje biti povezana z različnostjo (tri božje osebe v istem božjem bitju), z zakonitim prepletanjem najsplošnejšega in posamičnega (božja bit se utelesi v posamičnem, izkustvenem, je realno prisotna, imanentna v spremenljivih pojavih) in z dinamiko (aristotelovska koncepcija najvišje biti-boga je bližje krščanski kot platonistični). To so zgodovinski dokazi, da se najsplošnejša božanska lepota ne veže v filozofskem pojmovanju nujno samo z identičnostjo, ampak z različnimi ontološko-kozmološkimi kategorijami in zakoni.

Glede povezave lepote z različnimi najsplošnejšimi zakoni in kategorijami bi navedel še en izrazit primer, ki na videz obrača na glavo nekatera moja prejšnja razmišljanja (vendar jih, upam, dejansko potrjuje).

V dosedanji analizi treh ontoloških elementov lepote sem večkrat omenjal razvojne vrhove posamičnih bitij in njihovo zvezo z lepoto. Zato se lahko pojavi vprašanje ali celo presenečenje, če zdaj omenim povezavo lepote s koncem razvojnega procesa, s kategorijo prenehanja, zginevanja, s smrtjo. Zginevanje in smrt sta lahko lepa ne samo v očeh kakšnega zdolgočasenega morbidneža, ampak tudi v normalnih človeških pogledih, ki niso daleč od presoj (ali pa jih celo izrekajo, sprejemajo, sodoživljajo) o lepoti umirajočega dne, o otožni lepoti umirajoče jesenske narave ali o lepi smrti kakšnega človeškega bitja. Prav tako niso lepi samo razvojni vrhovi, ampak so lahko lepi tudi nastanki, rojstva in vse razvojne faze (mladost, pozna zrelost itd.).

To pa zopet dokazuje, da je lepota lahko povezana s katerikoli zakonitim momentom najsplošnejše biti, če je to ontološko ali antropološko (nastanek ali izginutje, rojstvo ali vrh ali smrt) sestavni del možnega polnega razvoja posamičnega bitja ali vrste in če je ta sestavni moment v samem sebi dosegel neko polnost (dovršenost), ki je objektivno primerljiva - in zato objektivno lepa - z enakimi momenti drugih bitij iste vrste (rodu).

Vsa dosedanja izvajanja o ontološko-kozmoloških elementih lepote nam, upam, lahko vrnejo vero v globoke ontološko-razvojne izvore človeškega in kozmičnega carstva

lepote, v njegovo bogastvo in v njegovo nenehno obnavljanje. Ta dognanja nas lahko osvobodijo morečega občutka, ki nam ga vsiljujejo subjektivistične in objektivistične filozofije lepote, da je lepota v svetu in v našem življenju le siromašna in mrtva identičnost ali da je lepota nekakšna subjektivistična iluzija ali siromašen del subjekta (Kant) ali okamenel in nam nedosegljiv metafizični oblak (Platon).

Že sedaj lahko sklenemo: razčlenitev ontoloških elementov lepote je pokazala, da je kozmično carstvo lepote ogromno, da je zaradi razvojnosti sveta v stalnem gibanju, da ne obstaja povsem identična in okamenelostatična najsplošnejša kozmična lepota, ampak da resnično in objektivno utemeljeno carstvo kozmičnih lepote tvorijo splošne, posebne in posamične, celovite in delne lepote, da ga tvorijo nastajanja lepote in njihova zginevanja.

Kozmično carstvo lepote ni povsem identično s kozmično neskončnostjo. Niso vsa bitja z vsemi svojimi deli lepa, ampak so nekatera bitja s kakšnimi deli lepa in z drugimi ne; in druga bitja so s kakšnimi deli grda in z drugimi ne. Nekatera bitja so v kakšni svoji razvojni fazi pretežno lepa, v drugi fazi grda in mnoga v kakšni svoji fazi lepoto nevtralna-povprečna. Ontološke meje med lepoto, grdim in povprečnostjo so stalno gibljive, in vendar so povsem objektivno določene in zato človeku spoznavne kot objektivne osnove doživljanja lepega.

Najsplošnejše merilo ontoloških elementov lepote, grdega in povprečnosti: ali so posamična bitja (in vrste bitij) prišla v svojem celotnem razvoju ali v razvoju svojih delov v bližino lastne ali rodovne dovršenosti, ali s tem izpolnjujejo bistvena razvojna nesorazmerja drugih bitij - ali pa so posamična bitja (vrste bitij) s svojimi deli ostala daleč pod svojimi razvojnimi možnostmi, krenila proč od njih; ali uničujejo sama sebe ali druga bitja, pa so zato grda; ali so povprečna in nevtralna.

2. IZJEMNI ČLOVEŠKI SVET LEPOTE-GRDEGA IN KOZMIČNI SVET LEPOTE-GRDEGA

V tem podnaslovu implicirana trditev, da je človek glede lepote izjemno bitje v vsem znanem kozmosu, nikakor ne pomeni, da naj bi bil človek kar najlepše bitje v znanem kozmosu, nekakšen poceni idealizirani Apolon kozmosa, ampak pomeni čisto nekaj drugega.

Človek je (tudi) glede lepote najbolj nihajoče, najbolj v sebi negotovo in najbolj v sebi nasprotno bitje. Človek lahko najbolj niha med visokimi lepotnimi vrhovi in najglobljimi padci v grdo. Dokler bo človek človek, ne bo nikoli osvobojen te dramatike, lahko jo samo ublaži in kultivira.

Velika vznemirjenost, ki jo v boju lepote in grdega doživlja samo človek, ima tudi izrazito kozmično dimenzijo, vnaša to svojo vznemirjenost tudi v kozmos, zastruje objektivno ontološko- kozmično razpotje med lepoto in grdoto in njun spopad. Pri tem ni niti najmanj mišljeno, da bi človek kdaj postal vsemočni božanski ustvarjalec, ki bi svojemu notranjemu nihajočemu odnosu med lepoto in grdim lahko podredil kozmično neskončnost, ali pa bi to neskončnost in samega sebe spremenil v popolno Lepoto.

Človek je tudi glede lepote-grdega izjemno bitje kozmosa v analogiji z zelo majhno količino katalizatorske snovi, ki prestrukturira veliko kvantiteto drugačne snovi in odkrije v njej skrite potenciale (ali kot majhen cepič, ki prestrukturira veliko divje drevo, ali padec majhnega kamna, ki vzvalovi veliko mirno površino jezera).

Razčlenitev prvega in tretjega ontološkega elementa lepote je pokazala, da je carstvo naravne, izvenčloveške lepote ogromno in vsaj za človeka in podobna bitja neizmerno. Vendar se ta naravna lepota in njen odnos do naravne (izvenčloveške) grdote močno razlikujeta od ustreznih človeških struktur.

Naravna lepota je še najbolj podobna mirno spečemu bitju, kateremu ne more enakomernega diha vznemiriti in presekat nobena močna grdota. In tudi če kdaj to naravno lepo bitje izgine v naravnem plamenu ali smrti, se bo zagotovo iz podobnih pogojev rodila nova oblika podobne naravne lepote.

Oblike naravne lepote so bolj enostavne kot človeške, bolj uniformne in ponavljajoče se, kot so bolj stabilni in uniformni nosilci teh lepote: razvojni procesi naravnih bitij. Množični in stabilni lepoti naravnih bitij ne stoji nasproti enako močna možnost in nevarnost grdote kot pri človeku. Množični lepoti narave ni enako močna alternativa grdo, ampak množica neoblikovanih in preprostih elementov in sestavin in nedokončanih bitij; vsa ta bitja pa so prej lepoto neopredeljena kot grda. Isti mikrodenci, ki se združujejo na zemlji v take lepe pojave, kot so urejene strukture atomov, molekul in celic, rojijo v zvezdah stalnicah neurejeno kot v panju; toda tej neurejeni množici ni mogoče pripisati grdote, ampak prej nedoločenost, ki v sebi nosi možnost lepega ali neoblikovanosti.

V spokojni odnos naravne lepote in naravne lepote neizoblikovanosti vnaša človek vznemirljiva razpotja.

V človeku ne obstaja od njegove celote ločen poseben predal lepote-grdega, ampak je izjemni človeški spopad med njima ter odnos višjih in nižjih lepote samo del človeškega izjemno nihajočega in v sebi nasprotnega bistva/celote. Čeprav so plasti človeške lepote-grdega, nižjih in višjih lepote objektivno določene (podobno kot so objektivno določene plasti lepega v naravi), te človeške lepe-grde plasti niso posebni sloji poleg gospodarstva, znanosti, religije, vzgoje, umetnosti, sredstev informiranja in podobno, ampak se lepota in grdo lahko spopadeta v vseh teh področjih samo kot posebne dimenzije znotraj teh področij in celote človeka.

Zato je dramatični odnos med človeško lepoto in grdim, med višjimi in nižjimi lepotami povsem nerazumljiv brez vpogleda v njegov antropološki koren: globoka notranja nasprotja in izjemna nihanja človeškega bistva/celote. Odnos človeško lepo - človeško grdo je povsem nerazumljiv brez človeških izjemnih nasprotij in nihanj (ki sem jih podrobneje prikazal v svoji filozofski antropologiji, zlasti v njenem drugem poglavju¹): med najizrazitejšo človeško samogotovostjo in negotovostjo, med človeškim smislom in protismislom, med vrednoto in protivrednoto, med bogastvom človeške celote in fragmentarnosti njegovega bistva, med človeškimi možnostmi in uresničitvami, med njegovo določenostjo in odprtostjo, med progresom in regresom, med revolucijo in evolucijo, med kontinuiteto in diskontinuiteto človeštva, med njegovim samotokom in samsmerjanjem, med kaosom in organiziranostjo. Vsa ta in podobna bistvena človeška nasprotja so konstitutivna za človeško razpotje med lepoto in grdo, ki pa se ne razvrščata preprosto na eni ali drugi strani teh nasprotij (tako, da bi npr. v lepoto kar v celoti spadale človeška samogotovost, človeški smisel in vrednota, uresničitev, določenost, progres, revolucija, kontinuiteta, usmerjanje in organiziranost - v grdo pa kar v celoti njihova nasprotja, kot so človeška negotovost, fragmentarnost, človeške

1 Filozofska antropologija, Ljubljana, 1991, str. 87-177.

možnosti, odprtost, regres, evolucija, diskontinuiteta človeštva, njegov samotok in kaos). Razpوتا med človeško lepoto in grdim so res utemeljena v teh človeških izjemnih bistvenih nasprotjih, vendar kot posebna dimenzija, ki nikjer ne sovpa popolnoma s temi nasprotji. Samo nekaterim redkim temeljnimi antropološkimi nasprotjem - zlasti smisel : protismisel; vrednota : protivrednota; dobro : zlo - se razpote med lepoto in grdim približa, pa se vendar ne poistoveti z njimi.

Že sedaj pa lahko ugotovimo, da za veliko večino nasprotnih členov temeljnih človeških nasprotij in za njihov odnos do lepote veljajo podobne - samo še veliko bolj zaostrene in povsem specifično, izjemno oblikovane - razvojne zakonitosti, kot smo jih že ugotovili pri ontoloških elementih lepote. Lahko sta bližja ali lepoti ali grdoti ali lepoti nedoločeni: in človeški progres in regres; in človeška možnost in uresničitev; in človeška celota in fragment; in revolucija in evolucija; in človeški samotok in usmerjanje; in kaos in organiziranost.

Ali bodo ti nasprotni poli človeškega biva bližji lepoti ali grdoti, ali bodo lepотно nevtralni, odvisi od njihovega konkretnega mesta v konkretni optimalni celoti posameznika ali skupine in od konkretnega razvoja glede na to optimalno celoto.

S tem pa smo v dveh pogledih prišli do podobnih konkretno-dialektičnih sklepov glede odnosa med nasprotnimi in temeljnimi človeškimi poli in človeško lepoto in grdoto.

Prvič. Čeprav sta lepota in grdo pri človeku veliko bolj intenzivna kot pri drugih, naravnih bitjih, je njun odnos do temeljne človeške bivanjske in razvojne dialektike enak kot do izvenčloveške kozmološko-ontološke dialektike.

Niti lepota niti grdo se ne vežeta izključno na en ali izključno na nasprotni temeljni člen izjemne, samosvoje človeške dialektike. Lepota in grdo sta v konkretnem človeškem bitju in v njegovem razvoju lahko včasih bolj povezana npr. z razvojnim vrhom človeške konkretne celote in včasih z razvojnim vrhom nekega človeškega fragmenta (kot je npr. umetnina). Vendar konkretni temeljni človeški moment, ki je trenutno lepoti ali grdemu bližji, vedno eksistira v medsebojnem delovanju več takih momentov in ni nikoli povsem izoliran.

Drugič. Človeški momenti, s katerimi je v konkretnem človeškem bitju/razvoju bolj povezana grdota ali lepota, se nikoli ne pojavljajo v "čisti" splošni človeški obliki/vsebini, ampak vedno v individualni obliki/vsebini. Tudi kadar se posamezniku dozdeva, da kot lep doživlja prav in samo nek splošen človeški moment - npr. ali človeški progres ali človeško tradicijo - je to samo delno res: to doživetje lepote neke človeške splošnosti/posebnosti vedno sloni tudi na vsaj nekaj konkretnih doživetij konkretnih oblik te splošnosti/posebnosti.

Človeško lepoto in grdo radikalno ločita od izvenčloveške (naravne) lepote in grdote (naravne grdote so samo sorazmerno redke izrazite razvojne deviacije, kolapsi) naslednji ločnici:

lepota in grdo sta pri človeku veliko bolj intenzivni, negotovi, dinamični in ostro nasprotni kot pri vseh znanih bitjih kozmosa;

glavni izvor človeškega lepотно-grdega razpota je (pri človeku) povsem izjemen in različen od drugih bitij in vnaša v človeški lepотно svet bistveno drugačno strukturo in dinamiko, kot je ves znani kozmični svet lepote.

Ta (v vsem znanem kozmosu) izjemni izvor človeške lepote-grdega je izjemna (delna) lastnost človeka; človeško delo kot ustvarjanje in njegova struktura.

Človek je izjemno bitje lepote ne samo z izjemno vlogo v ustvarjanju svoje lastne lepote, ampak tudi v ustvarjanju kozmične lepote, lepote verjetno neskončne biti. Preverljivi izvor te izredne vloge človeka je človekova delovno-ustvarjalna sposobnost.

Ta vloga človeka ni v tem, da bi se poljubno igral s kozmično lepoto ali da bi ona izvirala samo iz njegovega subjekta, ampak v tem, da človek iz delcev kozmosa izvabi in sintetizira izredne lepote, ki so že skrite v sami naravi, a jih sama ne more roditi. To so mnogi objektivni lepotni naravni potenciali, ki bi bivali kot možnosti, tudi če se človek nikoli ne bi pojavil v kozmični neskončnosti, saj se le en del njih uresniči po naravni poti. Toda mnogi skriti naravni lepotni potenciali ne bi nikoli postali niti naravna niti človeška lepota, če ne bi bilo človeške ustvarjalne moči, zlasti če ne bi bilo sposobnosti človeške zamisli in fantazije, da povežeta naravne lepote (in druge) potenciale tako, kot jih sama narava ne bi nikoli mogla povezati.

Bogastvo naravnih lepote, ki jih izvabi iz narave samo in izključno človeško delo, je veliko in očitno: človeško zamišljajsko delo izvablja iz naravnih kovin, lesa, vlaken itd. ki so sintetizirani v glasbene instrumente, ogromno bogastvo zvokov, ki so bili potencialno že v teh naravnih materialih, vendar ne bi prišli nikoli na dan brez različnih vrst človeškega ustvarjanja in njihovih kombinacij; neštnevilne kombinacije barv v slikarstvu, v barvanju človeških oblačil in drugih porabnih predmetov se ne bi nikoli pojavile v naravnem samotoku, vendar imajo vse te barvne kombinacije svoje substance v naravnih materialih; to velja tudi za razne vrste kamenin, kovin in lesnin, katerih lepote zasijejo šele po obdelavi in kombinacijah v arhitekturi, kiparstvu in raznih obrteh/industrijah; brez človeškega zamišljanja in brušenja ne bi nikoli zažarele naravne lepote, skrite v notranji strukturi neobdelanih dragocenih kamnov in njihove potencialne zmožnosti, da na zelo različne načine lomijo svetlobo.

Naj poudarim: te naravne lepote, skrite v naravi in odkrite šele z delom, še niso človeška umetnost, ampak (pogosto) le sredstvo umetnosti in umetnine. Vendar že dosedanja izvajanja pokažejo nezamenljivo vlogo antropologije-prakseologije, da vzorno odkrije posebne povezave človeške in naravne lepote ter umetnosti, da poveže teorijo lepote in teorijo umetnosti.

Vse različne naravne, kozmične, človeške in umetniške lepote najbolj temeljno povezujejo zamišljanje, fantazija in delo. Seveda pa je treba upoštevati, da se zelo razlikujejo oblike (in s skupno strukturo povezujejo) tistih zamisli in delovnih aktov, ki ustvarjajo lepo violino, od zamisli in aktov, ki ustvarjajo za to violino lepo kompozicijo ali lepo umetniško reprodukcijo te kompozicije. V zaporedju teh lepote aktov pa je cela vrsta transcendenc lepote in raznih lepote. Celo povezano vrsto različnih človeških lepote in njihovih produkcijskih aktov omogoča prav samotranscendenc človeškega dela, ki je možna samo zato, ker imajo kvalitetno različna dela in zamisli isto temeljno strukturo, ki omogoča transcendenčne prehode. Že lepe, kvalitetne deščice, iz katerih je sestavljena violina in ki sta jih izluščila iz grobega debla posebna zamisel in posebno delo, so bistveno višje od tega debla. Zamišljajsko-delovno povezovanje teh deščic v zvočni instrument je še višja lepota kvaliteta. Povsem novi, višji kvaliteti (glede na dosedanje) pa sta komponiranje in izvajanje kompozicije, v katerega je ta lepi instrument vključen. Očitno si tu slede vertikalne transcendence: od nižjih k višjim lepote.

Zamisel izdelave violine seveda ni isto kot zamisel konkretne kompozicije in njene konkretne reprodukcije. Vendar mora izdelovalec instrumenta ob njegovi izdelavi zamišljati tudi osnovne zahteve izvajanja in (s tem) komponiranja. Zveza med temi tremi različnimi zamislimi je očitna in jo omogoča skupna struktura zamišljanja.

3. ČLOVEŠKA LEPOTA IN CELOTA ČLOVEŠKIH POTREB-INTERESOV TER DELA

Odnose različnih človeških lepot in njihov medsebojni odnos z umetnostjo lahko vzročno razloži le filozofska antropologija, ki se v pristopu k teorijama umetnosti in lepote zaveda posebne večplastnosti človeške biti in ki to večplastnost vzročno dojame iz strukture človeškega dela, iz njegovih temeljnih sestavin, kot so potreba, zamisel, delovna akcija, predmet dela, produkt, zadovoljitev potrebe in druge.

Kantovo pojmovanje interesa in smotrnosti je veliko pretanko in prenostransko, da bi lahko dojel njuno vlogo v človeški lepoti in umetnosti.

Pri Kantu je zlasti povsem odsotna analiza zelo različnih vrst človeških potreb, ki emanirajo kvalitetno različne interese in kvalitetno različne smotre ter kvalitetno različne povezave potreb-interesov-smotrov in iz tega izhajajoče zelo različne lepote. Zelo različne človeške potrebe in "njihove" lepote nikakor niso med seboj tako ostro ločene in tako absolutno sprte, kot bi to lahko sugerirala Kantova antropološko neutemeljena ostra delitev interesa, ugodja in emocije na eni strani, in doživetja lepote na drugi strani.

Vse dosedanje filozofije umetnosti in lepote (ne samo Kantova) so imele dve veliki izhodiščni praznini, ki ju lahko izpolni samo celovita, sistematična in dialektična filozofska antropologija: preučevanje zamišljanja in potreb. Ker smo se zamišljanja v tej zvezi že dotikali (in se ga bomo še), se sedaj kratko zadržim samo pri potrebah.

Samo s temeljitim antropološkim preučevanjem različnih vrst potreb - bioloških, ekonomskih in duhovnih potreb, zavestnih in nezavednih potreb, navideznih in dejanskih potreb, potreb po dajanju in sprejemanju - ki tvorijo celoto človeka, je možno razložiti zelo različne vrste lepote. Samo z raziskavo zelo različnih potreb, motivov, vrednot, želja in interesov, ki stoje za različnimi lepotami, je možno razjasniti različna človeška protislovja med lepoto in grdim in zelo samosvoje, posebno mesto umetnosti/umetnine v človeški večplastni, notranje nasprotni in nihajoči celoti.

Predhodno filozofsko antropološko preučevanje (opravljeno in prikazano v mojih dveh etikah) različnih vrst potreb, ki jih številne dosedanje filozofije niso smatrale za dostojni predmet filozofije (ampak za nekaj nižjega), je bilo pogoj, da sem lahko že prej pokazal: v življenju velike večine človeštva so bili biološki in ekonomski interesi (ki jih Kant kot "ugodja in stremjenja spričo eksistenc" izžene iz raja lepote) res različni od čistih interesov (potreb, želja) po lepoti, vendar se ti biološki, ekonomski in lepotni interesi niso samo absolutno izključevali (kot meni Kant in za njim cela Rimska cesta njegovih slepih posnemovalcev), ampak so se velikokrat med seboj pogojevali, spodbujali in dopolnjevali in šele skupaj tvorili konkretno celoto človeka posameznika in skupine.

Zlasti se je to dogajalo množično v patriarhalnem (stalnem) poljedelstvu in obrti. Številne kmečke žene in dekleta, ki so gojile povrtnino (biološki in morda kasneje tudi ekonomsko-trgovski interes), so z enakimi zamišljajsko-delovnimi operacijami gojile na istem vrtu razne vrste rož (lahko čisti lepotni interes). Ustvarjalno-delovna moč, ki je proizvajala za biološke in za lepote potrebe, je bila v teh množičnih primerih dobesedno ena in ista. V obeh primerih je prihajalo do vertikalne transcendence narave (saj po naravni poti ne bi nastale niti povrtnine niti rože; obakrat gre za kulturne, torej nadnaravne proizvode). Pri obeh vrstah proizvodov gre očitno tudi za neposredno

medsebojno pogojenost: samo če človek celotno eksistira, lahko proizvaja in doživlja lepoto. Vendar so rože znotraj enotnega človeškega življenjskega in delovnega procesa lepoto bistveno višje kot druge kulturne rastline in jih lepoto vertikalno transcendirajo, saj so vrtno rože ljudje dolgo gojili samo iz čistega interesa po lepoti in ne iz interesa biološko- ekonomske eksistence.

Ko proizvaja človeško bitje čisto lepoto, se jasno zaveda, da ne dela več samo za svoje telesne potrebe, ampak da proizvaja nekaj bistveno različnega in višjega. Zaveda se (čeprav ne uporablja teh pojmov), da se v njegovi čisti lepotni proizvodnji uteleša njegova prečiščena samozavedna ustvarjalna sposobnost in njegovo čisto veselje ob tej sposobnosti. Človekov interes po lepoti samo njega dviguje nad najbolj razvite živali in vsa druga znana bitja. Vrtne rože, ki so že bile višja vertikalna transcendenca nižjih vertikalnih transcendenc (drugih kulturnih rastlin, ki pa so že transcendirale naravne rastline), so s svojo čisto "brezinteresno" lepoto le deli novih še višjih transcendenc takrat, ko žena ali dekle podari rožo ljubljenu partnerju ali ko z njo krasi religiozno svetišče.

Daritev rože partnerju je lahko nova višja antropološka kvaliteta, je lahko akt proizvodnje višje človeške skupnosti, saj se lahko s tem aktom izrazi in okrepi tisto čustvo ljubezenske naklonjenosti, ki bistveno nadgrajuje (ne pa tlači ali odstranjuje) nujni naravni spolni odnos, ker vsebuje iznad spolne privlačnosti tudi čustvo človeškega spoštovanja, človeškega prijateljstva in zaupanja.

Akt krasitve svetišča pa je lahko (ni neizbežno) posledica kvalitetno drugačne potrebe, kot so bile vse doslej naštet: je lahko kvalitetno nova in še višja transcendenca in kvalitetno nova lepota, saj je lahko izraz potrebe, da se ljubezen do najbližjih poveže skladno z drugimi, širšimi družbenimi skupinami (vas, ljudstvo) in uskladi s silami kozmosa, narave, brez končnosti.

Ker so se take različne potrebe, različne transcendence in take različne lepote v dosednji zgodovini povezoval v številnih posameznikih, je zgodovinsko-antropološko neizpodbitno dokazana zveza med celoto človeka, njenimi različnimi potrebami, transcendencami in lepotami.

S tem pa seveda tudi neizpodbitno ovržemo vse absolutne ločitve med potrebami, interesi, ugodji, predmeti itd. na eni strani in lepotami na drugi strani. Res lahko pride do ostrih spopadov in prepadov med tema dvema stranema in samo v tem je zrno resnice v Kantovem ločevanju lepote in interesa. Lahko pa pride tudi do ostrih, uničujočih protislovij med različnimi človeškimi lepotami ter med človeškimi lepotami in grdim; lahko slede iz teh protislovij samo človeku lastne lepote krize in zlomi.

Vendar vsa ta lepota nasprotja niso absolutna človeška usoda, ampak so le delne in konkretne dimenzije izjemne človeške razvojnosti. V razvoju posameznika ali skupine pa so prav tako možne tudi komplementarnosti med različnimi potrebami, interesi, ugodji in lepotami.

Obe dimenziji - komplementarnost med različnimi lepotami in spopade na področju človeške lepote in grdega - bomo kasneje analizirali tudi v zvezi z razvojem človeštva v XX. stoletju, saj sta se obe dimenziji prav v našem stoletju najbolj izrazili.

Ker v tem oddelku tudi zaključujemo razmišljanja o odnosih med antropološkimi in ontološkimi elementi lepote, lahko tudi rezimiramo tisti njihov odnos, ki se je razkril v dosednji analizi.

Le-ta je potrdila, da se v vsej lepoti človeškega sveta in v vseh njegovih posamičnih lepotah nujno in vedno prepletajo antropološki in ontološki elementi lepote, s tem da so antropološki elementi nadrejeni in določujoči, ontološki pa podrejeni. Antropološki elementi lepote vsebujejo namreč isto splošno strukturo kot ontološki elementi, saj so tudi antropološki elementi razvojni vrhovi posamičnega človeškega pojava ali vrste človeških pojavov, ali pa so izpolnitve človeških nesorazmerij: očitno je vsak lep človeški produkt vrh delovnega procesa in (možna) izpolnitev tistega tipičnega človeškega nesorazmerja, ki ga imenujemo človeška potreba.

Seveda pa bistveno določa in odloča, da je ta človeški lepotni vrh - lep proizvod (umetnina, lepo moralno ali vzgojno dejanje) - prav tak, kot je, in ne drugačen, tisti dejavnik, ki je izjemen v vsem znanem kozmosu: človeško ustvarjalno delo.

Čeprav torej človek sam prvenstveno določa svoje izrazite, nadnaravne človeške lepote, so v teh lepotah vedno implicirane tiste najsplošnejše ontološko-kozmoške strukture - npr. razvojni vrhovi - ki povezujejo ves kozmos, pa tudi človeka in kozmos, in ki omogočajo, da naravne-kozmične lepote vstopajo v svet človeških lepot (lep kamen ali les v lep kip).

V naslednjem bom fragmentarno razčlenil delo kot izjemni izvor izjemnega človeškega lepotnega sveta (čeprav je delo tudi glavni možni izvor človeške intenzivne grdote - o tem kasneje). Najprej bom analiziral delo kot izvor človeške lepote, ker se lahko šele iz njenih svetlih vrhov objektivno dojame vsa možna temna globina padca človeške grdote (ki tudi izvira iz dela).

Prvi izvor izjemne človeške lepote je v človeški sposobnosti, da ustvarja, da zavestno proizvaja vse nove in nove proizvode, ki imajo vse višje kvalitete, ki so primerljive, očitne in preverljive in ki jih samo človeški proizvajalci doživljajo kot take. Prav v tem izrazitem človeškem dogajanju (ki ga žival ne pozna, saj monotono uporablja vedno iste predmete) se verjetno začne v davni zgodovini izrazito in množično doživljanje človeške lepote, ki temelji v tem: proizvajalec jasno doživi kvaliteto svojega proizvoda in kvaliteto svoje proizvodnje neodvisno od drugih interesov, ki jih ima ob tem proizvodu (kot so: zadovoljitev lastne materialne potrebe in potrebe svoje družine; užitek in korist, ki jo bodo imeli od biološke konzumacije; možnost zamenjave ali prodaje proizvoda).

Ker so bile množice materialnih proizvodov uresničene v očitni in otipljivi čutni obliki, je bilo množici proizvajalcev in sorodnikov očitno, katera njiva je lepše zorana, kateri vrt je lepše gojen, katera obleka ali voz je lepše izdelan, v katerem oknu so lepše rože. Pojem "lep" in "lepši" je še danes (kot je bil tisočletja v preteklosti) v množici ljudi pravilno in utemeljeno uporabljan za označitev tiste uspešne, lepe sinteze oblike in materije, ki jo je ustvaril proizvajalec. Ustvarjeni izdelek je prav tista kvaliteta, je tisti razvojni vrh procesa proizvodnje, ki sem ga označil kot začetek čisto človeške, neživalske in nadnaravne lepote. Ko ljudje govorijo o nekem proizvodu kot lepem, ga prav v tem smislu nedvosmiselno označujejo in s tem njegovo "lepoto" ločujejo od "koristnosti" ali "užitnosti" ali "prijetnosti" ali "tržne vrednosti" tega istega proizvoda ali od naravnega predmeta.

Ta doživljaj človeške lepote je močan in množičen izvor človeške lepote ne samo zaradi očitne primerljivosti množice različnih kvalitet pri istovrstnih proizvodih, ampak še iz drugih bistvenih razlogov. Ker množica ljudi v začetku človeške zgodovine proizvaja prav na tistih področjih, kjer je največje pomanjkanje življenjskih potrebščin, je že zato interes proizvajalca za uspešnost proizvodnje zelo močan in zelo zavesten. Zato je duh proizvajalca, ki tvegano vlaga svoje moči v materialno proizvodnjo

(ta pomeni biti ali ne biti za družino in njega), živo prebujen in vznemirljiv predvsem zaradi skrbi, ali bo materialni proizvod koristen, uporaben za biološko existenco njegovih ljudi.

Toda doživetje lepote ob gotovem proizvodu ni preprost podaljšek te skrbi za uporabnost-eksistenco. Doživetje lepote materialnega proizvoda samo raste na humusu te eksistenčne skrbi in je tudi zaradi nje zelo intenzivno. Vendar je to doživetje lepote nekaj bistveno novega in drugačnega od eksistenčne skrbi, je temeljit obrat k neekonomski strani ekonomskega predmeta. Proizvajalec, ki se veseli oblike svojega dovršenega materialnega proizvoda kot kvalitetnega in lepega, ker mu je uspelo uspešno oblikovanje, ker je uspešno zil formo in vsebino-materijo, ima kot predmet doživljanja lepote prav svoje opravljeno delo, prav svoje oblikovanje, svojo uspešnost kot ustvarjalca in ne ekonomsko vrednost in koristnost tega proizvoda.

Od tod je prehod v umetnost zelo preprost, lahek. Ko se proizvajalec zave, da je imel posebno lepo doživetje ob samem aktu in uresničeni lepi obliki, da je doživel čisto veselje ob svoji uspešni ustvarjalnosti kot uspešen "mojster", zelo lahko preide v poskus, da proizvaja samo zaradi svojega čistega interesa po lepem doživetju, po čistem doživetju lepega. Tedaj bo ob koncu žetve ali lova v plesu ali pesmi ponovil na lep, izbran način samo to doživetje svoje prejšnje lepe ali vsaj vznemirljive aktivnosti in oblike, bo ob zimskih večerih pripovedoval pravljice ali rezljal les; da ponovi to doživetje lepega kot takega, ki je različno od ekonomskih interesov, pa vendar povezano z njimi. To pa seveda ostro nasprotuje Kantovemu ostremu ločevanju lepote in vseh interesov.

Če se vrnem k doživljanju lepote ob lastnem dovršenem proizvodu, ki je najtesneje povezano tudi z doživetjem svoje lastne veljave in uveljavljanja lastne osebnosti, zlahka sledimo, kako se je ta specifična človeška lepota iz tega tisočletnega množičnega izvora uveljavljala vse širše v družbi. Proizvajalec lepih, kvalitetnih proizvodov je imel utemeljen ugled v družbi prav zaradi te kvalitete-lepote (četudi bo veljal kot le podpopvprečen ali povprečen trgovec s temi svojimi proizvodi).

To so najnižje, najbolj elementarne in najbolj množične oblike človeške, kulturne in nadnaravne lepote. Prav zaradi njihove očitnosti (uresničene so v množični materialni obliki), preverljivosti in njihove častitljive večtisočletne tradicije so (že) lepi materialni proizvodi (ne samo oni) važen izvir za preučevanje posebnega, izjemnega človeškega sveta lepote, ki je del svetovne lepote, obenem pa se od nje bistveno razlikuje.

Že kot materialni proizvajalec, je človek edino znano bitje v kozmosu, ki zavestno ustvarja lepoto in ki zavestno lahko v proizvodih ustvarja več ali manj lepote ali nič lepote. Ena in ista obleka (ista glede svoje biološke funkcije, da zadržuje toploto in ščiti od mraza) je lahko ali zelo lepa ali manj lepa ali prav nič lepa ali celo oblikovno grda - pa ob vseh teh lepotnih razlikah opravlja svojo koristno biološko ali trgovsko vlogo.

Ker človek že deset tisoč let zelo množično in v velikih diapazonih prav v svojih materialnih proizvodih ustvarja velike lepote različne zavestno, z lastno odločitvijo, interesom, zamisljivo in delom in ker so ti proizvodi v središču njegove pozornosti - prav zato je človek edino znano bitje kozmosa, ki intenzivno spoznava in še bolj intenzivno čustveno doživlja lepoto in zato je samo njemu lepota pomembno življenjsko vprašanje. Ker se že ob množici svojih materialnih proizvodov (ne samo ob njih) človek pojavlja kot intenzivni in stalni vpraševalec o lepoti, kot iskalec lepote in kot ustvarjalec lepote, ker tu ne gre za monopol neke ozke družbene elite nad lepoto, ampak za lepотно zmožnost ogromne večine odraslih ljudi, je že najbolj elementarna plast izrazite človeške lepote bogat izvir za znanstveno razčlenjevanje teoretičnih estetsko-kalističnih

problemov (obenem pa je tu očitno, da je tudi lepota splošno človeška, izrazita antropološka dimenzija).

Vsak strokovnjak za zgodovino filozofije, estetike in kalistike pa bo zlahka ugotovil, da tak dialektično antropološki metodološki pristop k razjasnjevanju lepote lahko prispeva kakšne teoretične novosti. Upam, da bom takoj uspel nakazati, da ta pristop ne vodi k nekakšni pritlehni "materializaciji" lepote, ampak da odpre nove vpoglede tudi v transcendenčnost in metafizičnost lepote, ki ju doživlja samo človek.

Že v veselju, ki so ga doživljali mnogi proizvajalci, ko jim je uspelo izdelati lep proizvod, je skrita kal tistega utemeljenega pojmovanja, da lepota ni vezana samo na nižje vrste materialnih predmetov, ampak da je lepota v človeškem svetu in v kozmosu nekaj vzvišenega, nekaj višjega, kar lahko presega običajno naravno predmetnost, kar je "onstran", kar je "onstranska zarja".

Že nepismenemu proizvajalcu je (lahko) prezentno, da je v svojem lepem izdelku ustvaril lepoto, ki je ni nikjer v naravi in ki po naravni poti ne bi nikoli nastala - lepoto, ki je nastala najprej v njegovi "zavesti", v njegovi fantaziji in zamisli in ki je bila uresničena samo z njegovim delom; pri nastanku te nove lepote je porabljeni delovni material (npr. les, granit) igral zelo pasivno vlogo, četudi je že sam imel naravno lepoto. Nova lepota v človeškem izdelku je torej izrazita transcendenca narave, je izrazita metafizika, je izrazito lepотно prekoračevanje narave, saj je nastala iz človeške moči (zamišljanje in fantazija), ki je izrazito metafizično- transcendenčna v tem smislu, da formira lepe predmete, ki nikoli ne bi nastali po naravni poti. Narava je kot materija vedno prisotna v človeških lepih izdelkih, vendar narava ni njihov odločilni, glavni vzrok in izvor njihove lepote, ampak sta izvor samo zamisel in fantazija, ki sta ustvarili novo kvaliteto lepote (proizvoda).

Ob tem sta potrebni dve precizaciji. Prva: metafizičnost in transcendenčnost človeške lepote nista niti najmanj omejeni samo na materialno-biološko proizvodnjo; njune višje in drugačne oblike bom omenil kasneje. Druga: velika večina proizvajalcev lepote svojih izdelkov seveda ne doživlja in ne spoznava prav s tistimi filozofskimi izrazi, s katerimi sem zgoraj izrazil to prvo in elementarno plast izjemne, metafizične človeške lepote v materialno-bioloških proizvodih. V veliki zgodovinski množici teh proizvajalcev je bila velika množica raznih lepotnih doživetij, prav vsem pa je bila skupna izrazita, globoka (ne absolutna) razlika njihovih človeških doživetij lepote od živalskega odnosa do lepote. Tudi če imajo npr. visoko razvite živali kakšne drobce doživetij, ki so podobni človeškim doživetjem lepote, so ta živalska doživetja vezana strogo in samo na določene in zelo redke naravno dane predmete, katerih lepota se živalim nudi v točno omejenem nepremakljivem obsegu, vedno z isto gotovostjo in v istem ritmu. Zato živalim lepota ne more biti noben tak "problem" kot je človeku, one ne morejo biti nemirni iskalci zelo različnega možnega lepotnega fonda in različnih ravni lepote in grdot. Pojavi, ob katerih živali verjetno doživljajo nekaj podobnega kot je človeško doživetje lepega - npr. zapažanje čutnih znakov spolnega žarenja partnerjev - so pri živalih konstantni naravni pojavi, ki se živali nudijo v naravnem nespremenljivem ritmu. Zato si žival tudi objektivno ne more "zastaviti" človeškega vprašanja in stremljenja k večji ali manjši lepoti, saj ima žival samo točno določen stalen košček lepote (to velja tudi za živalske izdelke - kot so gnezda, satje, pajčevine - ki so konstantni, redki in ki so nastali po instinktivni poti, pa že zato ne more biti živalskega množstva lepote in velikih nihanj med proizvedenimi lepotami/grdim).

Povsem gotovo pa je, da je dejanski odnos do lepote povsem drugačen (kot pri živalih) v množici materialnih proizvajalcev. Ti se zavedajo, da oni sami lahko ustvarjajo nove lepote, da je od njihovega mišljenja in delovanja odvisna ogromna količina človeških lepote, ki niso naravne lepote in ki v naravnem samotoku nikoli ne nastajajo, da je od njih odvisno, ali bodo lepote izdelkov večje ali manjše, kako bodo lepote varirale in kakšne posledice bodo imele (za njihov družbeni ugled, ekonomski položaj). Zato je lepota samo pri človeku izrazita vprašljivost in izrazit izziv za ves človeški genus, zato se človeška lepota izrazito razlikuje od naravne in živalske lepote. Človek pa tudi med vsemi znanimi bitji najbolj izrazito doživlja naravne lepote (in se jih zaveda kot naravne). Vendar te lepote človek doživlja skoraj izključno na človeški način, kar pomeni, da naravne lepote doživlja drugače in sigurno v veliko večjem obsegu in intenzivneje kot žival, četudi ima nekatere sprejemnike za doživetje lepote (čute) slabše razvite kot žival. Ker je človek v svojem izrazitem, izjemnem proizvodnem svetu doživel toliko različnih lepote in spoznanj, ker je šele in samo ta njegov svet vzbudil človeško močno željo in stremljenje k lepota, se je iz tega antropološkega izvora rodila močna želja, stremljenje in sposobnost doživeti čimveč naravnih in kozmičnih lepote; zato človek intenzivno išče naravne in kozmične lepote.

Že dosedanja antropološka razčlenitev človeške lepote pa omogoča, da temeljito drugače dojamemo zvezo med lepoto na eni ter interesom, formo in vsebino na drugi strani, kot večina dosedanje filozofije (vključno s Kantom).

Bolzano in Alma Sodnik utemeljeno kritizirata Kantovo zgrešeno, nezadostno definicijo pojma "interesa" (zanimanja), češ da ljudje pod izrazom "interes", "zanimanje" ne razumejo Kantovega "ugodja in stremjenja spričo eksistenc".³

Implicitno ta dva avtorja prihajata do sklepa, ki ga izrekam eksplicitno: Kantove ločitve forme in vsebine, pojavov za nas in pojavov na sebi, eksistenc in predstav itd. so izhodiščni miselni zidovi, ki posledično onemogočajo celovit pogled na človeka, lepote in umetnine.

Pojem "interesa" in njegov odnos do lepote je možno opredeliti samo antropološko, s pogledom na celoto človeka, v kateri je ogromen razpon zelo različnih interesov, ker je človek izjemno bitje tudi zaradi ogromnega razpona različnih temeljev interesov - to pa so različne vrste potreb. Vsi človeški interesi so namreč utemeljeni v zelo različnih usmerjenostih zelo različnih potreb k tistim smotrom, ki te različne potrebe zadovoljujejo (ali so potrebe in smotri gospodarski, duhovni, religiozni ali lepote ali umetniški itd.).

Zaradi svojih izhodiščnih zidov Kant neverjetno zoži bogastvo različnih interesov in interes zapre v zelo ozko kletko svoje konstrukcije. Kant zato ne more videti, da obstajajo zelo svojski in zelo čisti interesi za lepoto, ki se jasno ločijo od gospodarskih, političnih, moralnih, spoznavno-znanstvenih interesov in so obenem z njimi povezani v celoti človeka.

Svojskost, čistost interesov po lepoti ni utemeljena v Kantovski "čisti kontemplaciji" in prazni formi, niti v Kantovi absolutni ločitvi lepote od vseh interesov, smotrov in vsebin, ampak v tem, da imajo interesi za lepoto svojo bogato lastno, antropološko in psihološko vsebino, svoje lastne smotre in svoje lastne načine delovanja - in da se te lepote vsebine, smotri in delovanja ostro razlikujejo od interesov drugih vrst. Obrtnik, ki je izdeloval oblačilo, hišo ali vozilo, je že povsem jasno vedel za različne interese,

3 Dr. Alma Sodnik, Zgodovinski razvoj estetskih problemov, Ljubljana, str. 130

smotre in delovanja: v kateri plasti njegovega produkta se uresničuje njegov (ali kupčev) interes po lepem in s kakšnim posebnim delovanjem bo uresničil na produktu lepoto; v kateri plasti produkta in dela uresničuje telesno-materialni interes (npr. s čem hrani produkt toploto) in v kateri plasti (plasteh) je trgovsko-prometni interes tega istega produkta (in s katerimi posebnimi dejanji se uresničuje biološko-materialni in s katerimi prometni interes). Prav tako je bilo v tej množični in desettisočletni materialni proizvodnji jasno, kar sta slutila že Sokrat in Platon: da Hefajst (obrnik) ustvarja lepoto prvenstveno s tem, da daje svojim produktom dovršeno obliko, obenem pa je bilo obrtnikom, Platonu in Sokratu jasno, da te lepe oblike ne more biti brez materiala (materije), se pravi, da je lepota tudi enotnost med obliko, mero in materialom.

Višja, metafizična, nadnaravna in izjemna človeška naklonjenost (ljubezen) do nadnaravne lepote očitno ni utemeljena z ločitvijo od interesov, smotrov, dejanj in materije, ampak je utemeljena v izrazito človeških nadnaravnih interesih, smotrih in dejanjih, ki s konkretnimi nadnaravnimi oblikami (zamišljanje, fantazija, delo) predelujejo naravo (materijo).

4. NAJVIŠJA (KOZMIČNA IN ČLOVEŠKA) LEPOTA

Velike razlike med človeškimi lepotami - najvišje, visoke in nižje lepote; resnične in lažne lepote - so utemeljene v večplastnosti in spremenljivosti vseh človeških in kozmičnih pojavov in v njihovih odnosih. Preden podrobneje osvetlim to spremenljivo in večplastno lepотно-grdotno področje v sodobnem človeštvu, moramo zaradi iskanja objektivnih meril za višje in nižje, resnične in lažne lepote najprej kratko razmisliti; ali obstaja kakšna najvišja lepota, ki bi bila lahko objektivno merilo za nižje lepote in grdote in za lepотно-grdotne spremembe.

Pri tem je treba razlikovati največjo in najvišjo lepoto v človeštvu in za človeštvo in tudi razlikovati največjo in najvišjo lepoto (človeka in kozmosa).

Največja (najširša) lepota kozmosa (neskončnosti) ni težko dojemljiva, saj je preprosto vsota vseh lepot sveta, narave in človeka: podobno je tudi največja lepota človeštva (človeka) vsota vseh človeških lepot.

Z dovolj gotovosti postavimo lahko tudi hipotezo o najvišji Lepoti (summum pulchrum) svetovne brezkončnosti. Ne moremo pa je - ker je naše izkustveno znanje o brezkončnosti omejeno - sistematsko dokazovati kot največjo in najvišjo lepoto v človeštvu, saj o človeštvu izkustveno vemo veliko več kot o neskončnem svetu. Iz vrhunskih pojavov lepote v človeškem svetu in v znanem delčku neskončnosti gradimo hipotezo o najvišji Lepoti na racionalen-znanstven način. Ta najvišja lepota je del največje lepote sveta in zajema njene najvišje vrhunce.

Najvišja lepota sveta - lahko hipotetično sklepamo - je tudi najvišja lepota za človeštvo. Čeprav o njej vemo zelo malo, je povsem v skladu z našo izkustveno naravo, da to lepoto iščemo in k njej stremimo. Najvišja lepota sveta lahko zajema tudi lepotne vrhunce človeka (saj je on del sveta), obenem pa je ta kozmična lepota človeku kot bitju največjih (znanih) razvojnih nesorazmerij (potreb) nujna, ker je najvišji del tretje ontološke lepote: lepotni vrhunci zapolnjujejo bitna nesorazmerja drugih bitij; pravi človek pa od vseh (znanih) bitij najbolj potrebuje lepoto in najbolj hrepeni po njej - in zato seveda tudi po najvišji Lepoti kozmosa (brezkončnosti).

Veliko več, kot o najvišji lepoti za človeka, vemo o najvišji lepoti v človeku (v človeštvu).

Če dosledno sledimo dosedanjim definicijam lepote, so najvišja lepota v človeku (v človeštvu) njegovi razvojni vrhunci, najvišje uresničitve človeškega. Zaradi velikega razvojnega nihanja človeštva in posameznika (ki je dokazana izkustvena zakonitost), nikakor ne moremo trditi, da se v vsaki kasnejši zgodovinski dobi človeštva vzdignejo višji razvojni vrhunci kot v prejšnji dobi. Lahko pa ugotovimo razvojne vrhunce človeškega bistva v določeni epohi, v določeni družbeni skupini in osebi.

Čeprav imajo vrhunci človeškega bistva različne konkretne vsebine, pripadajo vsi eni sami človeški dejavnosti: generični in humanistični morali, moralnim dejanjem.

Moralna dejanja so zato najvišja lepota človeka in človeštva (in to velja enako za 20. stoletje, kot tudi za prejšnja stoletja).

Ker sem doslej povzdignil umetnine na izrazite lepote višine, je nujno razjasniti, zakaj niso že same umetnine (umetnost) in samo umetnine najvišja lepota v človeštvu.

Vsa generična in humanistična moralna dejanja (nikakor pa ne protičloveške morale) so obenem tudi najvišje sinteze človeške lepote, ker se samo v moralnih dejanjih razvijejo do vrhunca in najbolj celovito največje vrednote človeka: človeška osebnost in človeška skupnost in njuna nerazdvojna skupna, komplementarna rast.

Moralna dejanja pa so možna na vseh človeških področjih (gospodarstvo, politika, socialni in nacionalni odnosi, umetnost, vzgoja itd.), zato je najvišja lepota v človeštvu možna na vseh njegovih izrazitih področjih in ne samo v umetnosti. Ker pa je vsaka resnična umetnina obenem izrazito moralno dejanje, tudi umetnine spadajo v najvišjo lepoto človeštva (kar niti od daleč ne zagotavlja, da vsa dejanja umetnika kot večplastne osebe spadajo v to lepoto).

5. ODNOSI MED VIŠJIMI IN NIŽJIMI ČLOVEŠKIMI LEPOTAMI, MED ČLOVEŠKO LEPOTO IN GRDIM

Tudi odnosi višjih in nižjih lepote, lepote in grdega so objektivno utemeljeni v konkretni celoti človeštva, v njeni nihajoči razvojnosti, in v konkretnih celotah posamičnih človeških bitij in njihovih skupin (v dejanskih in optimalnih celotah).

Največja celovita lepota človeštva so vse različne in tudi nasprotne človeške lepote, ki so v komplementarnem odnosu in zato tvorijo gibljivo celoto različnega. Ne spadajo pa v to celovito lepoto človeštva tiste delne lepote, ki so z njo v uničujočem protislovnem odnosu.

Delne lepote, ki tvorijo celovito lepoto človeštva, imajo vse objektivne korenine - kot sem že dokazal v prejšnjih delih - v plasteh in razvojno-gibalnih nasprotjih človeka in (verjetne) kozmične neskončnosti, in zato ne morejo priti med seboj v uničujoče protislovne konflikte. Tak nepomirljiv odpad od človeške lepote predstavljajo samo delne lepote, povezane s tistimi odtujitvami, ki rušijo konkretno celoto človeštva, posamičnega človeškega bitja ali skupine.

Človeške grdote so vsi pojavi odtujevanja (kateregakoli bistvenega dela v katerikoli plasti človeštva, posameznika ali skupine), ki težijo k uničenju konkretne celote ali pomenijo izrazito trohnenje realnih možnosti človeštva, posameznika ali skupine - ne glede na to, ali so ti pojavi okrašeni s kakšno površinsko delno lepoto ali niso (surovo, očitno grdo, za razliko od okrašenega navidezno lepega grdega). To pa dokazuje, da

imajo tako kot lepote tudi grdote svoj objektivni temelj in objektivno merilo v konkretni (optimalni in dejanski) celoti človeštva, posameznika in skupine.

V tem je tudi objektivno merilo večjih in manjših grdot: ali rušijo večje ali manjše dele človeške konkretne celote, ali zadajajo tej konkretni celoti bolj ali manj globoke udarce. Čeprav je vrhovno merilo in vrednota etike in kalistike enotno in objektivno - konkretna celota človeštva, konkretna celota posameznika in konkretna celota skupine - ni mogoče pomešati ali popolnoma identificirati moralno dobrega in zlega s človeško lepoto in grdim.

Dobra moralna dejanja so samo del človeške lepote in odsotnost teh dejanj (v situacijah, kjer so možna) ter namerna zla dejanja so samo del človeške celotne grdote. Moralno dobro in zlo se pojavljata samo/izključno v tistih segmentih človeške celote, v katerih so možna učinkovita in zavestna medčloveška bistvena dejanja. Človeška lepota in grdo pa se lahko obilno pojavljata tudi v tistih segmentih človeške celote, ki ne vsebujejo možnosti takih bistvenih dejanj. Zato se lepota lahko pojavi tudi kot telesna odlika, za katero posameznik ali skupina nimata nobene zasluge, ali kot lepota na nebistvenih področjih (moda, bonton, igre), ali pa ima objektivni razvoj neke skupine/posameznika zaradi srečnih okoliščin lep tok v kakšnih segmentih; veliko grdo pa so lahko razne človeške nesreče (bolezni, naravne katastrofe), za katere ni nihče kriv; ali pa grde posledice neizvzanih zlih dejanj drugih posameznikov/skupin.

Moralno dobro dejanje je vedno tudi moralno lepo dejanje. To je strogo v skladu z našimi dosedanjimi antropološkimi in ontološkimi definicijami lepega (kot razvojnih vrhuncem in kot izpolnjevalec razvojnih nesorazmerij). Vsako že zadostno (če tudi ni optimalno) moralno dejanje je določen vrh v vrsti človeških dejanj: in vrh v odnosu do specialističnih in vrh v odnosu do zlih dejanj; poleg tega vsako moralno dejanje izpolnjuje razvojno potrebo človeških bitij. Toda večina moralnih dejanj so lepa samo strogo v teh smereh, nimajo pa tistega lepega ritma in harmonije, nimajo tiste lepe forme, ki je pogosta v umetnosti (npr. skladnost pevskega zbora, orkestra, baleta, drame): zato bi pri večini moralnih dejanj zgrešili, če bi njihovo lepoto merili s formami umetnosti.

Od vseh drugih bitij pa se človek bistveno razlikuje tudi v tem, da lahko v mnogih svojih bistvenih situacijah sam odloča, ali bo proizvajal lepoto ali grdo. S tem se radikalno loči od najbolj razvitih živali in od vseh drugih znanih naravnih bitij, ki se jim lepota in grdo dogajata objektivno, skoraj izključno po naravni, nujno poti. Po tej poti se živalim in drugim bitjem lepota in grdo dogajata skoraj vedno na enak način, v istih oblikah in intenzitetah.

Oblike in intenzitete človeške lepote in grdega načelno nimajo meja, možna nihanja človeka med lepoto in grdim pa so (v primerjavi z vsemi znanimi bitji) ogromna. Vse to ima vzročno korenino v brezmejnih možnostih človeškega zamišljanja in v ogromni, nikdar dokončani paleti človeških želja ter v kombiniranem zavestno-spontanem porajanju fantazijskih podob, zamisli in želja.

V skoraj vsaki situaciji in zavestnem odnosu posameznika do nje se poraja večina fantazijskih podob, želja in zamisli spontano. Skoraj vedno se istočasno in vzporedno spontano porajajo take podobe, želje in zamisli, ki so lahko izhodišče proizvajanja grdega, in take, ki so lahko izhodišče proizvajanja lepega. Ko gre za zavestno, zamišljajsko odločanje, ima proizvajanje lepega enake nestabilne možnosti, kot jih ima proizvajanje grdega. Možnosti človeškega zavestnega lepega in grdega niso "nestabilne" zato, ker bi bile majhne in napol mrtve, ampak zato, ker so oboje zelo živahne in ogromne, še bolj pa zato, ker v nobeni človeški duševnosti ni nikakršnega stabilnega

izvora, ki bi porajal samo željo (in ki bi premočno zatiral nasprotne želje) po lepem ali samo po grdem, ampak se obe želji (obe vrsti želja) pojavita pogosto spontano in vzporedno, istočasno v istem polju zavesti.

Zato je ustvarjalna proizvodnja grdega ali lepega odvisna najbolj od avtonomne odločitve posameznika.

Ker je človek edino v kozmosu znano bitje velikega nihanja med lepim in grdim, je edino znano bitje, ki mu je lepota veliko življenjsko vprašanje in skrb. Ker se zaveda stalne možnosti grdega, negotovosti lastne (možne) lepote, ker se zaveda, da mu stalna lepota lahko vsak trenutek pobegne iz rok - hrepeni po lepoti bolj kot vsako drugo bitje.

6. NAJVIŠJE POSEBNE ČLOVEŠKE LEPOTE IN ČLOVEŠKA CELOTA

Največjo celovito lepoto človeštva in največje celovite lepote posameznikov in skupin je kaj lahko določiti, veliko težje pa je izluščiti največje posebne lepote.

Skoraj na dlani je že izpostavljena definicija, da najvišje celovite lepote tvorijo vse različne delne, posebne lepote človeštva, posameznika ali skupino, ki so med seboj v komplementarnem odnosu. Ta odnos lepote temelji na širšem komplementarnem odnosu vseh tistih bitnosti (delov, strani, dimenzij, ožjih kvalit, razvojnih momentov), ki tvorijo bivanjsko celoto človeštva, posameznika in skupine in ki so obenem podlage lepote vrhov in izpolnjevanj.

Teže pa je odgovoriti, katere delne, posebne lepote so v človeštvu ali posamezniku in skupini najvišje in kakšna so objektivna merila za te najvišje delne, posebne lepote. Ta vprašanja in odgovori niso samo teoretsko-doktrinarni, ampak imajo tudi praktičen pomen, ko si posameznik želi odgovoriti, kako naj najlepše izpolni svoje lastno življenje, in skupina ter človeštvo, kako naj usklajuje odnos med posameznimi svojimi plastmi in deli tudi z vidika največje možne lepote izpolnitve skupine/človeštva.

V Kantovem odgovoru na to vprašanje je zazijal nepremostljiv prepad me lepoto umetnosti in moralno-dobrim (mišljenjem), češ da so "virtuozi okusa praviloma prevzetni, trmasti in sužnji uničujočih strasti".⁴

Ne bi se postavil v vlogo advokata umetnikov pred to pretirano moralistično obsodbo (ta morda vsebuje delce resnice glede privatnega življenja nekaterih umetnikov), moram pokazati, da je v tem Kantovem govorenju (morda proti lastni Kantovi volji) implicirano vprašanje-hipoteza: ali so same umetnine in njihova lepota proizvod nekih mračnih, nemoralnih, uničujočih strasti in ali so te nemoralne strasti prešle v notranjo vsebino umetnine? Če bi bilo tako, bi umetnost in moralo ločil globok prepad, posameznik pa bi se znašel pred mučnim in nerešljivim protislovjem, ko bi stremel k moralnemu dobru in k lepoti umetnine/umetnosti. Na srečo pa ni tako, ker sta morala in umetnost v človeški celoti v drugačnem odnosu, ki ga razreši prav obravnava najvišjih posebnih (delnih) lepote.

Najvišje posebne lepote je mogoče določiti na osnovi objektivnih antropoloških meril in na osnovi zgodovinskega izkustva. Vsem najvišjim posebnim lepotam je skupno, da igrajo enako visoko in bistveno vlogo v produkciji konkretne človeške celovitosti. Različne in komplementarne pa so med seboj v tem, da to skupno visoko funkcijo uresničujejo na različne načine. Najvišje posebne lepote so: izrazita (generična in

4 Kritik der Urtheilskraft, 42

humanistična) moralna dejanja, zlasti izrazita vsebinska humana dejanja vzgoje, religije, znanosti, filozofije in politike ter izrazite umetnine.

Vsem tem najvišjim posebnim lepotam so skupne naslednje funkcije v človeških celotah in naslednje vsebine, ki jih zahteva ta funkcija:

- Vse najvišje posebne lepote spodbujajo in/ali uresničujejo povezovanje človeških delnih lepote in človeških delov v kvalitetnejše celote. To povezovanje in spodbujanje človeških delnosti pa je še posebno pomembno v človeški izjemni večplastni in nihajoči celoti, v kateri so lahko bistvene plasti med seboj ostro ločene ali v spopadu, ali pa določene plasti ogromno zaostajajo; vse to zavira kvalitetno oblikovanje konkretnih človeških celot.

- Da bi najvišje posebne lepote lahko spodbujale in/ali uresničevale sintezo človeških delnosti v kvalitetne konkretne celote, morajo vsebovati vsaj naslednje: duhovno povezovanje duševnih moči v smeri graditve konkretne človeške celovitosti; najvišja kvalitetna in konkretna duhovna transcendenca nižjih človeških plasti, ki s stališča optimalne konkretne celote vsaj duhovno-vrednostno diferencira vsebino nižjih plasti in tako pripravlja ali uresničuje praktično graditev kvalitetnejše človeške celote.

Drugje bom s podrobnejšo razčlenitvijo velikih umetnin in njihovih likov - od Prometeja in Odiseja do Švejka in Charla - pokazal, kako so te posebne najvišje lepote v 3000 letni zgodovini Evrope dale močne prispevke duhovno vrednostnemu diferenciranju svoje epohe.

Različne posebne najvišje lepote - izrazita moralna dejanja, izrazita humana dejanja vzgoje, religije, izrazite umetnine - imajo, kot rečeno, različno vlogo v skupni produkciji kvalitetnejše človeške celote. Ker tu ni dovolj prostora za podrobnejšo raziskavo teh različnih vlog, bom omenil samo en presek, ob katerem se različnost teh vlog tudi jasno izoblikuje.

Ta vidik je praktična graditev kvalitetnejše človeške celote. V tej praktični graditvi imajo precej različno vlogo lepote moralnih dejanj ali političnih dejanj ali umetnin in druge najvišje posebne lepote; očitno morajo plemenita in lepa moralna ali politična dejanja vsebovati duhovno povezovanje duševnih moči in morajo obenem praktično spreminjati in oblikovati družbene odnose (če ne, niso moralna in politična dejanja); glede umetnine pa je prav nasprotno v zavesti naprednih ljudi že stoletja jasna predstava, da njena naloga nikakor ni konkretno praktično oblikovanje konkretnih družbenih situacij, ampak samo močno izražanje živega duha in zato je umetnini/umetnosti med naprednimi ljudmi še posebej priznana posebna umetniška svoboda (npr. da umetnost nima naloge sodelovati v politični akciji in da v graditvi umetnine ni treba strogo upoštevati izkustvenih zgodovinskih in znanstvenih dejstev, kar pa morajo upoštevati moralna, politična, znanstvena in vzgojna dejanja, če hočejo biti vrhunska, posebna lepota).

Že s tem priznanjem lahko transcendiramo kantovsko ločitev morale in umetnosti, v kateri se je delec resnice spremenil v predimenzionirano neresnico. Gre za to, da so res najvišje posebne lepote različne, toda med seboj niso nikoli - npr. morala in umetnost - v odnosu izključevanja in uničevanja, ampak komplementarnosti. Niti lepota umetnine niti lepota političnega ali religioznega dejanja ne more izključevati moralne lepote, vendar ima umetnina/umetnost do morale delno drugačen odnos kot politika in vzgoja.

V produkciji umetnine je vsebovana vedno določena elementarna profesionalna morala, brez katere umetnina ne more biti proizvod živega duha. Če nekdo porabi videz umetniške oblike, da bi namerno skozi njo debelo lagal, nepravilno oblatil osebne ali

politične nasprotnike ali opravił poceni agitacijo za kakšen politični monopol, je vsakemu objektivnemu opazovalcu očitno, da v tej razcefrani navidezni umetniški embalaži ni visokega, živega duha, da to ni umetnina, da je njen "duh" zelo tenek. Vsaka posebna najvišja lepota - tudi umetnina - vsebuje torej tudi del obče morale.

Precej poudarjena specifičnost umetnine/umetnosti pa je (zaradi njene največje odvezanosti od praktičnega delovanja) možnost precejšnje razlike med profesionalno moralo (ki je vedno sestavina umetnine) in privatno ali politično moralo istega umetnika: taka razlika ni mogoča pri nobeni drugi posebni najvišji lepoti (morala, vzgoja, religija, politika).

Res je nekaj umetnikov (tu je delna Kantova resnica) imelo precej šepavo privatno moralo (pri čemer niti najmanj ne grajam njihovega zabavnega nespoštovanja do hinavskega bontona filistrov, ampak to, da se nekateri niso npr. zanimali za svoje dejanske humane obveznosti do najbližjih). Kljub takim privatnim pomanjkljivostim pa so lahko ustvarjali visoke umetnine (v teh je bila vedno profesionalna umetniška morala), ker te nimajo nobene striktno zveze z drugimi praktičnimi dejavnostmi. Tak velik razkorak pa ni možen v nobeni drugi produkciji najvišjih posebnih lepot: lepa moralna, vzgojna ali politična produkcija ni možna, če bi si njeni nosilci rezervirali ne samo pravico na kakšne padce, lastne vsem ljudem, ampak pravico na velika in stalna področja amoralnosti.

7. RESNIČNE, NAVIDEZNE IN LAŽNE LEPOTE

Če ne bi bilo navideznih in lažnih lepot, sploh ne bi bilo treba resničnim lepotam pritikalı tega pridevnika (resnične).

Problema navideznih in lažnih lepot pa ne moremo odriniti preprosto tako, da bi jih izenačili z grdotami nasploh. Navidezne in lažne lepote so posebna vrsta grdega, ki se močno razlikuje od brutalnih, grobih, očividnih grdot.

Lažne in navidezne lepote niso obrozen ali izkonstruiran problem, ker so imele pomembno družbeno vlogo v tisočletni zgodovini. Njihova penasta, sluzasta plast pa je posebno narasla v 20. stoletju, saj so navidezne in lažne lepote glavne sestavine/značilnosti moralizma in potrošništva - dveh glavnih vzvodov manipuliranja z množicami v tem stoletju (in verjetno še v prihodnjem). Prav zaradi dejanskega obstoja, velikega obsega in dejanske družbene vloge navideznih in lažnih lepot je utemeljeno v tej zvezi in nasprotju porabljati tudi izraz "resnične" lepote.

Možnost navideznih in lažnih lepot je ontološko in antropološko utemeljena v večplastnosti vseh znanih kozmičnih in človeških pojavov. Bolj so kakšne vrste bitij večplastne - večja je načelna možnost pojava navideznih in lažnih lepot. Ta možnost je največja pri človeku, ki je najbolj večplastno (znano) bitje.

Niti en človeški in svetovni pojav ni v vsem svojem razvoju in v vseh svojih plasteh samo nosilec najvišjih lepot ali samo najnižjih grdot. V enem in istem pojavu so lahko istočasno plasti, ki objektivno pripadajo: ene najvišjim lepotam, druge nižjim lepotam in tretje grdemu; v toku razvoja pojava se lahko lepotno-grdotna določila njegovih plasti spremenene tako, da lepo postane grdo in obrnjeno.

Te zakonitosti objektivne lepotne dinamike veljajo posebno intenzivno tudi za človeštvo in za njegove dele (posameznike in skupine). Lepotno-grdotne spremembe so posebno hitre in velike v človeštvu zaradi njegovega silovitega razvojnega nihanja,

utemeljenega v večplastnosti in zapleteni notranji nasprotnosti človeštva, ki izvirata iz človeškega ustvarjalnega bistva.

Mehanizem navidezne/lažne lepote je protislovni odnos dveh ali več plasti istega pojava (bitja). Lepi (lepotni) lažni videz tvori neka nujna delna pojavna plast (plasti, deli) ki je res lepa, ki nujno pripada celovitemu pojavu in ki je pogosto povezana z vrednim in lepim celovitim bistvom tega pojava, pa zato sugerira, da je prav za njo to celovito, vredno in lepo bistvo, čeprav je namesto njega v tem pojavu grdo. Lažne lepote v človeštvu in naravi nastajajo tako, da kakšna nižja in ožja plast pojava vsebuje resnično, objektivno lepoto, ki je pogosto znak drugih lepote, v določenem pojavu pa te ožje-nižje lepote prikrivajo bistveno grdo istega pojava in tako "lažejo" (dajejo napačne signale) drugim bitjem.

Take navidezne lepote se lahko pojavijo na vseh kozmičnih in človeških področjih: lepa lupina na gnilem sadežu lahko zapelje žival in človeka; vtis, da je za lepo obleko, za lepo hišo in lepim avtomobilom tudi moralna lepota, poštenje in dobrota; videz, da je za lepim govorenjem dobra namera in dobro dejanje, čeprav lepe besede prikrivajo moralno grdoto: vtis, da neki ceremonial oznanja trdno in pošteno stremljenje, čeprav je v resnici prav obrnjeno; zunanja vrhunska bontonska vljudnost in smehljanje lahko skrivata podlo prekanjenost; ko je Jezus govoril o pobeljenih grobovih, o zunaj očiščenih loncih, o demonstrativnem dajanju miloščine s strani farizejev, je govoril ne samo o navidezni, ampak celo o lažni lepoti. Deblo, ki ima povsem zdrav in krepak videz, je lahko znotraj povsem trhlo; človeška zgradba, ki ima sijajno zunanost, je lahko tik pred padom, ker ima prešibke stebre, šibke notranje vezi in temelje; zelo lepo oblikovani čevlji imajo v sebi lahko lepenko, da ne govorim dalje o vseh drugih lažnih lepoteh, začeni od lepega moralnega videza farizejev, ki ga razkrinkuje Kristus, prek Potemkinovih kulisnih "vasi" do današnjih dni.

Navidezne lepote so širši pojem kot lažne lepote: lažne lepote so samo del navideznih lepote. V naravi se pojavljajo samo navidezne in ne lažne lepote, ker se neresnične "lepote" v naravi pojavljajo po naravnem samotoku (lahko tudi nagonsko) in niso rezultat zavestnega smotrnega delovanja s ciljem, da se povzroči prav navidezna lepota. Navidezne lepote se pojavljajo v naravi na dovolj uniformen način, v približno isti verjetnostni količini: v določeni dobi jeseni bo med istovrstnimi sadeži, ki imajo vsi lep zunanji videz, približno isti procent gnilih.

Človek je edino znano bitje, ki je lahko "osrečeno" z velikim in dinamičnim kupom navideznih in lažnih lepote. Lažne lepote zmore proizvajati samo človek, ker jih lahko zgradi samo zamišljajsko smotrno delovanje in nobena druga znana aktivnost. Del navideznih lepote v človeškem svetu (in naravnih navideznih lepote za človeka) nastane lahko po primarni naravni poti (npr. zdrav videz bolane domače živali). Veliko večji in veliko raznovrstnejši kup navideznih in lažnih lepote v človeškem svetu pa nastaja prav na vseh tipičnih področjih človeške proizvodnje in človeške družbe.

Mnoge neresnične človeške lepote so istočasno navidezne in lažne: lažne s strani tistih, ki so jih namerno kot lažne proizvedli, navidezne pa so te lažne lepote za njihove naivne recipiente.

Poseben način proizvodnje dela navideznih lepote je značilen samo za človeka. Proizvodnja dela navideznih človeških lepote nastane, ko podzavestna in prizavestna projekcija iz istovrstnih potreb (ne samo seksualnih, tudi drugih) in preko nekkih delnih, nižjih lepote nekega bitja projicira v isto bitje neobstoječe višje lepote (v človeka, ki

poseduje številne lepe materialne predmete mnogi projicirajo duševno in moralno lepoto).

Lažna lepota je vedno večje grdo od samega tistega brutalnega grdega, ki se v njej skriva, saj je lažna lepota vedno sinteza obojega: in tega brutalnega grdega in njegovega lažnega videza; lažni videz je še dodano grdo k brutalnemu grdemu, gre torej za dvoje združeno grdo v eni lažni lepoti.

Lažni videz lepote je lahko v samem sebi resnično lep, ne more pa lepota nikoli kot lažni videz obstajati brez grdega v ozadju (primer: dejansko lep plakat in lepa reklama na televiziji sta skrivala slab proizvod in sta bila zato lažna lepota; če pa se proizvod bistveno izboljša, postaneta ista reklama in plakat resnični lepoti).

Lepotni vzleti nastanejo, ko se v istem bitju kopičijo in komplementirajo resnične lepote.

Lepotni zlomi nastanejo, ko se zruši ali zgine brutalno grdo, ki je bilo v ozadju neresničnega videza lepota; ta videz se zruši v prah skupaj s "svojim" brutalnim grdotim.

Lepotni vzleti in zlomi so možni na vseh področjih človeka in sveta. Toda ti vzleti in zlomi ne dobijo nikjer tako gigantskih razsežnosti, kot pri človeku zaradi njegovega ustvarjalnega, večplastnega in nihajočega bistva (spomnimo se samo, kako so se v 20. stoletju zrušila v prah vsa najlepše uniformirana cesarstva, "lepi" totalitarizmi in "lepi" militarizmi).

8. RESNIČNE, LAŽNE IN NAVIDEZNE LEPOTE, LEPOTNI VZLETI IN ZLOMI V ČLOVEŠTVU 20. STOLETJA

Te teme so se zlasti zaostrile v 20. stoletju in se jih zato estetika, ki želi biti vsebinsko nova in moderna, ne sme izogniti, saj se je položaj umetnosti in lepote - čeprav je nujno bistvo ostalo enako - močno preoblikoval zaradi novih družbenih pojavov v tem 20. stoletju, kot so: prevlada urbano-industrijske in postindustrijske družbe z izredno močnimi sestavinami porabništva, moralizma, propagande, postvarelosti, hitrega spreminjanja in zapletanja družbenih odnosov, hiter razvoj tehnike, moderni totalitarizmi, gigantska sredstva za obveščanje. Položaj umetnosti in lepote, se je zaradi teh novih družbenih valovanj tako zamajal in zaostril, da je vrsta strokovnjakov menila, da bi lepoto lahko kar vrgli iz umetnosti, ali pa da bi estetika morala obravnavati tisto, kar imenujejo "estetičnost visoko razvite industrijske in postindustrijske družbe" z njenimi čutno mikavnimi proizvodi, oblikami in procesi, ne pa samo umetnost.

Dosedanja razčlenjevanja lepote so zadostno izhodišče za gotovo in objektivno oceno **lepотно-grdih pojavov v človeštvu 20. stoletja**. Zaradi ogromnih količin in mnogih vrst teh pojavov v našem stoletju ta ocena ne bo izčrpna, ampak nakazana le v nekaj obrisih.

Zadržal se bom na kratko samo pri vidikih:

- najvišja lepota človeštva v 20. stoletju,
- lepota (dejansko potrebnih) gospodarskih proizvodov,
- navidezna lepota proizvodov potrošniške (postvarele) oblike družbe,
- navidezna in lažna lepota moralizma,
- navidezna in lažna lepota totalitarizma,
- sodobna družba in lepota umetnosti,
- resnične, navidezne in lažne lepote ter lepotni zlomi in vzleti v 20. stoletju.

Najvišja lepota tega stoletja so (kot v vsej zgodovini človeštva) milijoni anonimnih moralnih dejanj dejavnih, hrabrih in požrtvovalnih, večinoma anonimnih posameznikov - mnogih skromnih žena in mož, mnogih borcev za svobodo in pravičnost, - ki so pogosto s skrajnimi naporji in tveganji ustvarjali realno človeško dobro za druge in za sebe. Ta osebna dejanja so bila tudi v temelju tistih izjemno lepih človeških akcij velikih človeških skupin, ki so se v tem stoletju v najtežjih pogojih uspešno vojevale za osvoboditev narodov pred tiranijo, za socialno pravičnost, za druge človeške pravice in za mir.

Lepota vseh teh bojev je toliko bolj vzvišena, ker so bili totalitaristični režimi in odtujene moči v tem stoletju veliko bolj strahovito koncentrirani kot kdaj prej: toliko smejejša je morala biti pokončna drža vseh, ki so se jim uprli.

Če je bila vrhunska človeška lepota teh osebnih in skupinskih dejanj tako vzvišeno gotova, kot so kristalne gore nad vsakdanjo dolino, pa se v nobenem stoletju ni kotalil po globusu tako zamešan vrtinec novih resničnih, novih navideznih, novih lažnih lepote in novih grdot, kot v 20. stoletju. Da bi se sodobni in prihodnji človek izmotal iz tega vrtinca in da ne bi v njem storil sladke smrti, je nujno precizno mišljenje o lepem in grdem.

Ta bleščavi in hitro vrteči se zmedeni lepотно-grdotni orkan se je v 20. stoletju kahal in mešal z navideznim prepletanjem vseh zgoraj omenjenih dejanskih lepote proizvodov in umetnin, dejanskih naravnih lepote ter navideznih in lažnih lepote potrošništva, moralizma in totalitarizma.

Ne samo neizobraženim, tudi nekaterim strokovnjakom se je zazdelo, da vse omenjene dejanske navidezne in lažne lepote tvorijo nekakšen novi in enotni "lepi človeški svet", da vsa človeška področja in vse pore človeštva prežema nekakšna nova in enotna vseobsežna lepota, da je zrasel nekakšen nov "estetizirajoči" svet, ki mu je lepota glavna vrednota.

Preciznejša razčlenitev pokaže pod lepo skupno skorjo globoke razpoke in razlike, pa tudi trohnenja ter nujnost jasne diferenciacije na videz enotne bleščavosti.

S silno rastjo in prefinjenostjo industrijske in postindustrijske proizvodnje se je v 20. stoletju nakopičilo veliko in zelo razvejeno področje posebne in resnične lepote materialnih proizvodov (ki je obstajala tudi prej, vendar ne v takem obsegu). Zgrešeno pa je bilo, ker so nekateri teoretiki menili, da se s tem stapljata lepota materialne proizvodnje in lepota umetnosti, da se lepota umetnosti vtaplja v morju lepih materialnih proizvodov. Ta zmešnjava je nastala, ker ni izhajala iz izrazite večplastnosti človeških potreb, interesov, duševnih moči in iz njihove zveze z različnimi vrstami lepote (pa tudi z razlikami med višjimi in nižjimi lepotami).

Po dosledni aplikaciji definicije, da so lepi pojavi, ki z doseženo dovršenostjo (v svoji vrsti) zadovoljujejo razvojna nesorazmerja določenih bitij, lahko objektivno ugotovimo, da so kvalitetni materialni proizvodi lepi, ker zadovoljujejo biološke potrebe ljudi - in to je tudi jasna meja, ki loči njihovo lepoto od lepote umetnin, ki je v vrhunski živosti duha. Povsem nemogoče je, da bi bil lep tisti materialni proizvod, ki bi samo z lepim izgledom vabil kupca in ki bi mu bil biološko škodljiv: tak proizvod bi imel izrazito navidezno in lažno lepoto.

Za lepoto materialnega proizvoda je torej prvi in bistveni pogoj njegova visokokvalitetna sposobnost zadovoljiti biološke potrebe človeka; šele na drugem mestu sta njegova lepa površina in oblika, ki pa zopet morata biti vsaj v relativnem skladu z najbolj važno odliko te lepote: da koristi biološki potrebi človeka.

Zato se doživetje te lepote vedno razlikuje od doživetja lepote umetnine. Doživetje lepote materialnega proizvoda je namreč vedno predvsem čutno ugodje, ki nastane že ob neposrednem čutnem stiku s to lepoto; zato prav ob tej lepoti doživimo najneposrednejši občutek harmonije med človekom in lepim predmetom - to pa je pogojeno prav z nezahtevnostjo, enoplastnostjo te lepote (torej prav nasprotno kot je menil Kant, da naj bi občutek lepote harmonije nastal samo ob popolnem neinteresu za predmet).

Doživetje umetnine pa ne more biti prav nikoli samo enoplastno čutno ugodje: če bi bilo samo to, ne bi dojeli prav nič od višje in bistvene duhovne vsebine umetnine (njen čustveni potencial, idejno-vrednostni potencial, domišljjski potencial).

Seveda sta lahko v istem materialnem predmetu združeni materialna in umetniška lepota, vendar nam precizne definicije obeh omogočajo jasno ločevanje. Neka zgradba je lahko lepa, ker omogoča vsestransko ugodno elementarno psihično in telesno življenje (mir, prijetna relaksacija in gibanje, svetloba, lep pogled, telesno zdravje) in ker se lepo čutno in elementarno psihično vključuje v naravo in gradbeno okolje. Toda vse to še ni zgoščena umetniška višja igra duha: ta pa je v zgradbi in na njej sami lahko prisotna kot umetniški relief, kot umetniška slika na zidu stavbe, kot umetniško oblikovan portal ali kot kipi, integrirani v samo sestavo zgradbe (npr. kariatide).

Lepota materialnih produktov kot takih je torej lahko (in pogosto je) resnična lepota, vendar je vedno nižja lepota od umetnin, ker je povezana z nižjimi človeškimi plastmi. Prav nejasne opredelitve nižjevrstne lepote materialno-bioloških produktov so eden od znakov sodobne nekulture in eden od vzrokov, da ti materialni proizvodi lahko postanejo glavni izvor sodobnih navideznih in lažnih lepot (kot sestavine potrošništva, moraliziranja, totalitarizma), pa tudi navidezno nadomestilo za umetniške lepote.

Sodobno potrošništvo in moraliziranje sta najvažnejši obliki- instrumenta žametnega vladanja raznih monopolov in njihovega žametnega manipuliranja z množicami v drugi polovici 20. stoletja, saj je sedaj nemogoče surovo vladati nad ogromno večino prebivalstva, koncentriranega v velikih mestih, ki je bolj izobraženo in informirano, kot so bile mase v vseh prejšnjih stoletjih in tisočletjih.

Prav potrošništvo in moraliziranje (zlasti prvo) vodi množice žejne čez vodo z navideznim bleskom navideznih in lažnih lepot materialnih proizvodov: ti dve vrsti "lepote" dobita ogromen obseg v drugi polovici 20. stoletja.

Daleč pretirana poraba čutno lepih materialnih proizvodov je množicam predvsem substitucija za višje vrednote, po katerih v globini svoje biti hrepeni vsak človek: če ima nekulturen človek kopico čutno lepih materialnih proizvodov, mu ti sugerirajo, da ima osebno veljavo, da je spoštovan v družbi, da je vpliven, da je družbeno siguren in močan že, če se vozi v svojem velikem avtomobilu, da je s temi proizvodi uspešno vključen v družbo.

Navidezno lepi so tisti čutno prijetni materialni proizvodi, ki sicer ustrezajo dejanskim biološko-materialnim in ekonomskim potrebam človeka, imajo pa zaradi pretiranega kopičenja samo vlogo substitucije višjih vrednot; torej igrajo samo varljive videze drugih vrednot, nimajo pa v svoji lastni vsebini grdega, skritega pod plaščem lepote. Navidezne lepote so torej zlasti na področju potrošništva osrednja in blažja oblika lažnih lepot in grdega.

En del (precej velik) lepih čutnih površin in oblik materialnih proizvodov v potrošniški družbi pa skriva v sebi direktno grdo (npr. zdravju škodljiva "zdravila" in "hrana" v lepi embalaži).

Drugi sodobni veletok navideznih in lažnih lepote je moraliziranje kot druga glavna oblika žametne manipulacije z množicami, ki preko ogromne mreže raznovrstnih medijev, raznih organizacij in vzgojnega sistema ustvarja vtis, da je vladajoči red "prelep", da v njem sijejo same lepote humanizma in kulture.

Tudi v sistemu moraliziranja obstaja razlika med navideznimi lepotami in lažnimi lepotami. Navidezne lepote so npr. tiste pozitivne informacije o družbi, ki so resnične, so pa tako selekcionirane in servirane, da ustvarjajo enostranski pozitivni videz, ali pa tisti nekvalitetni množični zabavni proizvodi, ki s svojim obsegom in vplivom drže množice na nizki duhovni ravni. Lažne lepote pa so tiste sestavine sistema moraliziranja, ki z zunanjo lepoto prikrivajo velike družbene grdote, npr. težke deformacije totalitarizma in njegove preteče nevarnosti za človeštvo.

Ogromni sistem svoje neposredne lepотно-propagandne promocije so razvili totalitarizmi 20. stoletja do nevidnega bleščečega videza. Ta pa je skrival za svojim zlikanim sijajem največje zavestne grdote. Za blestečo lepoto in harmonijo (identitete) vojaških parad, za strumnim maršem paravojskih formacij, za prelepo oblikovanimi orožji, za lepimi vojaškimi, strankarskimi in državnimi uniformami in odlikovanji, za blestečo dekoracijo in ceremonialom strankarskih kongresov, za najbolj estetsko obliko politične propagande - za vsem tem lažnim lepotnim zagrinjalom se je skrivalo največje grdo: osvajalne vojne, ki so pobile desetine milijonov ljudi, politično in policijsko nasilje, nezakonitost, moralno lomljenje ljudi, nevidena mučenja, koncentracijska taborišča.

Zlom totalitarizmov 20. stoletja je bil tudi največji in najtemeljitejši lepotni zlom vseh časov: ko so se zrušili totalitarizmi, je povsem razpadel njihov razdelani sistem lažnih lepote; od njega ni ostalo v zgodovini prav nič, razen prah, pepel in ogaben okus.

Resničnih lepote morale, narave, umetnosti, vzgoje in potrebnih gospodarskih proizvodov ni nikakor mogoče mešati z navideznimi in lažnimi lepotami, ki vse pripadajo grdemu.

Globoka in nepremostljiva prepadnost med tema dvema svetovoma pa v sodobnih netotalitarnih, gospodarsko razvitih in pluralističnih deželah nikakor ni usodno statična, ampak bi se zlahka s kulturnejšo (in povsem možno) politiko močno premaknila v korist resničnih lepote in tudi umetnostne kulture. Zaradi velike gospodarske moči teh dežel bi že nekaj večji procent nacionalnega dohodka v korist uveljavljanja višjih kulturnih lepote lahko sprožil velike pozitivne premike, ki bi se lahko začeli z demokratičnimi odločitvami v parlamentih in ki bi jih zlahka uresničevali, če bi kulturna volja postala del politične volje.

Morda pa je znaten premik k višjim kulturnim vrednotam že skrajno potrebna sestavina edino perspektivne spremembe stila sedanjega življenja, ki zaradi sodobnega potrošniškega uničevanja narave, surovin, človeških živcev in telesnega zdravja nosi v sebi možnost ne zelo oddaljenega uničenja človeštva.

Lahko pa navedemo razvito državo, ki že več desetletij posveča nacionalno pozornost umetnosti: Francija.

Performativnost kot polifonija*

IGOR Ž. ŽAGAR

POVZETEK

Članek skuša pokazati, da lahko vsak eksplicitni performativ interpretiramo kot dialoško, znotrajjezikovno entiteto, možnost ki jo je Austin moral spregledati, saj je moral pojasniti, kako lahko nekateri jezikovni fenomeni proizvedejo zunajjezikovne učinke.

Avtorjeva hipoteza je, da so performativi (le?) petrificirani kosci konverzacije, in da moramo vsaki (eksplicitno) performativni izjavi pripisati ne le govorca, temveč več izvajalcev, interpretacija, ki jo je Ducrot poimenoval "polfonična", četudi je ni preizkusil na performativih. Interpretiran na ta način, performativ ni neodvisna (in samostojna) izjava, temveč anaforična entiteta, ki predpostavlja dialoško strukturirano argumentacijo, do katere dejansko morda sicer sploh ni prišlo, je pa kljub temu nujna za samo razumevanje (možnosti) performativne izjave.

ABSTRACT

PERFORMATIVITY AS POLYPHONY

The paper tries to show every explicit performative can be interpreted as a dialogic entity, a possibility that Austin had to overlook, because he had to explain how certain linguistics phenomena can produce extralinguistic effects.

The author's hypothesis is that performatives are (only?) petrified bits of conversation, and that in every performative utterance we must hear and distinguish not only one speaker, but several utterers, interpretation that Ducrot called "polyphonic", though he didn't verify it on performatives. Interpreted in this way, a performative is not an independent utterance, but an anaphoric entity, presupposing a dialogic argumentation that, actually, maybe even didn't take place, but is nevertheless necessary for the understanding of the performative utterance itself.

* Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Argumentacija v jeziku in topično polje Slovenstva, ki ga financira Ministrstvo za znanost in tehnologijo.

Prednost filozofov je, da se lahko čudijo, Platon celo pravi (1952, 155 d 3-4), "da je čudenje edini izvor filozofije" (1952 : 155 d 3-4).

Kot filozof bom torej izkoristil ta privilegirani položaj in se ponovno (za)čudil - performativnosti. Morda se res lahko zdi čudno, da se 35 let po njenem "odkritju" in obilici objavljene literature performativnosti še vedno čudim, toda tisto, kar je res čudno, je dejstvo, da se - četudi so performativni fenomeni vedno vzbujali (za)čudenje - teoretiki performativnosti niso nikoli uspeli sporazumeti o temeljnih mehanizmih, ki proizvajajo performativne učinke.

Čudil se bom torej, da lahko teorija govornih dejanj - vsaj v obstoječih različicah -, po eni strani tako fragmentarna, torej nepopolna, po drugi pa tako toga, torej težko uporabljiva, lahko nastopa kot interpretativni model nečesa tako dinamičnega, kot je dialog ali konverzacija.

Sam bom predlagal nasprotno rešitev, namreč dialoško - ali še bolje, poliloško - interpretacijo performativnosti, interpretacijo, ki jo bom - po Ducrotu - imenoval polifono.

I

Izjava

(1) Obljubljam

se mi na primer zdi na moč čudna. Že, že, boste rekli, toda v tej obliki je iztrgana iz ko(n)teksta (kakršnakoli že je njegova/njuna definicija): kadar obljubljam, vedno obljubljam kaj določenega. Naj bo. Vzemimo torej izjavo (1) v njeni "razviti" obliki, na primer:

(1') Obljubljam, da pridem.

Na žalost se mi tudi ta izjava ne zdi nič manj čudna. Si lahko predstavljate koga, ki pravi, kar tako, nenadoma:

(1') Obljubljam, da pridem?

Težko. Toda ponovno mi boste ugovarjali, da sem izjavo iztrgal iz ko(n)teksta, in da govorec bržčas odgovarja na kako vprašanje, na primer:

(2) Ali prideš?

Naj bo. Vendar tudi ta(kšna) dialoška navezava ne deluje preveč prepričevalno:

(3) A: Ali prideš?

B: Obljubljam, da pridem.

Morda v kaki starogrški tragediji, ne pa v vsakdanjem govoru. Nekaj je narobe: nekaj bodisi manjka, ali pa je nečesa preveč. Kaj hočem reči?

Najbolj običajen odgovor na vprašanje (2) je brez dvoma (če seveda ostajamo v "pozitivnem" registru) bodisi

(4) Da/Ja

bodisi

(3') Pridem.

Če odgovorimo z (1') je, glede na vprašanje, v našem odgovoru nečesa preveč, nečesa, kar kaže na neki manko.

Primerjajmo tile dve dialoški navezavi:

I

A: Ali prideš?

B: Pridem.

II

A: Ali prideš?

B: Obljubljam, da pridem.

Kaj ju ločuje? V čem je razlika med njima? V prvi različici B preprosto odgovarja na A-jevo vprašanje in s tem potrjuje svoj prihod. V drugi različici pa B ne odgovarja več "preprosto" na A-jevo vprašanje, temveč se, s tem, ko izvrši dejanje obljube, svečano obveže, da bo prišel. Kaj to pomeni?

Če si поблиže ogledamo B-jev odgovor, v drugi različici opazimo, da B sploh ne odgovarja na A-jevo vprašanje: A od njega namreč ni zahteval, naj mu obljubi, da bo prišel, temveč le, naj mu pove ali bo prišel ali ne. Ne, nikakor ne gre za to, da bi bil preveč dlakocepski, skušam le slediti Austinu, ki v delu *Sense and Sensibilia* vztraja na leibnizovski maksimi, ki pravi nekako takole: če v vsakdanjem jeziku obstajajo razlike, četudi še tako neznatne, potem mora biti za to nedvomno dober razlog.

In če je tako, potem je očitno, da v drugi različici B odgovarja na neko drugo vprašanje, na neki drugi konverzacijski poseg, ki je sicer odsoten iz danega/obravnavanega konverzacijskega drobca, toda interpretativno predpostavljen prav s prisotnostjo - z dejanjem izjavljanja - performativnega obrazca.

"Globinska struktura" - če si lahko izposodim ta izraz iz nekega drugega konceptualnega polja - druge različice dialoga bi morala biti torej poliloška, in ne le dialoška, nekako takšna:

(3'') A: Jutri zvečer imamo zabavo. Ali prideš?

B: Pridem.

C: To bi bilo pa res presenečenje! Ponavadi nikoli ne prideš!

B: Obljubljam, da pridem.

Vendar pa glagolu "obljubiti" pogosto pripisujejo nekako poseben status, ki naj bi sklepom, ki jih je iz primerov, v katerih nastopa, mogoče potegniti, jemal zanesljivost in splošno veljavnost. Poskusimo torej še z drugimi glagoli, na primer "ukazati" in "prositi".

Vsekakor še vedno ostajam na moč začuden nad izjavama kot

(5) Ukazujem ti, da zapustiš sobo

ali

(6) Prosim te, da zapreš vrata,
vzetima, seveda, izven ko(n)teksta.

Takšni izjavi ponavadi predpostavljata vsaj še eno, predhodno in (ponavadi) slabo razumljeno izjavo, katere pojasnilo hočeta biti.

Na primer:

(5') A: Zapusti sobo!

B: Prosim?

A: Ukazujem ti, da zapustiš sobo!

ali

(6') A: Ali lahko zapreš vrata?

B: Kaj?

A: Prosim te, da zapreš vrata!

Opazili boste, da je uporabljeni postopek na moč podoben postopku, ki ga je predlagal Austin, da bi rešil svojo prvo teorijo performativnosti, preden jo je razpustil v mnogo splošnejši teoriji govornih dejanj. Naj ga še enkrat citiram:

Vendar pa nikakor ni nujno, da bi morala biti neka izjava zato, da bi imela performativni učinek, izražena v eni od tistih oblik, ki veljajo za normalne. Reči, "Zaprte vrata", je, to se vidi, prav tako performativ, prav tako izvršitev nekega dejanja, kakor reči, "Ukazujem vam, da zaprete vrata" (Austin 1962 : 174).

Sklep, ki ga iz tega izpelje Austin, je takšen: če nismo prepričani, da je neka izjava performativna, jo vedno lahko "prevedemo" v njeno normalno oz. kanonično obliko, to je, jo prefiksiramo z eksplicitnim performativom.

Ali to pomeni, da je performativ - in v zvezi s tem ponovno vztrajam na konceptu performativnosti, kakor ga je zamejil Benveniste, ki je nasprotoval razpustitvi performativa v ilokucijsko dejanje, na zamejitvi torej, ki vztraja na nujnosti, da "mora sleherni performativna izjava imenovati izvršeno dejanje in njegovega izvršilca" (Benveniste, 1976 : 277); namenoma se skratka omejujem na izjave, ki jim ponavadi pravimo eksplicitni performativi, in se sploh ne bom loteval izjav, ki bi utegnile (ali pa tudi ne) imeti neko potencialno ilokucijsko moč -, ali to torej pomeni, da performativ ni le polifon, temveč tudi - Bog obvaruj! - konstativen, vsaj v pojasnjevalnem smislu, to je, da pojasnjuje (ilokucijsko) moč izjave, katere nadaljevanje (oz. pojasnilo) je?

Preden odgovorimo na to vprašanje, si najprej oglejmo t. i. **Strawsonovo daljico**. V slavnem Strawsonovem članku o intenci in konvenciji v govornih dejanjih je namreč razdelek, ki je, vsaj po mojem mnenju, premalo znan in cenjen, in še manj uporabljan.

Ko govori o razmerju med dejanji, ki jih označuje kot "temeljno konvencionalna", in dejanji, ki jih označuje kot "temeljno intencionalna", ali natančneje, ko razpravlja o možnosti vpeljave konvencij v izvrševanje temeljno intencionalnih dejanj, Strawson pravi:

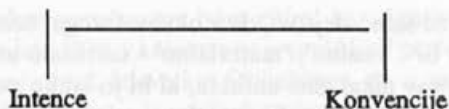
Očitno moramo v tem primeru shemo razširiti, da bi tako naredili prostor za eksplicitno sklicevanje na družbene konvencije. Z nekaj truda jo lahko tako razširimo. Toda, globlje ko se pomikamo na področje institucionaliziranih postopkov, bolj postaja pritisk na shemo neznošen. Po eni strani moramo opustiti eno njenih temeljnih potez, sklicevanje na intence, ki naj zagotovi določen odgovor poslušalstva, po drugi strani pa sklicevanje na družbene konvencije vse bolj pridobiva na pomembnosti.

In nekoliko kasneje sklene:

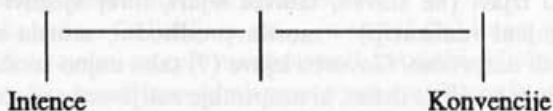
V primeru ilokucijskega dejanja, ki ni temeljno konvencionalno, pride do izpolnitve komunikacijskega dejanja, če je zagotovljeno **razumevanje** (uptake), če je bila izjava (torej) podana s kompleksno odprto intenco, s katero naj bi bila podana. Toda, tudi če pride do izpolnitve komunikacijskega dejanja, je lahko odprta intenca, ki je jedro kompleksa intenc, onemogočena, **ne da bi pri tem prišlo do kakršnekoli kršitve pravil in konvencij ...** Povsem drugače je z izjavo, ki je del postopka, ki ga povsem obvladujejo konvencije. Če je razumevanje zagotovljeno, potem moramo sleherni onemogočenje povsem odprte intence izjave (intence, da bi postopek nadaljevali v določeni smeri) pripisati kršitvi pravila ali konvencije. Govorec, ki se drži konvencij, ima lahko izrecno intenco nadaljevati postopek v smeri, ki njegovemu trenutnemu govornemu dejanju konvencionalno ustreza **le**, če meni, da so konvencionalni pogoji za takšno nadaljevanje zadovoljeni, in je torej prepričan, **da bo njegova izjava ne le razkrila njegove intence, temveč jim zagotovila tudi učinek**. Nič podobnega ne moremo najti v primeru ilokucijskega dejanja, ki ni temeljno konvencionalno (Strawson 1969 : 398).

Igralec pokra bi tako lahko, na primer, bleknil Podvojim, ne da bi pri tem (res) imel intenco podvojiti vložek, **toda če so okoliščine ustrezne in igra stroga, potem je podvojil vložek!**

Soočeni smo torej z zelo nenavadno daljico: na njenih skrajnih polih imamo, na eni strani, ilokucijska dejanja, ki so "temeljno intencionalna", na drugi strani pa ilokucijska dejanja, ki so "temeljno konvencionalna":

Toda, pravkar smo videli, da ta daljica ni "zvezno prehodna", da namreč ilokucijska dejanja, ki bi se razvrstila nekje v sredini te daljice, kjer naj bi se konvencije in intence stikale ali celo prehajale ene v druge, ne obstajajo, ali natančneje **ne morejo obstajati**: so namreč bodisi le konvencionalna bodisi le intencionalna:

In celo več kot to!

Dejanja, ki so "temeljno konvencionalna", lahko uspejo tudi, če govorec ni imel intence, ki naj bi bila potrebna za izvršitev tega dejanja, medtem ko "temeljno intencionalna" dejanja **ne morejo uspeti**, četudi je govorec storil vse, da bi sogovorec **prepoznal njegovo intenco**.

Sklep, ki ga iz tega lahko potegnemo, je seveda, da intence za uspeh performativov niso pertinentne: to, kar performativi potrebujejo, je **minimum konvencionalnosti**. "Temeljno konvencionalni" performativi se zaradi manka konvencionalnosti seveda ne morejo pritoževati: v večini primerov so prav družbene konvencije tiste, ki jo zagotavljajo. "Temeljno intencionalni" performativi pa se morajo s tem mankom neprestano soočati in ga seveda poskušati nekako (u)blažiti, zato - in to je moja (hipo)teza - **uprizarjajo podobo izjavljanja, ki je v teku, (za)igrajo torej ta manjkajoči košček (družbene) konvencionalnosti, da bi na ta način zagotovili prepoznanje intencioniranega (performativnega) dejanja. Kaj to pomeni?**

Ducrot, katerega teorijo argumentacije smo orisali na nekem drugem mestu (Žagar, 1991: 172-185), ne loči samo med govorečim subjektom kot empiričnim bitjem, in govorcem kot bitjem diskurza, temveč, v okviru koncepta govorca, razlikuje tudi med več izjavljalci, ki so (tako) povsem diskurzivne in znotrajjezikovne entitete.

Govorec je tisti, ki je odgovoren le za dejanje izjavljanja v najosnovnejšem smislu, to je za pojavitev dane izjave kot izjave, kot konkretne, partikularne realizacije abstraktne stavčne sheme, **v okviru te izjave pa sooča oz. daje besedo več izjavljalcem**, in ti, ne govorec, so izvor stališč, izraženih v in z izjavljanjem (dane) izjave. Izjavljalci so tako elementi smisla izjave, njihova konfrontacija - konfrontacija njihovih stališč - pa tvori opis izjavljanja oz. uprizarja njegovo podobo.

Lep primer oz. natančneje lep dokaz polifone narave govora predstavljajo zanikane izjave. Na tem mestu jih omenjam predvsem zato, ker izvrstno dokazujejo, da izjavljalci v Ducrotovem smislu niso nikakršne izmišljotine.

Vzemimo izjavo

(7) Ta žoga ni rdeča.

Govorec te izjave sooča vsaj dva izjavljalca: prvega (I_1), ki zatrjuje, da je žoga rdeča, in drugega (I_2), ki tej izjavi nasprotuje (poudarjam: ne nasprotuje propozicionalni vsebini "kot taki", temveč propozicionalni vsebini **kot izjavljeni**).

Zakaj lahko ravnamo na tak način? Kaj nas avtorizira, da lahko znotraj ene same izjave razločimo kar dva izjavjalca?

V danem primeru že samo dejstvo, da v okviru tistega, čemur ponavadi pravimo realnost, ni ničesar, kar bi - "realno", "materialno" - ustrezalo atributu "ne-rdeč", da v realnem svetu torej ni prav nikakršne entitete, ki bi jo lahko pozitivno opredelili kot ne-rdečo: imamo na primer le žoge, ki so zelene, rdeče, rumene, itn. Seveda pa je ta(kšen) argument šepav, saj poznamo tudi takšne entitete, kakršni sta na primer "nezaceljena rana" ali "neposlikano platno". Natančnejši odgovor na zgoraj zastavljeno vprašanje moramo torej iskati v polju izjavljalne logike, ne ontologije. Z drugimi besedami povedano to pomeni, da kadar pravimo (kadar trdimo), da nekaj ni x, nasprotujemo neki izjavi (ne stavku, temveč izjavi, torej njegovi vsakokratni in s ko(n)tekstom pogojeni realizaciji) - morda predhodni, morda skriti (implicitni, zamolčani) -, ki trdi nasprotno. Govorec izjave (7) tako nujno sooča dva izjavjalca z različnimi stališči in se staplja s tistim, ki nasprotuje zatrjevanju rdečnosti žoge.

Seveda pa stališč različnih izjavjalcev ne moremo predstaviti tako, kot sem to storil v primeru (3"). Z drugimi besedami povedano to pomeni, da stališčem različnih izjavjalcev, ki jih soočamo znotraj neke izjave, ne moremo pripisati enakega statusa, kot ga ima izjava, ki smo jo vzeli za predmet analize. Stališča posameznih izjavjalcev namreč niso nič drugega kot proizvod te iste analize, in imajo torej povsem abstraktno-teoretski status.

Stališč različnih izjavjalcev torej ne moremo in ne smemo predstaviti kot dejansko (in dobesedno) izrečene izjave, temveč le v obliki vmeščeniosti (položajev) in usmeritev različnih izjavljalnih pozicij, ki jih je mogoče razločiti znotraj dane izjave. Na ta način bi se lahko lotili analize primera (1') s pomočjo govorca in (vsaj) treh izjavjalcev.¹

I₁ predstavi neko dejstvo D (na primer jutrišnje zabavo, (lahko pa bi šlo seveda tudi za kaj povsem drugega, saj govorimo le o stališčih in usmeritvah, ne pa o konkretno in dobesedno izrečenih besedah)), in svojo predstavitev formulira (če seveda ostanemo pri primeru jutrišnje zabave) kot povabilo;

I₂ soglaša s predstavitvijo I₁ in sprejme povabilo;

I₃ podvomi o iskrenosti I₂ in njegovo sprejetje povabila (sprejetje povabila s strani I₂) predstavi kot dvomljivo;

I_{2'} nasprotuje (dvomu) I₃ in sprejem povabila potrdi z bolj zavezujočo obliko.

Upal bi si tvegati celo tole, argumentativno interpretacijo primera (1'): govorec G (govorec, ki izjavlja (1'), in prav zaradi tega razloga) se staplja s stališčem I_{2'} in s tem argumentira za ta(kšen)le sklep S: drugi poseg I₂ (torej I_{2'}, s katerim se govorec staplja) je treba vzeti kot zadosten argument za njegov (I₂) prihod.

Performativ bi bil tako ne le polifon - podoba (in opis) svojega lastnega izjavljanja skozi soočenje več izjavjalcev, ki bi sogovorniku s tem olajšala prepoznanje njegove ilokucijske moči - temveč tudi argumentativen: eksplicitni performativ ("Obljubljam, da bom prišel") bi tako nastopal kot močnejši argument (za "moj prihod") kot kaka druga izjava z le morebitno, potencialno ilokucijsko močjo (na primer "Pridem").

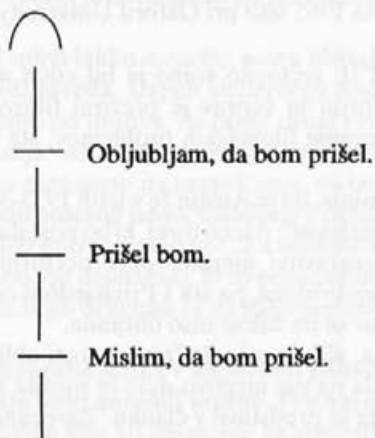
1 Na "vsaj" vztrajam zato, ker sem prepričan, da moramo, ko govorimo o izjavjalcih v Ducrotovem smislu, skrbno uporabljati "Ockhamovo britev", in ne množiti jezikovnih entitet, če zato nimamo zadostnih (in seveda nujnih) razlogov. Z drugimi besedami: nikakor nisem prepričan, da za analizo pragmatičnih rab francoskega argumentativnega veznika toujours (Cadiot, Ducrot, Nguyen et Vicher: "Sous un mot, une controverse: Les emplois pragmatiques de 'Toujours'", v: Modèles linguistiques VII/2, str.: 105-124, P.U.L., Lille, 1985) - gre za morda najbolj podrobno aplikacijo Ducrotove teorije polifonije v jeziku - res potrebujemo kar pet (5) izjavjalcev.

V potrditev pravkar povedanega bom citiral kar Austina samega. Že v svojem članku *Other Minds* iz leta 1939, v katerem se je prvič lotil performativne problematike, Austin primerja, po eni strani, izjave kot Obljubljam, da ... in Imam namen, da ..., po drugi pa Vem da ... in Mislím da ..., in ugotavlja tole: dokler ostajam pri izrazih kot Imam namen, da ..., to, na neki način, zadeva le mene: le jaz sam namreč lahko vem, da je moj namen storiti to in to. In če bo moj sogovorec vzel takšen izraz mojih namenov kot zadostno zagotovilo za uspeh svojih dejanj, to, na neki način, zadeva le njega: ravnal bo v skladu s svojo oceno moje iskrenosti in moje zanesljivosti po eni strani, in mojih sposobnosti ter mojih zmožnosti po drugi strani.

Toda, takoj ko rečem Obljubljam, da ..., in ne več (le) Imam namen, da ..., je moj sogovorec upravičen ravnati oz. celo mora ravnati, kot da bi obljuba sama v sebi nekako nosila svojo realizacijo, neodvisno od njegove ocene mojih zmožnosti in mojih sposobnosti, moje zanesljivosti in moje iskrenosti. Isto velja za Vem da ... glede na Mislím da ... (četudi Vem da ... ni performativ).

Argumentativna interpretacija eksplicitnih performativov ni torej nič samovoljnega in povsem brez težav bi lahko zgradili argumentativno lestvico, na kateri bi eksplicitni performativ nastopal kot najmočnejši argument za (možnost) realizacije propozicionalne vsebine, sicer skupne vsem izjavam, ki se uvrščajo na isto argumentativno lestvico. Vzemimo torej našo začetno izjavo (1'), in dobili bomo takšnotele lestvico:

/moj prihod/

Navezavo dveh diskurzivnih segmentov, A(rgument) in S(klep), katerih prvi je predstavljen kot razlog, ki upravičuje drugega, (na primer, Zelo toplo je (A); Pojdimo se kopat! (S)), smo torej kondenzirali in ponotranjili v le enega, v navezavo performativnega prefiksa (A), nastopajočega kot argument za realizacijo propozicionalne vsebine (S), ki jo vpeljuje.

II

Toda, ne pozabimo, da se še vedno nahajamo na "temeljno intencionalnem" polu Strawsonove daljice. Kako pa se stvari odvijajo na "temeljno konvencionalnem" polu? Ali mu družbene konvencije res zagotavljajo potrebno enosmiselnost in enoglasnost?

Austinu (in teoriji performativa sploh) so pogosto očitali, zlasti sociologi, da besedam pripisuje nekakšno notranjo magično moč. Bourdicu na primer piše:

... ilokucijske moči izrazov ... ni mogoče najti v besedah samih, kakor so "performativi" Moč besed ni nič drugega kot delegirana moč pooblaščenega govorca, njegove besede ... pa v najboljšem primeru le eden od dokazov jamstva njegove pooblaščenosti. Poskušati lingvistično razumeti moč jezikovnih pojavov, v govoru iskati logični princip in princip učinkovitosti govornice institucije, pomeni pozabiti, da avtoriteta v govor prihaja od zunaj ... (Bourdicu 1982 : 105).

Rcs je in Austin ni tega nikoli zanikal - vsaj v svoji prvi teoriji ne -, prav to namreč trdi, ko govori o "primernih okoliščinah" in "pooblaščenih osebah".

Toda, če je (rcs) tako, potem bi morali pravzaprav tudi na "temeljno konvencionalnem" polu, na polu, ki nima potrebe, da bi z uprizarjanjem pogojev izjavljanja neke izjave blažil manko konvencionalnosti, ločevati med govorcem in (vsaj enim) izjavljalcem. Zakaj?

Preden odgovorimo na to vprašanje, premerimo (konceptualno) razdaljo med obema poloma naše daljice na primeru neke že malce zaprašene teorije, namreč moralne filozofije H. A. Pricharda. Ker smo o Prichardu že podrobneje pisali,² bomo, povzemajoč le tisto najnujnejše, njegovo teorijo le prestavili v drugačen konceptualni okvir.

Prichard, ki je bil eden od Austinovih učiteljev, je danes pravzaprav neznan, njegovi spisi pa bodisi pozabljeni bodisi težko dostopni. Na razpolago imamo le drobno knjižico njegovih člankov, ki so leta 1965 izšli pri Oxford University Press pod naslovom *Moral Obligation*.

Kakor koli že, pred II. svetovno vojno je bil eden najbolj cenjenih profesorjev moralne filozofije v Oxfordu in čeprav je preziral filozofe Austinove generacije in vsakršno logično obravnavanje filozofskih problemov, sta se z Austinom medsebojno izjemno spoštovala.

Isaiah Berlin se spominja, da je Austin že v letih 1933-35 razpravljal o Prichardovih pogledih na "moralno zavezanost", o temi torej, ki bo postala vir performativne diskusije, l. 1947, leto dni po predstavitvi njegove prve performativne teorije filozofskima društvoma Oxforda in Cambridgea, pa sta s Prichardom celo izmenjala nekaj pisem o naravi obljubljanja, vendar se na žalost niso ohranila.

Problem obljubljanja, ali natančneje "zavezanosti obljubi", je bil Prichardova obsesija, ki je močno vplivala na vse njegovo delo in pustila sled v domala vseh njegovih delih. Najbolj zgoščeno ga je predstavil v članku "Zavezanost obljubi", napisanem leta 1940, kar nikakor ni nepomembna letnica, če vemo, da je Austin svojo prvo teorijo performativa razvil prav v letih 1940-46 (da niti ne omenjamo, da je bil v obeh teorijah njegov ključni zgled prav "obljubljanje").

Kaj je, po Prichardovem mnenju, torej obljubljanje?

Očitno je, meni Prichard, da obljubljanje zahteva uporabo besede "obljubljam" ali kake druge ustrezne besede, kot "jamčim", "soglašam", "dajem ti besedo" ali "bom". Če je tako, lahko rečemo vsaj to, da s tem, ko X-u obljubljam, da bom izvršil neko dejanje, povzročim, da X sliši določen glas, ki ima skupaj z izrazom, ki se za dejanje ponavadi uporablja - tako zame kot zanj -, določen pomen, in to tako, da X verjame, da so glasovi prišli od mene (Prichard 1965 : 172).

2 Zainteresirani bralec bo podrobnosti našel v Žagar (1989 : 23- 30).

Tu pa takoj nastopi drugo vprašanje, vprašanje, ki je bilo pravzaprav prava Prichardova preokupacija: zakaj me lahko k čemur koli zavezuje že to, da sem izustil nekaj glasov? Zato, ker sem bil že dal neko splošnejšo obljubo, pravi Prichard, ker sem že prej obljubil, da takšnih glasov ne bom izustil v povezavi s stavkom o nekem dejanju, ne da bi se lotil dejanja samega.

Reči obljubljam, pomeni Prichardu le izustiti nekaj "šumov", ki ne morejo nikogar zavezati k ničemur - če seveda ne predpostavimo poprejšnje, splošnejše obljube. Toda, kaj to sploh pomeni, in predvsem, kako do te splošne prvinske obljube sploh priti?

Prichard tudi sam meni, da je nekoliko "zapleteno", in predlaga, da ravnamo takole: zamislimo si lahko stopnjo, na kateri (še) ne mislimo, da se z uporabo tega ali onega jezikovnega obrazca zavežemo, da bomo izvršili dejanje. In lahko se vprašamo takole: bi si na tej stopnji lahko vsaj zaželeli, da bi se bili z uporabo nekega posebnega jezikovnega obrazca sposobni zavezati? In če bi si lahko: ali obstaja kak korak, s katerega podvzetjem bi se res zavezali?

Jasni sta dve stvari, meni Prichard:

1. Držati obljubo ni prvo dejanje, ki mu je človek zavezan. Kajti če pozna smisel obljube ali dejanje obljubljanja, mora poznati tudi nekaj splošnejšega, nekakšno obvezo, in potemtakem (tudi) druga dejanja, ki so (kot) dolžnosti.

2. Obljubljam lahko le v skupini vsaj dveh ljudi, katerih vsak je prepričan in se pri svojem ravnanju do neke mere zanaša na prepričanje, da so drugi bitja, ki ne le mislijo, da imajo določene obveze, temveč bodo verjetno tudi storili, kar mislijo, da so zavezani storiti.

Da je obljubljanje torej sploh lahko mogoče, mora obstajati skupina ljudi, ki ima določene obveze in se jih tudi zaveda. Uspeh slehernega napora, da bi dosegli lastno dobrobit, torej ni odvisen samo od dejstva, da bodo drugi ravnali na določen način in da se bodo določenega ravnanja vzdržali (ker menijo, da je to njihova dolžnost), temveč tudi od naše zmožnosti, da se zanesemo na prepričanje, da bodo tako ravnali.

Vendar pa nam kaj kmalu postane jasno, nadaljuje Prichard, da tudi za uresničitev vsaj zmerno obetavnih načrtov potrebujemo več. Za ugotovitev, da je potrebno več, je dovolj, da se zavemo, da skoraj vse dejavnosti, ki so pomembne za našo lastno dobrobit, zahtevajo tudi sodelovanje nekoga drugega, in da nato pretehtamo, kaj je potrebno, da bi bilo sodelovanje možno.

Potrebna pa je prav ... uporaba jezika v najširšem pomenu besede

Da bi takšno sodelovanje torej naredili možno, Prichard predlaga tale postopek:

Najprej si izberimo določen glas ali znamenje na papirju, ki bi ga lahko uporabili v povezavi z izrazom za neko dejanje, nato pa se dogovorimo ali (si) obljubimo, da tega glasu ali znamenja ne bomo uporabili v povezavi z izrazom za to dejanje, ne da bi se lotili dejanja samega. Če to storimo, smo dosegli cilj, kajti če po tem uporabimo glas ali znamenje na tak način, bomo vzpostavili obveznost izvršitve dejanja v skladu z našim splošnim dogovorom ali obljubo (Prichard, 1965 : 177-178).

Tisto, na kar sem želel opozoriti s temi obsežnimi citati iz Prichardovega dela, niso toliko Prichardovi mitično- transcendentalni postopki, vzeti dobresedno, temveč bolj njihov duh, ideja, ki stoji za njimi, namreč predpostavka, da obljuba sama na sebi - obljuba kot taka, kot beseda, kot govorno dejanje med govornimi dejanji - ni dovolj močna, da bi lahko zagotovila uresničitev, realizacijo vsega tistega, za čemer - oz. natančneje pred čemer - stoji, vsega tistega, kar je - če so seveda okoliščine prave, obljubovalec pa pooblaščen - njen rezultat in učinek, temveč da predpostavlja mrežo

(vsaj virtualnih) izjavljalcev, da bi sploh lahko imela želeno kredibilnost in zahtevano (ilokucijsko) moč.

Gre torej za predpostavko, po kateri obljuba oz. eksplicitni performativ sploh ni nič drugega kot kristalizacija poliloga in kristal(izacija) svojih lastnih pogojev izjavljanja. V nasprotnem primeru ni in ne more biti nič drugega kot le nekaj "šumov", kakor zatrjuje Prichard, in kar pravzaprav potrjuje tudi vsakodnevna izkušnja.

Tisti, ki svečano krsti novo zgrajeno ladjo (kakor v slavnem Austinovem primeru), tako ne more biti nič drugega, nič več, kot le govorec; izjavljalec, s katerim se staplja, pa nekaj, kar Bally - analizirajoč opozorilo "Kaditi prepovedano" - imenuje "moralna entiteta".³

Iz Prichardovega poskusa konstrukcije takšne "moralne entitete" pa smo videli, da moralna entiteta ni nič enotnega, da ne govori z enotnim glasom oz. natančneje: govori sicer res z enotnim glasom, toda le tako, le na račun tega, da prikriva pluralnost glasov.

Seveda gremo lahko še dlje: da bi performativ lahko uspel na "temeljno konvencionalnem" polu, pluralnost glasov mora biti prikrita, kar seveda ni presenetljivo: da bi bila neka družbena konvencija lahko učinkovita, mora govoriti z enim enotnim glasom. Dokaz za to je na primer v tem, da na "temeljno konvencionalnem" polu ne moremo zgraditi argumentativne lestvice: ne moremo namreč reči, da je izjava To ladjo krstimo za Svobodo močnejši ali šibkejši argument za možnost realizacije njene propozicionalne vsebine, kot kaka druga izjava. Nasprotno, le s to izjavo lahko ladjo krstimo - in prav družbene konvencije so tiste, ki to zahtevajo.

LITERATURA

- AUSTIN J. L., 1962: "Performatif-Constatif", v *La philosophie analytique*, Pariz, Minuit, 270-281.
 AUSTIN J. L., 1962: *Sense and sensibilia*, Oxford, Oxford University Press.
 AUSTIN J. L., 1970: *Philosophical papers*, 2. izd., Oxford, Clarendon Press.
 AUSTIN J. L., 1984: *How to do things with words*, 2. izd., Oxford, Oxford University Press.
 BOURDIEU P., 1982: *Ce que parler veut dire*, Pariz, Fayard.
 CADIOT, DUCROT, NGUYEN et VICHER, 1985: "Sous un mot, une controverse: Les emplois pragmatiques de 'Toujours'", v: *Modèles linguistiques VII/2*, Lille, P.U.L.
 DUCROT O., 1980: *Les échelles argumentatives*, Pariz, Minuit.
 DUCROT O., 1986: "L'énonciation et polyphonie chez Charles Bally", v: DUCROT 1989, Pariz, Minuit.
 DUCROT O., 1986-90: Predavanja na EHESS, zapiski, neobjavljeno.
 DUCROT O., 1989: *Logique, structure, énonciation*, Pariz, Minuit.
 FANN K.T.(ur.), 1979: *Symposium on J.L. Austin*, London and Henley, Routledge & Kegan Paul.
 PLATON, 1924: *Theaetetus* (prev. H. N. Fowler), London and Cambridge, Loeb Classical Library.
 PRICHARD H. A., 1940: "The Obligation to Keep a Promise", v: PRICHARD 1965, Oxford, Oxford University Press.
 PRICHARD H. A., 1965: *Moral Obligation*, Oxford, Oxford University Press.
 STRAWSON P. F., 1969: "Intention and Convention in Speech Acts", v: FANN 1979, London and Henley, Routledge & Kegan Paul.
 ŽAGAR I. Ž. 1989: Zagatnost performativnosti ali kako obljubiti, LJUBLJANA, DZS.
 ŽAGAR I. Ž. 1991: "Argumentacija v jeziku proti argumentaciji z jezikom", *Anthropos IV-V*, 172-185.

3 Primer se izposojam od Ducrota (1989 : 189).

Obrambno vedenje, spoprijemanje in samospoštovanje: empirični rezultati

TANJA LAMOVEC

POVZETEK

Sestavek se začneja z uvodno opredelitvijo ključnih pojmov in merskih instrumentov: Vprašalnika življenjskega sloga, Testa obrambnega vedenja, Načinov reševanja problemov ter Lestvice samospoštovanja. Prikazani so rezultati in interpretacija faktorске analize teh instrumentov, ki je bila izvršena na vzorcu 184 študentov in 192 študentk Univerze v Ljubljani.

Drugi del sestavka prikazuje korelacije posameznih faktorjev obrambnih slogov, slogov spoprijemanja in samospoštovanja. Sledi interpretacija, ki je usmerjena predvsem na sklepanje o psihološki funkcionalnosti teh oblik vedenja. Večina rezultatov je pričakovanih in jih lahko pojasnimo na osnovi psihodinamične teorije, pojavili pa so se tudi nekateri nepričakovani rezultati, ki utegnejo spodbuditi nadaljnje raziskave.

SUMMARY

DEFENSIVE BEHAVIOR, COPING STYLES AND SELF-ESTEEM: AN EMPIRICAL STUDY REPORT

Basic concepts are defined along with a description of measuring instruments: Life style questionnaire, Test of defensive behavior, Ways of coping with life problems, and Self-esteem scale. Results and interpretation of factor analysis of these instruments, performed on 184 male and 192 female students of Ljubljana University are outlined. In the second part of this report, correlations among various defensive and coping styles as well as different factors of self-esteem are presented. The interpretation is primarily oriented towards identifying psychologically functional styles of behavior. Most results that were obtained in this study can be considered as expected and can be explained on the basis of psychodynamic theory. Some unexpected results turned up as well, which will hopefully encourage further research.

UVOD

Preučevanje obrambnih mehanizmov (OM) se je v zadnjih desetletjih precej spremenilo. Od nekdanjega poudarka na nezavednih vidikih in dinamiki, se je zanimanje raziskovalcev v 50 letih preusmerilo na vedenjske vidike. OM danes obravnavamo

predvsem kot vedenjske sloge, ki jih lahko opazujemo, pa tudi posameznik sam lahko o njih poroča. Sprožijo se predvsem tedaj, ko je ogroženo samospoštovanje. Delujejo dokaj nespecifično in vplivajo na celotno posameznikovo vedenje. So rezultat določene naravnosti, ki je dostopna zavedanju, sam proces pa deluje avtomatično. OM lahko delujejo pretežno na ravni **zaznavanja**, tako da ogrožujoče dražljaje spregledamo in obrnemo pozornost drugam (npr. zanikanje). Če pa se dražljaju le ne moremo izogniti, se vključi **kognitivna** raven, ki dražljaj prestrukturira tako, da preneha biti nevaren (npr. racionalizacija, intelektualizacija). Tretja raven delovanja je **akcijska**. Posameznik natančno ve, kaj mora storiti, vendar se vedno zgodi kaj nepredvidenega, kar mu onemogoči akcijo (npr. odlaganje).

Klasična delitev vključuje od 16 do 22 specifičnih OM, kot so npr. projekcija, regres, kompenzacija, reakcijska formacija, premeščanje itd. Opisi teh mehanizmov se do neke mere prekrivajo, zato se različni avtorji razhajajo v tem, koliko jih sploh je. Tudi če jih uvrstimo v skupine, ni skladanje nič večje. Še najbolj enostavna je delitev v dve skupini: na tiste, ki delujejo v smeri izogibanja, in one, ki vključujejo približevanje problemu in se kažejo kot premlevanje oziroma kot poskusi prestrukturiranja. Na tej delitvi temelji dimenzija **represivnosti-senzitizacije**, ki predstavlja kontinuum. Lestvica represivnosti-senzitizacije je bila med prvimi merili obrambnih slogov v obliki vprašalnika in z njeno pomočjo so izvedli mnogo raziskav (glej: Lamovec, 1990 a, 1990 b).

Obrambno vedenje je le eden možnih načinov odzivanja na ogrožujoče oziroma krizne življenjske situacije. V 60. letih so se pojavile prve raziskave **spoprijemanja** (coping), danes pa po številčnosti že precej presegajo raziskave obrambne naravnosti. Spoprijemanje vključuje vse tiste aktivnosti, ki zahtevajo bolj ali manj **zavestno** odločitev, in ne poteka avtomatično. Nanaša se na **proces**, ne glede na njegovo učinkovitost. Spoprijemanje torej ni nujno učinkovito, niti ni nujno boljše od obrambnega odzivanja. Učinkovitost določenega sloga spoprijemanja je odvisna od tega, kako ustrezen je za specifično situacijo. Slogi spoprijemanja so nasploh bolj situacijsko determinirani kot slogi obrambnega vedenja, kljub temu pa tudi v tem pogledu najdemo določeno konsistentnost: vsakdo je nagnjen k temu, da nekatere sloge pogosteje uporablja kot druge. Znanih je več klasifikacij slogov spoprijemanja, npr. iskanje distrakcij, redefinicija situacije, neposredna akcija, katarza, sprejetje, iskanje socialne pomoči, sprostitev, vera itd. Nekatere od navedenih kategorij nekoliko spominjajo na sloge obrambnega odzivanja, zato lahko rečemo, da se tudi ti področji do neke mere prekrivata. Spoprijemanje je lahko usmerjeno na **problem** (neposredna akcija in načrtovanje) ali na **uravnavanje** **emocij**. Slednjemu služijo tudi OM. Podrobnejši podatki o spoprijemanju so navedeni v članku: Lamovec, 1991.

Samospoštovanje označuje posameznikovo običajno oceno samega sebe. Izraža stališče odobravanja ali zavračanja ter kaže stopnjo, v kateri posameznik verjame, da je sposoben, pomemben, uspešen, skratka vreden spoštovanja. Vključuje dva temeljna psihološka procesa: **samooceno** in **samovrednotenje**. Samoocena se nanaša na zavestne sodbe o pomembnosti sebe ali delov sebe ter izvira iz primerjave z idealno predstavo sebe, s sodbami drugim in z lastno oceno uspešnosti pri prevzemanju socialne vloge. Samovrednotenje pa temelji na občutku, da smo pomembni, učinkoviti in kompetentni. Ta občutek izvira iz zgodnjega otroštva, zato je bolj celosten in ni v toliki meri odvisen od dejanske uspešnosti. Samospoštovanje lahko obravnavamo kot enovito značilnost, lahko pa ga delimo na različna področja: socialno, emocionalno, telesno itd. (Lamovec, 1987).

Namen pričujoče raziskave je bil določiti povezave obrambnih slogov, slogov spoprijemanja kot tudi stopnje in vrste samospoštovanja. Domnevala sem namreč, da se samospoštovanje značilno povezuje z nekaterimi od teh slogov, na osnovi tega pa lahko posredno sklepamo na njihovo konstruktivnost. Merske karakteristike večine vprašalnikov niso bile izdelane, zato sem najprej izvedla faktorsko analizo (FA) vsakega instrumenta posebej.

METODA

Preizkušanci. V raziskavi je sodelovalo 184 študentov (FTK: 60, FSPN: 54, ELEKTRO: 43, PSIHOLOGIJA: 10, Glasbena akademija: 17) in 192 študentk (FTK: 53, FSPN: 101, Psihologija: 24, Glasbena akademija: 17). Stari so bili od 18 do 20 let. Sodelovanje je bilo prostovoljno. Preizkušnja je potekala po končanih predavanjih ali pa med poukom psihologije. Trajala je dobro šolsko uro. Študentje so izpolnili 4 vprašalnike, odgovore pa so pisali na vnaprej pripravljene liste. Najbolj so bili motivirani tisti, ki so imeli psihologijo kot del učnega programa, takih pa je bila večina. Nekateri so se zanimali tudi za rezultate in so jih seveda zvedeli. Pri študentih elektrotehnike so bili odzivi študentov pogosto skrajni: nekateri so takoj odstopili, drugi pa so kazali izredno zanimanje, saj so po njihovih lastnih besedah prvič prišli v stik s psihologijo. Nekateri med njimi pa so celo trdili, da še nikoli niso razmišljali o sebi. Zaključim lahko, da je bila motivacija tistih, ki so vztrajali do konca, zelo dobra. To podpira tudi dejstvo, da so razen redkih izjem odgovorili na vsa vprašanja, kot je zahtevalo navodilo. Čeprav vzorec ni reprezentativen za slovensko populacijo študentov, domnevam, da predstavlja zadovoljiv približek. Korelacije kažejo, da so odgovarjali konsistentno, med študenti različnih fakultet pa se niso pokazale statistično pomembne razlike.

MERSKI INSTRUMENTI

1. **Vprašalnik življenjskega sloga (VŽS)** je izdelal Henry Kellerman (Plutchik, Kellerman, 1980) in se tesno navezuje na znano Plutchikovo teorijo emocij. Vprašalnik je sestavljen na apriorni osnovi in naj bi meril 8 slogov obrambnega odzivanja: reakcijsko formacijo, zanikanje, represijo, regres, kompenzacijo, projekcijo, premeščanje ter intelektualizacijo. Vsak od navedenih slogov naj bi se povezoval s specifično emocijo oziroma konflikti v zvezi z njo. V originalni obliki vprašalnik ni faktoriziran. Sestavlja ga 92 trditev, na katere lahko odgovarjamo z "da" ali "ne".

2. **Test obrambnega vedenja (TOV)** je sestavil Borut Šali (1978) in vsebuje 50 postavk, ki merijo dimenzijo represivnosti- senzitivacije, ter 10 postavk, ki sestavljajo lestvico iskrenosti. Odgovarjamo lahko z "da" ali "ne". Vprašalnik je bil izdelan na osnovi teoretičnih spoznanj v zvezi z navedeno dimenzijo (glej: Lamovec, 1990 a) in v originalni obliki ni faktoriziran. Preizkušen in validiran je bil v raziskavi na bolnicah, obolelih za rakom (Šali, 1978).

3. **Načini reševanja problemov (NRP)** vsebuje 54 trditev, ki jih lahko ocenjujemo na 4-stopenjski lestvici (pogosto, včasih, redko, nikoli) z ozirom na pogostost uporabe. NRP je sestavila avtorica na osnovi postavk, ki jih je izdvojil McCrae (1984). V času raziskave še ni bilo splošno sprejetega merskega instrumenta za ugotavljanje slogov spoprijemanja s stresom. Apriorno določene kategorije so bile: iskanje pomoči in

informacij, konstruktivna akcija, mobilizacija notranjih virov, omejeno ukrepanje, izogibanje, beg v domišljijo, sprijaznenje, predelava emocij, agresivno sproščanje.

4. **Lestvica samospoštovanja (LS)** je nastala na osnovi faktorizacije treh tujih merskih instrumentov (glej: Lamovec, 1987) in vsebuje naslednje faktorje: emocionalni jaz, socialni jaz, telesni jaz ter samozavest. Vključuje 75 trditev, na katere odgovarjamo s pomočjo 5-stopenjske lestvice, ki vključuje tudi nevtralno točko.

Metodološka obravnava. V prvi fazi sem izvedla FA vsakega vprašalnika posebej, pri čemer sem uporabila metodo glavnih komponent z varimax rotacijo. Vsak vprašalnik sem faktorizirala za vsak spol posebej, pa tudi celotni vzorec skupaj. Izdelala sem večje število faktorjskih rešitev, ki so zajemale od 2 do 9 faktorjev. Za izbor najustreznjčšga števila faktorjev sem upoštevala kriterij preloma, pa tudi teoretične vidike. Za korelacijsko raziskavo sem pri vsakem faktorju izbrala 5 postavk, ki so z njim najvišje korelirale, in to za vsak spol posebej. Izračunala sem vse medsebojne korelacije. Za preverjanje razlik med študenti različnih fakultet sem izvedla enosmerno analizo variance. Metodološko obdelavo je opravil Tine Bucik.

REZULTATI IN INTERPRETACIJA FA

Vprašalnik življenjskega sloga (VŽS)

Čeprav vsebuje v originalu 8 podtestov, sem na osnovi FA izbrala rešitev, ki vključuje le 6 faktorjev. To so namreč faktorji, ki so se v različnih rešitvah dokaj konsistentno pojavljali in hkrati dajali možnost smiselne intepretacije. Izostala faktorja sta v vseh rešitvah razpadla in se pojavila kot sestavni del drugih faktorjev. Razlike med spoloma niso bile velike, saj sem pri obeh spolih navadno našla enake ali zelo podobne faktorje, pogosto pa se je razlikoval njihov vrstni red, kar pomeni, da ne pojasnijo enak del variance pri obeh spolih. Pri pričujočem vprašalniku so razlike med spoloma še največje, zato bom obe skupini obravnavala ločeno.

Moški. Prvi faktor sestavljajo postavke, ki se nanašajo na pomanjkanje samokontrole, zavor, oziroma na nezmožnost odlaganja zadovoljitve ter na težnjo po agresivnem sproščanju. Faktor združuje nekatere postavke, ki so originalno tvorile dimenzijo premeščanja in regresa. Označila sem ga torej kot **premeščanje/regres.** Emocija, na katero se vedenje v vseh primerih nanaša, je jeza, ki je rezultat frustracije. Njeno uravnavanje poteka na dva načina: premestitev na manj nevaren objekt ali pa povratek na zgodnejši način odzivanja, ki se kaže kot izguba zavor, samokontrole in kot nizka frustracijska toleranca. Oba vedenjska sloga sta smiselno povezana, saj služita uravnavanju iste emocije, kar se sklada tudi s psihodinamično razlago. Za oba sloga je namreč značilna impulzivnost. Obrambna vloga impulzivnega vedenja je v tem, da z osredotočenjem na izživljanje jeze obvaruje posameznika pred globljim doživljanjem bolečine in nemoči, pred katero beži. Impulzivno vedenje torej lahko pojmujeemo kot obliko distrakcije, ki preprečuje soočanje z notranjimi izvori frustracije. Ta mehanizem je zelo primitiven in le redko pripomore k funkcionalni razrešitvi problemske situacije.

Drugi faktor vključuje opise zavračanja drugih ljudi, ki jih posameznik ne mara (npr. gospodovalni, obrekljivi, bahavi, sovražni, sebični, ambiciozni, neiskreni, nemoralni itd.). V originalu so to postavke, ki tvorijo **projekcijo**. Tudi tu lahko sprejmemo psihodinamično razlago, po kateri je zavračanje drugih oziroma projekcija sredstvo, s pomočjo katerega posameznik nezaželene lastnosti pripíše drugim. Temelji na emociji

gnusa, ki ga v resnici čuti do samega sebe. Dokaj podobno pojmujejo zavračanje drugih tudi predstavniki humanistične psihologije: čimbolj nekdo zavrača sebe, toliko bolj je nagnjen tudi k zavračanju drugih. Tudi naši rezultati so pokazali, da je uporaba projekcije povezana s pomanjkanjem samospoštovanja, predvsem njegovih telesnih vidikov, ki so razvojno zgodnejši.

Tretji faktor sestavljajo postavke, ki opisujejo odklanjanje nagonskega. Sem spada spolnost, pa tudi agresivnost. Vsebina tega faktorja vključuje značilne komponente "ida". Posameznik se bori proti njemu tako, da se obnaša na način, ki je ravno nasproten nagonskim izrazom. Vsebino tega faktorja tvorijo trditve, ki v originalu pripadajo **reakcijski formaciji**. V zvezi s tem se je pojavila zanimiva podrobnost. Po psihodinamični teoriji služi reakcijska formacija uravnavanju tako seksualnih kot agresivnih impulzov, Kellerman pa je v svojem vprašalniku izbral le tiste, ki se nanašajo na seksualnost. Naši rezultati se skladajo z originalno psihodinamično teorijo tako, da je v sedanji obliki faktor reakcijske formacije reprezentativen za celotno nagonsko sfero.

Četrty faktor je razmeroma kompleksen. Vključuje nekatere postavke, ki v originalu spadajo k represiji (npr. nikoli ne joka, pogled na kri ga ne vznemirja, tragedije ne vplivajo nanj, itd.). Drugi del faktorja vsebuje postavke zanikanja (npr. ne potrebuje dolgo, da spozna slabosti drugih, ni lahkoveren, ob odločitvah nima pomislekov, itd.). Opisi kažejo osebo, katere delovanje usmerja pretežno razum, pred čustvi pa se brani predvsem z **zanikanjem**.

Peti faktor vsebuje postavke, ki se nanašajo na slab spomin za sanje, obraze, imena ter dogodke iz otroštva. V originalu so te trditve del **represije** (spominski del), drugi del (nadzor nad emocijami) pa je postal sestavina četrtega faktorja. Faktor represije, kot je bil zamišljen originalno, je torej razpadel, vendar se na novo dobljena faktorja dovolj skladata s teoretičnimi opisi zanikanja oziroma represije (slednja je v teoretičnem smislu sploh dokaj nejasna). Zavedati pa se moramo, da kljub enakim nazivom omenjena faktorja nista identična s Kellermanovima. Represija, kot je zastopana v našem faktorju, je v teoretičnem smislu čistejša, saj vključuje le težnjo k pozabljanju emocionalno nabitega gradiva.

Šesti faktor vključuje postavke, ki izražajo željo biti privlačen in občudovan (npr. želja, da mu drugi pokažejo, da je privlačen, prizadevanje za čim večjo privlačnostjo, itd.). Izvorno pripadajo te trditve **kompencaciji**. Prevladuje torej težnja po iskanju naklonjenosti in priljubljenosti, ki naj bi po Kellermanovem mnenju nadomestila čustveni primanjkljaj in pomagala pri premagovanju čustva žalosti in izgube.

Ženske. Prvi faktor, **premeščanje/regres** je povsem enak kot pri moških. Drugi faktor označuje zavračanje nagonskega in ga tako kot pri moških lahko poimenujemo **reakcijska formacija**. Sestava tega faktorja je pri ženskah nekoliko drugačna. Po eni strani vključuje zavračanje golote, pornografije in opolzkih šal, pridružuje pa se še pripisovanje visokih moralnih načel sami sebi, kot tudi nadzor nad čustvi. Faktor, ki vključuje zavračanje nagonskega, visoka moralna načela in nizko čustvenost, je pri ženskah dokaj stabilen in se pojavlja v rešitvah s 4, 5, 6 in 7 faktorji, kasneje pa razpade. Zanimivo je, da je zavračanje nagonskega omejeno le na spolnost in ne vključuje agresivnosti. Medtem ko je nadzor nad čustvi verjetno posledica delovanja reakcijske formacije, pa jo prepričanje o visoki moralnosti še nadalje utrjuje. Lahko bi rekli, da pri ženskah pri ohranjanju reakcijske formacije v večji meri sodeluje tudi "superego".

Tretji faktor je zelo podoben drugemu faktorju pri moških in označuje **projekcijo**. Četrty faktor je podoben moškemu faktorju **kompencacije**. Peti faktor zastopajo

predvsem postavke **zanikanja**, vključenih pa je tudi nekaj postavk, ki originalno tvorijo represijo. Faktor je podoben istoimenskemu faktorju pri moških, čeprav se v posameznih postavkah razlikuje.

Šesti faktor je specifičen za populacijo žensk in sestoji iz postavk, ki se nanašajo na zavračanje nagonskega, pri čemer so izbrani odgovori "ne". Faktor bi torej lahko imenovali **sprejemanje nagonskega** in ne izraža obrambne naravnosti. Dobljeni rezultat verjetno lahko tolmačimo tako, da nekatere študentke zavračajo tradicionalen negativen odnos do spolnosti, ki naj bi bil značilen za ženske. Drugi faktor pa po drugi strani kaže, da del žensk še vedno zavrača spolnost in to povezuje z visokimi moralnimi načeli. **Zaključki.** Razlike med spoloma niso zelo velike, zato v diagnostične namene lahko uporabljamo faktorje, dobljene na mešani populaciji. Če pa nas zanimajo razlike med spoloma, bomo preizkušnjo drugače točkovali za moške kot za ženske. V korelacijski študiji, ki je vključevala le 5 postavk za posamezen faktor, smo se odločili ločeno obdelati rezultate za posamezen spol, saj so se ob zmanjšanju števila postavk razlike povečale.

Od originalnih 8 dimenzij, je raziskava skoraj v celoti potrdila naslednje faktorje: projekcijo, reakcijsko formacijo, zanicanje in kompenzacijo. Premeščanje in regres sta se združila v enoten faktor, od represije pa je ostal le njen spominski del, ki pri moških tvori samostojen faktor. Povsem je razpadla dimenzija intelektualizacije, saj se nikjer nista pojavili več kot 2 postavki skupaj, iz česar lahko zaključimo, da so bile postavke verjetno slabo izbrane.

Na celotnem vzorcu sem izračunala tudi korelacije med originalnimi 8 dimenzijami in ugotovila, da so dokaj nizke. Razen korelacije med premeščanjem in regresom, ki znaša 0,58, ter med projekcijo in reakcijsko formacijo, ki je dosegla 0,31, so najvišje korelacije med 0,17 in 0,22. Zaradi velikega števila oseb so sicer statistično pomembne, v teoretičnem smislu pa so zanemarljive.

TEST OBRAMBNEGA VEDENJA (TOV)

Kot pri ostalih merskih instrumentih, sem tudi pri TOV preizkusila faktorске rešitve od 2 do 9 faktorjev, za vsak spol posebej. Izbrala sem 4 faktorске rešitve, ki je v teoretičnem pogledu najustrežnejša in v bistvu predstavlja originalni 2 dimenziji (represivnost - senzitivacija, iskrenost - neiskrenost), od katerih je vsaka razpadla na dva samostojna faktorja: represivnost in senzitivacijo ter pripisovanje socialno zaželenih lastnosti samemu sebi in priznavanje socialno nezaželenih lastnosti. Rešitve z manjšim številom faktorjev niso prinesle združitve teh faktorjev, temveč so bile v teoretičnem smislu povsem nejasne, zato sem jih zanemarila.

Že Marlowe (London in Exner, 1978) sta ugotovila, da se ljudje razlikujejo po tem, ali v težnji po odobravanju predvsem **zanikajo** nezaželene lastnosti, ali pa si **pripisujejo** tudi **pozitivne**, čeprav neverjetne lastnosti. Avtorja priporočata, da obe dimenziji obravnavamo ločeno, saj se povezujeta z različnimi osebnostnimi lastnostmi. Večina je pripravljena zanikati nekatere negativne lastnosti, manjše število ljudi pa gre tako daleč, da si pripisuje neobstoječe pozitivne lastnosti. Glede dimenzije represivnost-senzitivacija ni podatkov o tem, da bi jo kdo poskušal razdeliti v dve dimenziji, kljub temu pa se to zdi obetavna možnost, saj omogoča bolj precizno razlikovanje. Možno je namreč, da nekateri posamezniki razmeroma pogosto uporabljajo tako represivnost kot senzitivacijo, drugi pa oboje bolj poredko. Na klasični enodimenzionalni lestvici bi se

oboji znašli v sredini. Razlike med spoloma so bile majhne. Sestava faktorjev se ni razlikovala, pač pa njihov vrstni red. Podatki, ki jih navajam, izvirajo iz mešanega vzorca.

Prvi faktor vključuje priznavanje nemoči in čustvene občutljivosti (npr. ne čuti se dovolj močnega, hitro se razjoče, rado ga je strah, hitro se zmede, neprijetnosti dolgo premleva, itd.). Označimo ga lahko kot **senzitivacijo**, saj vsebuje vse bistvene značilnosti te dimenzije.

Drugi faktor sestavljajo postavke, ki pomenijo pozitivno, socialno zaželeno vedenje (npr. natančnost, redoljubnost, prizadevanje za dobro opravljeno delo, obzirnost, vestnost, ustrežljivost, načelnost, pripravljenost za pomoč, itd.). Nanaša se torej na težnjo po **pripisovanju socialno zaželenih lastnosti** samemu sebi.

Tretji faktor vsebuje postavke, ki označujejo različne oblike čustvene zavrtosti (npr. v težavah je najraje sam, ne joka ali pa skriva solze, se ne zateka po tolažbo k prijateljem, težko pokaže svoje občutke). Vse te značilnosti so sestavni del **represivnosti**. V zvezi s tem je zanimivo še nekaj. Vse tuje raziskave, ki pa so uporabljale drugi merski instrument, so našle povezavo med represivnostjo in težnjo po dajanju socialno sprejemljivih odgovorov. Morda je ravno ta povezava povzročila visoko korelacijo represivnosti z najrazličnejšimi kazalci duševnega zdravja in dobre prilagojenosti, kar pa utegne biti artefakt, ki izvira iz sestave uporabljene lestvice. Znano je namreč, da se represivnost po drugi strani povezuje s številnimi psihosomatskimi motnjami, kot tudi z nagnjenostjo k raku. S pričujočo lestvico nam bo morda uspelo razrešiti to neskladje.

Četrti faktor je sestavljen iz postavk, ki kažejo na **priznavanje socialno nezaželenih lastnosti** (npr. včasih zakolne, včasih se zlaže, ni vedno vesten, se je že sprl s starši, ne živi povsem skladno s svojimi načeli, itd.). Vsebina je značilna za klasične lestvice iskrenosti.

NAČINI REŠEVANJA PROBLEMOV (NRP)

Faktorizacija vprašalnika je pokazala, da so številni faktorji pri različnih faktorskih rešitvah dokaj konsistentni, čeprav se je spreminjal njihov vrstni red. Najbolj smiselna se je izkazala 5 faktorska rešitev. Razlike med spoloma niso bile velike, zato obravnavam celoten vzorec skupaj.

Prvi faktor vključuje postavke, ki opisujejo težnjo k čakanju, preusmeritvi, sprijaznjenju in pozabljanju problema. Označila sem ga kot **sprejetje/distrakcija**. Podobne faktorje so našli tudi drugi avtorji (npr. Stone in Neale, 1984). Značilno je pasivno odzivanje na problemsko situacijo.

Drugi faktor sem imenovala **domišljajska gratifikacija/sproščanje jeze**. Po eni strani vključuje prepuščanje domišljiji, sanjarjenju in željam po boljših časih, po drugi strani pa vsebuje pretežno fantazijsko odreagirane sovražnih čustev.

Tretji faktor sem označila kot **konstruktivna akcija** in vsebuje poskuse postopnega, vztrajnega, sistematičnega in aktivnega reševanja problema. Podoben faktor sta našla tudi zgoraj omenjena avtorja.

Četrti faktor označuje **mobilizacijo notranjih moči**. Postavke izražajo pozitivno mišljenje v zvezi z rešitvijo problema, sprejetje odgovornosti, spoznanje o tem, kaj je v življenju pomembno, zaobljubo, da se kaj takega ne bo več ponovilo, itd.

Peti faktor se nanaša na **iskanje socialne pomoči**. Vključuje pogovor z osebo, ki lahko kaj konkretnega ukrene, nudi informacije, simpatijo, razumevanje itd.

LESTVICA SAMOSPOŠTOVANJA (LS)

LS je bila že predhodno faktorizirana (Lamovec, 1987), pričujoča raziskava pa je našla iste faktorje z zelo podobno faktorsko strukturo. Prvi faktor vključuje trditve kot npr. v družbi sem le opazovalec, ob srečanju z neznanimi ljudmi se počutim neprijetno, ne spomnim se, o čem bi se pogovarjal, trpim zaradi pretirane plašnosti, v družbi nisem sproščen, bojim se govoriti pred skupino, skrbi me, če sem v družbi zaželen, bojim se kritike in ocenjevanja drugih itd. Vse postavke se nanašajo na socialne situacije, zato sem faktor imenovala **socialni jaz**.

Drugi faktor sem imenovala **emocionalni jaz** in vključuje med drugim naslednje trditve: sem bolj občutljiv od večine, včasih ne vem, kaj hočem, pogosto me kaj spravi iz ravnotežja, zlahka postanem zaskrbljen in depresiven, hitro zgubim pogum, sprašujem se, če sem sploh za rabo, sramujem se samega sebe, večinoma sem nezadovoljen, želel bi spremeniti mnogo stvari pri sebi, nisem prepričan v svoje sposobnosti itd.

Tretji faktor sem označila kot **telesni jaz**, vsebina postavk pa je naslednja: telesno sem manj privlačen od mojih prijateljev, sramujem se lastnega izgleda, sanjarim, da bi bil bolj privlačen, bojim se, če sem zmožen zbuditi zanimanje nasprotnega spola, moji gibi so neskladni, primanjkuje mi talent za ples, mnogo ljudi me ne mara, pogosto sem zoprn sam sebi itd.

Četrty faktor sem poimenovala **samozavest** in se nanaša na naslednjo vsebino: v družbi vrstnikov se počutim enakovrednega, strinjam se z mnenjem, ki ga imajo o meni moji najboljši prijatelji, v stiku z nadrejenimi ne pričakujem graje, pripravljen sem prevzeti vodilno vlogo na področju, ki ga obvladam, ni mi težko priznati svojih dosežkov drugim, pripišem jih sebi in ne sreči, potrudim se, da sem deležen pozornosti, kakršno zaslužim, menim, da sem dovolj inteligenten, zavedam se svoje seksualne privlačnosti, osebi, ki jo imam rad, to tudi pokažem, menim, da sem vsaj tako srečen kot večina ljudi, itd. Opisani faktor po vsej verjetnosti meri tisti del samospoštovanja, ki ga označujemo kot samovrednotenje, saj je bolj globalen in ni razdeljen na posamezna področja, kot prvi trije, ki se nanašajo na samooceno.

Primerjava po spolu in smeri študija. Izračunala sem analizo variance, pri kateri sem upoštevala tako smer študija kot spol. Rezultati so pokazali, da tako med moškimi kot med ženskami iz različnih fakultet ni razlik. Pojavile pa so se manjše razlike med spoloma pri uporabi OM. Te razlike sem opisala že prej, analiza variance jih je le potrdila. Kot v prejšnji raziskavi, se je tudi sedaj pokazalo, da ženske slabše ocenjujejo svojo socialno, emocionalno in telesno samopodobo, pri samozavesti pa ni bilo razlik med spoloma. Nikačršnih razlik med spoloma ni bilo v stopnji represivnosti in senzitivizacije, pa tudi ne v pogostosti uporabe posameznih načinov spoprijemanja s problemskimi situacijami.

POVEZAVE MED OM, SPOPRIJEMANJEM IN SAMOSPOŠTOVANJEM

Rezultati: Korelacije med OM, spoprijemanjem in samospoštovanjem pri moških

1. Premeščanje/regres	reakcijska formacija (-0,53)
	senzitivizacija (0,25)
	težnja po socialni zaželenosti (-0,26)
	represivnost (-0,39)

- domišljjska gratifikacija (0,26)
socialni jaz (-0,21)
emocionalni jaz (-0,22).
2. Projekcija težnja po socialni zaželenosti (0,31)
samokritika (0,21)
telesni jaz (-0,26).
3. Reakcijska formacija premeščanje/regres (-0,53)
težnja po socialni zaželenosti (0,26)
represivnost (0,34).
4. Zanikanje represija (-0,32)
senzitivacija (-0,27)
represivnost (0,22)
socialni jaz (0,22)
emocionalni jaz (0,30).
5. Represija zanikanje (-0,32).

Korelacije med OM, spoprijemanjem in samospoštovanjem pri ženskah

1. Premeščanje/regres zanikanje (-0,21)
težnja k socialni zaželenosti (-0,27)
senzitivacija (0,35)
sprejetje/distrakcija (0,35)
kognitivna predelava (-0,29)
emocionalni jaz (-0,31).
2. Reakcijska formacija težnja k socialni zaželenosti (0,24)
represivnost (0,24)
socialni jaz (-0,21)
telesni jaz (-0,22).
3. Projekcija ni korelacij.
4. Kompenzacija represivnost (-0,21)
sprejetje/distrakcija (0,21)
telesni jaz (-0,25).
5. Zanikanje premeščanje/regres (-0,21)
težnja k socialni zaželenosti (0,22)
senzitivacija (-0,34)
konstruktivna akcija (0,46)
mobilizacija notranjih rezerv (0,24)
emocionalni jaz (0,28)
socialni jaz (0,22).

Korelacije dimenzije represivnost-senzitizacija s spoprijemanjem in samospoštovanjem pri moških.

1. Senzitizacija	premeščanje/regres (0,25)
zanikanje (-0,27)
represija (slab spomin) (0,21)
konstruktivna akcija (-0,21)
domišljajska gratifikacija (0,31)
samokritičnost (0,26)
telesni jaz (-0,26)
emocionalni jaz (0,55)
socialni jaz (-0,33).
2. Pripisovanje socialno zaželenih lastnosti	premeščanje/regres (-0,26)
projekcija (0,31)
reakcijska formacija (0,26)
težnja po socialni zaželenosti (0,34).
3. Težnja po socialni zaželenosti	premeščanje/regres (-0,39)
reakcijska formacija (0,34)
zanikanje (0,22)
pripisovanje soc. zažel. (0,34)
domišljajska gratifikacija (-0,23)
telesni jaz (-0,22).
4. Represivnost	iskanje socialne podpore (-0,22)
socialni jaz (-0,22).

Korelacija dimenzije represivnost-senzitizacija s spoprijemanjem in samospoštovanjem pri ženskah

1. Težnja po socialni zaželenosti	premeščanje/regres (-0,27)
reakcijska formacija (0,24)
zanikanje (0,23)
priznavanje soc. nezažel. (-0,34)
sprejetje/distrakcija (-0,20)
konstruktivna akcija (0,35)
mobilizacija notranjih rezerv (0,23).
2. Senzitizacija	premeščanje/regres (0,34)
reakcijska formacija (0,24)
zanikanje (0,34)
sprejetje/distrakcija (0,26)
konstruktivna akcija (-0,37)
emocionalni jaz (-0,66)
socialni jaz (-0,37)
telesni jaz (-0,31)
samozavest (-0,24).

3. Represivnost	kompenzacija (-0,21)
iskanje socialne podpore (-0,49).
4. Priznavanje socialno nezaželenega vedenja	premeščanje/regres (0,36)
težnja po socialni zaželenosti (0,34)
emocionalni jaz (-0,25)
socialni jaz (-0,22).

Korelacije načinov spoprijemanja z OM in samospoštovanjem pri **moških**

1. Sprejetje/distrakcija	domišljajska gratifikacija (0,39).
2. Konstruktivna akcija	senzitivizacija (-0,21)
samokritika (0,22)
socialni jaz (0,23)
telesni jaz (0,24).
3. Domišljajska gratifikacija	premeščanje/regres (0,26)
senzitivizacija (0,31)
priznavanje socialno nezažel. (-0,23)
sprejetje/distrakcija (0,39)
socialni jaz (-0,34)
emocionalni jaz (-0,34)
telesni jaz (-0,22).
4. Samokritika	projekcija (0,22)
senzitivizacija (0,21)
konstruktivna akcija (0,22)
socialni jaz (-0,21)
emocionalni jaz (-0,25).
5. Iskanje socialne podpore	represivnost (-0,22).

Korelacije načinov spoprijemanja z OM in samospoštovanjem pri **ženskah**

1. Sprejetje/distrakcija	kompenzacija (0,21)
senzitivizacija (-0,20)
težnja k socialni zaželenosti (0,26)
emocionalni jaz (-0,27)
telesni jaz (-0,26).
2. Konstruktivna akcije	premeščanje/regres (-0,29)
zanikanje (0,46)
težnja po soc. zaželenosti (0,35)
senzitivizacija (-0,37)
mobilizacija notranjih rezerv (0,42)
emocionalni jaz (0,33)

	telesni jaz (0,25) samozavest (0,24).
3. Kognitivna predelava	socialni jaz (0,22).
4. Mobilizacija notranjih rezerv	zanikanje (0,24) težnja k soc. zaželenosti (0,23) konstruktivna akcija (0,42).
5. Iskanje socialne podpore	represivnost (-0,49).

INTERPRETACIJA

Pri interpretaciji sem se usmerila predvsem na to, da bi s pomočjo povezav med posameznimi OM, slogi spoprijemanja in samospoštovanjem poskušala sklepati na funkcionalnost oziroma zrelost posameznih oblik vedenja. Za ugotavljanje dejanske učinkovitosti v specifični situaciji osebnostni korelati seveda ne zadostujejo, lahko pa nam pomagajo odgovoriti na vprašanje, pri kakšni vrsti osebe lahko pričakujemo prevladovanje tega ali onega sloga.

Oglejmo si najprej, kako se različni OM povezujejo z drugimi vidiki obnašanja pri študentih. Premeščanje/regres vključuje pomanjkanje samokontrole in frustracijske tolerance, skupaj s težnjo po neposrednem agresivnem odreagiranju. Povezuje se z nizkim socialnim in emocionalnim samospoštovanjem, odsotnostjo težnje po socialni zaželenosti ter z nagnjenostjo k domišljjski gratifikaciji. Zelo visoka je negativna korelacija z reakcijsko formacijo, pa tudi z represivnostjo. Rezultati so v skladu s pričakovanji, saj pričujoča OM služita predvsem sproščanju impulzov, ki je možno le ob razmeroma nizki samokontroli oziroma represivnosti.

Projekcija se nanaša na zavračanje ljudi, ki so opisani kot sovražni, sebični, neiskreni, nemoralni, dominantni itd. Projekcija je nekoliko zrelejša od premeščanja in regresa ter korelira s težnjo po socialni zaželenosti, samokritičnosti ter nizkim telesnim samospoštovanjem. Ravno nizko samospoštovanje, ki je v otroštvu usmerjeno na telo, naj bi bilo tisto, ki spodbudi uporabo projekcije.

Reakcijska formacija se nanaša na zavračanje seksualnosti v obliki pornografije, golote in opolzkega izražanja, kot tudi na zavračanje izrazov agresivnosti. Povezana je s težnjo po socialni zaželenosti, represivnostjo, negativno pa se povezuje s premeščanjem in regresom. Tudi ti rezultati se skladajo s pričakovanji, saj reakcijska formacija zahteva že dokaj razvito delovanje represije in je zato zrelejši mehanizem od prejšnjih.

Zanikanje označujejo opisi hladnokrvnega reagiranja na emocionalne situacije in kaže na splošno pomanjkanje čustvene odzivnosti. Zanimivo je, da korelira z dokaj funkcionalnimi atributi, kot so visoko socialno in emocionalno samospoštovanje, nizka stopnja senzitivacije, itd. Najdemo tudi negativno korelacijo z represijo, ki je opredeljena kot pozabljanje emocionalnega gradiva. Obraten odnos med zanikanjem in represijo lahko pričakujemo tudi na osnovi teorije, saj omenjena mehanizma kljub navidezno podobnim rezultatom (čustvena zavrtnost) temeljita na drugačnih principih.

Zanikanje je bolj površinsko in deluje na zaznavni ravni, represija pa naj bi bila globlja. Pri študentkah so korelacije premeščanja/regresa in reakcijske formacije podobne kot pri njihovih moških kolegih. Zanikanje se povezuje z nekaterimi enakimi značilnostmi, hkrati pa še z nekaterimi izrazito funkcionalnimi vidiki, kot so: konstruktivna akcija, mobilizacija notranjih rezerv, visoko emocionalno in socialno samospoštovanje itd. Očitno je torej, da je zanikanje pri ženskah bolj funkcionalen mehanizem kot pri moških. Vendar pa je treba pripomniti, da se postavke pri obeh spolih v skrajšani varianti razlikujejo, pri čemer je pri ženskah poudarek na optimizmu, premagovanju ovir ipd.

Dimenzija represije-senzitizacije je razpadla na dva faktorja. Senzitivacija se pri obeh spolih povezuje dokaj podobno: značilne so negativne korelacije s telesnim, čustvenim in socialnim samospoštovanjem, pri ženskah pa tudi s samozavestjo. Pozitivne korelacije so se pojavile s premeščanjem/regresom, reakcijsko formacijo (pri ženskah), pri moških pa s samokritičnostjo. Korelacije z zanikanjem so negativne, podobno tudi s konstruktivno akcijo. Vse to se sklada z že znanimi opisi senzitizerjev, zanimivo pa je, da smo vse te podatke dobili že na osnovi 5 postavk, ki pa so bile skrbno izbrane.

Za oba spola je skupen tudi faktor represivnosti (tega moramo razlikovati od represije, ki se nanaša na slab spomin). Značilna lastnost je čustvena zavrtost in se negativno povezuje z iskanjem socialne podpore, pri ženskah je ta povezava še posebej izrazita. Pri ženskah se represivno negativno povezuje tudi s kompenzacijo, pri moških pa s socialnim samospoštovanjem.

Težnja po socialni zaželenosti, ki se kaže kot zanikanje nezaželenega, a verjetnega vedenja, se pri obeh spolih negativno povezuje s premeščanjem/regresom, pozitivno pa z reakcijsko formacijo in z zanikanjem. Pri ženskah se povezuje še s konstruktivno akcijo in mobilizacijo notranjih rezerv, pri moških pa s pripisovanjem socialno zaželenih lastnosti sebi. (Korelacija je le 0,34, zato lahko upravičeno trdimo, da sta to dve različni lastnosti, kot je ugotovil že Marlowe.) Pri moških se povezuje tudi z ugodnim telesnim samospoštovanjem. Na splošno lahko rečemo, da se težnja po socialni zaželenosti povezuje s funkcionalnimi značilnostmi, kar se sklada z navajanjem v literaturi.

Pri moških se je pojavil faktor: pripisovanje socialno zaželenih lastnosti sebi, ki korelira s projekcijo, reakcijsko formacijo, težnjo po socialni zaželenosti, negativno pa s premeščanjem/regresom. Vse te lastnosti kažejo dokaj kontrolirano osebnost, ki ohranja (pretirano) dobro mnenje o sebi s pomočjo projekcije. Pri ženskah pa se je pojavil drugačen faktor, in sicer: priznavanje socialno nezaželenega vedenja. To je klasična lestvica iskrenosti. Pozitivno korelira s premeščanjem/regresom, negativno pa z emocionalnim in socialnim samospoštovanjem, kot tudi s težnjo po socialni zaželenosti. Vidimo torej, da se ta faktor povezuje z dokaj neugodnimi atributi. Dejstvo, da se iskrenost povezuje s psihološko manj funkcionalnimi lastnostmi, so potrdili tudi drugi raziskovalci.

Ogledali si bomo še korelacije faktorjev spoprijemanja, najprej pri moških. Prvi faktor je sprejemanje/distrakcija in vključuje težnje, da na problem pozabimo, gremo počivat, se delamo, kot da se ni nič zgodilo itd. Edina korelacija se je pojavila z domišljjsko gratifikacijo, ki se nanaša na dnevno sanjarjenje, mišljenje na osnovi primarnega procesa ter sovražne fantazije. Obema faktorjema je skupna pasivna naravnost. Domišljjska gratifikacija korelira tudi z različnimi drugimi neugodnimi značil-

nostmi. Najizrazitejše so negativne korelacije s socialnim, emocionalnim in telesnim samospoštovanjem. Pozitivni korelaciji sta se pojavili s premeščanjem/regresom in senzitivizacijo.

Mnogi avtorji poročajo, da pasivno spoprijemanje uporabljajo predvsem nezreli in nevrotični posamezniki. Billings in Moos (1981) poročata, da je spoprijemanje, za katerega je značilno izogibanje problemu, povezano z različnimi psihološkimi pomanjkljivostmi. Pravniki, ki so doživljali življenjsko krizo, so uporabljali več izogibalnih strategij in kazali več simptomov psihične napetosti (Kobasa, 1982). Parkesova (1986) poroča, da skrajni nevrotiki kažejo konsistentno nizko raven aktivnega spoprijemanja ne glede na zahteve situacije.

Samokritika kot strategija spoprijemanja se je pojavila samo pri moških. Vključuje premlevanje problema, iskanje lastne krivde, kot tudi sprejemanje odgovornosti. Povezuje se z mešanimi značilnostmi. Po eni strani korelira z nizkim socialnim in emocionalnim samospoštovanjem ter senzitivizacijo, po drugi pa s konstruktivno akcijo in projekcijo.

Konstruktivna akcija je slog spoprijemanja, ki je usmerjen na problem. Vključuje vztrajnost, pripravljenost boriti se s preprekami ter postopno, sistematično delovanje v skladu s pogoji. Povezuje se z visokim socialnim in telesnim samospoštovanjem, negativno pa s senzitivizacijo. Rezultat se sklada z ugotovitvijo Parkesove (1984), da samozavestne osebe bolj pogosto uporabljajo aktivne strategije, manj pogosto pa izogibanje.

Pri moškem vzorcu najdemo še eno funkcionalno strategijo: iskanje socialne podpore. Negativno se povezuje z represivnostjo. V tej zvezi velja omeniti ugotovitev Parkesove (1985), da velika količina socialne pomoči **vzpodbuja** aktivno spoprijemanje pri ekstravertiranih, pri introvertiranih pa ga **zavira**, ker reševanje problema potem preložijo na druge.

Naši rezultati so dokaj podobni drugim ugotovitvam še v enem vidiku. Prvotni namen raziskav spoprijemanja je bil, da bi odkrili učinkovite strategije spoprijemanja, vendar se vedno znova izkaže, da je večina slogov, ki jih najdemo, nefunkcionalnih. Morda je take sloge lažje meriti, ali pa v življenjskih situacijah dejansko prevladujejo. Na osnovi pričujoče raziskave ni mogoče zaključiti, da je neka strategija kot taka nefunkcionalna. Dejstvo pa je, da se mnoge od njih povezujejo z neugodnimi osebnostnimi lastnostmi. Kaj to pomeni, še ni povsem jasno. Kateri so tisti psihološki mehanizmi, prek katerih osebnost vpliva na spoprijemanje? Nekateri avtorji (Kobassa) navajajo prepričanje, angažiranost, zaznano učinkovitost, ipd., kar tvori konstruktivno osebnostne čvrstosti (hardiness). Scheier (1986) navaja kot odločilni dejavnik optimizem.

V vzorcu **študentk** se je pojavilo več funkcionalnih strategij spoprijemanja kot pri njihovih kolegih. Razen sprejetja/distrakcije, ki je povezana z nizkim emocionalnim in telesnim samospoštovanjem, pa tudi z nekaterimi ugodnejšimi vidiki obnašanja, kot npr. kompenzacija, težnja k socialni zaželenosti, negativna korelacija s senzitivizacijo, imajo druge strategije bolj ali manj ugodne korelate.

Konstruktivna akcija ima podobne korelate kot pri moških, z dodatno, dokaj izrazito korelacijo z zaničanjem ter mobilizacijo notranjih rezerv. Slednja korelira tudi z iskanjem socialne podpore. Tudi tu vidimo isto zakonitost: ženske, za katere je značilna visoka stopnja represivnosti, pomoči ne iščejo. Pri ženskah se je pojavil še en faktor:

kognitivna predelava, ki je do neke mere podoben moškemu faktorju domišljajske gratifikacije, vendar se v pomembnih vidikih tudi razlikuje. V njem so vključene nekatere postavke, ki se nanašajo na čakanje in sanjarjenje, kot tudi take, ki izražajo vero, prepričanje, da se bodo stvari sčasoma uredile, ter upanje v ugodno rešitev problema. Dodatek upanja je verjetno tisto, kar pomeni bistveno razliko, kot je pokazal Cousins (1988) v svoji knjigi. V isti situaciji, kjer ni možno storiti nič, temveč le čakati (npr. po zdravniškem posegu), imajo osebe, ki ohranijo upanje, bistveno boljše prognozo, razlike pa so opazne tudi v nekaterih kemičnih procesih.

Rezultati torej kažejo, da v ženskem vzorcu vse strategije spoprijemanja korelirajo z bolj ali manj ugodnimi osebnostnimi značilnostmi. Dobljen rezultat je nepričakovan, saj nisem našla nič podobnega pri drugih avtorjih. Kaj je pripomoglo k takemu rezultatu, ne bi mogla razložiti.

Na osnovi podanih rezultatov lahko izvedem nekatere **zaključke**. Na splošno nisem našla veliko medsebojnih povezav med načini spoprijemanja in OM, mnogo manj, kot sem pričakovala. Tiste korelacije, ki so se pojavile, sledijo pričakovanemu vzorcu in so teoretično utemeljene. Zrelejši OM korelirajo z bolj konstruktivnimi slogi spoprijemanja. Hipoteza o skupni osebnostni osnovi obeh tipov reakcij je tako le delno potrjena. Izkazalo se je, da je najpomembnejša osebnostna lastnost, na osnovi katere lahko razlikujemo neučinkovite od funkcionalnih slogov, samospoštovanje. Čeprav korelacije večinoma niso zelo velike, pa navadno več korelacij kaže v isto smer, kar pomeni medsebojno validacijo.

VIRI

1. Billings, A. G., Moos, R. H. The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events. *J. Beh. Med.*, 1981, 4, 157-189.
2. Cousins, N. *Head first: The biology of hope*. New York, Dutton, 1988.
3. Folkman, S., Lazarus, R. S. *Manual for the Ways of coping questionnaire*. Consulting Psychologists Press, Palo Alto, 1988.
4. Kobassa, S. C. Commitment and coping in stress resistance among lawyers. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1982, 42, 707-717.
5. Lamovec, T. *Eksperimentalni priročnik iz psihologije motivacije, emocij, osebnosti in učenja*. Ljubljana, FF, 1980.
6. Lamovec, T. Faktorji samospoštovanja, *Anthropos*, 1987, 1-2.
7. Lamovec, T. Emocije in obrambni mehanizmi. Zavod RS za produktivnost dela, Ljubljana, 1988.
8. Lamovec, T. Pojmovanje obrambnih mehanizmov nekdanj in danes. *Anthropos*, 1990, 1-2.
9. Lamovec, T. Pojmovanje obrambnih mehanizmov nekdanj in danes, 2. del *Anthropos*, 1990, 3-4
10. Lamovec, T. Načini spoprijemanja s stresom ("coping"). *Anthropos*, 1990, 5-6.
11. London, H., Exner, J. E. *Dimensions of personality*. New York, Wiley, 1978.
12. Mc Crae, R. R. Loss, threat, and challenge. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1984, 46, 4.
13. Mead, G. H. *Mind, self and society*. Chicago, University of Chicago Press, 1934.
14. Parkes, K. R. Locus of control, cognitive appraisal, and coping in stressful situations. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1984, 46, 655-668.
15. Parkes, K. R. Coping in stressful episodes: The role of individual differences, environmental factors and situational characteristics. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1986, 51, 6, 1277-1292.
16. Plutchik, R. *Emotion: A psychoevolutionary synthesis*. New York, Harper & Row, 1980.
17. Scheier, M. F., Weintraub, J. K., Carver, C. S. Coping with stress: Divergent strategies of optimists and pessimists. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1986, 51, 6, 1257-1264.
18. Stone, A. A., Neale, J. M. New measure of daily coping: Development and preliminary results. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1984, 46, 4.
19. Šali, B. Duševnost bolnic z malignim tumorjem v dojki, Ljubljana, Onkološki inštitut, 1978.

Proučevanje individualnih razlik v sposobnostih: metoda treninga

NORBERT JAUŠOVEC

POVZETEK

Namen raziskave je bil ugotoviti, ali je mogoče z metodami treninga, usmerjenimi v metakognicijo, izboljšati reševanje problemov poprečnih reševalcev. Izdelana sta bila dva eksperimenta, v katerem je sodelovalo 28 poskusnih oseb. Dobljeni rezultati nakazujejo, da je trening izboljšal reševanje problemov. Največji napredki so se pojavili pri reševanju dobro definiranih problemov.

ABSTRACT

INDIVIDUAL DIFFERENCES IN ABILITIES: A METHOD OF TRAINING

The aim of the study was to develop a training programme for enhancing problem solving. The instructions aimed at metacognition and strategy flexibility. Conducted were two experiments. Twenty-eight students participated in the training. The results showed that the training effected most problem solving of ill-defined problems.

Metode preučevanje individualnih razlik v sposobnosti, ki izhajajo iz teorije informacijske predelave, bi lahko razdelili v dve skupini: na metode opazovanja in metode vplivanja. V prvo skupino sodijo: pristop kognitivnih korelatov (Hunt s sodelavci, 1981), metoda kognitivnih komponent (Sternberg, 1985) in preučevanje razlik med eksperti in novinci (Chi, Glasser in Rees, 1982). V drugo skupino sodi metoda kognitivnega treninga. Proučuje se, v kolikšni meri je mogoče nekoga naučiti uspešnih tehnik reševanja problemov. Na ta način se skuša dokazati, da ti procesi obstajajo, in da so pomembni za uspešno mišljenje.

V raziskavah sem v glavnem uporabljal metodo opazovanja, s katero sem skušal ugotoviti, katere komponente mišljenja vpivajo na uspešno reševanje problemov. Proučeval sem komponente, kot so hemisferičnost (Jaušovec, 1985), hevristično in epistemično strukturo in nekognitivne komponente (Jaušovec, 1987), čustva (Jaušovec, 1991 a), metakognicijo (Jaušovec, 1991 b) in nazadnje fleksibilno rabo strategij (Jaušovec, 1991 c). V teh raziskavah sem primerjal eksperte in novince ali nadarjene in povprečne osebe.

Osnovne ugotovitve teh raziskav so naslednje:

Dobri reševalci problemov razpolagajo z več znanja o problemih in bolje sledijo svojemu razmišljanju. (Npr. probleme klasificirajo po notranjih značilnostih: to so problemi, ki jih je treba postopno reševati.) Posledica tega je, da so med reševanjem problema sposobni ugotoviti, da jih izbrana pot ne bo privedla do cilja in jo morajo spremeniti. Izberejo nov pristop, kar odraža večjo fleksibilnost v razmišljanju. Z druge strani slabi reševalci problemov le malo vedo o problemih in o tem, kako jih je moč rešiti. (Npr. probleme klasificirajo bolj po zunanjih karakteristikah: to so problemi, kjer je treba nekaj zračunati, narisati ipd.) Nadalje slabi reševalci ne sledijo svojemu razmišljanju. Posledica tega je, da izberejo nek pristop reševanja, ki ga ne menjajo, čeprav je razvidno, da jih ne bo pripeljal do rešitve. Tak pristop reševanja bi lahko opredelili kot miselno rigidnost.

Vprašanje, ki se zastavlja, je, ali je mogoče slabe reševalce naučiti strategij, ki jih uporabljajo eksperti ali nadarjeni posamezniki, in na ta način izboljšati njihovo reševanje problemov?

V preteklosti je bilo izdelanih več takih treningov (Wickelgren, 1974, Rubinstein, 1975). Ti pristopi so bili usmerjeni v glavnem k reševanju dobro definiranih problemov, takih, s katerimi se srečujemo v matematiki in naravoslovju. Pokazalo se je, da treningi pozitivno vplivajo na testne dosežke. V novejšem času se je interes raziskovalcev usmeril predvsem v razvijanje reševanja problemov na različnih področjih. Pri tem izstopata predvsem matematika (Schoenfeld, 1979, 1983, 1985) in razumevanje tekstov (Brown in Palincsar, 1989, Palincsar, 1986). Težava, ki je povezana s takimi treningi, je, da se osebe sicer naučijo novih strategij, a jih v dani situaciji ne uporabljajo. Ta težava je po mojem mnenju vezana predvsem na način, kako se trening uvaja in kakšno korist vidi trenirani v uporabi naučenih strategij.

Namen te raziskave je bil izdelati trening, s katerim bi izboljšali reševanje problemov poprečnih reševalcev. Pri izdelavi treninga sem izhajal predvsem iz ugotovitev, zbranih v zgoraj opisanih raziskavah. Trenig je bil usmerjen k splošnim strategijam in metakogniciji, ki so potrebne za reševanje različnih tipov problemov (dobro in slabo definiranih). Izdelana sta bila dva eksperimenta.

EKSPERIMENTI

V prvem eksperimentu me je zanimala vsebina treninga (katere informacije vključiti v tečaj) in način posredovanja teh informacij.

Vsebinsko treninga so določale prejšnje raziskave. V treningu sem posredoval naslednje elemente metakognicije:

- Znanje o problemih. Osebe so bile seznanjene s karakteristikami dobro in slabo definiranih problemov in problemov z vpogledom. Za različne probleme so morale določiti začetno in končno stanje problema ter operatorje za reševanje problema. Probleme so morale klasificirati v tri kategorije in svoj izbor razložiti. V eni od lekcij so bile osebe seznanjene z glavnimi težavami pri reševanju problemov in z metodami, kako se izogniti rigidnemu reševanju problemov in povečanju kapacitete kratkotrajnega spomina (izdelava ustreznih modelov problema).

- Znanje o strategijah reševanja problemov. Osebe so bile seznanjene z naslednjimi strategijami reševanj: modeli, vmesni cilji, vzvratno reševanje, sklepanje, preverjanje hipotez (opredeljevanje ciljne situacije) in analogije. Vsaka strategija je bila posredovana s primeri iz vsakdanjega življenja in trenirana na enostavnih primerih.

- Znanje o tem, kdaj in kako se posamezne strategije uporabljajo. Osebe so reševale različne probleme. Najprej so morale problem opredeliti, nato pa najti zanj najustreznejšo strategijo.

Navodila za reševanje so bila posredovana pisno. Knjiga A4 formata je obsegala 43 strani in je bila razdeljena v 5 lekcij. Vsaka lekcija je trajala 90 minut in je bila individualno posredovana.

Metoda učenja je temeljila na teoriji Vigotskega (1977) in njegovi coni proksimalnega razvoja. Izpostavljeni so bili naslednji vidiki učenja in poučevanja:

- Vsi višji spoznavni procesi imajo socialni značaj. Znanje in kognitivni procesi se posredujejo v socialni interakciji.

- Proksimalni razvoj je vrsta skupne aktivnosti med inštruktorjem in učencem. V tem procesu so njune vloge komplementarne.

- Inštruktor je demonstriral znanje in strategije, ki so vpletene v reševanje problemov. Oblike, ki sem jih uporabljal so bile: učencu povedati, kaj mora narediti, postopno voditi učenca skozi reševanje problema, modeliranje (glasno razmišljanje) posameznih načinov reševanja problemov in modeliranje in sprotno razlaganje. Te metode dajo učencu možnost, da rešuje probleme, ki jim sam ne bi bil kos (Day, Cordon in Kerwin, 1989). Kot model uspešnega načina reševanja problemov so v eksperimentu služili tudi protokoli glasnega razmišljanja nadarjenih dijakov, ki so reševali različne probleme.

- Instruktor je učencu pomagal rešiti problem tako, da je zmanjševal kognitivni balast, posredovan v navodilih problema. V praksi je to pomenilo, da je inštruktor naredil tiste dele problema, ki jim učenec ni bil kos, učencu pa dovolil, da je sam rešil tisto, kar je zmož.

- S tem, ko je učenec postajal vse bolj kompetenten, je inštruktor zmanjševal svoj vpliv na proces učenčevega reševanja problemov.

Metoda

Vzorec in materiali. Osebe, ki so sodelovale v eksperimentu, so bile izbrane iz večje skupine na osnovi dosežkov pri testu reševanja problemov. Izbranih je bilo 16 poprečnih študentov. Najprej so osebe rešile 6 problemov, na retestu pa 3 probleme. Na teh sesijah so osebe, medtem ko so reševale probleme, glasno razmišljale. Po enoletnem premoru so osebe sodelovale na treningu. Za tako dolg interval sem se odločil, da bi zmanjšal vplive prvega testiranja na retest, saj so bili uporabljeni enaki problemi. V treningu je sodelovalo le 10 študentov in le 8 jih je med reševanjem glasno razmišljalo.

Trije problemi, ki smo jih uporabili na retestu, so bili: problem Sinov, ki sodi v skupino problemov s vpogledom, problem Raketa, ki sodi v skupino dobro definiranih problemov, in problem Številke, ki je slabo definiran.

Problem Sinov (Rubinstein, 1975):

Čez mnogo let sta se srečala dva reševalca tega problema na cesti. Spodaj je povzet njun pogovor:

Mož 1: Da, sem poročen in imam tri sinove.

Mož 2: To je krasno! Koliko so stari?

Mož 1: No, zmnožek njihovih starosti je enak 36.

Mož 2: Hm, to mi ne pove veliko. Daj mi še en podatek.

Mož 1: Dobro. Vsota njihovih starosti je enaka številki na zgradbi nasproti.

Mož 2: (Po daljšem razmišljanju in s pomočjo papirja in svinčnika.) A, že imam, vendar potrebujem še en podatek.

Mož 1: Naj bo, najstarejši ima rdeče lase.

Koliko so stari sinovi Moža 1?

Problem Raketa (Rubinstein, 1975)

Raketa bo poletela z Zemlje na planet X. Potovanje traja 5 dni. Raketa ima rezervoarje za gorivo, ki držijo le gorivo za tridnevni polet. Postaje za gorivo 1, 2 in 3 so 1, 2 in 3 dni leta oddaljene od Zemlje. Postaje so prazne, na Zemlji pa je neomejena količina goriva. Raketa lahko pusti gorivo na postajah 1, 2 in 3. Koliko znaša minimalno število dni, potrebnih, da raketa doseže planet X?

Problem Številke (Jaušovec, 1991):

Zakaj imajo številke:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

takšno obliko, kot jo imajo, in ne drugačno?

Postopek. Protokoli glasnega razmišljanja so bili razdeljeni v segmente po 20 sekund. To razporeditev je omogočila elektronska ura, povezana z magnetofonom, ki je vsakih 20 sekund proizvedla bip-ton. Tako dobljeni segmenti so bili analizirani s taksonomijo, ki je obsegala 10 strategij (Jaušovec, 1991). Spodaj so podane osnovne definicije posameznih strategij s primeri, vzeti iz protokolov glasnega razmišljanja, dobljenimi na enem predhodnih eksperimentov:

1. Vmesni cilji: Problemski prostor se razdeli na več vmesnih ciljev, skratka, razdeli se na več manjših problemov, ki se rešujejo drug za drugim, da se pride do končne rešitve (Mayer, 1983). "Produkt njihovih starosti je enak 36... Najprej, katera števila dajo 36. Ta števila so lahko 1, 2, 3... in njihove kombinacije."

2. Vzratno reševanje: Te strategije so usmerjene k cilju in ga jemljejo kot izhodiščno točko reševanja. Oseba začne s ciljem in skuša izdelati problemska stanja, iz katerih je nastalo ciljno stanje (Wickelgren, 1974). "Na postaji dve mora raketa imeti 2 enoti goriva plus eno...zdaj koliko goriva mora biti na postaji ena... tam morajo biti 3 enote goriva..."

3. Modeli: Model je abstrakten opis problema, je enostavnejša predstavitev bolj kompleksnih odnosov, oblik, procesov in funkcij v materialnem svetu in svetu idej (Rubinstein, 1975). "Torej, $a \cdot b \cdot c = 36$... Vsota njihovih starosti je enaka številki na zgradbi nasproti. Dobro, $a + b + c =$ številka na zgradbi."

4. Sklepanje: Večina problemov posreduje nekaj informacij v implicitni obliki. Reševalec mora sam s sklepanjem izluščiti te podatke (Wickelgren, 1974). "Vsota njihovih starosti je enaka številki na zgradbi nasproti... torej mož vidi to številko, ve, kolikšna je in še zmerom potrebuje podatek, da bi ugotovil natančne starosti... torej mora biti več enakih vsot... počakaj, vsota 13 se pojavlja dvakrat..."

5. Poskus in napaka: Pri tej strategiji se operatorji, ki jih dovoljuje problemski prostor, slučajno uporabljajo, dokler se ne doseže cilj (Mayer, 1983) "Če odprem prvi členek in dam vanj drugega, nato odprem, ne zaprem, je to 5 centov, potem poskusim s tretjim, odprem in dam vanj četrti členek..."

6. Preverjanje hipotez: Prvi korak pri tej strategiji je opredelitev odprtega cilja v bolj natančno opredelitev. Proces se nato nadaljuje s preverjanjem ustreznosti novoopredeljenega cilja. (Doerner, 1983). "Mogoče bi njihovo obliko lahko opredelili s številom črt, ki so potrebne, da jih zapišemo ... ena, to bi šlo, vendar je nemogoče na ta način razložiti 7, 5 je sestavljena iz petih črt ...2 je ena ravna črta in ena kriva...to bi nekako šlo..."

7. Povečanje znanja s priklicom iz spomina. "Nekje sem nekaj bral o teh poskusih z opicami. Kolikor se lahko spomnim so jih skušali naučiti govorico gluhonemih in nekakšen znakovni jezik. Ena teh opic, zdi se mi, da je bil to Koko, se je naučila več kot 2000 besed..."

8. Oblikovanje analogije s transformacijo: Do tega pride, če oseba oblikuje neko analogno zamisel B tako, da spremeni danosti situacije A (Clement, 1988). "Če vzamem samo zgornji del številke 2, me ta spominja na srce, na polovico srca, ali če obrnem 3 na glavo, je videti kot dvojka..."

9. Oblikovanje analogije z asociacijo: Za razliko od transformacijske analogije, posameznika situacija A spomni na neko drugo situacijo B, ki se nahaja nekje v spominu (Clement, 1988). "Mislim, da bi jih lahko naučili govora, tako kot učimo dojenčke... eno opico bi osamili in jo dali človeški mami..."

10. Intuicija in vpogled: Intuicija so hipoteze, ki temeljijo na osebnem prepričanju, kadar so argumenti skriti ali negotovi (Bigge in Hunt, 1965). Intuitivno razmišljanje ni postopno in načrtno, ampak temelji na neki implicitni zaznavi. Mislec se dokoplje rešitve, ne da bi se zavedal, kako (Bruner, 1960). "To je težko... če odpre en členek... eden tukaj... oh, odpre vse tri členke, ja, v enem kosu odpre vse tri členke...tako".

Za vsako osebo je bilo določeno število strategij, ki jih je uporabila, in čas (izražen v procentih) trajanja uporabe posamezne strategije.

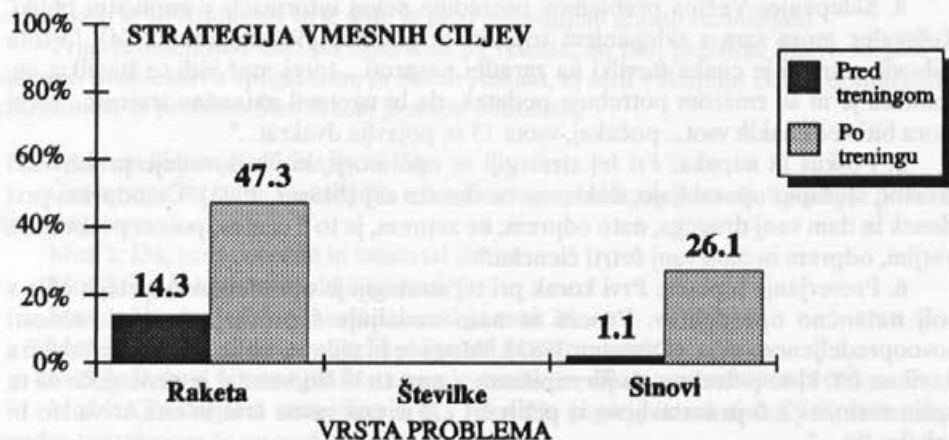
Rezultati in interpretacija

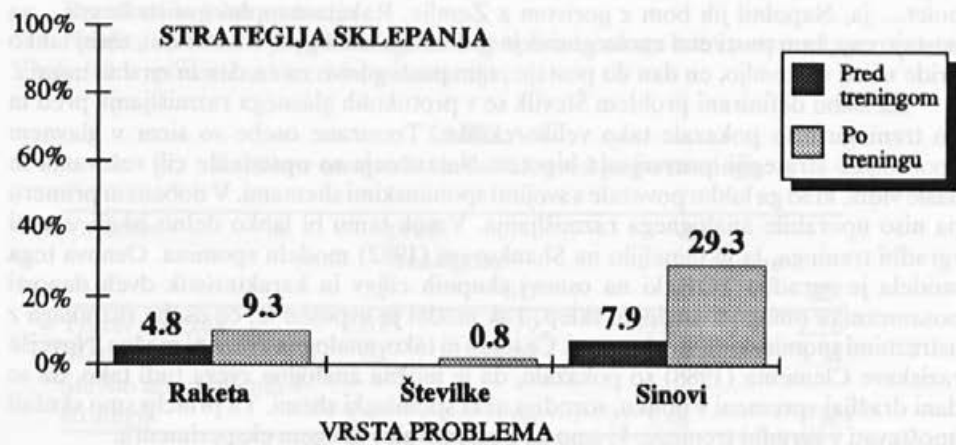
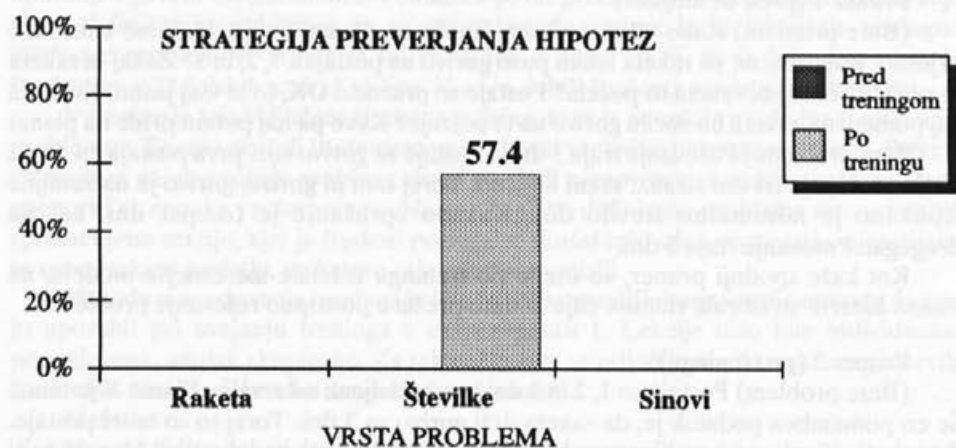
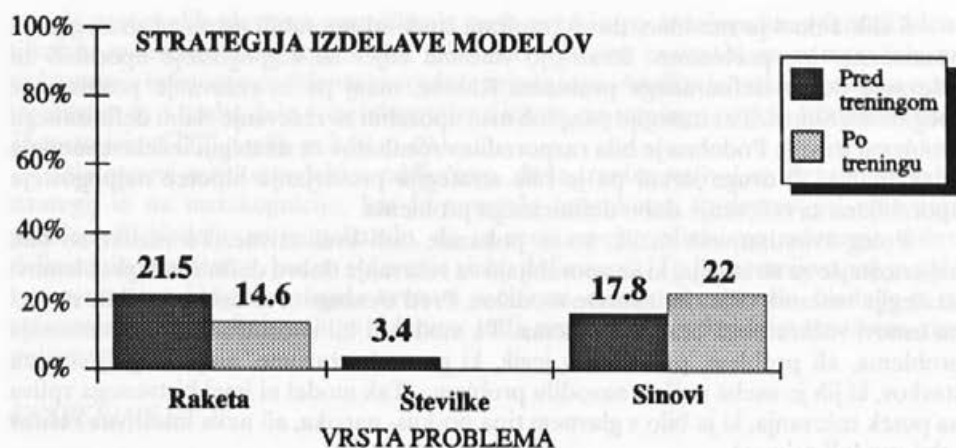
Primerjava rezultatov reševanja problemov je pokazala, da so študenti po treningu rešili več problemov kot pred treningom ($t(9, N = 10) = 6.13, p .001$).

V številu strategij, ki so jih poskusne osebe uporabile pred in po treningu, ni bilo statistično pomembnih razlik. Pokazal se je le trend, da so trenirane osebe uporabile več različnih strategij.

Analiza relativnih časov uporabe strategij pred treningom je pokazala, da med problemi ni bilo pomembnih razlik. Osebe so za vse tri tipe problemov uporabile podobne strategije. Po treningu so se pokazale pomembne razlike za strategije: vmesnih ciljev, izdelave modela, sklepanja in preverjanja hipotez ($p < .05$).

SLIKA 1 - 4: Relativna časovna razporeditev trajanja uporabe posameznih strategij pred in po treningu.

S slik 1 do 4 je razvidno, da so trenirani študenti uporabili ustrezne strategije za posamezne tipe problemov. Strategijo vmesnih ciljev so najpogosteje uporabili za reševanje dobro definirane problema Rakete, manj pa za reševanje problema z vpogledom Sinovi. Te strategije pa sploh niso uporabili za reševanje slabo definirane problema števil. Podobna je bila razporeditev rezultatov za strategiji izdelave modela in sklepanja. Z druge strani pa je bila strategija preverjanja hipotez najpogosteje uporabljena za reševanje slabo definirane problema.

Poleg kvantitativnih razlik, so se pokazale tudi kvalitativne. Te razlike so bile najizrazitejše za strategije, ki se uporabljajo za reševanje dobro definiranih problemov: strategija vmesnih ciljev in izdelave modelov. Pred treningom so osebe izdelale model na osnovi večkratnega branja problema. Ta model ni bil enostavnejša reprezentacija problema, ali problem, preveden v jezik, ki ga oseba razume, ampak zgolj skupek stavkov, ki jih je oseba našla v navodilu problema. Tak model ni imel bistvenega vpliva na potek reševanja, ki je bilo v glavnem tipa poskus- napaka, ali neka intuitivna rešitev (glej spodnji primer).

Primer 1 (pred treningom)

(Bere problem) Kako? Raketa leti z Zemlje na planet X... ja, že, samo kako? To ni jasno. Kaj pomeni, da raketa lahko pusti gorivo na postajah 1, 2, in 3? Zakaj bi raketa to počela? Zakaj bi raketa to počela? Postaje so prazne... OK, to je vsaj jasno. Koliko... kaj pomeni to, raketa bo vozila gorivo na te postaje? Kako pa naj potem pride na planet X? (Bere problem.) Potovanje traja 5 dni... Postaje za gorivo so... prva postaja en dan... tretja postaja je tri dni stran... zveni logično. Torej tam ni goriva, gorivo je na zemlji... Kolikšno je minimalno število dni... Kakšno vprašanje je to... pet dni, kaj pa drugega... Potovanje traja 5 dni.

Kot kaže spodnji primer, so osebe po treningu izdelale ustreznejše modele, na osnovi katerih so izbrale vmesne cilje in nato prešle v postopno reševanje problema.

Primer 2 (po treningu)

(Bere problem) Postaje so 1, 2 in 3 dni leta oddaljene od zemlje. Planet X je tam... Še en pomemben podatek je, da raketa drži gorivo za 3 dni. Torej to so te tri postaje. Postaje so prazne, to je tudi pomembno. Kako bo zdaj raketa nadaljevala? Moram najti nek vmesni cilj. Kakšen naj bi ta vmesni cilj bil? Mislim, da bi bilo najbolje, da napolnim te postaje. To je prvi korak. Napolniti moram te postaje v treh dnevih za dvodnevni polet... ja, Napolnil jih bom z gorivom z Zemlje. Raketa napolni gorivo in gre... na postajo ena, tam pusti eno enoto goriva in gre nazaj... ima gorivo za tri dni, torej lahko pride nazaj na zemljo, en dan do postaje, tam pusti gorivo za en dan in en dan nazaj...

Za slabo definirani problem števil se v protokolih glasnega razmišljanja pred in po treningu niso pokazale tako velike razlike. Trenirane osebe so sicer v glavnem uporabljale strategijo preverjanja hipotez. Natančneje so opredelile cilj reševanja in našle vidik, ki so ga lahko povezale s svojimi spominskimi shemami. V nobenem primeru pa niso uporabile analognega razmišljanja. Vzrok temu bi lahko delno iskali v sami zgradbi treninga, ki je temeljilo na Shankovem (1982) modelu spomina. Osnova tega modela je zgradba TOP, ki na osnovi skupnih ciljev in karakteristik dveh danosti posamezniku omogoči analogni sklep. Tak model je uspešen le, če oseba razpolaga z ustreznimi spominskimi strukturami. Če temu ni tako, analogna zveza ni možna. Novejše raziskave Clementa (1988) so pokazale, da je možna analogna zveza tudi tako, da se dani dražljaj spremeni v obliko, sorodno neki spominski shemi. Ta princip smo skušali upoštevati v zgradbi treninga, ki smo ga posredovali v drugem eksperimentu.

V protokolih glasnega razmišljanja oseb pred in po treningu smo skušali identificirati metakognitivne izjave. Kot take smo šteli vse izjave, ki so se nanašale na načrtovanje reševanja problema in vrednotenje le tega. Analiza je pokazala, da so pred treningom le 3 osebe dale 4 metakognitivne izjave, po treningu pa je 7 študentov dalo 35 meta-izjav ($T(7, n=8) = 3.49, p .01$).

Na osnovi rezultatov lahko zaključimo, da je trening vplival na fleksibilno rabo strategij in na metakognicijo, kar je povečalo sposobnost študentov pri reševanju problemov. Nadalje se je pokazalo, da je enostavneje vplivati na reševanje dobro definiranih problemov, kot na reševanje slabo definiranih. To je razumljivo, saj je naše vedenje o tem, kako se rešujejo tovrstni problemi, mnogo skromnejše. Nadalje je za reševanje slabo definiranih problemov tudi pomembno, s kakšnim znanjem razpolagamo.

EKSPERIMENT 2

Namen drugega eksperimenta je bil izboljšati in nadgraditi trening, ki sem ga uporabil v prvem eksperimentu. Poudarek je bil predvsem na vplivanju na reševanje slabo definiranih problemov in na posredovanje vsebin, ki bi izboljšale analogno reševanje problemov. Trenig je bil razdeljen v deset lekcij, ki so bile posredovane študentom v 22 šolskih urah. Knjižica, ki so jo dobili študenti, je obsegala 90 strani.

V trening je bila vključena dodatna vsebina, ki se je nanašala na sledenje reševanja problemov. To smo skušali študentom posredovati s tehniko parnega reševanja. Pri tem en študent na glas rešuje problem, drugi pa sledi njegovemu razmišljanju in ga skuša opozoriti na napake v reševanju problema. Za slabo definirane probleme smo uporabili spremenjeno verzijo, kjer je študent poslušalec skušal reševalcu pomagati s sugestijami in spominskimi podatki, na katere reševalec ni pomislil.

Metoda posredovanja treninga je bila nekoliko modificirana verzija metode, ki sem jo uporabil pri uvajanju treninga v eksperimentu 1. Lekcije niso bile individualno posredovane, ampak skupinsko. Za tak način sem se odločil zaradi povečanega števila študentov, ki so sodelovali v drugem eksperimentu.

Metoda

Vzorec, inštrumenti in postopek. V eksperimentu je sodelovalo 21 študentov Pedagoške fakultete v Mariboru. Postopek in instrumenti so bili enaki kot v prvem eksperimentu.

Rezultati in interpretacija

Analiza rezultatov je pokazala podobne vplive treninga kot v prvem eksperimentu. V tabeli 1 so povzeti nekateri od pokazateljev.

TABELA 1
Razlike v merjenih variablah pred in po treningu

Variabla	pred treningom		po treningu	
	M	SD	M	SD
Testni dosežek	7.67	1.79	9.00	2.10
Meta-izjave	62	1.02	4.76	3.54
Število uporabljenih strategij	3.86	1.08	5.48	1.12

Kot je razvidno iz tabele, se je po treningu povečala uspešnost študentov za reševanje problemov ($t(20, n = 21) = 4.13, p .001$). Nadalje se je pokazalo, da so študenti po treningu uporabili več različnih strategij za reševanje posameznih problemov ($t(20, n = 21) = 5.18, p .0001$). Po treningu so študenti dajali več meta-izjav ($t(20, n = 21) = 5.45, p .0001$). Te razlike so bolj izražene kot v prvem eksperimentu, kjer se niso pokazale razlike v številu uporabljenih strategij pred in po treningu. Vzrok temu je gotovo v intenzivnejšem in obsežnejšem treningu.

Razlike so se pokazale tudi v analizi časovnih sekvenc uporabe posameznih strategij v odvisnosti od tipa problema. Razlike so bile največje za strategije vmesnih ciljev, preverjanja hipotez in priklica iz spomina ($p .0001$). Podobno kot v prvem eksperimentu, je bila osnovna strategija, ki so jo osebe uporabile za reševanje vseh treh problemov pred treningom, poskus- napaka. Izraziteje razlike med problemi so bile tudi za strategiji izdelave modelov in sklepanje. Te so se s treningom še povečale. Iz teh rezultatov je razvidno, da je trening deloval na strategije, ki so primernejše za reševanje slabo definiranih problemov (preverjanje hipotez in priklic iz spomina). Nadalje se je pokazalo, da je več oseb po treningu uporabilo strategije analognega reševanja ($p .05$), kar lahko pripišemo modificirani verziji treninga. Še zmeraj pa je število ljudi, ki spontano uporabi analogne strategije, majhno. Tega tudi intenzivni trening ni uspel znatneje povečati.

Zaključki, ki jih lahko izpeljemo na osnovi drugega eksperimenta, so podobni tem, ki sem jih že podal pri prvem eksperimentu. Zastavlja pa se provokativno vprašanje, ki so ga Shore, Pelletier in Kaizer (1990) oblikovali nekako takole: Ali je mogoče poprečneža naučiti nadarjenosti?

LITERATURA

- Bigge, M.L. and Hunt, M.P. (1965). Psychological foundations of education. New York: Harper and Row.
- Brown, A.L. & Palincsar, A. S. (1989). Guided, cooperative learning and individual knowledge acquisition. V L.L.B. Resnick (Ed.) Knowing, learning and instruction. (pp. 394-452) Hillsdale, NJ: LEA.
- Bruner, J.S. (1960). The process of education. Harvard University Press.
- Chi, M.T.H., Glaser, R., & Rees, E. (1982). Expertise in problem solving. In R.J. Sternberg (Ed.), Advances in the psychology of human intelligence, Vol. 1 (pp. 7-75). Hillsdale, NJ: Erlbaum & Associates.
- Clement, J. (1988). Observed methods for generating analogies in scientific problem solving. *Cognitive Science*, 12, 563-586.
- Day, J. A., Cordon, L.A. and Kerwin, M. L. (1989). Informal instruction and development of cognitive skills: A review and critique of research. In C.B. McCormick, G. Miller and M. Pressley (Eds.). *Cognitive strategy research: From basic research to educational applications* (pp. 83-104). New York: Springer-Verlag.
- Doerner, D. (1983). Heuristics and cognition in complex systems. In R. Groner, M. Groner & F.W. Bishop (Eds.), *Methods of Heuristics* (pp. 89-108). Hillsdale: LEA.
- Hunt, E., Davidson, J. & Lansman, M. (1981). Individual differences in long-term memory access. *Memory & Cognition*, 9, 599-608.
- Jaušovec, N. (1985) Creativity and cerebral preference: a comparison of writers, art students and low creative individuals. *The creative child and adult quarterly*, 10, 3; str. 182-187.
- Jaušovec, N. (1987). Individualne razlike v epistemični in hevristični strukturi in nekognitivnih komponentah med uspešnimi reševalci dobro in slabo definiranih problemov. *Anthropos*, 5-6, 266-290.
- Jaušovec, N. (1991 a). Metacognitive instruction enhancing analogical transfer. Paper presented at the Fourth European Conference for Research on Learning and Instruction, Turku, Finland.
- Jaušovec, N. (1989). Enhancing problem-solving performance. Paper presented at the Third European Conference for Research on Learning and Instruction, Madrid, Spain.
- Jaušovec, N. (1991 b). Kako uspešneje reševati probleme. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

- Jaušovec, N. (1991 c). Flexible strategy use: A characteristic of gifted problem solving. *Creativity Research Journal*, 4, 4, str. 349-367.
- Mayer, R. E. (1983). *Thinking, problem solving, cognition*. New York: Freeman.
- Palincsar, A. S. (1986). Metacognitive strategy instruction. *Exceptional Children* 53, (118-127).
- Rubinstein, M. F. (1975). *Patterns of problem-solving*. Engelwood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Schank, R. (1982). *Dynamic Memory: A Theory of Remembering and Learning in Computers and People*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Schoenfeld, A. H. (1979) Explicit heuristic training as a variable in problem-solving performance. *Journal for Research in Mathematics Education*, 10, 173-187
- Schoenfeld, A. H. (1983). Beyond the purely cognitive: Belief systems, social cognitions, and metacognitions as driving forces in intellectual performance. *Cognitive Science*, 7, 329-363.
- Schoenfeld, A. H. (1985) Metacognitive and epistemological issues in mathematical understanding. In E.A. Silver (Ed.), *Teaching and learning mathematical problem solving: Multiple research perspectives* (pp.361-379). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Shore, M. B., Pelletier, S. and Kaizer, C. (1990). Metacognition, giftednes, and mathematical thinking. Paper presented at the annual meeting of the European Council for High Ability, Budapest, October.
- Sternberg, R.J., (1985). General intellectual ability. In R.J. Sternberg (Ed.) *Human abilities an information-processing approach*. (p. 5-30), New York: Freeman and Co.
- Vigotsky, L. (1977). *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
- Wickelgren, W.A. (1974). *How to solve problems: Elements of a theory of problems and problem solving*. San Francisco, CA:Freeman.

Izvirne poteze osebnosti: sinteza raziskovanj

JANEK MUSEK

POVZETEK

Raziskovanje osebnostnih lastnosti ima v psihologiji že dolgo tradicijo. Pri nas to raziskovanje nekako sovпада z uvajanjem moderne psihologije, v obsežnejši meri pa se uveljavlja zadnjih dvajset let. V prispevku so prikazani raziskovalni rezultati raziskovanj, ki so bila opravljena v okviru izvornih potez oziroma primarnih faktorjev osebnosti. Ti rezultati zajemajo pregled strukture osebnostnih potez, ki je bila analizirana s pomočjo multivariantnih metod (predvsem faktorskih in klasičnih analiz), in pregled povezav izvornih potez s temeljnimi kategorijami osebnosti kot so starost, spol, inteligentnost in izobrazba.

ABSTRACT

SOURCE TRAITS OF PERSONALITY: A SYNTHESIS OF RESEARCH IN SLOVENIA

Research of personality traits has a long tradition in psychological science. In the case of Slovenia, this research roughly coincides with the development of modern psychology, with a clear incremental rate in last two decades. The research results concerning the source traits or primary factors of personality are briefly reviewed in the present paper. The first part of the review contains the results of different multivariate analyses of the structure the source traits, conducted mostly by means of factor and cluster analyses. The correlations of the personality factors with the basic personal categories (age, sex, intelligence and education) are also briefly reviewed.

ANATOMIJA OSEBNOSTI: IZVORNE POTEZE

Vsako raziskovalno področje in raziskovalni pristop imata svojo zgodovino. Raziskovanje osebnosti ima v svetu dolgo tradicijo, pri nas pa sodijo njegovi začetki v petdeseta leta, resni in bolj sistematični poskusi pa se začenjajo šele v sedemdesetih in predvsem v osemdesetih letih. Kljub temu pa segajo ti poskusi na celo vrsto področij osebnosti. Skušal bom prikazati rezultate raziskovanj, ki so zajela primarne osebnostne poteze. Gre za poteze, ki jih je Raymond B. Cattell označil kot **izvirne poteze osebnosti**, definiral pa jih je s pomočjo faktorskih analiz velikega števila vprašalniških postavk (Q podatki). Te faktorsko validirane poteze je nato vključil v znani vprašalnik 16PF. Naš pregled bo obsegel raziskovanja osebnostne strukture, ki so bila opravljena pri nas s pomočjo tega vprašalnika.

Vprašalnik meri 16 izvornih potez osebnosti, ki jih je avtor v raziskavah, ki so se začele že pred 50 leti, ugotovil na podlagi multivariantnih analiz obsežnih vprašalniških podatkov (Q podatki). Med vsemi vprašalniki osebnosti je Cattellov 16PF verjetno skonstruiran na podlagi najbolj obsežnih "vhodnih podatkov" ter njihovih analiz. Lahko bi rekli, da bolj tehtno kot vsi drugi osebnostni vprašalniki razkriva strukturno "anatomijo" odrasle normalne osebnosti. Predstavlja jo v obliki 16 faktorsko določenih dimenzij, ki jih je Cattell raztolmačil kot primarne strukturne dimenzije osebnosti, z drugim imenom pa jih je označil kot izvorne poteze, da bi jih razlikovali od manj splošnih površinskih potez. Med izvornimi potezami so skoraj vse pomembnejše osebnostne lastnosti s področja ožje osebnostne strukture, ki so jih pred in po Cattellu ugotovili drugi raziskovalci osebnosti, pa tudi nekatere, ki niso bile tako jasno ugotovljene. Poleg lastnosti, ki pokrivajo področje temperamenta (stilistične poteze), je med temi šestnajstimi lastnostmi tudi globalni faktor kristalizirane inteligentnosti (B).

Pri nas smo vprašalnik začeli interno in individualno uporabljati okrog leta 1975 (Lamovec, 1980; Pogačnik, 1986). V zadnjih letih je bil v precej raziskavah uporabljen Cattellov vprašalnik za merjenje osebnostne strukture. Moj namen je, da v tem sestavku prikažem nekaj pomembnejših raziskovalnih rezultatov. Ti podatki bodo vsekakor koristno dopolnilo raziskovalnim rezultatom s področja psihologije osebnosti, ki so bili doseženi z drugačnim instrumentarijem, npr. z Eysenckovimi vprašalniki osebnosti (predvsem z EOV), s Freiburškim vprašalnikom osebnosti (FVO) in s Plutchikovim testom "Profil indeks emocij" (PIE). S temi rezultati bi lahko nekako zaokrožili raziskovanje osebnostne strukture v našem psihološkem prostoru in tako izpolnili pomembno področje v psihološki predstavitvi osebnosti - res nekoliko pozno, kajti treba je reči, da je v svetu dimenzionalni, potezni pristop k proučevanju osebnosti (Cattellovo delo pomeni njegov vrhunec) verjetno že dosegel svoj višek in se je vsaj v tej obliki malce izčrpal. To pa seveda ne pomeni, da je zastarel in odveč, nasprotno, doslej ga ni - vsaj v psihodiagnostični učinkovitosti - dosegel še noben drug pristop k proučevanju osebnosti.

Tabela 1 pregledno kaže glavne študije s pomočjo 16PF, ki so bile izvedene pri nas, in sicer okrog 15 raziskav; vsi rezultati teh raziskav niso bili objavljeni (med drugim so upoštevanji tudi nekateri rezultati diplomskih in magistrskih nalog), zato se mi zdi toliko koristneje, da se seznanimo z njimi. Iz tabele je razvidno ime avtorjev, leto raziskave, število in struktura zajetih oseb in kratka vsebina raziskovanja.

Tabela 1
Pregled raziskav s pomočjo vprašalnika 16PF pri nas

AVTOR(JI)	LETO	NUMERUS	OPIS VZORCA	NAMEN ŠTUDIJE
Lamovec	1975	114	srednješolci obeh spolov	pridobitev orientacijskih podatkov
Hrovat & Vinkler	1982	60	srednješolci 33 moških, 27 žensk, 16-18 let, srednja tehnična šola Ptuj, srednja kemijska šola Novo mesto	proučevanje odnosa med potezami (16PF) in mestom kontrole ojačenja (Rotterjeva lestvica)
Potočnik	1983	61	študenti psihologije, moški in ženske, 20-23 let	analiza osebnostnih potez (EOV, 16PF) in potez temperamenta (Streblau)
Varga	1985	60	mladostniki, 38 fantov, 22 deklet, 16-17 let, PMD Jarše, sr. kem. šola v Ljubljani	analiza odnosa med potezami (16PF), podoba samega sebe (Tennesseejska lestvica) in prostorskimi lokacijami pojmov
Pogačnik	1986	120	62 odst. moških 38 žensk, največ med 20 in 40 leti, kandidati za zaposlitev in prerazporeditev Sava Kranj	standardizacija 16PF uporaba oblik C in D
		46	kandidati za poklicne voznike	- " -
		23	študenti psih. 6 moških, 17 žensk	- " -
		86	študenti VŠOD 37 moških, 49 žensk	- " -
		296	153 moških, 143 žensk, 17 do 53 let, kandidati za delo Sava Kranj	- " - oblika A

AVTOR(JI)	LETO	NUMERUS	OPIS VZORCA	NAMEN ŠTUDIJE
Bezdek	1987	250	mladostniki	testiranje
Rejec	1987	133	odrasli, obeh spolov, 18-60 let	analiza odnosa med potezami, življenjskimi cilji in vrednotami
Korošak	1987	120	učenci osmih razredov, 60 fantov, 60 deklet, 14-15 let Prekmurje	proučitev razlik v osebnostnih potezah (16PF) glede na izobrazbo staršev in demografsko poreklo
več sodelavcev	1988	53	35 žensk, 18 moških, študenti (FSPN, strojniki)	analiza odnosa med potezami (16PF), vrednotami (LV55), motivi (Pogačnikov Test presoje)
Burkele	1989	50	22 moških, 28 žensk, 13 - 67 let	vpliv osebnostnih potez (16 PF) na oceno stresnosti odločitev
več sodelavcev	1990	54	14 moških, 40 žensk, srednješolci	odnos med osebnostnimi lastnostmi (16PF), empatijo (Davisov vprašalnik IRI) in altruizmom (LA)
Zupančič	1990	96	32 moških, 64 žensk, 18 - 40 let, srednješolci (70), zaporniki (26)	proučevanje odnosa med potezami (16PF) in osebno čvrstostjo (vprašalnik S. Kobase)
Kolmačič	1990	45	20 moških, 25 žensk, od 19 do 49 let (povprečje 32.47)	proučevanje osebnostnih potez (16PF), vrednot in podobe o sebi v skupini osebnostne rasti
Musek in sod.	1990 1991b	298 431	združeni podatki iz več raziskav, mešana populacija	izdelava populacijskih profilov in orientacijskih norm, analiza latentne strukture prostora izvornih potez

Vprašalnik 16PF meri večje število osebnostnih potez, zato se kar samo po sebi zastavlja vprašanje, kako so te poteze povezane med seboj. Ali se tudi pri naših vzorcih pojavljajo podobne korelacije med njimi kot pri originalnih raziskavah Cattella in sodelavcev? Ali pojasnjujejo latentni prostor izvornih potez v obeh primerih podobne dimenzije? Koliko se te dimenzije ujemajo s faktorskimi dimenzijami višjega reda, zlasti s t.i. sekundarnimi osebnostnimi faktorji?

Izhodišče multivariantnega raziskovanja osebnostnih potez so korelacije med posameznimi potezami. V prilogi 1 je navedena matrika korelacij, dobljena na podlagi vprašalniških odgovorov 431 oseb (Musek, 1991b). Ustrezne matrike so bile seveda osnova za multivariantne analize v vseh raziskavah.

Faktorska analiza izvornih potez osebnosti je bila pri nas izvedena večkrat (Potočnik, 1983; Pogačnik, 1986; Burkelc, 1989; Kolmačič, 1990; Zupančič, 1990; Musek, 1990, 1991b; idr.). Poblizje si bomo ogledali predvsem rezultate tistih analiz, ki so zajele največje vzorce. Tabela 2 kaže pregledno faktorje, ki so bili ekstrahirani v teh študijah, primerjalno pa tudi originalne sekundarne Cattellove faktorje. Pri vseh teh raziskavah so bile faktorske dimenzije dobljene po metodi glavnih komponent in rotirane z varimax rotacijo. Prikazani so le faktorji, ki so dosegli lastno vrednost nad 1.00.

Pri vseh faktorskih analizah izvornih potez se kot dimenzija, ki pojasnjuje največ variance v analiziranih matrikah, pojavlja faktor, ki je očitno zelo blizu Cattellovemu faktorju anksioznost - integriranost. V večini primerov nasiči ta faktor pozitivno poteze Q4, O in L ter negativno potezi C in H. Gre torej za skupno dimenzijo, ki povezuje ergično napetost (frustriranost, nesproščenost), občutja krivde (depresivnost, nizko samospoštovanje), nezaupljivost (projiciranje), šibkost jaza ter plašnost.

Zanimivo je morda to, da v dveh študijah, v katerih je šlo za pretežno študentsko oziroma srednješolsko populacijo, poteza L (nezaupljivost) ni vključena v to dimenzijo, je pa pomembna komponenta druge, samostojne dimenzije, ki je recimo pri Cattellovih originalnih rezultatih ne najdemo v takšni obliki. Pri mlajših in izobraženih osebah se torej pojavlja dimenzija, ki bi jo lahko povezovali s projekcijskimi težnjami (sumničavost, nezaupljivost) in je v povezavi s progresivnimi nazori (Q1), prodornostjo (rafiniranostjo, N) in kot kaže analiza vzorca 253 oseb (Musek, 1990) s hladno, introvertno naravnostjo (-A). Morda bi to dimenzijo lahko kar ustrezno označili kot shizotimnost, saj zelo spominja na Kretschmerjev opis shizotimije. Med Cattellovimi sekundarnimi faktorji ji noben povsem ne ustreza, morda ji je nekaj bližje faktor kultiviranost - spontanost.

Pri naših vzorcih, ki zajemajo odrasle in povprečno izobražene osebe (Pogačnik, 1986), pa kot kaže poteza L bolj korelira z dominantnostjo (E) in socialno smelostjo (H). To kombinacijo, ki se ji pridružuje spet tudi radikalizem (Q1), je Pogačnik (1986) označil kot steničen temperament (dominantnost, uveljavljanje, uporništvo, neodvisnost, agresivnost). Morda je tako, da se pri delovski populaciji nezaupljivost bolj povezuje z dominantnostjo, pri izobraženih pa z introvertnostjo in kritičnostjo; pri obeh pa z emocionalno labilnostjo.

Tabela 2

Faktorji izvornih potez, dobljeni pri različnih vzorcih

AVTOR	VZOREC	EKSTRAHIRANI FAKTORJI	NASIČENE POTEZE	ODST. VAR.
Potočnik (1983)	61 študenti	nizka-visoka anksioznost	Q4, O, -Q3, -C	21.2
		aktivnost	H, F, (Q1)	15.2
		neodvisnost-podredlj.	E, -G, (Q1, C, -Q3)	13.0
		nedružabnost	Q2, -A	11.6
		mehek temperament	I, (-N, Q1)	7.9
		bohemsost (subjektiv.)	M, -E, (-N, A)	5.6
		projekcija	L, -C, B, (Q1, N)	5.2
Pogačnik (1986)	296 odrasli	anksioznost	-C, Q4, O, L, -Q3, -H	16.7
		steničen temperament	E, Q1, H, L	14.0
		inteligentnost	B, -N	9.8
		ekstraverzija	F, -Q2, H, (A)	9.3
		moč nadjaza in samokotr.	G, Q3, -M, (-I)	7.0
		mehek, blag temperament	A, I, (N, M)	5.2
		nasproti trdemu realizmu		
Bezck, Pogačnik (1988)	250 mlad.	anksioznost	Q4, O, -C, N, L, -H	22.9
		ekstravertnost	A, -Q2, F, H	10.0
		dominantnost/impulzivnost	E, F, -G, (-Q3)	8.3
		intelektualnost	B, Q1, (Q3, E, G)	7.0
		mehkoba/nerealizem nas- proti konkretnemu real.	I, M, Q1	6.1
Musek (1990)	253 razl., pretežno srednješ. in štud.	anksioznost	Q4, O, -H, -C, (N)	17.4
		sovražnost	L, -A, N, -C, (Q1)	11.8
		dominanten temperament	E, -G, -Q3, (H, Q2, A)	10.0
		mehkoba/kultiviranost	I, M, B, Q1	8.3
Musek (1991b)	431 mešana popula- cija	ekstravertnost (sociab.)	-Q2, F, A	7.5
		integriranost	-O, -Q4, C, H	17.1
		dominanten temperament	E, -G, -Q3	12.9
		ekstravertnost	F, -Q2, A, H	9.9
		prijetnost	-L, -N, A	8.0
Cattell		mehkoba/kultiviranost	I, M, B, Q1	7.6
		invija - eksvija	A, F, H, -Q2, (E)	
		integr. - anksioznost	Q4, O, -C, -H, L	
		hladna raz. uravnoveš. - subtilna afektivnost	I, A, (-C, -E, F, M, N)	
		neodvisnost - krotkost	-Q2, -Q1, -E, A, -M, G	
		kultiviranost - spontanost	-N, A	
		subjektivnost - občutlj.	-M, -Q1	
		praktičnost		
		inteligentnost	B	
vzgojenost	G, -E, -F, Q3			

Morda je najbolj zanimiv podatek naših analiz ta, da nekatere niso v celoti potrdile oziroma replicirale introvertnosti - ekstravertnosti kot povsem enotne faktorске dimenzije. Pri Cattellu je le-ta (imenovana invija - eksvija) poleg anksioznosti - integriranosti nedvomno najpomembnejši faktor drugega reda. S tem faktorjem so nasičene poteze A, F, H, Q2 in nekoliko tudi E. Še najlepše se je ta faktor pokazal na vzorcu 250 mladostnikov (Bezek in Pogačnik, 1988) in pri vzorcu delavcev Save (Pogačnik, 1986). Dominantnost (E) v nobenem od obeh primerov ni bila vključena v to dimenzijo, ki pa jo kljub temu povsem upravičeno lahko interpretiramo kot ekstravertnijo oziroma eksvijo. Pri našem vzorcu (Musek, 1990) je ta dimenzija še bolj "okleščena", saj ne nasiča več socialne smelosti (H). Pri Potočnikovi faktorški analizi pa eksvija očitno razpade na dve komponenti: aktivnost (H, F) in nedružabnost (Q2, -A). To bi govorilo v prid že večkrat izraženi domnevi, da je eksvija dejansko dimenzija, ki v sebi skriva dvojno naravo - aktivnost in sociabilnost (tako npr. že Guilford).

Pri naših vzorcih se kar praviloma pojavlja še ena skupna dimenzija, ki ni identična s Cattellovimi sekundarnimi faktorji in morda pomeni združitev sekundarnih faktorjev subjektivnosti in subtilne afektivnosti. Ta dimenzija v večini primerov nasiča potezi I (blagost, občutljivost, sentimentalnost, ženskost) ter M (avtija, bohemstvo, nerealizem, fantaziranje). Zanimivo je, da je pri naših vzorcih tendenca, da se ti potezi povezujeata z inteligentnostjo in liberalnostjo (B in Q1). Dimenzijo bi morda lahko označili kot mehak, k subjektivnosti naravnani temperament, v povezavi z B in Q1 pa pridobi tudi obeležje intelektualizma.

Vidimo torej, da naše faktorске analize okvirno potrjujejo obstoj višjerrednih osebnostnih dimenzij (zlasti anksioznosti in eksvije), da pa se v mnogih pogledih pojavljajo tudi očitne razlike, ko dobljene dimenzije primerjamo s Cattellovimi sekundarnimi dimenzijami osebnosti. Razlog so lahko seveda razlike v vzorcih, pa tudi kulturne in morda generacijske razlike. Seveda pa je primerjava lahko le posredna, kajti sekundarne faktorje je Cattell dobil na podlagi faktorških analiz drugega reda, torej analiz primarnih faktorjev, te pa iz interkorelacij med postavkami, medtem ko so naše dimenzije dobljene na podlagi interkorelacij med izvornimi potezami. Tako ostaja odprto vprašanje, ali bi nam faktorška analiza postavk (itemov) sploh dala identične faktorje, ki jih je Cattell definirjal kot izvorne poteze. Najbrž bi bili rezultati sicer podobni, a nikakor ne identični.

Najprepričljivejši so podatki, dobljeni na vzorcu 431 oseb (obeh spolov in v starostnem razponu od 14 do 60 let). Zdi se, da lahko zatrdno identificiramo pet temeljnih dimenzij osebnosti, ki veljajo za našo, slovensko populacijo: emocionalna integriranost, nasproti labilnosti (anksioznosti, nevrotizmu), dominanten, brezobziren temperament, nasproti vestnosti in samokontroli, ekstravertnost, nasproti introvertnosti, prijetnost, nasproti sovražnosti ter mehko in kultiviranost, nasproti togosti (umski in temperamentni). Ob nedvomnih sorodnostih s Cattellovimi faktorji drugega reda je videti, da se te dimenzije precej ujemajo z znanimi petimi "robustnimi" faktorji osebnosti (Digman, Inouye, 1986; John, 1990; Musek, 1991). Naše analize torej potrjujejo obstoj "velikih petih" ("big five") faktorjev osebnostne strukture: ekstravertnost, prijaznost, vestnost, emocionalna stabilnost, kulturnost (intelekt).

Še ena možnost je, da dobimo vpogled v strukturo povezav med izvornimi potezami. Slika 1a nam prikazuje rezultate klastrske analize izvornih potez, narejene na podatkih iz vzorca 290 oseb (Musek, 1990). Dendrogram kaže, da bi lahko v grobem ločili tri

velike sklope potez: jedro prvega tvorita ergična napetost (Q4) in depresivnost (O), pridružujeta pa se še sumničavost (L) in rafiniranost (N), medtem ko ostaja moč nadjaza (G) nekako osamljeni "pridruženi" član skupine. Drugi "grozd" na spodnjem koncu slike sestavljata dve podskupini: večjo tvorijo poteze ekstravertnosti F, H, A in E, drugo pa moč jaza (C) in samosentiment (samokontrola, Q3). Tretji, vmesni grozd, se grupira okrog potez občutljivost (I) in avtija (M), pridružujejo pa se samozadostnost (Q2), inteligentnost (B) in liberalnost (Q1).

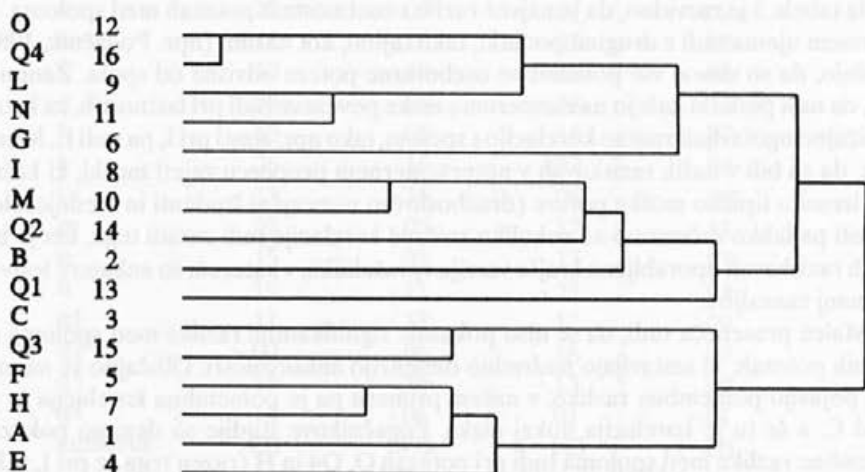
Rezultati klasterne analize torej kar smiselno dopolnjujejo rezultate faktorskih analiz in potrjujejo obstoj glavnih poteznih grupacij. Morda daje posebno ustrezno sliko klasterne rešitve na nivoju šestih klastrov: prvi obsega O, Q4, L in N (anksioznost), drugi F, H, A in E (ekstravertnost), tretji I, M, Q2 in B (subjektivnost), četrti C in Q3 (stabilnost in jasna podoba o sebi), peti G (nadjaz) in šesti Q1 (liberalnost). To se dokaj ujema z rezultati faktorskih analiz.

Nekoliko drugačno podobo nam kaže hierarhična struktura klastrov osebnostnih potez, kot smo jo dobili pri vzorcu 431 oseb (slika 1b). Kot izraziti klastri se pojavljajo skupina potez A, C, F, H, ki povzema pretežni del ekstravertnih komponent, skupina G, Q3, I in Q1 (združitev vestnosti, samoodgovornosti, mehke miselnosti in liberalnosti), skupina B, M, L, N in skupina E, Q2, O in Q4. Razlika med rezultati obeh klasterne analiz je morda tudi posledica dejstva, da so rezultati na sliki 1a dobljeni s pomočjo metode popolnega povezovanja, rezultati na sliki 1b pa s pomočjo Wardove tehnike.

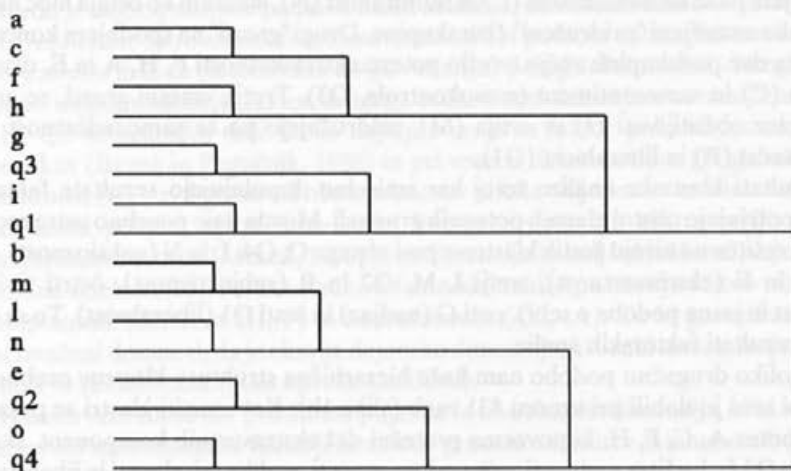
Slika 1

Hierarhična klasterna analiza izvornih potez:

a. dendrogram klastrov (Musck, 1990)

b. dendrogram klastrov (Muscek, 1991b)

IZVORNE POTEZE, SPOL, STAROST, INTELIGENTNOST IN IZOBRAZBA

Znano je, da so osebnostne poteze često pomembno povezane z drugimi važnimi osebnostnimi spremenljivkami. Tabela 3 kaže korelacije osebnostnih potez s spolom, starostjo, inteligentnostjo in izobrazbo. Korelacije so dobljene v treh različnih študijah, največje število oseb (431) je bilo zajetih v tretjem primeru.

Iz tabele 3 je razvidno, da je največ razlik v osebnostnih potezah med spoloma. To se povsem ujema tudi z drugimi podatki, tako tujimi, kot našimi (npr. Pogačnik, 1986), ki kažejo, da so skoraj vse pomembne osebnostne poteze odvisne od spola. Zanimivo pa je, da naši podatki kažejo na razmeroma nizke povezave tudi pri lastnostih, za katere so običajno ugotavljali znatno korelacijo s spolom, tako npr. zlasti pri I, pa tudi E. Morda je res, da so bili v naših raziskavah v nesorazmernem proporcu zajeti moški, ki kažejo manj izrazito tipično moške poteze (družboslovno usmerjeni študenti in srednješolci). V celoti pa lahko računamo na nekoliko znižane korelacije tudi zaradi tega, ker je bila v naših raziskavah uporabljena krajša verzija vprašalnika, v katerem so nekatere lestvice tudi manj zanesljive.

Malce preseneča tudi, da se niso pokazale signifikantne razlike med spoloma pri izvornih potezah, ki sestavljajo nadredno dimenzijo anksioznosti. Običajno se namreč tukaj pojavijo pomembne razlike, v našem primeru pa je pomembna korelacija le pri potezi C, a še tu je korelacija dokaj nizka. Pogačnikove študije so denimo pokazale pomembne razlike med spoloma tudi pri potezah O, Q4 in H (razen tega še pri I, Q3 in E, manj zanesljivo pri M in N). Vidimo torej, da je med našimi in Pogačnikovimi podatki v grobem ujemanje v splošnih tendencah rezultatov, so pa tudi omembe vredne razlike. Morda je posebej zanimivo, da so pri naših vzorcih ženske izpadle tudi nekoliko bolj inteligentne. V grobem so naši podatki tudi skladni s Cattellovimi rezultati, ki kažejo na razlike med spoloma pri potezah I, Q1, M, E, N, O, A, Q4, Q2.

Tabela 3
Korelacije izvornih potez s spolom, starostjo, inteligentnostjo in izobrazbo

	SPOL	B	STAROST IZOBRAZBA	
A	-.1750*	.0176	-.3580*	.1524
B	.2173**	1.0000	.0685	.1139
C	-.1598*	-.1261	-.2336	.1567
E	-.0934	.2677	-.5312**	-.2374
F	-.0804	.1632	-.2277	.1025
G	.0556	-.2221	.1336	-.2474
H	-.0858	-.0078	-.3369	.1415
I	.2527**	.0072	-.1412	.1356
L	.2195**	-.1770	.0327	-.2599
M	.1638*	-.0792	-.1532	.0020
N	.1652*	-.1593	.2603	-.1350
O	.1272	.0467	.0787	-.0177
Q1	.1624*	.0163	-.196	.0974
Q2	.0447	.1423	-.0022	-.1063
Q3	-.2012**	-.0823	.2068	.0181
Q4	.1215	-.0481	.2167	-.0357
	Musek, 1990 (N = 253)		Kolmačič, 1990 (N = 45)	

poteze	spol	starost	izobrazba	inteligentnost
a	-.05	-.05	-.29	-.04
b	.10	-.05	.28	1.00
c	-.22	-.00	.07	.09
e	-.11	-.20	.05	.03
f	-.10	-.18	-.18	.02
g	.09	.06	-.23	-.13
h	-.10	-.06	.16	.07
i	.26	.16	.02	.08
l	.13	-.16	.06	.06
m	.09	-.05	.17	.11
n	.15	.03	-.17	.03
o	.16	-.11	-.25	-.04
q1	.11	-.18	.12	.09
q2	-.00	-.06	.16	.07
q3	-.15	.30	-.13	-.09
q4	.14	-.06	.01	-.01
numerus	431	375	133	431
	Musek, 1991b			

Rezultati tudi potrjujejo splošno ugotovitev, da s starostjo postajamo bolj introvertni in manj dominantni (starost negativno korelira z A, E, F, in H), zanimivo pa je, da ne potrjujejo druge ugotovitve, namreč da s starostjo upada tudi emocionalna labilnost. Po teh rezultatih sodeč je slutiti prej nasprotno, da znaki emocionalne labilnosti s starostjo rahlo celo naraščajo (pozitivne korelacije potez O in Q4, negativne

potez H in C). To je morda treba pripisati specifičnostim vzorca, ki je bil morda selekcioniran glede na emocionalno labilnost. Zajemal je osebe, ki so pristopile v skupine osebnostne rasti. Mogoče je, da so med starejšimi osebami v te skupine vstopali predvsem tisti, ki so imeli večje emocionalne probleme, medtem ko pri mladih ta faktor ni igral tolikšne vloge.

Morda so zanesljivejši podatki, bolj veljavni za širšo slovensko populacijo tisti iz tretje tabele, saj vključujejo večjo in bolj heterogeno populacijsko skupino. Vidimo, da so od spola odvisne predvsem poteze I, -C, O, N, -Q3, Q4, L, -E, -H, -F in B. Podatki se ujemajo s podatki drugih raziskav in kažejo, da je večina osebnostnih potez povezanih s spolom; po drugi strani vrednosti koeficientov jasno kažejo, da vpliv spola ni posebno izrazit. To se kaže celo pri tistih potezah, kjer bi resnično pričakovali višjo korelacijo, npr. pri premisji (občutljivost, mehka miselnost, femininost, I) in dominantnosti (E).

Podobno tudi korelacije s starostjo potrjujejo prejšnje ugotovitve. S starostjo naraščajo samokontrola (moč jaza, Q3), premisja (I) in konservativnost (-Q1), upadajo pa dominantnost (E), surgentnost (F), nezaupljivost (L) in občutja krivde (O).

Zanimive so korelacije osebnostnih lastnosti z izobrazbo. Čim višja je izobrazba, tem nižja je družabnost oziroma tem višja je shizotimnost (A). So se nedružabne, introvertirane, "sizične" osebe bolj pripravljene izobraževati? Ker je izobraževanje povezano z branjem, se zdi to verjetneje kot možnost, da izobrazba naredi človeka bolj introvertnega. Razumljivo je, da je pomembna korelacija med inteligentnostjo in izobrazbo, posebno še, ker faktor B meri kristalizirano inteligentnost, torej tisto komponentno inteligentnosti, ki je kar precej odvisna tudi od izkušenj, učenja in izobrazbe. Izobrazba tudi negativno korelira z moralno konformnostjo (moč nadjaza, G), živahnostjo (surgentnostjo, F) in občutkom krivde oziroma depresivnostjo (O). Vendar so vse te korelacije dokaj nizke in takorekoč ne pomenijo veliko. Primarne osebnostne lastnosti vsekakor niso pod izrazitejšim vplivom izobrazbe, vsaj ne v tolikšni meri, kot so pod vplivom spola in starosti.

Tabela 4
Korelacije izvornih potez s starostjo pri vzorcu odraslih oseb

	STAROST	STAR1234	STAR12
A	-.1337	-.1146	-.1548
B	-.1388	-.1055	-.0648
C	-.2238	-.2739*	-.2286
E	-.2612*	-.2808*	-.2120
F	-.0951	-.1131	-.1378
G	.0281	.0557	-.0094
H	-.1403	-.1808	-.2021
I	.0967	.0246	.0209
L	.0498	.0635	.1040
M	.0134	.017	.1251
N	.1559	.2271	.1358
O	.0979	.1750	.2136
Q1	-.0439	-.0219	-.0689
Q2	.0685	.0375	.1071
Q3	.0744	.0558	-.0550
Q4	.1906	.2449*	.2539*

V tabeli 4 so prikazane korelacije med izvornimi potezami in starostjo pri večjem vzorcu 95 odraslih oseb v starostnem razponu od 17 do 69 let. Prva kolona prikazuje normalne korelacije med obema spremenljivkama, druga in tretja kolona pa rezultate, pri katerih so bile osebe grupirane glede na starost v štiri skupine (do 25, od 26 do 35, od 36 do 45 in nad 45 let) in v dve skupini (do 35 in nad 35 let). Tako grupirani podatki nam omogočajo dodatne obdelave z multivariantnimi metodami, kot je npr. diskriminantna analiza.

S starostjo očitno upadajo dominantnost (E), moč jaza (C), narašča pa ergična napetost (frustriranost, Q4). To se ujema s podatki v raziskavi Kolmačičeve (Kolmačič, 1990; glej tabelo 3), kar pa je razumljivo, saj so njeni podatki tudi zajeti v teh rezultatih. Ponovno vidimo, da znaki emocionalne labilnosti s starostjo prej naraščajo kot upadajo, kar ni v skladu z drugimi podatki iz strokovne literature (o tem glej tudi Musek, 1989).

Podatke o vplivu starosti na osebnostne poteze nam nazorno posredujejo tudi primerjave skupin srednješolcev, študentov in odraslih med 25 in 40 letom starosti. Te podatke nam kaže tabela 5 (srednje vrednosti za izvorne poteze pri treh skupinah) in ustrezn diagram na sliki 3.

Tabela 5.

Primerjava izvornih potez pri treh skupinah: srednješolci, študenti in odrasli med 25 in 40 let (Musek, 1990).

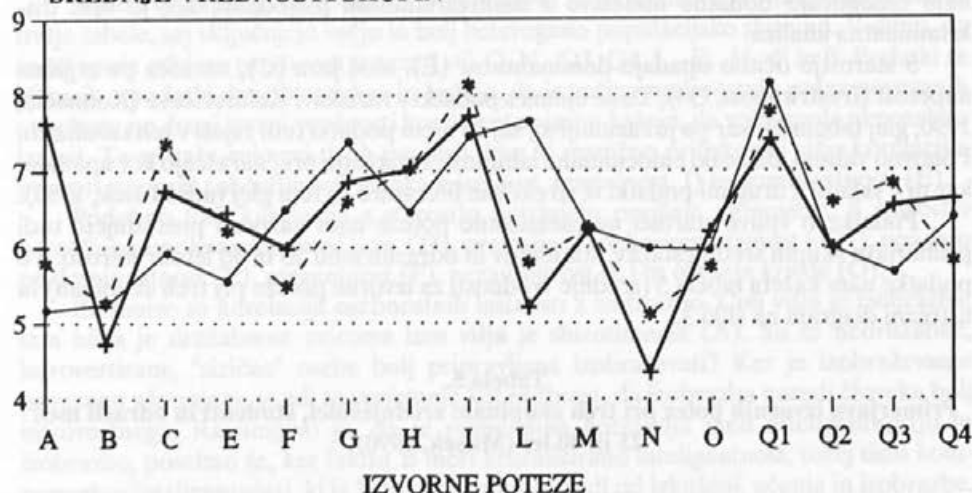
	SREDNJI (N = 124)	ŠTUDENTI (N = 53)	ODRASLI (N = 95)
A	5.27	7.60	5.66
B	5.29	4.85	5.38
C	5.92	6.85	7.33
E	5.66	6.43	6.15
F	6.56	6.02	5.46
G	7.37	6.87	6.52
H	6.51	7.13	7.03
I	7.45	7.75	8.24
L	7.62	5.36	5.68
M	6.17	6.25	6.34
N	6.00	4.43	5.05
O	5.94	6.19	5.71
Q1	8.16	7.55	7.87
Q2	6.03	5.87	6.57
Q3	5.67	6.60	6.93
Q4	6.51	6.66	5.80

Rezultati seveda ne odražajo samo golih starostnih trendov, ampak so v prvi vrsti odraz življenjske situacije vseh treh skupin. Trend naraščanja s starostjo je opaziti pri potezah C, I in Q3 (pri teh je najbolj izrazit), upadanja pa pri potezah A, F, G, L, N in Q4. Zdaj se tudi pri naših raziskavah potrjujejo ugotovitve, da s starostjo narašča introvertnost in upada emocionalna labilnost (seveda gre le za trend, ki je daleč od stoodstotne zakonitosti). Zanimive so nekatere razlike med srednješolci in študenti: videti je, kot da pri študentih nekoliko raste ekstravertna, družabna usmerjenost (A in

H), z izjemo surgentnosti (F), dvigne se moč jaza (C) in okrepi se podoba o sebi (Q3), zmanjša pa se moč nadjaza (G) in močno upade nezaupljivost (L).

PRIMERJAVA TREH STAROSTNIH SKUPIN

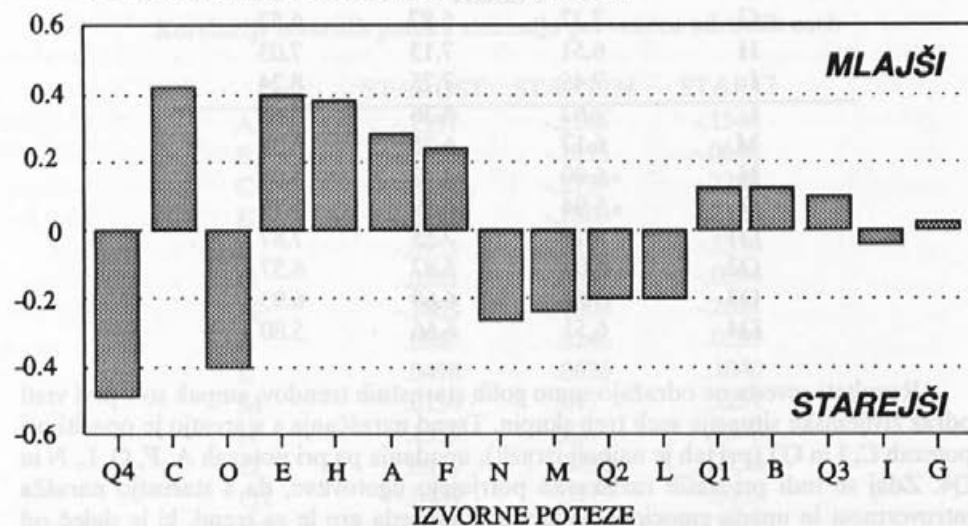
SREDNJE VREDNOSTI SKUPIN

Slika 2. Razlike v osebnostnih potezah med starostnimi skupinami.

KORELACIJE IZVORNIH POTEZ Z DISKRIMINATIVNO FUNKCIJO STAROSTI

VREDNOST DISKRIMINANTNE FUNKCIJE

Slika 3. Korelacije izvornih potez z diskriminantno funkcijo starosti.

Pregledno, predvsem pa natančnejšo podobo povezave izvornih potez s starostjo dobimo s pomočjo diskriminantnih analiz. Slika 3 nam npr. prikazuje korelacije izvornih potez z diskriminantno funkcijo starosti, z drugimi besedami, kaže nam, koliko posamezne izvorne poteze diskriminirajo med dvema starostnima skupinama (do 35 in nad 35 let). Slika nam kaže tako velikost kot smer korelacije. Vidimo, da se oboje kar dobro ujema z vrednostjo korelacij med starostjo in izvornimi potezami.

Najbolj reprezentativni so podatki za 431 oseb (Musek, 1991b), zato si oglejmo rezultate diskriminantnih analiz pri tem vzorcu. Analize so bile opravljene za spol, starost (pet skupin v razponu med 14 in 60 leti) in izobrazbo (4 skupine od najnižje do najvišje izobrazbe).

Diskriminantna analiza osebnostnih potez glede na spol kaže, da se osebnostne poteze v celoti vzeto izredno signifikantno razlikujejo glede na spol. Kanonična korelacija med spolom in nizom osebnostnih potez je 0.433, kar je pri tolikšnem številu respondentov seveda skrajno pomembno, hi kvadrat test celotnega vpliva spola na osebnostne lastnosti pa je pomemben na nivoju stotisočinke verjetnosti! Enosmerne analize variance vpliva spola na posamezne poteze (tabela 6) kažejo, da spol pomembno vpliva na poteze I, C, O, N, Q3, Q4, L, E, Q1, H, F in B. Tak je približno tudi vrstni red korelacij posameznih potez z ekstrahirano diskriminantno funkcijo (tabela 7).

Čeprav včasih kar sramežljivo omenjamo osebnostne razlike med spoloma, nam vse pomembnejše osebnostne preskušnje zgovorno potrjujejo, da je spol morda najpomembnejši izvor medosebnih razlik. Seveda ostaja pri tem veliko vprašanje, ali so te razlike posledica genuinih bioloških razlik med spoloma, ali pa bolj posledica priučnih in internaliziranih vedenj in značilnosti spolne vloge, sheme ter identitete. Prav Cattellov vprašalnik nam lahko pomaga odgovoriti na to vprašanje, ker je za posamezne izvorne poteze dokaj dobro raziskano, v kolikšni meri so pogojene z genetskimi dejavniki in koliko z vplivi okolja. Med izvornimi potezami so prav vse seveda odvisne od obeh vrst dejavnikov, vendar so relativni deleži obeh izvorov variance različni. Med sorazmerno miljejsko odvisnimi so npr. poteze I, Q1, G, L in deloma tudi E, medtem ko so npr. H, A, Q4, C in zlasti B zelo močno odvisne od dednih faktorjev. Prav zelo je verjetno, da so osebnostne razlike med spoloma po eni strani oprte na biološko različnost; zdi se, da se ta vir razlik pokaže zlasti v večji emocionalnosti žensk (kar pa je lahko tudi glavni razlog, da se pri ženskah pojavljajo nekoliko višje vrednosti anksioznosti in nevroticizma); po drugi strani je enako verjetno, da k nekaterim drugim tipičnim značilnostim "ženskosti" prispevajo precej tudi izkušnje in vzgoja kot pomemben vir oblikovanja spolne vloge (to bi veljalo npr. posebno za razlike v "femininosti", torej mehki miselnosti in občutljivosti, v socialno altruistični naravnosti - G, v stališčih - Q1 in morda tudi za del razlik v dominantnosti - E). Posreden dokaz za to je npr. dejstvo, da kažejo ženske pri naših vzorcih bolj liberalna prepričanja, medtem ko so npr. v ZDA bolj konservativne. To je lahko posledica razlike med obema kulturama, dodatno pa morda še posebej posledica dejstva, da so naši vzorci relativno asimetrični glede na izobrazbo, intelektualni nivo in morda tudi socioekonomski status (nekoliko nad povprečjem naše populacije v celoti). Oboje pa seveda govori, da vsaj na razlike v potezi Q1 okolje bolj vpliva kot drugi faktorji.

Tabela 6. Vpliv spola na posamezne poteze: rezultati enosmernih analiz variance.

Potezc	Wilks' Lambda	F	Pomembnost
A	.99780	.9461	.3313
B	.99076	3.999	.0462
C	.95039	22.40	.0000
E	.98704	5.635	.0180
F	.99049	4.118	.0430
G	.99148	3.686	.0555
H	.98898	4.781	.0293
I	.93430	30.17	.0000
L	.98412	6.923	.0088
M	.99177	3.560	.0599
N	.97661	10.28	.0014
O	.97286	11.97	.0006
Q1	.98855	4.970	.0263
Q2	1.00000	.5603E-03	.9811
Q3	.97862	9.373	.0023
Q4	.98093	8.341	.0041

Tabela 7. Vrednosti diskriminantne funkcije spola glede na izvirne poteze.

Poteze	diskriminantna funkcija
I	.55265
C	-.47616
O	.34806
N	.32254
Q3	-.30805
Q4	.29060
L	.26474
E	-.23885
Q1	.22432
H	-.22002
G	.19319
M	.18984
A	-.09787
Q2	-.00238

Analize nam jasno kažejo tudi vpliv starosti na osebnostne poteze (tabeli 8 in 9). Oglejmo si najprej, kaj pokaže prva diskriminantna funkcija, ki je očitno premočrtna funkcija starosti. Centroidi skupin so pri tej funkciji namreč graduirani linearno s starostjo od najmlajše skupine do najstarejše (spodnji del tabele 9). To je pomembno, kajti na ta način lahko dokaj natančno ločimo tiste razlike med starostnimi skupinami, ki so posledica same starosti, od razlik, ki niso neposredne funkcije starosti. S "čisto"

starostjo v splošnem upadajo nezaupljivost (L), radikalizem (Q1), dominantnost (E), surgentnost (F), občutja krivde (O) in nagona napetost (Q4). Narašča pa zlasti čut za odgovornost in samokontrola (Q3), v manjši meri pa tudi postajamo bolj "mehko" naravnani (I). Ti podatki se dobro ujemajo z ugotovitvami v drugih raziskavah, od originalnih Cattellovih raziskav, tja do podatkov, ki so dobljeni z drugimi merskimi instrumenti. Bolj zgoščeno bi lahko dejali, da z leti postajamo bolj introvertni, tolerantni in stabilni ter manj ekspanzivni, agresivni in napeti.

Druga diskriminantna funkcija je zanimiva zato, ker ne diskriminira na osi čiste starosti (najmlajši - najstarejši), temveč ločuje predvsem skupino študentov od skupine najstarejših oseb. Prvi se od drugih razlikujejo predvsem po večji dominantnosti (E), surgentnosti (F) in emocionalni stabilnosti (C) ter manjši sofisticiranosti (N), občutljivosti (I) in napetosti (Q4).

Zanimivi sta tudi obe preostali diskriminantni funkciji. Tretja ločuje obe najstarejši skupini, z njo pa so najbolj nasičene poteze L, B, -H, -G in -N. Četrta funkcija pa ločuje najstarejšo skupino od vseh ostalih (najbolj od tretje skupine, oseb okoli tridesetega leta) in nasiča poteze -C, G, O in M. Pri najstarejših se, kot je videti (in pričakovati), jasno izrazijo višje vrednosti moči nadjaza, poveča pa se spet emocionalna labilnost.

Tabela 8. Enosmerne analize variance osebnostnih potez glede na starost.

Poteze	Wilks' Lambda	F	Pomembnost
A	.99388	.5697	.6848
B	.98023	1.866	.1158
C	.97330	2.537	.0398
E	.94692	5.186	.0004
F	.95915	3.940	.0038
G	.98645	1.271	.2809
H	.99051	.8866	.4720
I	.96862	2.997	.0187
L	.94815	5.059	.0006
M	.98765	1.156	.3298
N	.97042	2.820	.0250
O	.97287	2.579	.0371
Q1	.95152	4.713	.0010
Q2	.99062	.8763	.4782
Q3	.85272	15.98	.0000
Q4	.97355	2.513	.0414

Tabela 9. Vrednost diskriminantnih funkcij starosti pri osebnostnih potezah.

POTEZE	Diskriminantne funkcije			
	1	2	3	4
Q3	-.76098*	.26487	.04925	.21635
L	.39616*	-.12947	.36629	.25283
Q1	.39563*	-.22284	-.00517	-.25785
N	.01667	-.49800*	-.24635	-.08679
E	.35128	.42209*	-.17291	-.06680
F	.28122	.41377*	-.16285	-.07923
I	-.25352	-.31571*	.23413	.14527
Q4	.22332	-.30963*	.17300	.23431
A	.02562	.23126*	.04032	-.05959
H	.09792	.06269	-.34443*	-.04438
B	.13125	-.28347	.31796*	-.24634
Q2	.15766	-.00533	.21199*	-.00227
C	-.12301	.40196	.06715	-.54536*
G	-.13381	.01691	-.25717	.53268*
O	.25749	-.18566	.22802	.37688*
M	.16520	-.13036	.08941	.37305*

Skupinski centroidi

Skupine	FUNK 1	FUNK 2	FUNK 3	FUNK 4
1	.68441	-.17140	-.00438	.00812
2	.03659	.70489	-.00870	.07508
3	-.41171	-.04289	-.17180	-.16247
4	-.50137	-.15503	.45277	.03683
5	-.76885	-.41205	-.44971	.40611

Tudi izobrazba je povezana z osebnostnimi potezami, kar posredno dokazuje, da so le-te pomembno odvisne tudi od okolja (tabeli 10 in 11). Pomembna je zlasti prva diskriminantna funkcija (tabela 11), ki je nekako "čista" funkcija izobrazbe. Kot smo že omenjali, so pri bolj izobraženih višje vrednosti inteligentnosti (B), socialne smelosti (H) in radikalizma oziroma liberalne usmerjenosti. To je tudi povsem razumljivo. Če inteligentnost ne bi bila povezana z izobrazbo, bi živeli v narobe svetu. Za manj izobražene je morda tudi razumljivo, da bodo v družbi pogosteje plašni in v zadregi (nižji H faktor). Znano je tudi, da liberalnost (Q1) korelira z intelektualnim nivojem in izobraženostjo. Pač pa je pri manj izobraženih opaziti višje vrednosti glede "tople", prijazne družabnosti (A), občutij krivde (O) in moči nadjaza (G). Ponovno se lahko vprašamo, kaj je pri teh zvezah vzrok in kaj posledica. So bolj izobraženi manj "afektni" zato, ker jih je izobrazba naredila bolj introvertne ali pa se "sizične", introvertne osebe bolj vneto izobražujejo. Reči moram, da se mi zdita obe razlagi razumni, čeprav bolj verjamem v drugo.

Večja moralna konformnost - torej močan nadjaz - in večja občutja krivde sodijo nekako po logiki skupaj in najbrž ni presenetljivo, da so nekoliko višji pri manj izobraženih osebah. Več izobrazbe nudi tudi več manevrskega prostora za svobodnejše

tolmačenje in izbiro moralnih načel, ni pa izključeno, da je pri nekaterih izobražencih tudi kar preveč moralne ohlapnosti.

Tabela 10. Rezultati enosmernih analiz variance osebnostnih potez glede na izobrazbo.

Poteze	Wilks' Lambda	F	Pomembnost
A	.89226	5.192	.0020
B	.92053	3.712	.0133
C	.99443	.2407	.8678
E	.98972	.4467	.7200
F	.95221	2.158	.0961
G	.93608	2.936	.0359
H	.96542	1.540	.2073
I	.98379	.7083	.5487
L	.99449	.2381	.8696
M	.94749	2.383	.0724
N	.96019	1.783	.1536
O	.93535	2.972	.0342
Q1	.96637	1.496	.2186
Q2	.96265	1.668	.1771
Q3	.97497	1.104	.3501
Q4	.99208	.3432	.7941

Tabela 11. Vrednost diskriminantnih funkcij izobrazbe pri osebnostnih potezah.

POTEZE	Diskriminantne funkcije		
	1	2	3
A	.45291*	.26005	.08454
B	-.39639*	-.02236	.12347
O	.35350*	-.08521	-.06142
G	.33149*	.21405	-.22391
H	-.24035*	-.11338	-.23124
Q3	.19594*	.19034	-.03882
C	-.09916*	-.03220	.04734
F	.21732	-.41464*	-.20646
Q2	-.19515	.36283*	-.13899
I	.00306	.35516*	-.04156
E	-.04967	.26267*	.04142
Q1	-.18322	-.05593	-.56357*
M	-.20160	.40175	.49318*
N	.24188	-.10639	.40092*
Q4	-.01681	-.18671	.25495*
L	-.08604	.05746	-.14597*

Skupinski centroidi

Skupine	FUNK 1	FUNK 2	FUNK 3
1	.61560	.03001	-.15558
2	-.06379	-.32835	.26831
3	-.35558	.93440	.25578
4	-1.54771	-.09200	-.26201

ZAKLJUČKI

Podatke obsežnih raziskovanj osebnostne strukture s pomočjo vprašalnika 16PF, ki so bila izvršena pri nas, lahko strnemo v nekaj ugotovitev.

1. Raziskovanja izvornih potez osebnosti so poleg rezultatov nekaterih drugih osebnostnih preskusov (zlasti Eysenckovega vprašalnika osebnosti, Freiburškega vprašalnika osebnosti, Osebnostno interesnega testa, Minnesotskega multifazičnega vprašalnika osebnosti in Kalifornijskega vprašalnika osebnosti) odkrila največ podatkov o osebnostni strukturi slovenske populacije in njenih subpopulacij.

2. Strukturne raziskave izvornih potez osebnosti, ki jih meri Cattellov 16PF, so bile izvedene večkrat in so pokazale v glavnem podobne rezultate. Navadno je bilo izločenih okrog pet faktorskih dimenzij, ki pojasnjujejo med 60 in 70 odstotki variance. Ti faktorji se v nekaterih pogledih ujemajo s psihološko vsebino sekundarnih osebnostnih faktorjev, pa tudi s temeljnimi dimenzijami osebnosti po Eysencku in t.i. "robustnimi" faktorji osebnosti. Razlike med posameznimi analizami je mogoče pripisati razlikam med vzorci preskušancev, medtem ko so razlike med našimi in tujimi rezultati tudi posledica kulturnih razlik.

3. Izvorne osebnostne poteze kažejo znatno odvisnost v odnosu do spola, do starosti in v nekaj manjši meri tudi do izobrazbe. Pač pa so praktično neodvisne od inteligentnosti. Razlike med spoloma, ki smo jih dobili v naših raziskavah, se zelo ujemajo s podobnimi razlikami, ki jih navajajo v literaturi drugod. Te razlike v glavnem kažejo na večjo emocionalnost, mehko miselnost, socialni konformizem in altruizem pri ženskah in na večjo dominantnost, agresivnost ter socialno hrabrost pri moških. Glede starosti je opaziti naraščanje odgovornosti in samokontrole ter upadanje ekstravertnosti, nezaupanja, občutij krivde in motivacijske napetosti z leti, medtem ko se glede izobrazbe pojavljajo razlike predvsem pri inteligentnosti, družabnosti, liberalnosti, moralni konformnosti in občutjih krivde.

LITERATURA

- Bezek, I. & Pogačnik, V. (1988). Pisna informacija.
- Burkelc, S. (1989). Stresna vrednost življenjskih odločitev v povezavi z različnimi osebnostnimi kategorijami. Diplomsko naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Digman, J.M. & Inouye, J. (1986). Further specification of the five robust factors of personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 116-123.
- Hrovat, I. & Vinkler, B. (1982). Mesto kontrole ojačenja v odnosu z osebnostnimi dimenzijami in vrednostno orientacijo. Diplomsko naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- John, O.P. (1990). The "big five" factor taxonomy: Dimensions of personality in the natural language and in questionnaires. In L.A. Pervin (Ed.). *Handbook of personality. Theory and research*. New York/London, The Guilford Press. 66-100.

- Kolmačič, L. (1990). Osebnostne poteze, vrednote in samopodoba skupine ljudi, ki uporabljajo tehniko intenziva razsvetljenja kot tehniko samouresničenja. Diplomski naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Korošak, A. (1987). Razlike v osebnostnih lastnostih pri adolescentih glede na demografske in socioekonomske dejavnike. Diplomski naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Lamovec, T. (1980). Eksperimentalni priročnik iz psihologije motivacije, emocij, osebnosti in učenja. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Musek, J. (1989). O osebnostnem profilu Slovencev. *Anthropos*, 1-2, 270-286.
- Musek, J. (1990). Neobjavljeno raziskovalno gradivo. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Musek, J. (1991). Ocenjevanje in presojanje osebnostnih lastnosti. II. del: implicitna teorija osebnosti. *Anthropos*, 6, 7-19.
- Musek, J. (1991). Neobjavljeno raziskovalno gradivo. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Pogačnik, V. (1986). 16PF - Priročnik. Kranj, interna publikacija.
- Potočnik, A. (1983). Kongruentnost Strelaujevega vprašalnika temperamenta z Eysenckovim osebnostnim vprašalnikom in Cattellovim vprašalnikom 16. osebnostnih faktorjev. Diplomski naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Varga, S. (1985). Razlike v pojmovanju jaza ter v nekaterih osebnostnih potezah med skupino družbeno stigmatiziranih ter nestigmatiziranih mladostnikov. Diplomski naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Zupančič, N. (1990). Osebnostne poteze kot podlaga za uspešno soočanje s kritičnimi situacijami. Diplomski naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Priloga 1

Matrika korelacij med 16 izvornimi potezami (Musek, 1991)

poteze	a	b	c	e	f	g	h	i	l	m	n	o	q1	q2	q3	q4
a	1.00	-.04	.16	.14	.19	-.07	.25	.03	-.08	.02	-.20	.05	-.06	-.20	-.02	.04
b	-.04	1.00	.09	.03	.02	-.13	.07	.08	.06	.11	.03	-.04	.09	.07	-.09	-.01
c	.16	.09	1.00	.15	.13	-.14	.29	.04	-.26	.01	-.31	-.43	.05	-.11	.18	-.36
e	.14	.03	.15	1.00	.13	-.37	.28	-.12	-.06	.11	-.14	-.06	.17	.17	-.23	-.08
f	.19	.02	.13	.13	1.00	-.08	.33	-.13	.06	-.06	-.08	-.15	.13	-.38	-.02	-.11
g	-.07	-.13	-.14	-.37	-.08	1.00	-.16	.04	.09	-.12	.05	.11	-.22	-.16	.30	.04
h	.25	.07	.29	.28	.33	-.16	1.00	.07	-.07	.05	-.23	-.26	.16	-.08	.02	-.38
i	.03	.08	.04	-.12	-.13	.04	.07	1.00	-.09	.22	-.12	.02	.08	.08	.09	-.04
l	-.08	.06	-.26	-.06	.06	.09	-.07	-.09	1.00	-.05	.26	.11	.13	-.03	-.18	.18
m	.02	.11	.01	.11	-.06	-.12	.05	.22	-.05	1.00	.08	.06	.12	.17	-.16	.05
n	-.20	.03	-.31	-.14	-.08	.05	-.23	-.12	.26	.08	1.00	.13	-.03	-.01	-.13	.23
o	.05	-.04	-.43	-.06	-.15	.11	-.26	.02	.11	.06	.13	1.00	.01	.21	-.19	.46
q1	-.06	.09	.05	.17	.13	-.22	.16	.08	.13	.12	-.03	.01	1.00	.01	-.16	-.01
q2	-.20	.07	-.11	.17	-.38	-.16	-.08	.08	-.03	.17	-.01	.21	.01	1.00	-.24	.09
q3	-.02	-.09	.18	-.23	-.02	.30	.02	.09	-.18	-.16	-.13	-.19	-.16	-.24	1.00	-.29
q4	.04	-.01	-.36	-.08	-.11	.04	-.38	-.04	.18	.05	.23	.46	-.01	.09	-.29	1.00

Anksioznost, emocionalne poteze osebnosti in soočanje s stresom

KATARINA KOMPAN, KATJA BILBAN, JANEK MUSEK

POVZETEK

Obrambno delovanje in obvladovanje stresa se pogosto povezuje z emocionalnim delovanjem in osebnostno strukturo posameznika. Namen prezentirane raziskave je proučiti odnose med naslednjimi skupinami spremenljivk: emocionalno utemeljenimi osebnostnimi potezami (merili smo jih s testom Profil indeks emocij, Plutchik & Kellerman, 1974), stanjsko in potezno anksioznostjo (STAI X1 in STAI X2; Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1970), izpolnjenostjo življenjskih ciljev (Test življenjskih ciljev, Crumbaugh & Maholick, 1969) in načini premagovanja (obvladovanja) stresa (Načini obvladovanja stresa, Folkman & Lazarus, 1988). Prav tako smo želeli tudi ugotoviti, koliko se te spremenljivke povezujejo s stopnjo in smerjo šolanja. Vse spremenljivke so bile izmerjene z ustreznimi psihološkimi preskusi pri 100 moških osebah (srednješolcih in študentih). S pomočjo multivariantnih analiz smo ugotovili strukturo posameznih skupin spremenljivk in odvisnost merjenih spremenljivk od stopnje in vrste šolanja.

ABSTRACT

ANXIETY, EMOTIONAL TRAITS AND WAYS OF COPING

Psychological mechanisms of defense and coping processes are very often brought into relationship with emotional functioning and personality structure of the individual. The aim of the study reported in the present paper was the analysis of the connections between the following groups of variables: emotionally based personality traits (measured by Emotion Profile Index, Plutchik & Kellerman 1974), state- and trait- anxiety (STAI-X1 and STAI-X2; Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1970), the fulfilment of life goals (Purpose in Life Test, Crumbaugh & Maholick, 1969), and coping strategies (Ways of coping Questionnaire, Folkman & Lazarus, 1988). The examination of the relationship between these variables and the different levels and directions of education was also performed. All variables entered into study were applied to the sample of 100 male subjects. The structure of the interrelationships between variables was established by means of different multivariate methods and the influence of the level and degree of education on all variables was examined.

UVOD

V zadnjih desetletjih stalno narašča število psiholoških raziskav, ki obravnavajo psihični stres in dejavnike, ki so v zvezi z njim. Pojavilo se je več teoretskih modelov in koncepcij, ki razlagajo obnašanje človeka v stresni situaciji. Med najbolj znanimi in izdelanimi razlagami je model Folkmanove in Lazarusa (Folkman, 1984; Folkman & Lazarus, 1985, 1986; Folkman, Lazarus, Dunkel-Schetter, DeLongis & Gruen, 1986; Lazarus & Folkman, 1984), ki v bistvu pomeni nadaljevanje zdaj že skoraj klasičnega Lazarusovega modela soočanja s stresom (Lazarus, 1966, 1968, 1981). Med glavnimi problemi, ki jih ta model poraja, so vprašanja, ki zadevajo razlike v načinih soočanja s stresom. Že Freud je opozarjal, da se pri odzivanju na frustracije, konflikte in stresne situacije pojavljajo različni obrambni mehanizmi. Ti mehanizmi se pogosto kažejo kot relativno trajni in značilni tako za specifične situacije, kot tudi za posameznike. Pojem načina soočanja s stresom zajema sicer širše vidike dejavnosti, kot so obrambni mehanizmi, vendar se nedvomno povezuje tudi z njimi. Folkmanova in Lazarus sta po daljših analizah ugotovila več pomembnih in med seboj relativno neodvisnih načinov soočanja, ki so značilni za spoprijemanje z glavnimi stresorji, s katerimi se ljudje srečujejo v svojem življenju. Te načine lahko razvrstimo glede na to, ali so pretežno usmerjeni k problemu, ali pa k emocionalni razbremenitvi. Izdelala sta tudi ustrezni merski instrument za določanje načinov soočanja s stresom (Folkman & Lazarus, 1988), ki zajema osem lestvic.

Sorazmerno malo pa so raziskani odnosi načinov soočanja z drugimi vidiki osebnostnega delovanja. To velja tudi za tiste osebnostne procese in značilnosti, ki jih že tradicionalno najbolj povezujemo z odzivanjem na strese in konflikte. To so zlasti emocionalne značilnosti. V odnosu do načinov soočanja se zdi posebno relevanten Plutchikov model osebnostne strukture, ki temelji na znani avtorjevi teoriji emocij (Plutchik, 1958, 1962), poleg tega pa se teoretsko navezuje na posameznikovo obrambno delovanje. Model obsega osem osebnostnih dimenzij, ki jih meri znani preskus Profil indeks emocij (PIE; Plutchik & Kellerman, 1974). Drugo pomembno osebnostno področje, ki je povezano z emocijami, je področje anksioznosti, bodisi da gre za potezno bodisi za stanjsko anksioznost (Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1970).

S to raziskavo smo želeli natančneje osvetliti prav širše osebnostno in emocionalno ozadje načinov soočanja s stresom. Zasnovali smo jo kot multivariantno raziskavo, ki naj bi pokazala povezave načinov soočanja z osebnostnimi potezami, anksioznostjo in življenjsko usmerjenostjo (življenjskimi cilji). Obenem smo želeli natančneje raziskati tudi samo strukturo odnosov med spremenljivkami posameznih področij (načinov soočanja in osebnostnih potez).

METODA

V raziskavi je sodelovalo 100 preizkušancev moškega spola (50 študentov različnih smeri študija in 50 srednješolcev).

Uporabljeni so bili različni preizkusi (vprašalniki in lestvice), ki merijo (1) stanjsko anksioznost in (2) potezno anksioznost (STAI X-1 in STAI X-2, Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1970), (3) eksistenčno praznino (Lestvica življenjskih ciljev, Crumbaugh & Maholick, 1969), (4) osebnostne poteze (Plutchikov Profil Indeks Emocij - PIE, Plutchik & Kellerman, 1974) ter (5) načine soočanja s stresom (Ways of Coping, Folkman & Lazarus, 1988).

Med uporabljenimi preskusi sta dva, ki merita več posameznih značilnosti. Plutchikov Profil Indeks Emocij zajema osem osebnostnih lastnosti, ki temeljijo na emocionalnem doživljanju in vedenju: **reprodukcijo** (družabnost, veselje, vedrina, pristrčnost, prijateljstvo, pomanjkanje vztrajnosti), **inkorporacijo** (sprejemanje, zaupljivost, odvisnost, tudi lahkovernost in poslušnost), **nekontroliranost** (impulzivnost, eksperimentiranje, uživanje v novih izkušnjah, avanturizem, želja po aktivnosti in spremembah, podajanje v negotovost), **samozaščito** (opreznost, previdnost, pazljivost, nagibanje k tesnobi, zaskrbljenost; občutljivost na mnenje drugih), **deprivacijo** (depresivnost, nezadovoljstvo, občutja prikrajšanosti, odrinjenosti; pesimizem, bojazen pred izgubo; obupanost, občutja krivde, v skrajnem primeru popolna apatija ali suicidalnost), **opozicionalnost** (negativizem, trma, zlovoljnost, hiperkritičnost, sarkazem; kritiziranje in zavračanje drugih; odločno, a "neprijetno" vedenje), **eksploracijo** (radovednost, organiziranost, samodisciplina, načrtnost, natančnost, vestnost, ambicioznost, delavnost) in **agresivnost** (prepirljivost, napadalnost, upornišvo; brez "dlake na jeziku", včasih destruktivnost; jezno in ogorčeno nastopanje). Poleg tega vsebuje PIE tudi posebno kontrolno lestvico "pristranosti" (Bias - lestvico), ki daje informacije o prisotnosti težnje po odobravanju in s tem posredno meri iskrenost odgovorov (dajanje socialno zaželenih odgovorov).

Preskus načinov soočanja s stresom Folkmanove in Lazarusa pa vključuje osem lestvic, ki merijo posamezne temeljne načine obvladanja stresne situacije: **obvladanje s konfrontiranjem** (agresivno prizadevanje, da bi spremenili situacijo; deloma kaže tudi na sovražnost in tveganje), **distanciranje** (poskusi kognitivnega odmikanja od situacije ter minimiziranje pomena situacije), **samokontrola** (prizadevanja po regulaciji in nadziranju čustev, občutij in obnašanja), **iskanje socialne opore** (prizadevanje, da se pridobi čimveč informacijske, osebne in čustvene podpore), **sprejemanje odgovornosti** (priznavanje lastne vpletenosti in lastne vloge pri problemu ter hkratno poskušanje, da se stvari uredijo), **beg in izogibanje** (prisotnost prizadevanja, da se umakne iz problemske situacije ali zbeži, in to bodisi na domišljjskem bodisi na stvarno vedenjskem nivoju), **načrtno reševanje problema** (zavestni napor, da se reši problem in spremeni situacija, povezani z analitičnim pristopom in razmišljanjem) in **pozitivna ponovna ocena** (prizadevanje, da bi v problemu našli pozitivni smisel, povezan z osebnostno rastjo; lahko je vključena tudi religiozna razsežnost).

Raziskava je bila načrtovana kot multivariantni eksperiment. Preizkušanci so skupinsko izpolnili vprašalnike in lestvice (po zgoraj navedenem vrstnem redu). Podatki za posamezne spremenljivke so bili nato korelirani, na osnovi dobljenih korelacij pa so bile izvršene multivariantne analize.

REZULTATI IN DISKUSIJA

Soodvisnost med spremenljivkami

Pregled korelacij med merjenimi spremenljivkami kaže nekaj zanimivosti (tabela 1). Med posameznimi osebnostnimi potezami na PIE najdemo nekaj razmeroma visokih povezav in videti je, da so nekatere izmed teh potez - vsaj kar zadeva naš vzorec - dokaj sorodne. Korelacija med reprodukcijo in inkorporacijo sicer ni presenetljiva in nepričakovana, vendar je presenetljivo visoka: 0.85! To z drugimi besedami pomeni, da merita obe lestvici - vsaj kar zadeva pričujoči vzorec oseb - praktično enako lastnost. Manj presenečata visoki korelaciji kontrolne lestvice z agresivnostjo (-0.83) in inkor-

poracijo (0.71). Pomembnih korelacij s kontrolno lestvico nimata samo lestvici opozicionalnosti in eksploracije; odgovori na Plutchikovem testu so torej precej občutljivi glede na socialno zaželenost. Tudi drugi podatki kažejo na povezave med posameznimi osebnostnimi lestvicami, kar daje slutiti dokaj jasno in polarizirano notranjo strukturo Plutchikovega "osebnostnega prostora". Ta struktura nam bo postala bolj jasna v luči multivariatnih analiz. Že na pogled pa vidimo, da na eni strani izstopata kot nekakšna gruča potezi reprodukcije in inkorporacije (pridružuje se jima tudi težnja po odobravanju); ta gruča pa je v negativni korelaciji s samozaščito, deprivacijo, eksploracijo in agresivnostjo.

Po drugi strani najdemo znotraj načinov obvladanja stresa le zmerne korelacije. To bi morali tudi pričakovati, saj so posamezne lestvice preskusa Folkmanove in Lazarusa faktorsko validirane in relativno neodvisne med seboj. Kljub temu je tudi med njimi nekaj pomembnih povezav (tudi takšne, ki presegajo vrednosti 0.30), tako da je dovolj razloga za podrobnejšo strukturno analizo.

Pač pa so v glavnem nepomembne in kvečjemu zmerno pomembne korelacije med osebnostnimi potezami in načini obvladanja. Zato so tiste, ki se vendarle pojavljajo, zdijo toliko bolj zanimive. Reprodukcijska rahlo korelira z obvladanjem s konfrontacijo (0.20), kar se do neke mere ujema z aktivnostjo in sploh z ekstravertnim slogom oseb, ki imajo visoke vrednosti reprodukcije. Korelacija pa ni visoka; verjetno zato, ker je prijaznim in sociabilnim reproduktivnim osebam pogodu le tisti vidik konfrontiranja, ki ne vodi v agresivnost ali celo sovražnost. Morda pa je tudi res, da lahko v stresni situaciji postanejo sicer prijazne reproduktivne osebe agresivne in celo sovražne.

Tabela 1.

Korelacije med spremenljivkami, uporabljenimi v raziskavi.*

spremen-	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p	st	st
ljivke	sola	lrep	link	lnck	lsam	lde	lop	leks	lagr	lbia	aix1	aix2
sola	1.00	.09	.11	-.10	-.36	.05	.42	-.02	-.13	.07	.18	.14
plrep	.09	1.00	.85	.28	-.49	-.54	-.11	-.49	-.50	.59	.15	.02
plink	.11	.85	1.00	.18	-.36	-.54	-.08	-.44	-.62	.71	.20	.05
plnck	-.10	.28	.18	1.00	-.23	-.59	-.27	-.15	-.07	.27	.05	-.17
plsam	-.36	-.49	-.36	-.23	1.00	.04	-.49	.18	.33	-.31	-.13	-.04
pldep	.05	-.54	-.54	-.59	.04	1.00	.00	.23	.36	-.52	-.04	-.00
plopo	.42	-.11	-.08	-.27	-.49	.00	1.00	.24	-.15	.00	-.02	.21
pleks	-.02	-.49	-.44	-.15	.18	.23	.24	1.00	-.33	.01	-.07	.07
plagr	-.13	-.50	-.62	-.07	.33	.36	-.15	-.33	1.00	-.83	-.14	-.08
plbia	.07	.59	.71	.27	-.31	-.52	.00	.01	-.83	1.00	.12	.05
staix1	.18	.15	.20	.05	-.13	-.04	-.02	-.07	-.14	.12	1.00	.05
staix2	.14	.02	.05	-.17	-.04	-.00	.21	.07	-.08	.05	.05	1.00
tzc	.04	.08	-.01	-.07	.02	-.09	.10	.00	.08	-.16	-.01	.12
copkon	.06	.20	.13	.15	-.22	-.07	.01	-.19	-.02	.10	.03	.05
copdis	.08	.03	.02	.09	-.13	-.04	.05	.06	-.09	.05	.04	-.00
copsam	.20	.16	.10	-.10	-.09	-.07	.15	-.07	-.07	.10	.19	.13
copisk	.13	.10	.10	-.15	-.26	.18	.20	.09	-.20	.12	-.07	.02
copspr	.20	.14	.11	.03	.08	-.16	-.07	-.02	-.14	.19	.01	.07
copbeg	.17	-.04	-.03	-.12	-.12	.19	.21	.11	-.07	.00	.04	.08
copro	.06	.08	-.01	.21	-.15	-.21	.14	.12	-.11	.10	.29	.04
coppno	.16	.16	.21	-.06	-.24	-.04	.21	.01	-.19	.13	.09	.07

spremen-	co	co	co	co	co	co	co	co	co
ljivke	tzc	pkon	pdis	psam	pisk	pspr	pbeg	ppro	ppno
sola	.04	.06	.08	.20	.13	.20	.17	.06	.16
plrep	.08	.20	.03	.16	.10	.14	-.04	.08	.16
plink	-.01	.13	.02	.10	.10	.11	-.03	-.01	.21
plnek	-.07	.15	.09	-.10	-.15	.03	-.12	.21	-.06
plsam	.02	-.22	-.13	-.09	-.26	.08	-.12	-.15	-.24
pldep	-.09	-.07	-.04	-.07	.18	-.16	.19	-.21	-.04
plopo	.10	.01	.05	.15	.20	-.07	.21	.14	.21
pleks	.00	-.19	.06	-.07	.09	-.02	.11	.12	.01
plagr	.08	-.02	-.09	-.07	-.20	-.14	-.07	-.11	-.19
plbia	-.16	.10	.05	.10	.12	.19	.00	.10	.13
staix1	-.01	.03	.04	.19	-.07	.01	.04	.29	.09
staix2	.12	.05	-.00	.13	.02	.07	.08	.04	.07
tzc	1.00	.11	-.05	-.01	.16	-.04	.03	.01	.00
copkon	.11	1.00	.12	.15	.39	.04	.31	.19	.27
copdis	-.05	.12	1.00	.34	.28	.07	.14	.16	.33
copsam	-.01	.15	.34	1.00	.12	.12	.28	.30	.30
copisk	.16	.39	.28	.12	1.00	-.01	.39	-.11	.42
copspr	-.04	.04	.07	.12	-.01	1.00	-.16	.21	-.05
copbeg	.03	.31	.14	.28	.39	-.16	1.00	.14	.33
coppo	.01	.19	.16	.30	-.11	.21	.14	1.00	.03
coppno	.00	.27	.33	.30	.42	-.05	.33	.03	1.00

* Posamezne spremenljivke so označene s kraticami. Osebnostne poteze po Plutchiku so označene z začetnima črkama pl (plrep - reprodukcija, plink - inkorporacija, plnek - nekontroliranost, plsam - samozaščita, pldep - deprivacija, plopo - opozicionalnost, pleks - eksploracija, plagr - agresivnost, plbia - bias lestvica), načini soočanja pa z začetnimi črkami cop (copkon - konfrontacija, copdis - distanciranje, copsam - samokontrola, copisk - iskanje socialne opore, copspr - sprejemanje odgovornosti, copbeg - beg/izogibanje, coppo - načrtno reševanje problema, coppno - pozitivna ponovna ocena). Druge oznake pomenijo: sola - srednja šola oziroma fakulteta, staix1 - stanjska anksioznost, staix2 - potezna anksioznost, tzc - rezultat na Testu življenjskih ciljev.

Inkorporacija korelira s pozitivno ponovno oceno (0.21), kar bi se ujemalo z zaupljivostjo in sprejemanjem, temeljno držo inkorporativnih oseb v smislu "vse, kar me doleti, mora imeti nekaj dobrega v sebi". Nekontroliranost korelira z načrtnim reševanjem problemov (0.21). Ta podatek je malce zagoneten. Nekontroliranost je namreč visoka pri osebah, ki delujejo kompulzivno in avanturistično, ki silijo v dogodivščine, spremembe in nove izkušnje. Sklepali bi vsekakor, da jim običajno ni veliko do planiranja in smotrnega delovanja. Vendar je povsem možno, da za ravnanje v stresni situaciji obveljajo druge zakonitosti¹, kar so raziskovalci že ugotavljali. Rešitev naše uganke se morda skriva v dejstvu, da impulzivne osebe ne vzdržijo dolgo v neki situaciji, če pa gre za stresno in neprijetno, tedaj še toliko manj. V stresni situaciji se bodo zato hočeš nočeš lotile naporov, da bi situacijo spremenile - tudi z zavestnim načrtovanjem. Iz korelacij

1 V nekaterih primerih so že opažali "paradoksalnost" obnašanja v stresnih pogojih. Tedaj se npr. začno ekstravertne osebe obnašati bolj togo, introvertne pa bolj aktivno.

načinov obvladavanja s potezo nekontroliranosti vidimo, še nesignifikantno tendenco (0.15) k reagiranju s konfrontiranjem in tveganjem (kar se dobro "prilega" impulzivnosti), medtem ko iskanje socialne opore in s tem večanje občutka "zadolženosti" in odvisnosti impulzivnim osebam z visoko nekontroliranostjo ne ugaja (-0.15).

Razumljive se zdijo negativne korelacije samozaščite s konfrontiranjem (-0.22), iskanjem podpore (-0.26) in ponovnim pozitivnim ocenjevanjem (-0.24). Nasploh pri osebah z visoko samozaščito zbedejo negativne korelacije z načini obvladavanja stresa. Morda gre pri tej zadevi preprosto zato, da se samozaščitene osebe zaradi svoje opreznosti in skrbi za varnost že vnaprej ogibajo stresnih situacij in se nekako ne morejo dobro živeti v nobenega od navedenih načinov soočanja s stresom (razen morda za prevzemanje lastne odgovornosti). Še zlasti pa jim je odveč konfrontiranje (aktivnost in eventualna agresivnost je tuja njihovem osebnemu slogu), iskanje pomoči (pri tem jih odvrta skrbi, kaj bodo drugi mislili o njihovih težavah in nesposobnosti) in iskanje pozitivnega smisla stresne situacije (razumljivo, saj jo jemljejo kot nekaj, kar jih predvsem ogroža). Neustrašni posamezniki z nizko stopnjo bojazni in samozaščite pa bodo zato nasprotno aktivni v iskanju podpore, v konfrontiranju in tudi v iskanju pozitivnega smisla pri stresnem dogajanju.

Deprivacija (depresivnost) negativno korelira z načrtnim reševanjem (-0.21); deprivirane (depresivne) osebe pač ne vidijo dovolj možnosti, da bi z lastnim načrtovanjem reševale svoj položaj: raje se vdajajo tolažbi z begom v domišljijo (0.19) ter iščejo sočutja in pomoči (0.18). Opozicionalnost korelira z iskanjem opore (0.20), begom in izogibanjem (0.21) ter ponovno pozitivno oceno (0.21). To je prav zanimivo, kajti osebe z visoko stopnjo opozicionalnosti so kritične in celo negativistične v odnosu do drugih. No, v stresni situaciji se njihova pasivno agresivna drža izteka v beg, iskanje podpore in prizadevanje, da bi videli neprijetni položaj v pozitivni luči. Težnja po izogibanju in iskanje pozitivnega postaneta morda še bolj razumljivi reakciji, če upoštevamo, da so opozicionalne osebe med vsemi najbolj anksiozne (korelacija s potezno anksioznostjo je pomembna in znaša 0.21); to povečuje njihovo napetost v stresni situaciji in jih sili v bolj urgentne in emotivne, a zato dolgoročno verjetno manj uspešne odzive. Agresivnost je v negativnem odnosu do iskanja opore (-0.20); vprašamo se lahko, ali zato, ker je agresivne osebe ne iščejo, ali zato, ker jo take osebe teže dobijo. Nasploh je prav pri potezi agresivnosti največ negativnih korelacij glede na načine obvladavanja stresa. Zanimivo je tudi, da ni najti signifikantnih zvez med težjo po odobravanju in načini obvladavanja problemov (izjema je morda rahlo pozitivna korelacija kontrolne lestvice PIE s sprejemanjem odgovornosti, kar ne preseneča) - vendar pa je splošna tendenca teh korelacij pozitivna. Agresivnost torej korelira z načini obvladovanja v drugi smeri kot težnja po odobravanju; to je razumljivo, ker sta obe potezi močno negativno korelirani, je pa zanimivo, ker lahko zato sklepamo, da med načini obvladovanja, ki jih zajema lestvica Folkmanove in Lazarusa, ni izrazito nekonstruktivnih in agresivnih. Če ne bi bilo tako, bi morale biti določene korelacije z agresivnostjo pozitivne in s težnjo po odobravanju negativne. Videti je, da so zajeti načini obvladavanja stresa vrednostno dokaj "nevtralni".

Morda je bolj presenetljivo, da je tako malo bistvenih povezav med anksioznostjo ter drugimi spremenljivkami. Največje presenečenje je odsotnost pozitivne korelacije med obema komponentama anksioznosti, med stanjsko (STAI-X1) in potezno anksioznostjo (STAI-X2). Čeprav seveda ne gre zamenjevati anksioznega stanja s potezo anksioznosti, bi le pričakovali substancialno korelacijo nekje v rangu okrog 0.50, kot so tudi običajno ugotavljali v drugih raziskavah (Spielberger, ***). Razlog za to je morda v dejstvu, da je vzorec preizkušancev v raziskavi dokaj homogen, kar po vsej verjetnosti znižuje dobljene korelacije. Iz istega razloga so lahko tudi druge korelacije nižje, kot bi bile, če bi imeli opraviti z vzorcem, ki bi bil reprezentativen za splošno populacijo. Sicer

pa stanjska anksioznost nekoliko korelira z inkorporacijo (0.20), ter samokontrolo (0.19) in nekaj bolj z načrtnim reševanjem (0.29) pri načinih obvladanja. Verjetno je tako, da osebe, ki nagibajo k sprejemanju, zaupanju in odvisnosti (inkorporacija) na aktualne pritiske v nekoliko večji meri reagirajo z anksioznim stanjem; na drugi strani je tudi verjetno, da določena mera situacijske napetosti (ne prevelika) posameznika bolj mobilizira k samoobvladovanju (samokontrola) in k načrtnemu spoprijemanju s problemi (načrtno reševanje). Potezna anksioznost pa korelira z opozicionalnostjo (0.21), kar pravzaprav samo po sebi ni presenetljivo, saj bi pričakovali, da objekti, ki vzbujajo odpor in zavračanje (to je emocionalna osnova opozicionalnosti), delno povzročajo tudi bojazen. Morda je bolj presenetljivo dejstvo, da povezav z anksioznostjo nismo zasledili v nobenem drugem primeru. Tudi lestvica življenjskih ciljev ne korelira z nobeno od drugih spremenljivk.

Strukturne analize (faktorske in klasterske analize, MDS)

Vpogled v strukturo povezav med spremenljivkami posameznih področij (emocionalne poteze, načini soočanja) smo skušali dobiti s pomočjo multivariantnih analiz. Uporabljene so bile ustrezne faktorske analize, klasterske analize in metode multidimenzionalnega skaliranja.

Emocionalne poteze. Faktorska analiza Plutchikovih dimenzij je izločila štiri faktorske dimenzije, ki skupaj pojasnjujejo kar okrog 90 odstotkov celotne variance osmih lestvic PIE. To pomeni, da štiri izločene faktorske dimenzije praktično v celoti nadomestijo informacije, ki jih daje originalni merski instrument.

Tabela 2.

Faktorska struktura osebnostnih potez po Plutchiku.

spremenljivka	faktor1	faktor2	faktor3	faktor4
plrep	.832865	-.135012	.389544	.220305
plink	.921435	-.044944	.276314	.110956
plnek	.040264	-.001549	.094507	.959090
plsam	-.296322	.855717	-.196170	-.124165
pldep	-.491816	-.053208	-.008936	-.720029
plopo	-.060624	-.851476	-.264813	-.157033
pleks	-.174095	-.024200	-.955717	-.089637
plagr	-.820819	.154507	.506119	-.049810

Prvi faktor visoko nasiča lestvici inkorporacije in reprodukcije v pozitivni smeri in lestvico agresivnosti v negativni (glej tabelo 2). Pomembno negativno nasičenje je tudi pri lestvici deprivacije. Videti je, da ta faktorska dimenzija ločuje poteze, povezane s pozitivnimi emocijami (veselje, sprejemanje) od tistih, ki so povezane z negativnimi emocijami (jeza, žalost). Ta podatek se ujema z rezultati številnih analiz emocij in emocionalnega vedenja (doživljanja), ki kažejo na obstoj zelo splošne bipolarne dimenzije čustev; najpogosteje jo označujejo kot dimenzijo pozitivnega nasproti negativnemu afektu. Ta dimenzija seveda tudi spominja na klasično delitev emocij glede na njihov hedonski ton.

Druga factorska dimenzija ločuje lestvico opozicionalnosti od lestvice samozaščite. Tudi v tem primeru gre za bipolarno dimenzijo. Oba pola te dimenzije se povezujeata z negativnimi emocijami: prvi z gnusom, drugi s strahom. Prvi vodi k v bistvu agresivnemu (čeprav ne nujno neposredno in aktivno agresivnemu) in negativističnemu obnašanju, hiperkritičnosti, sarkazmu in trmoglavosti, drugi pa k bojazljivemu, previdnemu obnašanju, pogosto povezanemu z umikanjem in poslušnostjo. Dimenzijo torej označuje na eni strani težnja k nasprotovanju in odbijanju, na drugi strani pa sprejemanje stvarnosti v strahu pred ogrožanjem (nasprotovanje - anksiozno sprejemanje).

Tretji faktor visoko negativno korelira z lestvico eksploracije, pomembna pozitivna korelacija pa je z lestvico agresivnosti in v manjši meri tudi z lestvico reprodukcije. Zdi se, da ta factorska dimenzija kaže na aktiven, ekspanziven odnos do stvarnosti, ki pa se v enem primeru kanalizira s samokontroliranim, dobro organiziranim ravnanjem, v drugem primeru pa z destruktivnim in napadalnim obnašanjem.

Četrti faktor visoko pozitivno nasiča lestvico nekontroliranosti, negativno pa korelira z lestvico deprivacije. Ta factorska dimenzija se torej na eni strani povezuje z zaletavostjo in avanturizmom, na drugi strani pa z občutji prikrajšanosti, depresivnostjo in potrlostjo (razvrtost - zavrtost).

Načini soočanja s stresom. Factorska analiza načinov soočanja je izločila dva faktorja z lastnimi vrednostmi nad 1.00. Ker imata še dva nadaljnja faktorja lastne vrednosti, ki se zelo približajo Kaiserjevemu kriteriju, lahko poleg dvofaktorske solucije upoštevamo tudi štirifaktorsko (glej tabelo 3).

Tabela 3.

Factorska struktura načinov soočanja s stresom. Dvofaktorska solucija (zgornja tabela) in štirifaktorska solucija (spodnja tabela).

spremenljivka	faktor1	faktor2
copkon	.572730	-.170356
copdis	.421363	-.438254
copsam	.343812	-.640861
copisk	.777636	.101063
copspr	-.235072	-.588402
copbeg	.689279	-.062787
coppo	-.030598	-.762530
coppno	.714476	-.124723

spremenljivka	faktor1	faktor2	faktor3	faktor4
copkon	.818380	-.234246	-.080576	.102394
copdis	.058784	-.037927	.826219	.120882
copsam	.045409	-.523664	.627836	-.046442
copisk	.753168	.298261	.329328	.013968
copspr	.042919	-.154466	.059202	.910382
copbeg	.579400	-.306134	.176580	-.464674
coppo	.044687	-.872312	.048223	.164623
coppno	.456769	.062601	.598089	-.141011

Po dvofaktorski soluciji nasiča prvi ekstrahirani faktor naslednje lestvice: iskanje socialne opore, pozitivna ponovna ocena, beg in izogibanje, soočanje s konfrontacijo. Nižje saturacije so še pri lestvicah distanciranje in samokontrola. Lestvici, ki ne korelirata s tem faktorjem, sta sprejemanje odgovornosti in načrtno reševanje problema. Ti dve lestvici sta skupaj z lestvico samokontrole nasičeni z drugim ekstrahiranim faktorjem. Interpretacija teh dveh faktorjev ni videti preprosta, vendar kaže, da je prva factorska dimenzija v zvezi z bolj emocionalnimi, druga pa z bolj racionalnimi načini soočanja. Razlika v psihološki vsebini obeh faktorjev tako spominja na znano klasifikacijo načinov soočanja na tiste, ki so usmerjeni k emocionalni razbremenitvi, in na tiste, ki so usmerjeni k problemu (Lazarus, 1966; Lazarus & Folkman, 1984).

Štirifaktorska solucija nam posreduje še bolj razčlenjeno podobo strukture načinov soočanja. S prvim faktorjem so nasičene predvsem lestvice konfrontacije, iskanja socialne opore ter beg in izogibanje. Ta factorska dimenzija se v bistvu ujema s prvim faktorjem dvofaktorske solucije in vključuje bolj emocionalne načine soočanja. Tudi druga factorska dimenzija ostaja v bistvu enaka; označujeta jo saturaciji z lestvicama, ki merita racionalne načine soočanje (načrtno reševanje problema in samokontrola). S tretjim faktorjem so (negativno) nasičene lestvice distanciranje, samokontrola in pozitivna ponovna ocena. Negativni pol tega faktorja spet opredeljujejo emocionalni načini soočanja, vendar brez agresivnega konfrontiranja in bega. Nasičenje lestvice samokontrole kaže, da je v dimenzijo vključena težnja po emocionalni kontroli. Četrta factorska dimenzija visoko pozitivno korelira s sprejemanjem odgovornosti, medtem ko je korelacija z begom in izogibanjem negativna.

Skupna factorska analiza vseh spremenljivk. V naslednjo factorsko analizo smo vključili vse raziskovane spremenljivke: emocionalne poteze, načine soočanja, stanjsko in potezno anksioznost, izpolnjenost življenjskih ciljev in šolo (srednja šola nasproti fakulteti).

Factorska analiza je pokazala osem latentnih dimenzij z lastnimi vrednostmi nad 1.00 (tabela 4). Pojasnjujejo okrog 73 odstotkov variance. Prvi ekstrahirani faktor je v bistvu identičen z dimenzijo pozitivnega nasproti negativnemu afektu, poleg osnovnih lestvic PIE je z njim visoko nasičena tudi "bias" lestvica, ki meri težnjo po dajanju socialno zaželenih odgovorov (podobno kot kontrolne lestvice "neiskrenosti"). Videli smo že, da ta težnja korelira pozitivno s pozitivnimi poteznimi oznakami in negativno z negativnimi, zlasti z agresivnostjo. Nasičenost bias lestvice z dimenzijo pozitivnega afekta torej ni presenetljiva.

Drugi faktor je spet replikacija že znane dimenzije, ki povezuje bolj emocionalno naravnane načine soočanja. Podobno velja za tretji faktor, ki pozitivno nasiča reprodukcijo, inkorporacijo in agresivnost, visoko negativno pa korelira z eksploracijo. S četrtem faktorjem je najbolj nasičena stanjska anksioznost (stai-x1), sledita ji samokontrola in načrtno reševanje problemov med načini soočanja. Zanimiv je peti faktor, ki nasiča potezo samozaščite v pozitivni smeri in potezo opozicionalnosti v negativni smeri; z njim namreč visoko negativno korelira spremenljivka šola. Pri študentih prvega letnika najdemo torej več opozicionalnosti in manj samozaščitnega obnašanja (naravnosti) kot srednješolcih zadnjega letnika.

Naslednji, šesti faktor spominja na že obravnavani faktor zavrtosti. Sedmi faktor nasiča izpolnjenost življenjskih ciljev (občutek smiselnosti življenja, odsotnost

življenjske praznine) in potezno anksioznost. Osmi faktor je primer t. i. "singularnega faktorja", saj nasiča pomembneje le eno samo spremenljivko, sprejemanje odgovornosti.

Tabela 4.

Faktorska struktura vseh obravnavanih spremenljivk.

spremenljivka	faktor1	faktor2	faktor3	faktor4	faktor5
plrep	.745714	.065370	.549468	.053820	-.006331
plink	.826007	.049601	.415488	-.031605	-.018345
plnek	.301675	-.113308	.266199	.259064	.525398
plsam	-.434969	-.326997	-.243812	-.060968	.351571
pldep	-.606495	.236849	-.280085	-.284933	-.208666
plopo	.078582	.212368	-.216204	.115501	-.704817
pleks	-.024833	.027870	-.895161	.039429	-.117373
plagr	-.887919	-.101000	.336527	-.012648	.109511
plbia	.915619	.041026	-.084761	.052077	.078762
staix1	.115031	-.065905	.130943	.478410	-.155795
staix2	.056421	-.064538	-.011791	.167761	-.585713
tzc	-.116186	.005348	.296414	-.005408	-.389029
copkon	.037617	.551220	.363379	.173384	.052592
copdis	.040133	.511074	-.144682	.360724	.260053
copsam	.020208	.347853	.052377	.595095	-.113886
copisk	.118114	.781373	-.043283	-.197066	-.117837
copspr	.195796	-.152524	-.098339	.342362	.133455
copbeg	-.078071	.643045	-.078354	.132357	-.169159
coppo	.064158	-.019610	-.057921	.819676	-.035943
coppno	.170831	.678878	.019689	.111420	-.080772

Razlike med šolami

V luči naše problematike je zanimiva primerjava rezultatov pri posameznih spremenljivkah glede na vrsto šole (srednja šola, fakulteta) in glede na programsko usmeritev šolanja (naravoslovni, farmacevtski, lesarski program srednje šole in študijski programi Fakultete za telesno kulturo, matematike (FNT) in metalurgije (Strojna fakulteta). Primerjave smo opravili s pomočjo multivariantnih analiz variance in diskriminativnih analiz.

Rezultati multivariantnih analiz variance (MANOVA). Rezultati multivariantne analize variance (tabela 5) kažejo, da se pojavljajo pomembne razlike med srednjo šolo in fakulteto pri Plutchikovih lestvicah samozaščite in opozicionalnosti ter pri samokontroli in sprejemanju odgovornosti med načini soočanja. Pri srednješolcih je bistveno višja samozaščita, pri študentih pa so višji rezultati na lestvici opozicionalnosti in pri slogih samokontrole in sprejemanja odgovornosti. Ti podatki se ujemajo s podatki faktorске analize.

Tabela 5.

Razlike med srednjo šolo in fakulteto (multivariantna analiza variance).

odvisne variable	sr. kvad. učinek	sr. kvad. napaka	F(df1,2) 1,98	p-nivo
plrep	21.1601	26.5110	.79816	.373832
plink	47.6256	36.2720	1.31301	.254641
plnek	17.6400	16.4727	1.07087	.303297
plsam	395.4372	27.1982	14.53912	.000240
pldep	6.2500	25.6076	.24407	.622387
plopo	339.2226	15.7989	21.47124	.000011
pleks	1.2383	23.4135	.05289	.818589
plagr	58.1861	35.1937	1.65331	.201539
plbia	33.3620	65.3295	.51067	.476546
staix1	345.9624	107.2963	3.22436	.075632
staix2	201.6395	100.3914	2.00853	.159588
tzc	47.6103	278.0590	.17122	.679931
copkon	3.2400	9.3714	.34573	.557893
copdis	5.7600	9.4102	.61210	.435884
copsam	25.0000	6.2996	3.96850	.049141
copisk	26.0100	14.4296	1.80255	.182507
copspr	46.2400	11.0135	4.19850	.043132
copbeg	57.7599	18.9816	3.04294	.084224
coppo	5.2900	13.3602	.39595	.530651
coppno	37.2101	14.0827	2.64226	.107267

Multivariantne analize variance so pokazale tudi nekaj pomembnih razlik med posameznimi skupinami učnih programov (tabela 6). Pomembne razlike so pri lestvicah opozicionalnosti, agresivnosti, samozaščite, pri stanjski anksioznosti ter pri slogih pozitivne ponovne ocene in pri sprejemanju odgovornosti. Najvišja opozicionalnost je pri vseh treh skupinah študentov, medtem ko so na lestvici samozaščite pri študentih najnižje vrednosti. Glede agresivnosti so rezultati dokaj nizki pri študentih strojništva, razmeroma visoki pa so pri študentih FTK in pri srednješolskih skupinah farmacevtske in lesarske usmeritve. Pri študentih je višja tudi stanjska anksioznost (najbolj pri strojnikih in pri študentih FTK); ta je med vsemi skupinami najnižja pri srednješolskih lesarske usmeritve. Pri študentih je tudi več sprejemanja odgovornosti; ta slog soočanja se najmanj pojavlja pri srednješolskih lesarstva in farmacevtske smeri. Študenti strojništva in dijaki farmacevtske smeri imajo najvišje rezultate pri slogu pozitivne ponovne ocene. Najmanj se ta slog pojavlja pri dijaki naravoslovne smeri in pri študentih matematike (FNT).

Tabela 6.

Razlike med smermi šolanja/študija (multivariantna analiza variance).

odvisne variable	sr. kvad. učinek	sr. kvad. napaka	F(df1,2) 1,98	p-nivo
plrep	15.6780	27.0303	.580016	.715180
plink	36.0701	36.4036	.990841	.427670
plnek	5.9933	17.0425	.351666	.880008
plsam	86.0088	27.9874	3.073130	.012965
pldep	38.3737	24.7226	1.552173	.181292
plopo	87.2722	15.4378	5.653131	.000134
pleks	33.6955	22.6307	1.488929	.200811
plagr	134.5954	30.1510	4.464045	.001079
plbia	96.6702	63.3223	1.526637	.188959
staix1	239.5889	102.7985	2.330667	.048333
staix2	143.9938	99.1493	1.452293	.212956
tzc	392.9976	269.4937	1.458282	.210927
copkon	3.9150	9.5964	.407962	.842193
copdis	16.5948	8.9892	1.846085	.111342
copsam	10.8377	6.2571	1.732054	.134814
copisk	17.0057	14.4158	1.179656	.325057
copspr	27.0933	10.5329	2.572249	.031601
copbeg	32.1226	18.6952	1.718230	.137954
coppo	7.6913	13.5759	.566543	.725402
coppno	42.0593	12.8406	3.275500	.009028

Rezultati diskriminantnih analiz. Tudi rezultati diskriminantne analize dveh skupin (srednješolci in študenti, glej tabelo 7a) kažejo, da obstaja bistvena razlika med skupinama pri Plutchikovi lestvici opozicionalnosti ter pri slogu sprejemanja odgovornosti. Ti spremenljivki sta najbolj obteženi z latentno diskriminantno funkcijo. Pri obeh spremenljivkah imajo študenti višje rezultate kot srednješolci. Nasičenja drugih spremenljivk so nižja.

Tabela 7a.

Diskriminantna analiza dveh skupin: srednješolci in študenti. Korelacije spremenljivk z diskriminantno funkcijo.

Spremenljivke	Stopnja korelacije (nasičenje) z diskriminantno funkcijo
plrep	.121777
plink	.156187
plnck	-.141053
plsam	-.519731
pldep	.067341
plopo	.631596
pleks	-.031347
plagr	-.175261
plbia	.097408
staix1	.244748
staix2	.193177
tzc	.056408
copkon	.080146
copdis	.106638
copsam	.271530
copisk	.183000
copspr	.279290
copbeg	.237773
copro	.085769
coppno	.221562

Tabela 7b.

Centroidi (sredine) dveh skupin.

skupine	skupinski centroidi
1	-.733653
2	.733653

Diskriminantne analize različnih usmeritev so dale dve pomembni diskriminantni funkciji (tabela 8a). Prva diskriminantna funkcija ločuje študente strojništva in matematike (FNT) od drugih skupin. S to funkcijo so najbolj nasičene lestvice agresivnosti, težnja po ugajanju (negativno) ter opozicionalnost in slog sprejemanja odgovornosti (pozitivno). Druga diskriminativna funkcija ločuje dijake farmacije na enem polu ter dijake naravoslovne smeri in študente matematike na drugi strani. S to funkcijo so najbolj obtežene lestvice agresivnosti, eksploracije, inkorporacije in slog pozitivne ponovne ocene (v pozitivni smeri) ter lestvica deprivacije v negativni smeri. Tretja diskriminativna funkcija se le približuje statistični pomembnosti: v glavnem ločuje skupine srednješolcev od študentskih skupin, z njo so najbolj nasičene lestvice deprivacije, agresivnosti, opozicionalnosti, inkorporacije in nekontroliranosti. Zanimivo je, da je agresivnost obtežena z vsemi tremi diskriminantnimi funkcijami. Zdi

se, da k razlikovanju med skupinami v agresivnosti prispevajo kar tri latentne razlikovalne dimenzije: prva pojasnjuje predvsem razlike v agresivnosti med študenti strojništva in ostalimi skupinami, druga razlike v agresivnosti med dijaki farmacevtske smeri ter dijaki naravoslovne smeri in študenti matematike na drugi strani, in tretja dimenzija pojasnjuje globalne razlike v agresivnosti med študenti in srednješolci.

Tabela 8a.

Diskriminantna analiza šestih skupin usmeritev na nivoju srednje šole in fakultete: korelacije spremenljivk z dvema pomembnima diskriminantnima funkcijama.

spremenljivke	funkcija 1	funkcija 2
plrep	.182711	.000368
plink	.254345	.076691
plnek	-.079058	-.104385
plsam	-.353548	.056418
pldep	-.138351	-.213320
plopo	.469229	.305675
pleks	.192737	.023612
plagr	-.540839	.064351
plbia	.295827	-.128166
staix1	.221305	.029629
staix2	-.029443	.228216
tzc	-.107833	.294954
copkon	.112548	.044249
copdis	.326849	.117408
copsam	.237715	.077513
copisk	.229972	-.014672
copspr	.288998	-.329029
copbeg	.093597	.262763
coppo	.155680	-.009939
coppno	.285041	.444856

Tabela 8b.

Skupinski centroidi pri dveh diskriminantnih funkcijah.

Skupine	centroidi 1 funkcije	centroidi 2 funkcije
1	-.330308	.635954
2	.855452	1.413888
3	.989822	1.081610
4	-.386275	.203340
5	.379748	-.905332
6	1.575957	.546710

SKLEPNA DISKUSIJA IN ZAKLJUČKI

Raziskava je pokazala na vrsto povezav med vključenimi spremenljivkami. Multivariantne analize (faktorske in klasterske) kažejo na dokaj razločno strukturiranost raziskovanih prostorov. To velja tako za prostor osebnostnih potez po Plutchiku, kjer štiri ekstrahirane faktorske dimenzije praktično v celoti pojasnijo varianco med spremenljivkami. Pri drugem multidimenzionalnem prostoru, ki je bil predmet raziskave, načinov soočanja s stresom, se zdita psihološko smiselni tako dvofaktorska kot štirifaktorska struktura. Multivariantna analiza celotnega univerzuma vključenih spremenljivk je dala osem faktorskih dimenzij, med katerimi se zdita dve posebno pomembni. Prva močno spominja na splošno dimenzijo pozitivnega nasproti negativnemu emocionalnemu doživljanju (pozitivni - negativni afekt). Druga pa pomeni dimenzijo, ki razlikuje emocionalno usmerjene načine obrambnega soočanja od racionalnih načinov.

Dobljene skupne dimenzije kažejo pričakovane podobnosti s temeljnimi dimenzijami osebnostne strukture. Tako bi našli sorodnosti med dimenzijami, odkritimi v naši raziskavi, in znanimi robustnimi faktorji osebnosti ("velikih pet"): prijetnostjo, ekstravertnostjo, emocionalno labilnostjo, vestnostjo in kulturnostjo. To še posebej velja za prve tri robustne faktorje.

Anksioznost, tako potezna kot stanjska, zmerno korelira z nekaterimi osebnostnimi potezami in načini soočanja. Nobena od teh korelacij ni visoka, tako da obe komponenti anksioznosti nedvomno pomenita relativno neodvisni lastnosti v skupini zajetih spremenljivk.

Zanimivi so rezultati, ki kažejo, da obstajajo pomembne razlike v emocionalni osebnostni strukturi in načinih soočanja med srednješolsko in študentsko populacijo in prav tako pomembne razlike med različnimi usmeritvami šole in študija. Zdi se, da na te razlike vplivajo tako razvojni in motivacijski osebnostni dejavniki, kot tudi različne življenjske razmere primerjanih skupin.

LITERATURA

- Baškovič-Milinkovič, A., Bele-Potočnik Ž., Hruševar, B. & Rojšek, J. PIE. Profil indeks emocij. Priročnik. Ljubljana, Zavod Republike Slovenije za produktivnost dela, 1979.
- Crumbaugh, J.C. & Maholick, L.T. Manual of instructions for The Purpose in Life Test. Munster (Indiana), Psychometrics Affiliates, 1969.
- Folkman, S. Personal control and stress and coping processes: A theoretical analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1984, 839-852.
- Folkman, S. & Lazarus, R.S. If it changes it must be a process: A study of emotion and coping during three stages of college examination. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1985, 48, 150-170.
- Folkman, S. & Lazarus, R.S. Stress processes and depressive symptomatology. *Journal of Abnormal Psychology*, 1986, 95, 107-111.
- Folkman, S. & Lazarus, R. Ways of Coping Questionnaire. Palo Alto, Consulting Psychologists Press, 1988.
- Folkman, S., Lazarus, R.S., Dunkel-Schetter, C., DeLongis, A. & Gruen, R. The dynamics of a stressful encounter: Cognitive appraisal, coping, and encounter outcomes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1986, 50, 992-1003.
- Lazarus, R.S. Psychological stress and the coping process. New York, McGraw-Hill, 1966.
- Lazarus, R.S. Stress. In D.L. Suls (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences* (pp. 337-348). New York, Macmillan & the Free Press, 1968.

- Lazarus, R.S. The stress and coping paradigm. In C. Eisdorfer, D. Cohen, A. Kleinman, & P. Maxim (Eds.), *Models for clinical psychopathology* (pp. 177-214). New York, Spectrum, 1981.
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. *Stress, appraisal, and coping*. New York, Springer, 1984.
- Plutchik, R. Outlines of a new theory of emotion. *Transactions of the N.Y. Academy of Science*, 1958, 20, 394-403.
- Plutchik, R. *The emotions: facts, theories and a new model*. New York, Random House, 1962.
- Plutchik, R. & Kellerman, H. *Emotions profile Index*. Los Angeles, Western Psychological Services, 1974.
- Spielberger, C.D., Gorsuch, R.L., & Lushene, R.E. *The State-Trait Anxiety Inventory (STAI) Test Manual for Form X*. Palo Alto, Consulting Psychologists Press, 1970.

Vzgojni postopki staršev in agresivnost otrok pri osnovnošolcih in gojencih mladinskega doma

DAMIJAN MUMEL

POVZETEK

Za zdrav razvoj otroka je pomembno splošno vzdušje v družini. Glavni vzrok za nastanek agresivnosti, sovražnosti do okolja, zaprtosti vase in pasivnosti je pomanjkanje skrbi za otroka in pomanjkanje ljubezni.

V članku primerjamo agresivnost in vzgojne postopke staršev v skupini osnovnošolcev in skupini gojencev mladinskega doma. Uporabili smo Buss-Durkeejev vprašalnik agresivnosti, podatke iz socialnih anamnez in vprašalnik o vzgojnih postopkih staršev in družinskem vzdušju.

Iz rezultatov lahko zaključimo:

- 1. skupina gojencev iz mladinskega doma je bolj agresivna kakor skupina osnovnošolcev;*
- 2. pri osnovnošolcih prevladuje aktivna - navzven usmerjena agresivnost, pri gojencih prevladuje pasivna - vase usmerjena agresivnost;*
- 3. vzgojni postopki, družinske razmere in splošna klima, kot jih opisujejo in doživljajo mladostniki, se med skupinama razlikujejo. Ustreznejši so pri osnovnošolskih otrocih. Ne obstaja pa razlika v doživljenju doslednosti kaznovanja in strogosti nadzora nad gibanjem;*
- 4. obstaja precejšnja razlika med opisom družinskih razmer, kot so ga podali gojenci, in opisom razmer, kot jih je moč razbrati iz socialne anamneze.*

ABSTRACT

A PARENT'S UPBRINGING METHODS AND THE AGGRESSIVENESS OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN AND ADOLESCENTS FROM A BOARDING HOME

The general atmosphere in a family is very important for a child's healthy development. The principle reason for the origin of aggressiveness, a child's hatred towards his or her environment, reservation and passiveness is the child's lack of care and love.

In this article we compare aggressiveness and a parent's upbringing methods in a group of primary school pupils and a group of adolescents from a boarding home.

We used the Buss-Durkee questionnaire for aggressiveness, data from social anamneses and a questionnaire on the upbringing methods of parents and family atmosphere.

The results have brought us to the following conclusions:

- 1. The pupils from the boarding home group were more aggressive than the group of primary school pupils.*
- 2. An active-outward directed aggressiveness predominated in the group of primary school pupils, while a passive-introverted aggressiveness predominated in the group of boarding pupils.*
- 3. The upbringing methods, family relations and general atmosphere, as described and experienced by the adolescents differ from group to group. They are more appropriate in the group of primary school children. However, there is no difference in their experiencing of the consequent punishment and strictness of the supervision of movement.*
- 4. There is a considerable difference between the description of family relations as put forward by the boarding pupils and the description of relations which can be seen from the social anamneses.*

Na otrokov razvoj vplivajo različni dejavniki: družina, vrstniki, šola, televizija, ... Izmed vseh teh dejavnikov, naj bi družina v največji meri determinirala osebnost. To poudarjamo zato, ker imajo v različnih razvojnih obdobjih isti dejavniki različno močan vpliv na vedenje otroka.

Družina in razmere v družini imajo odločilen pomen v zgodnjih letih. To so močno poudarjali psihoanalitiki in neoanalitiki. Za razvoj je pomemben občutek sigurnosti, občutek otroka, da ga starši ljubijo in da skrbijo zanj (splošna klima v družini).

Pomanjkanje skrbi za otroka in pomanjkanje ljubezni sta glavna vzroka za nastanek agresivnosti, sovražnosti do okolja, zaprtosti vase in pasivnosti. Tu velja opozoriti, da ni pomemben objektivni odnos staršev do otrok, ampak kako otrok te odnose doživlja. Agresivnost očeta ne bo imela hudih posledic, če jo bo otrok čutil in doživljal kot očetovo skrb zase. Če vlada v družini zaupanje, ljubezen in prijateljski odnosi med starši, starši in otroci in med otroci, se bodo ti bolj verjetno razvili v osebnosti s pozitivnimi lastnostmi, kakor če bi rasli v družini, kjer so bili pogosti konflikti, razprtije in pomanjkanje ljubezni.

ZRELA OSEBNOST

Kateri so elementi, ki označujejo tako osebnost? Po mnenju Sulejmana Hrnjice (1982) je osebnostna zrelost bolj procesualni kot strukturalni pojem, to je "... stopnja integracije osebnosti, stopnja dosežene skladnosti med razvojnimi potenciali in dosežki in stopnja uspešnosti integracije v družbeno okolje ob upoštevanju potreb drugih ljudi, osnovnih norm vedenja in osnovnih vrednot okolja, ki mu človek pripada".

Zrelo osebnost determinira:

1. družbena (socialna) zrelost, ki zajema spoštovanje in upoštevanje mišljenja drugih, samokritičnost, zmožnost samokontrole, usklajenost zunanjih vidikov zrelosti, subjektivna prilagojenost na kolektivni način življenja in realno samoocenjevanje,
2. spoznavna učinkovitost, ki obsega učinkovitost interesov, kritičnost, napredovanje v učenju in izobraževanju, učinkovitost planiranja prihodnosti,

3. čustvena ustreznost, ki vsebuje pripravljenost za sodelovanje, nesebičnost, zaupanje v ljudi, stopnjo zadovoljstva s seboj, frustracijsko odpornost, odsotnost čustvenih in razvojnih motenj.

RAZISKAVA

V članku skušamo prikazati nekatere značilnosti vzgojnih postopkov staršev otrok iz mladinskega doma in osnovnošolskih otrok. Osredotočili smo se na agresivno vedenje otrok in nekatere značilnosti vzgoje teh otrok. Izhajali smo iz Mc Cordove (1970, po Lamovec 1978) študije. Za merjenje agresivnega vedenja smo uporabili Buss-Durkeejev vprašalnik agresivnosti. Značilnosti vzgojnega ravnanja staršev smo ugotavljali iz socialnih anamnez mladostnikov iz mladinskega doma in z vprašalnikom. Primerjali smo skupino gojencev mladinskega doma v Smedniku in skupino osnovnošolcev OŠ Janka Glazerja iz Ruš.

Odgovoriti smo želeli na naslednja vprašanja:

1. Ali obstaja med obema skupinama razlika v agresivnosti?

2. Ali obstaja med obema skupinama razlika v vzgojnih postopkih staršev in družinski klimi?

3. Kakšen je odnos med odgovori na VPS-DK vprašalniku in podatki iz socialnih anamnez?

Za odgovore smo uporabili dva vprašalnika: Buss-Durkeejev vprašalnik agresivnega vedenja in vprašalnik o vzgojnih postopkih staršev in družinski klimi (VPS-DK). VPS-DK je sestavil avtor, izhajal pa je iz Mc Cordove raziskave o povezavi med družinskimi razmerami in agresivnostjo sinov (tabela 1).

Vprašalnik VPS-DK je sestavljen na podlagi štirih kategorij, s katerimi Mc Cord označuje pogoje v družini.

Buss Durkeejev vprašalnik meri osem vrst agresivnega vedenja:

Fizična agresivnost se nanaša na pripravljenost za pretepanje oziroma za fizično obračunavanje med osebami, ne vključuje pa uničevanja predmetov.

Indirektna agresivnost vključuje neusmerjeno agresivnost, to je, vse oblike agresivnosti, ki niso usmerjene na specifični cilj. Sem spadajo napadi besa, loputanje z vrati, pa tudi zbijanje šal na tuj račun.

Razdražljivost se kaže v pripravljenosti izbruhniti ob najmanjšem izzivu in vključuje naglo jezo, grobost in slabo voljo.

Verbalna agresivnost se nanaša na negativni odnos, ki se izraža v načinu ali vsebini govora. Način govora je lahko prepirljiv ali kričav, vsebina pa vključuje grožnje, preklinjanje in pretirano kritičnost.

Negativizem označuje vse oblike nasprotovalnega vedenja, ki so usmerjene proti avtoriteti. Predstavlja odklonitev sodelovanja, od pasivnega nestrinjanja do odkritega upora proti avtoritetam, zakonom in konvencijam.

Sovražnost označuje generaliziran občutek zamere, ljubosumnosti oziroma sovražna čustva do vsega sveta zaradi resničnega ali umišljenega zapostavljanja.

Sumnjičavost predstavlja projekcijo sovražnosti v druge. Kaže se v pretirani nezaupljivosti in previdnosti v odnosu z drugimi, v skrajni obliki pa v prepričanju, da nas drugi zaničujejo in nam želijo škoditi.

Občutki krivde označujejo navznoter obrnjeno agresivnost in se izražajo v prepričanju, da smo moralno neustrezni, da nismo pravilno ravnali ter v občutkih slabe vesti.

TABELA 1: družinske razmere pri agresivnih, neagresivnih in odločnih dečkih iz Mc Cordove raziskave (po Lamovec 1978).

POGOJI V DRUŽINI	AGRESIVNI DEČKI	ODLOČNI DEČKI	NEAGRESIVNI DEČKI
	- odklanjanje - pogosto kaznovanje - pogoste grožnje	- naklonjenost - srednje pogosto kaznovanje - srednje pogoste grožnje	- naklonjenost - malo kazni - malo groženj
Nadzor	- pretiran ali premajhen nadzor - nizke zahteve staršev - nedoslednost pri disciplinskih ukrepih	- normalen ali pomanjkljiv nadzor - nizke zahteve - srednja doslednost pri disciplinskih ukrepih	- normalen ali pretiran nadzor - visoke zahteve - doslednost pri disciplinskih zahtevah
Starši kot vzorniki	- socialno odklonjeni	- srednje odklonjeni	- socialno prilagojeni
Odnos med starši	- veliko konfliktov - pomanjkanje medsebojnega spoštovanja - nezadovoljstvo matere - pomanjkanje naklonjenosti	- veliko konfliktov - srednje medsebojno spoštovanje - srednje nezadovoljstvo matere - naklonjenost	- malo konfliktov - visoko spoštovanje - zadovoljstvo matere - naklonjenost

Mc Cord je svojo raziskavo izvedel na populaciji nedelinkventnih fantov. Opazoval je vedenje staršev in nato iskal povezavo med značilnostmi njihovega vedenja in pojavljanjem agresivnosti pri otrocih. Žal ne navaja (kar bi bilo za nas posebej zanimivo) števila delinkventov, ki so se kasneje pojavili v posamezni skupini (če se sploh so).

Mi smo ubrali drugačno pot. Za izhodišče smo vzeli populacijo mladostnikov iz mladinskega doma, nato pa smo retrogradno ugotavljali, kako pogosto so se pojavljale pri njihovih starših posamezne oblike vedenja, ki jih navaja Mc Cord.

Če bi se pojavila pomembna razlika v izraženosti agresivnega vedenja med skupino gojencev in kontrolno skupino osnovnošolcev, hkrati pa bi se pojavila med skupinama razlika v družinski klimi in vzgojnih postopkih staršev (VPS-DK), potem bi bili upravičeni sklepati na povezanost med družinsko klimo in vzgojnimi postopki staršev ter agresivnim vedenjem otrok. Vsekakor rezultatov te raziskave nismo upravičeni

vzročno pojasnjevati. S tem ne zanikamo močnosti take povezave, saj so jo dokazale nekatere druge raziskave, vendar z metodološko tako zasnovano raziskavo, kot je naša, vzročnih povezav ne moremo zanesljivo dokazovati.

Podatkov o vzgojih postopkih in družinski klimi pa nismo zbirali samo z vprašalnikom. Poiskali smo jih tudi v socialnih anamnezah gojencev mladinskega doma.

Če nam predstavlja vprašalnik VPS-DK subjektivno merilo družinske situacije, oziroma mladostnikovo trenutno subjektivno percepcijo bivše družinske situacije, potem naj bi nam socialna anamneza predstavljala objektivni prikaz situacije oz. pogojev, v katerih je mladostnik odraščal.

Ob tem se pojavljajo nekateri pomisleki glede obeh načinov zbiranja podatkov, predvsem problem objektivnosti in veljavnosti. Vprašamo se lahko, ali je pisec socialne anamneze dejansko zapisal objektivne podatke, in še naprej, ali je tisti, ki je pregledoval socialne anamneze, ustrezno razbral značilnosti družinske vzgoje in situacije ter jih pravilno razporedil v posamezne kategorije?

Prvemu očitku se pravzaprav ne moremo izogniti drugače, kot da verjamemo v verodostojnost izdelka (anamneze), drugega se otresemo s pojasnilom, da smo razvrščali le enoznačne informacije. V nadaljni obdelavi smo upoštevali samo te.

Naprej se moramo vprašati o ustreznosti vprašalnika. Pri tem naj opozorimo na dvoje: 1. raziskava je bila mišljena le kot preliminarna in je tako za naše potrebe vprašalnik zadovoljiv, 2. vprašalnika nismo uporabili z namenom zbiranja objektivnih podatkov. Te bi naj dobili iz socialnih anamnez. Moč vprašalnika je ravno v tem, da nam pokaže subjektivno percepcijo družinske situacije, ki je ravno tako pomembna, saj vemo, da ljudje ravnajo glede na našo percepcijo situacije in problema, ne pa glede na objektivno, dejansko stanje. Za nas je pravzaprav zanimiv ravno ta razkorak med dejanskim družinskim stanjem in percepcijo (bolje rečeno priklicom) družinske situacije pri mladostnikih, ki so že nekaj časa v domu.

Socialne anamneze so bile na razpolago samo pri gojencih mladinskega doma, ne pa tudi pri osnovnošolcih. S tem smo žal izgubili mnogo informacij in možnost primerjave skupin še s tega vidika.

POSKUSNE OSEBE

1. skupina: gojenci mladinskega doma Frana Milčinskega v Smedniku; 41 fantov in 14 deklet, starih 14, 15 in 16 let.

2. skupina (kontrolna): učenci osnovne šole Janka Glazerja iz Ruš; 42 fantov in 14 deklet, starih 14 in 15 let.

Dekleta v obeh skupinah so obiskovala sedmi razred.

POSTOPEK

Vse poskusne osebe so odgovarjale najprej na Buss-Durkeejev vprašalnik, nato pa na vprašalnik VPS-DK. Vsi gojenci mladinskega doma so odgovarjali na vprašalnika v enem dnevu, prav tako osnovnošolci. V skupini je bil testator sam, brez učitelja ali vzgojitelja.

REZULTATI

SLIKA 1
REZULTATI BUSS-DURKEEJEVEGA VPRAŠALNIKA

RELATIVNA IZRAŽENOST AGRESIVNOSTI

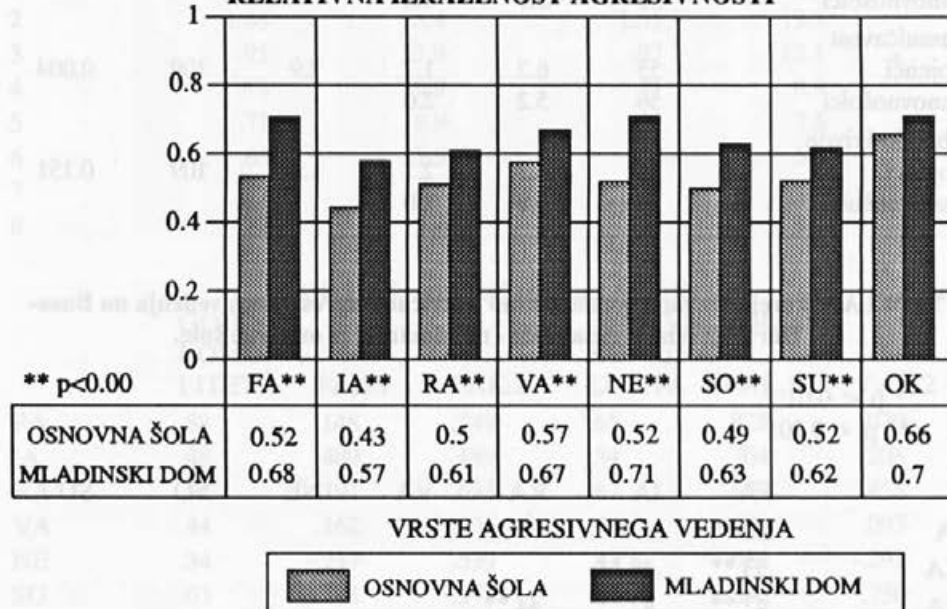

TABELA 2: pomembnost razlike med aritmetičnima sredinama mladostnikov iz osnovne šole in mladinskega doma na posameznih lestvicah agresivnega vedenja.

	N	aritm. sred.	SD	t	DF	p
fizična agresivnost						
gojenci	55	6.8	1.6	4.4	109	0.000
osnovnošolci	56	5.2	2.3			
indirektna agresivnost						
gojenci	55	5.1	2.2	3.2	109	0.002
osnovnošolci	56	3.9	2.1			
razdražljivost						
gojenci	55	6.7	2.0	3.2	109	0.002
osnovnošolci	56	5.5	2.0			
verbalna agresivnost						
gojenci	55	8.7	1.9	3.4	109	0.001
osnovnošolci	56	7.4	2.2			
negativizem						
gojenci	55	3.6	1.2	4.7	109	0.000
osnovnošolci	56	2.6	1.0			

	N	aritm. sred.	SD	t	DF	p
sovražnost gojenci	55	5.0	1.7	3.6	109	0.001
osnovnošolci	56	3.9	1.8			
sumničavost gojenci	55	6.2	1.7	2.9	109	0.004
osnovnošolci	56	5.2	2.0			
občutki krivde gojenci	55	6.3	2.1	1.4	109	0.151
osnovnošolci	56	5.8	2.0			

TABELA 3: korelacije med posameznimi lestvicami agresivnega vedenja na Buss-Durkeejevem vprašalniku - mladostniki iz osnovne šole.

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

	FA	IA	RA	VA	NE	SO	SU
IA	.50 **						
RA	.53 **	.48 **					
VA	.42 **	.42 **	.44 **				
NE	.36 **	.18	.28	.32 *			
SO	.43 **	.38 *	.48 **	.14	-.04		
SU	.10	.19	.33 *	.17	-.02	.54 **	
OK	-.10	-.01	.28	.14	-.06	.26	.29

TABELA 4: korelacije med posameznimi lestvicami agresivnega vedenja na Buss-Durkeejevem vprašalniku - mladostniki iz mladinskega doma.

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

	FA	IA	RA	VA	NE	SO	SU
IA	.44 **						
RA	.39 *	.38 *					
VA	.35 *	.23	.34 *				
NE	.25	.00	.12	.20			
SO	.07	.39 *	.33 *	.25	.05		
SU	.20	.34 *	.02	.16	-.10	.52 **	
OK	.21	.21	.20	.13	.05	.44 **	.53 **

TABELA 5: rezultati faktorske analize

FAKTOR	GOJENCI		OSNOVNOŠOLCI	
	LASTNA VREDNOST	% POJASNJENE VARIANCE	LASTNA VREDNOST	% POJASNJENE VARIANCE
1	2.79	34.9	3.04	38.1
2	1.48	18.4	1.55	19.3
3	.95	11.9	.97	12.1
4	.79	9.9	.71	8.9
5	.71	8.9	.62	7.8
6	.63	7.9	.47	5.9
7	.37	4.6	.38	4.8
8	.27	3.4	.25	3.2

TABELA 6: rezultati varimax rotacije

	GOJENCI			OSNOVNOŠOLCI		
	KOMUNA- LITETA	FAK.1	FAK.2	KOMUNA- LITETA	FAK.1	FAK.2
FA	.58	.148	.749	.65	.823	.070
IA	.48	.489	.489	.54	.704	.208
RA	.52	.191	.693	.67	.679	.458
VA	.44	.162	.645	.48	.689	.093
NE	.34	-.217	.539	.47	.662	-.292
SO	.63	.771	.177	.67	.336	.750
SU	.73	.856	-.029	.61	.106	.776
OK	.55	.736	.091	.45	-.103	.664

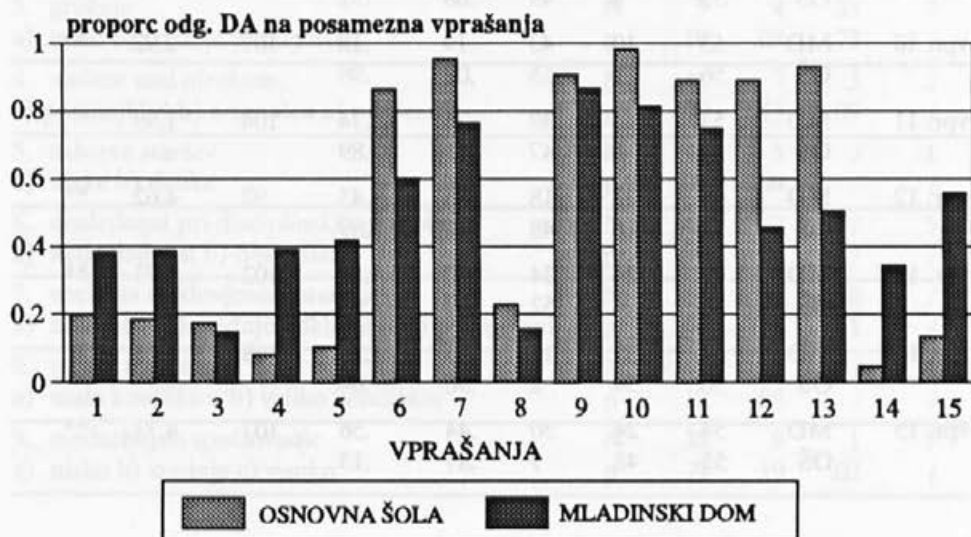
SLIKA 2
VPRAŠALNIK VPS-DK

TABELA 7: razlike med proporci odgovorov DA in NE na posamezne postavke vprašalnika VPS-DK. Upoštevani so le dani enoznačni odgovori.

p > 0.05 - razlika NI statistično pomembna

* p < 0.05 - razlika JE statistično pomembna

** p < 0.01 - razlika JE statistično pomembna

		N	NE	DA	p1	p2	DF	t	p
vpr. 1	MD	52	32	20	.62	.38	105	2.05	*
	OŠ	55	44	11	.80	.20			
vpr. 2	MD	55	34	21	.62	.38	109	2.35	*
	OŠ	56	46	10	.82	.18			
vpr. 3	MD	35	30	5	.86	.14	51	0.29	#
	OŠ	18	15	3	.83	.17			
vpr. 4	MD	49	30	19	.61	.19	102	3.93	**
	OŠ	55	51	4	.93	.07			
vpr. 5	MD	54	32	22	.59	.41	108	3.89	**
	OŠ	56	51	5	.91	.09			
vpr. 6	MD	47	19	28	.40	.60	101	3.14	**
	OŠ	56	7	49	.13	.87			
vpr. 7	MD	48	11	37	.23	.77	101	2.68	**
	OŠ	55	3	52	.05	.95			
vpr. 8	MD	54	46	8	.85	.15	107	0.94	#
	OŠ	55	43	12	.78	.22			
vpr. 9	MD	53	7	46	.13	.87	104	0.84	#
	OŠ	53	4	49	.08	.92			
vpr. 10	MD	53	10	43	.19	.18	107	2.92	**
	OŠ	56	1	55	.02	.98			
vpr. 11	MD	53	14	39	.26	.74	104	1.99	*
	OŠ	53	6	47	.11	.89			
vpr. 12	MD	40	22	18	.55	.45	92	4.62	**
	OŠ	54	6	48	.11	.89			
vpr. 13	MD	48	24	24	.50	.50	102	4.93	**
	OŠ	56	4	52	.07	.93			
vpr. 14	MD	54	35	19	.65	.35	108	4.13	**
	OŠ	56	54	2	.96	.04			
vpr. 15	MD	54	24	30	.44	.56	107	4.73	**
	OŠ	55	48	7	.87	.13			

SLIKA 3
 REZULTATI POSAMEZNIH SOCIALNIH ANAMNEZ
 GOJENCEV IZ MLADINSKEGA DOMA (tabela 8)

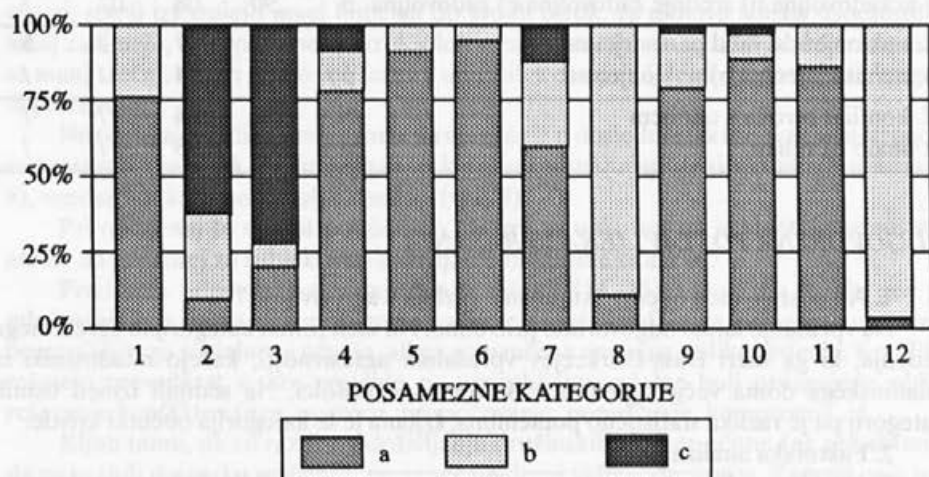

TABELA 8: rezultati pregleda socialnih anamnez 55 gojencev iz mladinskega doma. Upoštevali smo le jasne informacije. Pod kolono? je število anamnez z nejasnimi informacijami na posameznem področju.

		a	b	c	?
1. odnos staršev do otroka	N	42	14	/	/
a) odklanjanje b) naklonjenost	p	.76	.24	/	/
2. kaznovanje	N	5	3	31	6
a) malo b) srednje c) pogosto	p	.10	.27	.63	/
3. grožnje	N	9	4	35	7
a) malo b) srednje c) pogosto	p	.19	.08	.73	/
4. nadzor nad otrokom	N	41	7	5	2
a) pomanjkljiv b) normalen c) pretiran	p	.77	.13	.09	/
5. zahteve staršev	N	49	5	/	1
a) nizke b) visoke	p	.91	.09	/	/
6. doslednost pri disciplinskih ukrepih	N	48	2	/	5
a) nedoslednost b) doslednost	p	.96	.04	/	/
7. socialna odklonjenost staršev	N	33	16	6	/
a) odlonjeni b) srednje odklonjeni c) prilagojeni	p	.60	.29	.11	/
8. odnos med starši	N	6	45	/	4
a) malo konfliktov b) veliko konfliktov	p	.12	.88	/	/
9. medsebojno spoštovanje	N	38	9	1	7
a) nizko b) srednje c) visoko	p	.79	.19	.02	/

		a	b	c	?
10. zadovoljstvo matere z partnerjem	N	44	4	1	6
a) nezadovoljna b) srednje zadovoljna c) zadovoljna	p	.90	.08	.02	/
11. naklonjenost med partnerjema	N	43	7	/	5
a) nenaklonjenost b) naklonjenost	p	.86	.14	/	/
12. konflikt otroka z okoljem	N	1	54	/	/
a) malo b) veliko	p	.02	.98	/	/

ODGOVORI NA POSTAVLJENA VPRAŠANJA

1. Ali obstaja med obema skupinama razlika v agresivnosti?

Na vprašanje lahko odgovorimo pritrdilno. Na vseh osmih kategorijah agresivnega vedenja, ki ga meri Buss-Durkeejev vprašalnik agresivnosti, kažejo mladostniki iz mladinskega doma večjo agresivnost kakor osnovnošolci. Na sedmih izmed osmih kategorij pa je razlika statistično pomembna. Izjema je le kategorija občutki krivde.

2. Faktorska analiza

Faktorska analiza rezultatov Buss-Durkeejevega vprašalnika je bila izvedena po metodi glavnih komponent z varimax rotacijo. Rezultati v obeh skupinah so podobni. V obeh skupinah sta dva faktorja z lastno vrednostjo, večjo kot 1. Pri gojencih pojasnjujeta prva dva faktorja 52%, pri osnovnošolcih pa 57% variance. Komunalitete so sorazmerno nizke, saj smo ekstrahirali samo prva dva faktorja. Zanimiva je rešitev varimax rotacije. V obeh skupinah imajo lestvice sovražnost, sumnjičavost in občutki krivde obtežitev na enem faktorju, ostale lestvice pa obtežitev na drugem faktorju. Izjema je le indirektna agresivnost pri gojencih. Ta ima obtežitev na obeh faktorjih. Tako bi lahko faktor, na katerem imajo obtežitev sovražnost, sumnjičavost in občutki krivde, imenovali pasivna - vase obrnjena agresivnost, faktor, na katerem imajo obtežitev druge lestvice, pa aktivna - navzven usmerjena agresivnost.

Zanimivo pa je to, je da faktor pasivne - vase obrnjene agresivnosti pri gojencih na prvem mestu in pojasnjuje 34.9% variance, faktor aktivne - navzven obrnjene agresivnosti pa že pol manj, 18.4% variance. Pri osnovnošolcih je slika obrnjena. 38% variance pojasnjuje aktivna - navzven obrnjena agresivnost in 19.3% variance pasivna-vase obrnjena agresivnost. Podatek je zanimiv zato, ker kaže, katera oblika v kateri skupini prevladuje. Pri gojencih prevladuje pasivna, torej prikrita oblika agresivnosti, ki je manj vidna in zato za domsko okolje "bolj primerna", saj so vidne oblike agresivnosti sankcionirane. To seveda ne pomeni, da takih oblik agresivnega vedenja ni, ali da ni težnje po takih načinih agresivnega vedenja. Pomeni le, da v razmerah, ko ena oblika agresivnega vedenja ni dopustna, prevlada druga, okolju "primernejša" oblika, ki ne prinaša tako neugodnih posledic. Obratno pa velja za osnovnošolce, ki z domsko situacijo niso obremenjeni. Pri njih prevladuje aktivna - navzven obrnjena agresivnost, ki se v šolski situaciji bolj tolerira.

3. Ali obstaja med obema skupinama razlika na VPS-DK vprašalniku?

Vprašanja lahko razdelimo v dve skupini. Na tista, pri katerih je razlika v odgovorih statistično pomembna, in na tista, pri katerih razlika ni statistično pomembna (vprašanja 3,8,9).

Iz primerjave odgovorov obeh skupin smo sestavili opis družinskih razmer mladostnikov iz mladinskega doma.

V družinah mladostnikov iz mladinskega doma je pogostejše kaznovanje otrok, starši otrokom pogosteje grozijo s pretepanjem, pogostejši so prepiri, pretepi in zmerjanja med starši, pogostejši je alkoholizem staršev, matere so manj zadovoljne s svojimi otroci, starši izkazujejo manj ljubezni do svojih otrok, za njihovo šolsko uspešnost se manj zanimajo, želja po uspehu otrok v šoli je nižja, starši se med seboj slabše razumejo, so manj srečni, otroci imajo več težav v odnosih z drugimi ljudmi, pogosteje se kregajo in pretepajo.

Ne obstajajo razlike v odgovorih na vprašanja o doslednosti kaznovanja in strogosti nadzora gibanja otrok. Zanimanje za to, kje se otroci nahajajo, je sicer dokaj visoko (vpr. 9), vendar kot kaže ne dovolj natančno (vpr. 8).

Pri opisu naj še enkrat poudarimo, da gre za opis, kot ga je videti iz odgovorov otrok, da gre torej za subjektivno doživljanje družinske situacije.

Predvsem odgovori na zadnji dve vprašanji (14, 15) kažejo na to, da gre pri mladostnikih iz doma za neprilagojen način reševanja konfliktov, kar verjetno izvira iz pomanjkljivega socialnega učenja, ali pa so naučene napačne oblike vedenja. Konflikte rešujejo prevečkrat s silo, premalo pa uporabljajo socialno bolj prilagojene oblike reševanja konfliktov (npr. pogovor, prepričevanje, popuščanje, kompromis ...).

Kljub temu, da so razlike v doživljanju družinskih razmer očitne (ne gre dvomiti, da so te tudi dejansko različne), presenečajo drugi vidiki odgovorov. Zgornji opis je le eden možnih pogledov na rezultate. Poglejmo še druge:

a) prvo, kar preseneča je, da ni pomembnih razlik med skupinama v doživljanju nadzora in v doslednosti kaznovanja. V obeh skupinah je po ocenah otrok pod 20% staršev doslednih v kaznovanju;

b) čeprav je med skupinama pomembna razlika v grožnjah in kaznovanju, pa je vendarle treba reči, da več kot 60% gojencev meni, da jih starši niso pogosto kaznovali ali jim grozili;

c) prav tako več kot 60% gojencev pravi, da se njihovi starši niso pogosto kregali, preteпали in zmerjali;

č) 60% gojencev meni, da jih je imela mama rada in je bila z njimi zadovoljna, skoraj 80% pa jih meni, da so jih imeli starši radi;

d) kar 80% gojencev meni, da so se starši zanimali za njihovo uspešnost v šoli, več kot 70% pa jih pravi, da so starši želeli, da bi bili med boljšimi učenci;

e) skoraj 50% gojencev meni, da sta se oče in mati dobro razumela in, kar najbolj preseneča, kar 50% gojencev je izjavilo, da so bili doma srečna družina;

f) več kot 70% gojencev meni, da nimajo veliko težav v odnosih z drugimi ljudmi, več kot 40% pa jih meni, da se ne kregajo in pretepajo pogosto.

Če na rezultate gledamo tako, ne pa zgolj primerjalno s kontrolno skupno osnovnošolcev, je vtis precej drugačen.

Seveda se pojavi vprašanje, zakaj imajo gojenci takšno sliko o svojih družinah, ko pa lahko iz socialnih anamnez razberemo, da so družinske razmere precej slabše, kot so jih opisali.

Odgovor je večplasten:

a) zavedati se moramo, da so gojenci v domu že dlje časa, da domske razmere (verjetno) niso prijetne in da četudi so bile družinske razmere neugodne, so bile prijetnejše kakor bivanje v domu;

b) takšni odgovori so lahko posledica dejstva, da se iz preteklosti spominjamo prijetnih dogodkov, neprijetne pa potlačimo v podzavest. Prijetnejših vsebin se večkrat spominjamo, jih tako obnavljamo in zato se še bolj utrdijo;

c) takšne odgovorov lahko označimo kot neke vrste obrambni mehanizem. Idealizirana slika preteklosti, kakršno je opaziti tukaj, lahko izvira iz težnje vsakega posameznika, da ohranja visoko samopodobo. Ker pa tukaj ne gre za resnične ugodne družinske razmere, temveč za idealizirne, lahko na takšen način ohranjeno samopodobo označimo kot obrambno visoko samopodobo, ki pa je kljub vsemu koristna, saj varuje posameznika pred znižanjem samopodobe (to bi se lahko zgodilo ob soočenju in priznanju dejanskih razmer), kar je zelo neprijetno;

č) eden možnih odgovorov je, da so mladostniki svoje okolje dejansko tako doživljali. Ker so v takšnih razmerah rasli, so bile zanje nekaj običajnega (kot je npr. za slepega od rojstva povsem "normalno", da ne vidi) in jih niso doživljali kot posebno obremenjujoče.

4. Pregled socialnih anamnez

Družinske razmere gojencev, kakor so razvidne iz socialnih anamnez, smo strnili v naslednji opis:

Starši so imeli do otrok pogosto odklonilen odnos, pogosto so jih kaznovali in jim grozili. Nadzor nad otrokom je bil pomanjkljiv, zahteve staršev do otroka pa nizke. Pri disciplinskih ukrepih so bili nedosledni. Pri starših gre za precej močno socialno odklonjenost, saj je bila le ena desetina staršev opisana kot socialno prilagojeni. Med starši je bilo veliko konfliktov, medsebojno spoštovanje je bilo nizko. Matere so bile nezadovoljne s svojimi partnerji in obratno, saj je izrazita tudi medsebojna nenaklonjenost. Starši so imeli veliko konfliktov z okoljem.

Podobni kot prej, lahko tudi tukaj pogledamo situacijo drugače:

25% staršev je izražalo naklonjenost do otrok, 10% staršev je otroke malo in 25% staršev srednje pogosto kaznovalo. 25% staršev je imelo normalen ali pretiran nadzor nad otrokom. 30% staršev je bilo srednje socialno odklonjenih in 10% socialno prilagojenih.

10% staršev je imelo malo medsebojnih konfliktov in srednje medsebojno spoštovanje.

ZAKLJUČKI

1. skupina gojencev je bolj agresivna kot skupina osnovnošolcev;
2. pri osnovnošolcih prevladuje aktivna - navzven obrnjena agresivnost, pri gojencih prevladuje pasivna - vase obrnjena agresivnost;
3. vzgojni postopki, družinske razmere in splošna klima, kot jih opisujejo mladostniki, se med skupinama razlikujejo. Ustreznejši so pri osnovnošolskih otrocih. Ne obstaja pa razlika v doživljanju doslednosti kaznovanja in strogosti nadzora nad gibanjem;
4. obstaja precejšnja razlika med opisom družinskih razmer, kot so ga podali gojenci, in opisom razmer, kot jih je moč razbrati iz socialnih anamnez.

LITERATURA

- Hrnjica Sulejman: Zrelost ličnosti, Zavod za učbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1982.
 Lamovec Tanja, Rojnik Ana: Agresivnost, DDU Univerzum, Ljubljana, 1978.
 Lamovec Tanja: Eksperimentalni priručnik iz psihologije motivacije, emocij, osebnosti in učenja, Ljubljana, 1980.

Vprašalnik VPS-DK*

1. Ali te starši pogosto kaznujejo?
2. Ali ti pogosto grozijo, npr.: "Tako te bom pretepel, da boš kar črn!"
3. Ali te za enak prestopek vedno, ali samo včasih kaznujejo?
4. Ali se mati in oče pogosto kregata, pretejata in zmerjata?
5. Ali je kateri od staršev pogosto pijan?
6. Ali misliš, da je tvoja mama s teboj zadovoljna?
7. Ali misliš, da te imajo tvoji starši radi?
8. Ali moraš doma povedati za vsak korak, ki ga narediš?
9. Ali se zanimajo za to, kje hodiš in kaj počneš?
10. Ali se zanimajo za tvojo uspešnost v šoli?
11. Ali si želijo, da bi bil med boljšimi učenci?
12. Ali se oče in mati dobro razumeta?
13. Ali ste srečna družina?
14. Ali imaš veliko težav v odnosih z drugimi ljudmi?
15. Ali se pogosto kregaš ali pretepaš?

* Za uporabo v mladinskem domu so bila vprašanja napisana v preteklem času.

Kriza identitete in začetek študija

POLONA SELIČ

POVZETEK

Članek predstavlja pregled novejših ugotovitev o dinamiki, v katero je vpet študent na začetku svoje študijske poti. Osrednja pojma sta kriza identitete, ki se lahko kaže v krizah intimnosti, odvisnosti, dela in ustvarjanja, odločanja, kot negativna identiteta, motnje v doživljanju časa, svoj odmev pa doživi tudi v študentovi družini; in stres kot reakcija na naloge, ki jih začetek študija postavlja pred posameznika - vse to pa lahko občutno zaostri običajno identitetno zmedo, sekundarno separacijo v pozni adolescenci ter kasneje vpliva na študijsko uspešnost. Gre za dejavnike, ki jih ne smemo obravnavati ločeno, saj so med seboj povezani, odvisni in presegajo vzročno-posledične okvire.

SUMMARY

IDENTITY CRISIS AND THE BEGINNING OF STUDIES

The article represents a review of recent findings on the dynamics into which a student falls when starting out at university. The central themes are the identity crisis which can manifest itself - in crises of intimacy, dependence, work and creativity and decision-making - as a negative identity; disturbances in experiencing time, while its repercussions can be felt in the student's family as well; and stress as a reaction to the burdens the individual is faced with at the beginning of studies. All this can substantially intensify the common identity confusion, secondary separation in late adolescence and affect one's academic achievements later on. These are factors which should not be approached in isolation, since they are related, interdependent and surpass the frameworks of cause-and-effect.

ZAJAHAJ OSLIČKA, GREVA, SANČO PANSA

Pohiti, kajti dolga pot
 naju čaka. Človeška srca so
 daleč in težko bova obrisala
 prah z njih. Preglasno vpijejo
 njihova usta, da bi slišali
 šepet srca. Toda, Sančo,
 zakaj ni slišati riganja
 tvojega oslička? Zakaj
 si ne žvižgaš
 veselih pesmi?
 SANČO?

Marko Pavček

UVOD

Ob preučevanju neuspešnosti pri študiju smo se srečali s spletom močno povezanih dejavnikov, med katerimi najbolj izrazito izstopa kriza identitete. Gre za fenomen na višjem nivoju generalizacije, za pojem, v okviru katerega lahko govorimo o različnih tokovih, sklopih "krizne" dinamike - sem smo umestili tudi študijsko neuspešnost. V članku želimo predstaviti pregled raziskav in ugotovitev domačih in tujih avtorjev, ki so nam služile kot osnova in kot usmeritev pri našem delu.

Neuspešnost pri študiju je pojav, ki zadeva tako posameznika (študenta) kot institucijo (visokošolsko organizacijo), vpliva na funkcioniranje njegove primarne družine in tudi na organizacijo ter izvedbo študijskega procesa; vse to poteka v bolj ali manj tesnih medsebojnih interakcijah in samo odraz naše usmeritve je, da smo to kompleksno dogajanje razumeli in občutili posebej kot študentovo veliko zasebno bitko, dasiravno je očitno, da noben "obračun" ni samo obračun s sabo, ampak vedno tudi z drugimi. Na začetku študija morajo bruci očitno ovrednotiti in prevrednotiti marsikaj na svoji dotodanji poti, da se lahko odpravijo naprej bolj "po svoje", bolj odločno, jasno in zadovoljno.

1. KRIZA IDENTITETE

Eridson (po Musek, 1982) je v svoji teoriji psihoseksualnega razvoja umestil problem identitete krize med dvanajsto in petnajsto leto starosti. Po uspešno preseženem obdobju nejasne identitete naj bi adolescent dosegel stopnjo zgodnje odraslosti ter se soočil z vprašanjem intimnosti. Ob spoznavanju problemov študentske populacije pa se nagibamo k mnenju vse več avtorjev (Coleman in Hendry, 1990; Stojanović, 1976; Erić, 1984; Jankulov, 1986), da lahko študentsko obdobje opredelimo kot pozno adelescenco (ki naj bi trajala od osemnajstega do petindvajsetega leta), krizo identitete pa kot osrednji problem tega časa. Študent ima namreč drugačen položaj od svojih že zaposlenih vrstnikov (ekonomska (ne)samostojnost), s starši ga navadno vežejo spono materialne odvisnosti, iz česar izvirajo njihovi posegi in želja po neposrednem vplivu na študentove odločitve in življenje v celoti. Odnos do avtoritet (starši in

profesorji na fakulteti, kjer študent stalno preverja svojo vrednost), ki navadno precej močno določajo pravila delovanja, študentu nekako odreka vlogo odrasle, samostojne, avtonomne osebe ter pogloblja splet ključnih vprašanj identitete in lastne vrednosti, na katera ta išče odgovore.

Opažamo, da študenti (zlasti bruci) nimajo izoblikovanega občutka o sebi kot o neodvisni osebnosti, na področju spolnosti se ubadajo s kopico težav (zato težko govorimo o njihovi spolni zrelosti), do soljudi včasih le s težavo oblikujejo kolikor toliko odgovoren odnos. Zato tudi ne morejo občutiti lastne celovitosti in zadovoljstva s sabo ter s svojim delom. Realen odnos do sebe, lastnih zmožnosti in pričakovanj, kakor tudi do pričakovanj in ocen drugih ljudi se pri njih šele oblikuje. Šele ob doseženem jasnem doživljanju lastne istovetnosti, ob doživljanju sebe in svojega življenja kot resnično "svojega" (in ne kot igrače na prepihu nekakšnih tujih sil in/ali usode), lahko govorimo o preseženi krizi identitete.

Kriza identitete se pogloblja ob težavah, s katerimi se srečujejo domala vsi študenti. Začetek študija zahteva prilagoditev na drugo okolje, pogosto tudi na drugačne vrednostne sisteme, kar lahko prebudi konflikt med potrebo po individualnosti in "zvestobo" do družine, ki se potem manifestira kot navidezna neodvisnost, samostojnost ali pa kot pretirano zatekanje v zavetje doma in k vrstnikom, ki so ostali v domačem kraju. Adolescent se spopada z umetno dilemo zvestoba/izdajstvo družine, zaostreno zavoljo občutkov krivde, vse to pa osiromaši njegove poskuse na polju vzpostavljanja novih medosebnih odnosov.

Ovirano erotično-seksualno funkcioniranje (sprejemanje spolne vloge in spolnosti kot pomembnega dela vsakodnevnega bivanja), ki izvira iz intrapsihičnih konfliktov na razvojni poti v sistemu primarne družine študenta, lahko povzroči depresivnost ter vodi v izolacijo in pasivnost.

Študijske obveznosti pogosto predstavljajo pomemben izvor stresa. Nekateri študenti odlašajo z njihovim izpolnjevanjem, tako da se akutni stres kronificira. Takšni študenti so ohromljeni zaradi strahu pred izpiti, zaradi depresivnosti in nezmožnosti koncentracije. Vse to lahko spremlja nespečnost, zloraba drog, hrane in podobno.

V pozni adolescenci je nujna sekundarna separacija, kar pa za mnoge pomeni izjemno težavno razvojno nalogo. Tako niso redka stanja separacijske anksioznosti, neugodna stališča do študija in slaba prilagojenost na novo okolje.

Erić (1984) v pozni adolescenci razlikuje normativno krizo in motnje identitete. Normativna kriza je prehodno stanje, nasičeno z veliko količino psihične energije, ki je na voljo za nadaljnji razvoj, saj daje ego možnost širjenja iniciative in razvoj njegovih funkcij. Konflikti so seveda mogoči, vendar naj bi bili prospektivni ter naj bi vzpodbujali uspešno oblikovanje identitete. Motnje identitete pa so posledica neuskkljenosti različnih nivojev ega, oslABLJENE sintetične funkcije, kar ogroža doslednost in celovitost pri reševanju razvojnih nalog. Ego tako zaostaja, regredira.

Po Eriću (1984) se motnje identitete kažejo v
krizah intimnosti,
odvisnosti,
dela in ustvarjanja,
odločanja,
v motnem doživljanju časa, negativni identiteti in v družinski situaciji.

1. 1. KRIZA INTIMNOSTI

Le dovolj zrel ego z jasnimi mejami ne doživlja bližine ogrožujoče. Nejasne meje pogosto silijo v umik iz medosebnih odnosov, stran od dolžnosti in odgovornosti; v ozadju je strah pred izgubo identitete in pred odvisnostjo. Navidezno rešitev pogosto predstavljajo poskusi identifikacije s pomembnimi starejšimi osebami in/ali z različnimi gibanji, kar pa lahko povzroči še večji regres in izolacijo.

1. 1. 1. Spolna identiteta

Z opisanim je povezana spolna identiteta kot zavest o pripadnosti enemu ali drugemu spolu (Kapor, 1988); vedenje in odzivanje, značilno in ustrezno za določeni spol, pa predstavlja spolno vlogo. V adolescenci (med osemnajstim in petindvajsetim letom) postane za večino mladih spolnost realno življenjska izkušnja. Takrat se tovrstni interesi okrepijo, v zvezi s spolnostjo pa se izoblikujejo lastne vrednote, prepričanja in stališča.

Od načina vedenja in doživljanja v zvezi s spolnostjo je odvisno (princip povratne zveze) samozaupanje na osebnem, poklicnem in socialnem polju (Stojadinović, 1976). Razvoj spolne identitete je tesno prepleten s samospoštovanjem in doživljanjem lastne vrednosti (Tomori, 1983). Najpomembnejši identifikacijski liki za oblikovanje spolne vloge so starši (ali ljudje, ki jih nadomeščajo). Otrok celo odraščanje zaznava njihov odnos do spolnosti in svoje spolne vloge (moška/ženska). Za adolescentovo samozavest je zelo ugodno, če se lahko identificira z likom, ki ga lastna spolna vloga osrečuje in zadovoljuje.

Včasih je veljalo prepričanje, da je razvoj osebnostne orientacije, tipične za lastni spol, povezan z zadovoljujočo spolno identiteto. Ob "atipični" orientaciji naj bi se razvile motnje spolne identitete ter manj učinkovita socialna in osebnostna prilagojenost (Pleck, 1977; po O'Heron in Orlofsky, 1990). Novejši koncepti omenjajo zlasti androgino spolno orientacijo, na tako imenovane "spolne deviacije" pa gledajo z dopustljivostjo - le-te naj bi namreč celo pozitivno vplivale na prilagojenost.

Tradicionalistično gledanje je utemeljeno na kongruentnem modelu, kjer sta moškost/ženskost dva nasprotna pola ene dimenzije (ekskluzivno merljiva), ustrezna prilagojenost pa je povezana z uglasenostjo spolne orientacije in spola. Sodobno pojmovanje opredeljuje moškost in ženskost kot dve neodvisni varabli - šele v takšnem okviru lahko tudi govorimo o androginji.

Očitno sta moškost in ženskost osebnostni potezi, močno obarvani s spolno orientacijo in ideologijo. Spolno tipični (maskulini moški in feminine ženske) najbolj izrazito pristajajo na razdeljene spolne vloge (Ferable, 1989). Študenti z nizko maskulinstvo kažejo več depresivnosti, anksioznosti in socialne neprilagojenosti. Slabo maskulini študenti imajo nejasno moško identiteto, nizko feminine študentke pa s spolno identiteto nimajo težav (O'Heren in Orlofsky, 1990).

Omenjena avtorja sta v ene svojih prejšnjih raziskav (O'Heren in Orlofsky, 1987) na študentih odkrila pozitivno zvezo med maskulinstvo, visoko samooceno in splošno prilagojenostjo; našla sta tudi potrditve androginega modela.

Maskulinstvo kot spolna orientacija predstavlja blažilec stresa (Ross in Cohen, 1987); blažilec stresa je tudi socialna podpora (s strani prijateljev, znancev, družinskih članov), vendar le pri močno izraženi maskulinstvi. Opisano drži samo za blažji stres.

Longitudinalna študija je pokazala, da spolno bolj določeni (maskulini moški in feminine ženske) dosegajo v izrazito stresnih situacijah višje rezultate na lestvici depresivnosti v primerjavi z ostalimi.

1. 2. KRIZA ODVISNOSTI

Študij prinese večini mladostnikov obilo novih izzivov in zahtev: selitev v drug (navadno večji) kraj, drugačne bivalne razmere (nujnost večje samostojnosti, specifične razmere v študentskih domovih, podnajemniških sobah), nov način dela in podobno. Vse to je povezano z ločitvijo od staršev in primarne družine, zahteva pa nadomeščanje zgodnjih identifikacij ega z novimi, bolj ustreznimi. Takšna zamenjava zgodnjih ego identifikacij je mogoča le, če je ego dovolj močan, sistem mišljenja in vedenja pa relativno oblikovan - v tem primeru lahko pride do sekundarne separacije v pozni adolescenci, ki je ključna za uspešno prilagajanje (ob izoblikovani jasni identiteti).

Študenti, katerih potreba po odvisnosti in zaščitenosti preglasi težnjo po svobodi in samostojnosti, ponovno aktivirajo ojdipalne konflikte, probleme zgodnjega otroštva in latence. Regres jih vrne k objektom in objektnim odnosom iz obdobja primarne identifikacije, saj ponudba novih odnosov preveč ogroža ego. Tako nastali konflikti se seveda razlikujejo od tistih v otroštvu. Tudi študent je zrelejši, pritiski okolja pa drugačni. Prospektivno gledano lahko vodi kriza v rekonstrukcijo strukture ega, v končno oblikovanje identitete in nazadnje tudi v izpolnjevanje razvojne naloge sekundarne separacije.

Irwin (1967; po Umek, 1983) poroča, da desetina študentov v ZDA opusti študij zavoljo osebnostne neprilagojenosti, ki po avtorjevem mnenju izvira iz njihove odvisnosti in identitetne zmedenosti, na kar se navadno navežejo še anksioznost, zaskrbljenost, negativna (ali ambivalentna) stališča do staršev, konfliktni cilji, interesi in zadovoljitve.

Tudi Dalrymple (1961; po Selič in Vec, 1988) poroča o separacijskih in identitetnih problemih (predvsem manj uspešnih) študentov.

1. 3. KRIZA DELA IN USTVARJANJA

Bregant (1986) je v dinamiki študijskih motenj izpostavil onipotenčna pričakovanja, neaktivnost in protest.

Ko se kopicijo neopravljene študijske naloge, rasejo študentove pasivne zahteve in pričakovanja, da bo cilj (študijski uspeh) dosegel brez vlaganja časa, napora in energije. Pričakovani uspeh naj bi se takorekoč hipoma dogodil, študent naj bi bil najboljši, njegovo znanje pa vseobsegajoče. Ker se to ne zgodi, se počuti manjvrednega in nepomembnega. Neaktivni študent ne pokaže iniciativnosti ter ne vlaga napora, ko bi bilo to potrebno - ob študijskih materialih razmišlja o drugih stvareh, snovi ne poskuša razumeti, temveč se jo uči na pamet.

Protest se lahko izraža kot upor avtoritetam in vsakršnim obveznostim. Študent doživlja študij kot prisilo; prizavestni in podzavestni protest se kaže kot depresivna razbranost, nespečnost, utrujenost, dnevno sanjarjenje, pogoste so tudi kompenzacije na erotično-seksualnem področju, saj nudijo takojšnjo nadomestno zadovoljitev. Odlašanje (in iz tega izhajajoča časovna stiska) ima prav tako kompenzatorni pomen -

študent se zavaruje pred samoočitki ter očitki drugih. Druga oblika nasprotovanja avtoritetam je mazohistično maščevanje, ki izvira iz nerešenih konfliktov s starši - samokaznovno vedenje naj bi prizadelo starše, akoravno za ceno lastnega poraza.

Kriza dela in ustvarjanja se pogosto razteza še iz šolskega obdobja, ko naj bi si otrok pridobil delovne navade in se naučil osnovnih pravil dela, vse pa usklajeno z navadami in običaji kulturnega okolja.

Pri tovrstnih težavah se lahko v zvezi z enim od staršev reaktivirajo ojdipalne želje, ki pa jih more adolescent prospektivno obiti s preusmeritvijo energije v učenje, ustvarjalnost in sprejemanje tekmovalnosti kot nujnega spremljajočega pojava. Študent z moteno identiteto to le težko doseže. Navadno se študijska nezmožnost zato še poglablja, kar ustvarja dodatne probleme s starši in zapira začarani krog.

1. 3. 1. Študijska neuspešnost

Pomemben dejavnik študijske neuspešnosti je strah pred izpiti, ki naj bi bil značilen predvsem za študente z nizkim samovrednotenjem, premajhnim samouveljavljanjem in sprejemanjem samega sebe, brez podjetnosti, nagnjene k dnevnemu sanjarjenju, ki blaži mnoge strahove in anksiozna stanja. Spielberg (po Erić, 1977) razlikuje anksioznost kot osebnostno potezo in stanje ter poroča, da študenti z močno izraženo anksioznostjo kot osebnostno potezo kažejo izrazito stanje anksioznosti le na izpiti, kjer so že bili neuspešni, in ne v vsaki izpitni situaciji, kot je pričakoval.

Erić (1977) je med študenti, ki se pritožujejo zaradi izpitnega strahu, odkril enako število moških in žensk, le da slednje poročajo o bolj intenzivnih reakcijah strahu. Na pojav izpitnega strahu naj bi vplivalo doživljanje študenta, da je objekt ocenjevanja, kar je lahko zelo ogrožujoče, narava izpitne preizkušnje (težavnost, kompleksnost), prisotnost in morebitno sodelovanje poslušalcev ter nivo študentove splošne anksioznosti (Sarason in Ganzer; po Erić, 1977).

Gaudri (1974; po Erić, 1977) je odkril, da študent, ki se boji izpita, napačno usmeri pozornost na lastno doživljanje in emocionalne odzive, namesto na izpitno nalogo, kar vodi do blokade pozornosti in le še večja strah.

Erić (1977) s sodelavci domneva, da imata strah pred izpiti in nevrotična anksioznost isti izvor. Ob tem naj bi višji nivo znanja strah zmanjšal, visoko inteligentni študenti pa naj bi bili manj dovzetni zanj.

Tudi starši vplivajo na oblikovanje strahu pred izpiti, če s svojimi pretiranimi ambicijami "prisilijo" študenta, da izgradi obrambni sistem vedenja, ki predstavlja upor proti njim ter zavračanje vloge, ki so mu jo namenili. Tako so študijski neuspeh, strah pred izpiti in druge oblike neprilagojenega vedenja le odraz tega upora.

Covington in Omelich (1987) menita, da anksioznost neposredno ne sodeluje pri študijski (ne)učinkovitosti - obstaja zgolj manj učinkoviti, ker že vnaprej pričakujejo neuspeh, kar jim zničuje občutek lastne vrednosti. Takšno pričakovanje je posledica atribucij preteklih neuspehov in iz tega izvirajoče naučene nemoči.

1. 2. 3. Atribucije in (ne)uspešnost

Haider (po Lamovec, 1986) je v ozadju vsakdanjih vzročnih razlag odkril dva motiva: motiv po razumevanju sveta in motiv po obvladanju ter nadzorovanju okolja. Dimenziji ne/stabilnosti in lokusa (notranjost/zunanjost) atribucij je Weiner (po Platt, 1988) dopolnil še s tretjo, to je ne/kontrolabilnost. Atribucije vplivajo na vedenje, pričakovanje prihodnjega uspeha in na različnost emocionalnih odzivov.

Preverjanja so pokazala (Weiner, po Platt, 1988) povezavo med pričakovanjem uspeha in dimenzijo stabilnosti, delovanje lokusa na afektivne reakcije in kompleksno sovplivanje obeh dimenzij na vedenje v situaciji (ne)uspeha. Weiner (1982; po Zaleski, 1988) meni, da se pričakovanje poveča, če študent povezuje svoj uspeh s stabilnimi dejavniki (npr. s sposobnostmi). Za neuspeh velja obratno, stabilnost pa je povezana tudi s težavnostjo naloge, ki jo študenti različno doživljajo na treh dimenzijah: kot internalno (naloga se zdi težja zavoljo premajhnega znanja, nestabilno (naslednji preizkus bo lažji) in kontrolabilno (profesor je postavljaj pretirano zahtevna vprašanja; Russell, McAuley, Taric, 1987).

Platt (1988) je pri dvesto osmih brucih odkril zvezo med pripisovanjem neuspeha lastni nesposobnosti, pričakovanjem prihodnjega uspeha in akademsko samopodobo, s katero so povezane tudi atribucije napora. Avtor ni našel povezave med samopodobo in študijskim uspehom.

Na emocije (zlasti ponos in sram) vpliva dimenzija likusa. Več ponosa vzbujaja uspeh, pripisan notranjim vzrokom. Če pa študent tu išče izvor svojega neuspeha, doživlja precej močan sram.

Zaleski (1988) je potrdil hipotezo, da je uspeh v prihodnosti povezan z notranjimi dejavniki; internalnost s časovno oddaljenostjo od cilja celo narašča. Zaključek študija (diploma) je težko dosegljivi oddaljeni cilj, zato naj bi študente z leti k študiju priganjala zlasti negativna čustva.

Opisane raziskave so potrdile povezanost med načini pripisovanja vzrokov za (ne)uspeh. Ob tem se je porodila ideja o razlagalnem stilu (explanatory style; Peterson in Barrett, 1987), kognitivni variabli, ki odraža ustaljeni način pojasnjevanja neugodnih dogodkov. Te običajne, vsakodnevne razlage se gibljejo na treh dimenzijah: internalnost/eksternalnost (zgodilo se je zaradi mene/zaradi gostega prometa), ne/stabilnost (kaj takega se lahko pripeti le enkrat/zmeraj bo tako) in globalnost/specifičnost (ta dogodek mi je uničil življenje/nima nikakršnega vpliva). Tisti, ki nezačlene dogodke pripišejo internalnim, stabilnim in globalnim vzrokom, slabše rešujejo probleme in nagibajo k pasivnosti ter depresivnosti, zato je mogoče takšen razlagalni stil imenovati tudi depresivni. Avtorja sta v raziskavi na brucih odkrila poprečno slabši študijski uspeh študentov z depresivnim slogom. Študenti, ki se zatekajo k specifičnim, eksternalnim in nestabilnim atribucijam, si zastavljajo tudi bolj ustrezne specifične študijske cilje.

Seligman (po Trotter, 1987), tvorec koncepta naučene nemoči, opisuje depresijo zgolj kot izkrivljen, napačen pogled na svet. Meni, da omogoča pravočasno odkrivanje depresivnega sloga preventivno delovanje; študente bi bilo treba odučiti napačnega stila ter jih naučiti ustreznjega, za kar priporoča avtor kognitivno terapijo.

Elit in Dweck (1988) sta preučevali cilje kot dejavnike motivacije - izvršitveni cilji (performance goals) silijo v stalno preverjanje lastnih sposobnosti, v dokazovanje, ki ohranja pozitivno predstavo o njih; cilji učenja (learning goals) vzpodbujajo obvladovanje nalog ter izpopolnjevanje znanja. Študent, ki si zastavi izvršitveni cilj, preverja ustreznost lastnih sposobnosti; neuspeh povzroči reakcije nemoči, negativne emocije in doživljanje lastnih sposobnosti kot premajhnih (atribucija nizkih sposobnosti). Cilj učenja vodi študenta v odkrivanje kar se da primernih rešitev problema. Morebitni neuspeh prizadevanja le še razplamti takšen cilj, ne usmerja pozornosti na sposobnosti; četudi pride do napak in zmot, to še ne pomeni, da problem ni rešljiv;

čeravno se študent čuti premalo sposobnega, to le poveča zaželenost opravljene naloge, zategadelj ne pride do negativnih atribucij glede lastnih sposobnosti.

Preverjanje koncepta pregeneralizacije (overgeneralization) je pokazalo tendenco oseb z nižjo samooceno k pregeneralizaciji. Takšni študentje pripisujejo sebi vzroke za vsakršne negativne izide, dasiravno nekatere njihove osebnostne lastnosti nimajo z rezultati nikakršne zveze.

1. 4. KRIZA ODLOČANJA

Mnogi mladostniki, ki se spopadajo s krizo te vrste, zaidejo v različne skupinske dejavnosti in iščejo trdnost v pisani ponudbi programov zbiranja, kot so šport, glasba, kulturne dejavnosti in pogosto tudi droge. Mogoča je pretirano intenzivna identifikacija z vodjem in/ali programom, notranjo negotovost prekrijejo s (strogimi) pravili delovanja skupine, ki jih sprejmejo, vprašanje lastne identitete pa nadomestijo s podrejanjem stereotipu, ki velja za člane skupine.

Z opisanim se za nekaj časa izognejo odločanju o temeljnih vprašanih lastnega bivanja. Vendar se čustvene težave ob tem le še poglobljajo. Študenti potem poročajo o zavorah v odnosih s kolegi, o ljubezenskih stiskah ter o nezadovoljstvu z lastnim življenjem (Budihna-Požar in Umek, 1989). Za svoje stanje pogosto krivijo starše, ki naj bi se (predvsem o izbiri študija) odločali namesto njih, zavračanje starševskih avtoritet pa prenašajo na odnose s profesorji.

1. 5. NEGATIVNA IDENTITETA

Adolescenti s pretirano ambicioznimi starši, katere doživljajo kot superiorne in običajno tudi kot izjemno ogrožujoče ter nepopustljive, kaj lahko oblikujejo negativno identiteto kot odgovor na premočne pritiske. Takšen antikonformizem vzbuja občutek, da so se svobodno odločili o tem, kdo sploh so, čeprav ta izbira pomeni nekaj nevredega za njihove starše.

1. 6. SITUACIJA V DRUŽINI

1. 6. 1. Mladostnik zapušča družino

V življenjskem ciklusu družine nastopi tudi sekundarna separacija kot razvojna naloga, ki vodi adolescenta v doseganje samostojnosti in odgovornosti na psihičnem in materialnem nivoju. V našem kulturnem prostoru je proces zorenja upočasnjen, starši z ljubeznijo in podporo negujejo odvisnost mladostnikov, kar osamosvajanje podaljšuje, krepi njihovo negotovost, saj jih varno zavetje doma prepogosto prikrajša za potrebne življenjske izkušnje. Situacijo oteži tudi strah pred neznanim, novim, pred vprašanji, na katera mladostnik (še) ne pozna odgovora, porajajo pa se ob vsakem koraku v samostojnost.

Družinska struktura in organizacija se morata ob opisani razvojni krizi preoblikovati. Zahtevnost tega procesa se poveča še posebej v tistih družinah, kjer se problemi sekundarne separacije pojavljajo v vsaki generaciji, kar je navadno prej pravilo kot izjema (Goldner-Vukov, 1988). Separacijo zavira pretirana skrb staršev, ki navdaja

mladostnika z veliko krivdo, saj odhaja od tako "požrtvovalnih" staršev in največkrat jih potem sploh ne zapusti (na psihični ravni); v družinah s kopico problemov in konfliktov lahko adolescenti "vztrajajo" zavoljo občutka prikrajšanosti (ne morejo zapustiti staršev, ker so jim ti še "nekaj" dolžni). Motena komunikacija z enim ali obema staršema izkrivlja proces individuacije, ki sicer poteka v štirih stopnjah (Josselson, 1980; po Kapor, 1988) - od ločitve in prakticiranja, prek ponovnega približevanja, do konsolidacije, ko postane mladostnik neodvisna osebnost, ki je morebitno zблиževanje s starši ne ogroža in ne beži več od njihovega vpliva.

1. 6. 2. Odnosi s starši

Adolescent oblikuje z vsakim od staršev drugačen odnos, čeprav zahteva od obeh več enakopravnosti, dogovarjanja, prilagajanja in iskanja skupnih rešitev. Očetje se navadno zanimajo bolj za uspeh pri študiju, načrte za prihodnost in politična stališča (Stanulović, 1988). Interes mater je usmerjen predvsem v medosebne odnose, emocionalne vezi, v vsakdanje skrbi in težave. Youniss in Smollar (po Kapor, 1988) sta ugotovila, da adolescenti tudi sami različno opisujejo odnos z materjo in očetom, vsebina odnosov pa se ujema s prej naštetim.

Če je v družini stik z enim od staršev moten, zmanjšan ali pa ga sploh ni, to ovira mladostnikov razvoj. Fantje iz nepopolnih družin so bolj impulzivni, prej opustijo šolanje, nagibajo k delikventnosti, na numeričnih testih inteligentnosti dosegajo nižje, na verbalnih pa višje rezultate v primerjavi z vrstniki. Hetherington (po Coleman in Hendry, 1990) je pri dekletih, ki so odraščale brez očeta, opazil nesposobnost za vzpostavljanje zadovoljujočih partnerskih odnosov, dasiravno se z moškimi družijo.

1. 6. 3. Družina in motnje identitete

Težišče odkrivanja vzrokov študijskih problemov je gotovo družina in z njo povezana separacija-individuacija ter zahteve prilagajanja na novo okolje. Matere mladostnikov z nejasno identiteto so izrazito simbiotsko naravnane. Odnos z otroki zlorablja in z njim nadomeščajo prikrajšanost v partnerskih odnosih. Pozornost, podporo in priznanje, ki bi ga morale dobiti od moža, pričakujejo od otrok, s katerimi zgradijo koalicijo proti možu in očetu. Otrokom z njim ne dovolijo identifikacije, oziroma jo zavirajo in onemogočijo. Hlepijo po družbeni veljavi ter ne prenašajo ljubosumja, čeprav so same navadno močno ljubosumne.

Družinski sistem s takšno "parazitsko" materjo običajno dokaj uravnoteženo deluje, saj je oče navadno komplementarno poslušen in mehak, brez lastne iniciative, kar gotovo ne predstavlja optimalnega identifikacijskega modela.

Motnje identitete vsaj deloma izvirajo tudi iz odnosov s sorojenci, med katerimi se lahko razvije velika medsebojna odvisnost, vse do simbioze. Pogosto se distancirajo kot relativno izoliran družinski podsistem in izražajo številne značilnosti infantilnega, avističnega vedenja.

1. 7. MOTNJE V DOŽIVLANJU ČASA

Nekateri adolescenti brezupno želijo ustaviti čas, ali pa pričakujejo, da jim bo ravno "pravi čas" sam od sebe "nekaj" prinesel; pogosto občutijo notranji nemir, tožijo zaradi

težav s spanjem - zvečer težko zaspijo, zjutraj se nikakor ne morejo prebuditi, kar je Bibring (1963; po Erič, 1984) opisal kot željo dela ega, da bi si dovolil umreti. V najhujših primerih po:očajo o izgubi vsakega smisla za čas.

2. ŠTUDIJ IN STRES

Raziskava Centra za razvoj univerze, ki je zajela 1275 študentov obeh slovenskih univerz, vpisanih v študijskem letu 1987/88 (Budihna-Požar in Umek, 1989), je pokazala, da je predvsem začetek študija zelo intenzivno in pogosto precej neugodno obdobje, ko se študenti privajajo na nov način dela, soočajo se s pomanjkljivostmi svojih delovnih navad, tehnik in predznanja, obvladati morajo zahteve drugačnega, neodvisnega načina življenja. Ob tem pogosto tožijo o utrujenosti, potrtosti, slabem počutju in podobnem. Vse to se povezuje z običajno identitetno zmedo in vprašanjem lastne vrednosti. Gotovo so najbolj ogroženi študenti z nizko samooceno.

Brown in McGill (1989) sta ugotovila, da pozitivni (zaželeni) dogodki negativno vplivajo na telesno zdravje oseb z nizko samooceno, kar se ujema z Brownovo teorijo stresa, da akumulacija dogodkov, ki odstopajo od človekove samoocene, vodi v bolezen. Avtorja menita, da so osebe z visoko samooceno vanjo tudi bolj prepričane in jih neprijetni dogodki manj prizadenejo. Samopodoba namreč določa sedanje in prihodnje ravnanje, zlasti pa obdelavo informacij. Neskladne informacije ogrožijo doživljanje samega sebe, njihova obdelava zato zahteva posebno pozornost, v tem času pa odpornost pade.

Hogan (1989) je opisal telesno počutje (physical fitness) kot večdimenzionalni konstrukt, ki zajema vzdržljivost, mišično moč in kvaliteto gibanja, osebnostni korelati dobrega počutja so optimizem, energičnost, tekmovalnost in perfekcionizem - tvorijo osebnostni sindrom dobrega telesnega počutja. Za osebnostni sindrom slabega telesnega počutja pa so značilne depresivnost, anksioznost in podredljivost.

Pri obnavljanju stresa je precej pomembna socialna podpora, čeprav mehanizmi delovanja še niso povsem jasni. Študije socialne podpore proučujejo zlasti model glavnega in model blažilnega učinka. Prvi je model socialnih mrež - medsebojni odnosi omilijo stresne učinke, saj dobi človek občutek in potrditev sprejetosti v skupini, ki mu nudi pomoč ter sooblikuje stabilno, predvidljivo okolje. Takšne socialne mreže tvorijo prijatelji, sodelavci in družinski člani. Model blažilca opozarja na neposredno podporo enega sočloveka (zdravnika, duhovnika), ki nudi občutek osebne ustreznosti ter omili stanje nemoči.

Težava empiričnega preverjanja obeh modelov je pomanjkljiva operacionalna definicija multidimenzionalnega konstrukta socialne podpore.

Rubio in Lubin (1986) sta primerjala skupino študentov, ki obiskujejo Svetovalni center za študente, s tistimi, ki tam nikoli niso iskali pomoči, in odkrila, da prvi poročajo o večjem številu nezaželenih dogodkov, ki so se jim pripetili v minulem letu; ti dogodki so bili tudi bolj nepričakovani, študenti pa so menili, da nad njimi niso imeli dovolj kontrole. Z naraščanjem motenj razpoloženja, o katerih so poročali, pa je padala njihova pripravljenost zaupati drugim ljudem in jim dovoliti, da se jim približajo. Tako se oblikuje začarani krog vse večje izoliranosti, nižje odpornosti ter slabšega samovrednotenja.

2. 1. MOŽNI BLAŽILCI STRESA V ČASU ŠTUDIJA**2. 1. 1. Prijatelji**

Dunphy (1963; po Kapor, 1988) je opisal več stadijev v razvoju socialnega življenja adolescentov ter dve obliki njihovega druženja: manjše skupine ali klike, ki štejejo do šest članov; ti prebijejo skupaj dosti časa, med njimi pa vlada zaupanje; in večje skupine z do dvajset člani - gre za združitev do štirih klik, kar omogoča intimne kontakte z nekaj bližnjimi prijatelji in nudi obilo priložnosti za nova poznanstva.

Klika pomeni nadomestno družino (malo članov, intimni odnosi), zagotavlja varnost in oporo ter adolescentu olajša separacijo od primarne družine. V kliku je najpogostejša aktivnost pogovor, večja skupina pa omogoča široko paleto socialnih stikov in zabave.

Najprej se oblikujejo le istospolne izolirane klike, ki se postopno združujejo v skupino, v kateri se tesno zblížajo heteroseksualne klike. V pozni adolescenci skupine razpadajo (navadno na dvojice) - obstoj klik in večjih skupin je v času študija vse manj potreben, ohranjajo pa se heteroseksualni pari.

Prijateljstvo omogoča varno izhodišče za ocenjevanje sebe in sveta, za pridobivanje novih spoznanj. V tem odnosu se adolescent uri v komuniciranju ter se pripravlja za avtomno delovanje v odraslosti, ko dobi prijateljstvo nekoliko drugačen pomen, akoravno s prijateljem še vedno deli strahove, nasvete in iz tega odnosa črpa oporo.

2. 1. 2. Zаметki partnerskih odnosov

Heteroseksualne odnose lahko v splošnem opišemo na dveh dimenzijah (Kapor, 1988). Ekspresivna/instrumentalna orientacija temelji na skupni zabavi, z zvezo pa naj bi adolescent nekaj dosegel, pridobil (instrumentalnost) - ugled, status, materialne koristi, varnost in podobno. Druga dimenzija se razteza od emocionalne angažiranosti (zelo zaljubljeni) do neangažiranosti. Kratkotrajne, površne zveze so navadno instrumentalno orientirane in emocionalno neangažirane. Ekspresivna orientacija ob emocionalni angažiranosti običajno izveni v intenzivni, vendar kratkotrajni zvezi. Trajnejši odnosi so instrumentalni, spremlja pa jih emocionalna angažiranost.

2. 2. DRUŽINA IN REAGIRANJE NA STRES

Najbolj značilno se na stres odzivajo tako imenovane psihosomatske družine (Goldner-Vukov, 1988) - strategija se transgeneracijsko prenaša (enako kot težave pri sekundarni separaciji-individuaciji), zanjo pa je značilno kanaliziranje anksioznosti po telesni poti. Psihosomatske motnje se zelo pogosto navežejo na vprašanje sekundarne separacije adolescenta, služijo pa zaščiti družinske homeostaze.

Najbolj namreč zavirajo separacijo transakcijske značilnosti psihosomatskih družin (Minuchin in sodelavci, 1975; po Goldner-Vukov, 1988) kot so pretirana emocionalna vpletenost (individualno identiteto nadomesti "družinska"), nagnjenost k preveliki zaščiti - mladostnikova potreba po samostojnosti predstavlja odpoved poslušnosti in "zvestobe" ter ruši sistem; ko mladostnik pobegne v bolezen, se homeostaza vrne na nižji nivo, sam pa se le še bolj zaplete z družino; rigidnost, ko rešuje družina povišano anksioznost zaradi adolescentovih identitetnih iskanj s krepitvijo starih mehanizmov kontrole in/ali s spreminjanjem njegovega vedenja - gre za regresivno homeostazo, ki sloni na negativni povratni zvezi; slabo reševanje problemov - člani družine zanikajo

kakršnekoli težave, edini problem je adolescent s svojim "nesprejemljivim" vedenjem in/ali boleznijo.

Študent se lahko umakne pred razvojno nalogo separacije prek psihosomatskih simptomov na infantibilno raven obrambe pred "nevarnim" okoljem. Namesto v odkrito akcijo, zdrsne v neučinkoviti regres, znano družinsko zavetje pa ga "varuje" pred tiskami, ki grozijo v zunanjem "nevarnem" svetu.

VIRI

- Blanck, G., Blanck, R.: Ego-psihologija, Naprijed, Zagreb, 1985.
- Bregant, L.: Psihodinamična teorija nevroza; Psihoterapija 14, Katedra za psihiatrijo medicinske fakultete v Ljubljani, Ljubljana, 1986, 13-93.
- Bregant, L.: Značilnosti terapevtskega procesa pri študijskih motnjah; Psihoterapija 14, Katedra za psihiatrijo medicinske fakultete v Ljubljani, Ljubljana, 1986, 240-245.
- Brown, J. D., McGill, K. L.: The Cost of Good Fortune: When Positive Life Events Produce Negative Health Consequences; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989, 57, 1103-1110.
- Budihna-Požar, D., Umek, P.: Študijske posvetovalnice, Poročilo o rezultatih vprašalnika, Projekt dolgoročni razvoj visokega šolstva v SR Sloveniji, Center za razvoj univerze, Ljubljana, 1989.
- Campbell, L., Lopez, F. G., Watkins, C. E. Jr.: Depression, Psychological Separation and College Adjustment: An Investigation of Sex Differences; *Journal of Counseling Psychology*, 1986, 1, 33, 52-56.
- Coleman, J. C., Hendry, L.: *The Nature Adolescence*, Routledge, London, New York, 1990, 2nd ed.
- Covington, M. V., Omelich, C. L.: "I knew it cold before the exam": A Test of the Anxiety Blockage Hypothesis; *Journal of Educational Psychology*, 1987, 79, 393-401.
- Elliott, E. S., Dweck, C. S.: Goals: An Approach and Achievement; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1988, 54 5-12.
- Erič, L.: Poremečaj identiteta; *Psihiatrija danas*, 1984, 16, 221-233.
- Erič, L.: *Strah od ispita*, Medicinska knjiga, Beograd, Zagreb 1977.
- Erikson, H.E.: *Omladina, kriza identifikacija*, Titograd, 1976.
- Flannery, R. B., Wieman, D.: Social Support, Life Stress and Psychological Distress: An Empirical Assessment; *Journal of Clinical Psychology*, 1989, 45, 867-871.
- Frable, D. E.: Sex Typing and Gender Ideology: Two Faces of the Individual's Gender Psychology that Go Together; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989, 56, 95-108.
- Friedlander, M. L., Siegel, S. M.: Separation- Individuation Difficulties and Cognitive-Behavioral Indicators of Eating Disorders among College Women; *Journal of Counseling Psychology*, 1990, 1, 37, 74-78.
- Goldner-Vukov, M.: *Porodica u krizi*, Medicinska knjiga, Beograd, Zagreb, 1988.
- Hoffman, J.A.: Psychological Separation of Late Adolescents from their Parents; *Journal of Counseling Psychology*, 1984, 2, 31, 170-178.
- Hogan, J.: Personality Correlates and Physical Fitness; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989, 56, 284-288.
- Kapor-Stanulović, N.: *Na putu ka odraslosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.
- Kondić, K.: *Psihologija Ja*, Nolit, Beograd, 1987.
- Kurdek, L. A., Sinclair, J. R.: Relation of Eight Graders' Family Structure, Gender and Family Environment with Academic Performance and School Behavior; *Journal of Educational Psychology*, 1988, 80, 90-94.
- Lamovec, T.: *Eksperimentalni priručnik iz psihologije motivacije, emocij, osebnosti in učenja*, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1980.
- Musek, J.: *Osebnost*, DDU Univerzum, Ljubljana, 1982.
- O. Heron, C. A., Orlofsky, J. L.: Stereotypic and Nonstereotypic Sex Role Trait and Behavioral Orientations, Gender Identity and Psychological Adjustment; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1990, 58, 134-143.
- Orlofsky, J. L., O'Heren, C. A.: Stereotypic and Nonstereotypic Sex Role Trait and Behavioral Orientations: Implications for Personal Adjustment; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1987, 52, 1034-1042.
- Peterson, C., Barrett, L. C.: Explanatory Style and Performance Among University Freshmen; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1987, 53, 603-607.

- Platt, C. W.: Effects of Causal Attributions for Success on First-Term College Performance: A Covariance Structure Model; *Journal of Educational Psychology*, 1988, 80, 569-578.
- Ross, P. E., Cohen, L. H.: Sex Roles and Social Support as Moderators of Life Stress Adjustment; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1987, 52, 567-585.
- Rubio, C. T., Lubin, B.: College Student Mental Health: A Person-Environment Interactional Analysis; *Journal of Clinical Psychology*, 1986, 42, 205-212.
- Russel, D. W., McAuley, E., Tarcio, V.: Measuring Causal Attributions for Success and Failure: Comparison of Methodologies for Assessing Causal Dimension; *Journal of Personality and Social Psychology*, 1987, 52, 1248-1257.
- Stergar, E.: Proučevanje študijske poti študentov SRS, Generacija 1976, Zbornik CRU, Ljubljana, 1988.
- Stojanović, L.: Seksualnost studenata, osećanje identiteta i kulturna sredina; *Psihijatrija danas*, 1976, 3-4, 387-390.
- Tomori-Žmuc, M.: Pot k odraslosti, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1983.
- Umek, P.: Projekcijski preizkus dopolnjevanja stavkov (ocenjevanje zrelosti s PNS), Doktorska naloga, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1983.
- Vukov, M., Simić, M., Kelečević, Lj.: Postavke sistemske porodične terapije; *Psihijatrija danas*, 1986, 2-3, 253-262.
- Zaleski, Z.: Attributions and Emotions Realted to Future Goal Attainment; *Journal of Educational Psychology*, 1988, 80, 563-568.

Nekateri zgodnejši obrambni mehanizmi ega v luči teorije objektnih odnosov

DARJA KOBAL

POVZETEK

Uvodni del članka vrednoti obrambne mehanizme z dveh zornih kotov. Po eni strani osvetljuje koristnost rabe obrambnih mehanizmov, po drugi pa obravnava njihovo naravo in način soočanja subjekta z ogrožujočimi dejstvi. Obrambni mehanizmi so razvrščeni glede na njihovo kompleksnost, uspešnost, sprožilni motiv ipd. Nadalje članek razčlenjuje otrokovo prvo srečanje z najprimitivnejšimi obrambami (kakršne so npr. projekcija, introjeksijska in zanikanje), pa tudi z nekaterimi kompleksnejšimi, kakršni sta, denimo, splitting in projektivna identifikacija. V razvoju objektivnega stadija je vzpostavljena identifikacija, opaziti pa je mogoče tudi obračanje proti selfu in premeščanje. Sestavek se v razčlembi obrambnih mehanizmov dotakne zgolj nekaterih, zlasti tistih, ki so temeljnega pomena za nadaljni osebni razvoj otroka.

ABSTRACT

SOME EARLY DEFENSE MECHANISMS OF THE EGO EXAMINED UNDER THE SPOTLIGHT OF THE THEORY OF OBJECTIVE RELATIONSHIPS

The introduction to the article evaluates defense mechanisms from two perspectives. On the one hand, it throws light on the usefulness of the employment of defense mechanisms, while on the other hand, it deals with their nature and the subject's manner of confrontation with the threatening factors. Defense mechanisms are classified according to their complexity, success, trigger motives, and so forth. The article goes on to analyze a child's first encounter with the most primitive defenses (such as projection, introjection and denial), and also with some of the more complex ones, such as splitting and projective identification. Identification is established during the development of the objective stage, while it is also possible to observe introversion and transference. This paper and analysis of defense mechanisms touches only some of them, particularly those of fundamental significance for a child's further personality development.

1. POSKUS VREDNOTENJA OBRAMBNIH MEHANIZMOV

Teorija objektivnih odnosov je v svojem razvoju predružačila vsebino in obseg marsikaterega "klasičnega" psihoanalitičnega pojma. Teoretsko-konceptualni aparat pa je obogatila tudi z nekaterimi pojmi, ki jih v "pionirskem" Freudovem delu ne zasledimo. Razlogov, ki so botrovali tovrstnim "inovacijam", je kajpada več. Če odmislimo razlike v interpretacijah ortodoksne psihoanalize, kaže v prvi vrsti izpostaviti spremenjeni "vzorec" pacientov. Njihova starost se namreč pogosto ni ujemala s starostjo Freudovih pacientov (Kleinova, Mahlerjeva, Spitz in drugi so se pretežno ukvarjali z otroci, kar pa zahteva bistveno drugačen pristop), različen pa je bil tudi obseg njihove patologije. Kernbergovi pacienti so bili, denimo, dobro strukturirane nevrotične osebnosti, pa tudi šibko strukturirane borderline osebnosti ("blizu nevroze", "blizu psihoze" ali psihotične strukture) (Matjan, 1990; Praper, 1990).

Še posebej pomembna je bila vpeljava pojma "objektivni odnos", saj so jo spremljale korenite spremembe na kliničnem, tehničnem in teoretičnem področju. Sintagma "objektivno razmerje" je dvoumna. Izraz "objekt" ima v njej poseben pomen. Z njim označujemo osebo, proti kateri so usmerjeni-subjektovi-nagoni. Besede "objekt" ne smemo razumeti v slabšalnem smislu. Če za nekoga rečemo, da je, denimo, objekt ljubezni (nekoga drugega), to nikakor ne implicira, da ta oseba ni subjekt.

Izraz "razmerje" moramo razumeti dialektično. Nanaša se namreč na dva neločljiva, dasi različna vidika. Na eni strani obsega način, kako subjekt konstituira svoje "objekte", na drugi strani pa način, kako "objekti" določajo (ali, če hočete, oblikujejo) subjektovo delovanje. Melanie Klein je tako opredeljenemu pojmu "odnos" dodala še poseben pomenski odtenek: objekti dejansko delujejo na subjekt, objekti ga zasledujejo, pomirjajo itd.

Skratka, "objektivni odnos" pomeni vzajemni odnos med subjektom in objektom, odnos, ki je - to je treba posebej poudariti - konstitutiven za oba člena, iz katerih sestoji. Niti objekt niti subjekt, strogo vzeto, ne obstajata pred vzpostavitvijo "objektivnega odnosa". (Zato bi bil izraz "razmerje do objekta" morda nekoliko bolj zavajajoč, saj zbuja - zmotno - predstavo, da objekt predhodi subjektovemu razmerju do njega oz., kar je zgolj druga plat iste medalje, da je subjekt konstituiran že pred pojavitvijo "objektivnega odnosa") (Laplanche, Pontalis, 1985).

S spreminjanjem in dopolnjevanjem ter razvijanjem pojmovanja prve in druge topike, nagonov, konfliktov, psihoseksualnega razvoja itd., se je spreminjalo in dopolnjevalo tudi pojmovanje obrambnih mehanizmov, ki so osrednji predmet v pričujočem članku.

Kaj sploh pomeni izraz "obrambni mehanizem"? Fulgosi (Fulgosi, 1988) v kratkem pregledu Freudove teorije povzema, da obrambni mehanizmi (odslej OM) omogočajo ego, da nadzoruje id, da preprečuje vdor nezaželenih nagonovskih impulzov, da zadovolji id tudi takrat, ko zadovoljitev na realen način ni možna. V sodobni psihologiji predstavljajo OM način, kako se osebnost brani v frustrirajoči situaciji ali v situaciji, v kateri obstaja nevarnost frustracije. V Slovarju sociologije in socialne psihologije preberemo, da se mehanizmi obrambe ega (kot psihoanalitičen pojem) nanašajo na postopke, s katerimi ego, ki si prizadeva zavarovati svojo integriteto, nevtralizira tiste vsebine ida, ki so nezdržljive z delovanjem njega samega ali pa jih prepoveduje superego (Bosanac, 1977).

Seveda bi lahko navedli še številne drug(ačn)e opredelitve OM. Vendar pa se nam v luči nadaljnjih razmišljanj vsiljujeta predvsem dve vprašanji.

1. Kaj nas privede do tega, da uporabljamo OM?

2. V kolikšni meri je delovanje OM pri odraslem človeku "normalno" in potemtakem prispeva k razvoju osebnosti?

V opredelitvah OM se kot nekakšna rdeča nit vleče misel, da gre tu za pomagala ene instance duševnosti v spopadu z drugo. Že samo poimenovanje prebudi v nas vrsto "militarističnih" asociacij: bojno polje, sile, ki napadajo, sile, ki se branijo, zmagovalci, poraženci, veselje prvih, grenkoba drugih, mrtvi in ranjeni na obeh straneh... V sami osnovi je torej nek konflikt, spor, ki je za posameznika nedvomno dovolj resen. Že od tod vidimo, da človekova duševnost ni homogena. Prav nasprotno. Nekdo se mora stalno boriti proti drugemu. Ta drugi je očitno nevaren. Nekaj je nevarno, če je škodljivo. Škodljivo pa je zato, ker prizadeva neko dobroto ali vrednoto. Potemtakem je ključno vprašanje, čigavi interesi so ogroženi, čigave dobrine se utegnejo poškodovati.

Če se ozremo po literaturi, je odgovor videti dovolj očitno: ego se brani pred idom, socializirana instanca pred prvinsko, kultura pred naravo. Je bilo to povedano preveč poenostavljeno? Nemara res, vendar včasih to ni nekoristno. Zdi se namreč, da se ravno v zvezi z OM vsiljuje nekaj starih metafizičnih dilem. Je človek po svoji naravi slab? Če je odgovor pozitiven, so OM civilizacijska nuja. Zlo je namreč treba zajeziti. To bi bila ključna naloga socializacije, ki bi jo v tem primeru še najustrezneje prevedli z izrazom "udomačitev" ali nemara "ukrotitev". Ker je paznikov premalo, je najbolj ekonomično, da vsaka zver svojega krotitelja ponotranji in postane sama svoj nadzornik. Družba bo tedaj lahko pomirjena, le vsake toliko časa bo morala preveriti, ali je nočni čuvaj še buden.

Kaj pa, če mora posameznik brzdati svoje nagone, ker bi njihova sprostitve prizadela druge? Ob tem se seveda vsiljuje vprašanje, katere dobrine drugih bi bile s tem prizadete. Če gre za agresivne impulze, se zdi povsem upravičeno, da jih posameznik skuša zaustaviti. So namreč nekaj negativnega. V večini primerov. Ne pa vselej. Agresija je lahko pogosto upravičena, celo racionalna in pravična. Če namreč okolje omejuje posameznika, pričakuje od njega, da se odpoveduje zadovoljitvi svojih potreb, da žrtvuje svoje radosti, užitke in srečo, bo upravičeno sovražen do svojih zatiralcev. Potemtakem je treba vprašanje o vrednosti, smiselnosti in upravičenosti OM vselej razumeti konkretno. Posameznik namreč ne živi sam. Vselej je vpleten v množico medosebnih odnosov. Vselej živi v določeni družbi, ki je več kakor doživeta intersubjektivnost.

Interesi družbe niso istovetni z interesi posameznika, čeravno se ta razmik v zgodovini zmanjšuje. Psihoanaliza je pokazala absurdnost, iracionalnost, nečlovečnost družbenih zahtev, v imenu katerih je posameznik žrtvoval samega sebe. To je pokazala zlasti v zvezi s spolnostjo. Seveda ima človek še druge potrebe, ki utegnejo ostati zaradi določene organiziranosti družbenega življenja in dela nezadovoljene. Ravno ta nezadovoljenost opozarja na nujnost družbenih sprememb. Na spremembo - če uporabimo Frommov izraz - družbeno imanentne etike v korist univerzalne.

To pa seveda ne pomeni, da so vse družbene zahteve iracionalne. Katere so racionalne? Od odgovora na to vprašanje je odvisno tudi to, kdaj je raba OM racionalna, upravičena. Racionalnost je zelo nedoločen pojem. Zato bi se bilo bolje vprašati, kdaj je raba OM dobra. Tedaj se moramo nujno vprašati, za koga je ta raba dobra. Zdi se, da je možen le en kriterij. Dobro je to, kar je dobro za človeka. Ne moremo pa vedeti,

kaj je dobro za človeka, če človeka ne poznamo. Ker ga ne poznamo v celoti, tudi ne moremo vedeti, kaj vse je zanj dobro. Toda poznamo ga vsaj toliko, da nekaj o tem lahko rečemo. Psihopatologija in medicina nas seznanjata med drugim tudi s pogubnimi posledicami prevelike prilagojenosti posameznika, preveč vnete rabe OM.

Ključno pri ocenjevanju OM je torej: ali jih posameznik rabi v svojo korist ali v korist drugih. Je raba OM v prid posameznikovemu razvoju, realizaciji njegovih potencialov, udejanjanju njegovih čutnih, čustvenih in razumskih zmožnosti (ki jih v konkretnem življenju pač ni mogoče ločevati)? Ključno je torej to: CUI BONO? Za čigavo dobro? To ni le teoretično vprašanje. To je tudi temeljno moralno vprašanje. To je za vsakogar objektivni problem. Nanj lahko odgovorimo napačno. Zgodi se namreč, da misliš, da je nekaj zate dobro, pa si se zmotil. To ugotoviš lahko kasneje (ali pa tudi ne - v zmoti je mogoče živeti ves čas). Cena zmote je huda. Plača jo vsak sam: v svoji duši in v svojem telesu. To je cena nemoralnega življenja: ne očitki in ogorčenja drugih, temveč psihosomatske motnje, zdolgočasnost, občutek, da življenje nima smisla, občutja krivde (pred svojo avtonomno vestjo in ne le pred ponotranjenim zakonom očeta), travme, nevroze itd.

Včasih človek vsega tega niti ne opazi, ker mu družba omogoči, da zatiranje samega sebe izkusi kot nekakšno krepost. J. Lacan v Etiki psihoanalize piše, da je vsak posameznik kriv le toliko, kolikor popusti glede svoje želje. To je nemara za moraliste slišati škandalozno, toda škandalozno je ravno to, da nekdo v bistvu humanistično zavzetost, skrb za posameznika, dojame kot škandal. Škandalozno je prej to, kar prihaja iz ust tistih, ki skušajo ljudem dopovedati, da je bistvo njihovega življenja v odpovedovanju, žrtvovanju, samozanikanju. Da morajo pozabiti nase, na svoje radosti, na svojo moč, na svoje potrebe. Takšno "držo" imenujejo "odgovorno", "zrelo", "odraslo", "uvidevno", "racionalno". Nam se zdi sramotna, poniževalna, z eno, cankarjansko besedo - hlapčevska.

MLADE BI MORALI POUČITI O POGUBNIH POSLEDICAH ZATIRANJA SAMEGA SEBE. Seveda vsaka potreba, želja, zahteva ne more biti zadovoljena. V tem ni nič neobičajnega. Vendar pa je najvažnejše spoznanje realnosti svojega položaja, individualnega in družbenega. To je soočenje s svojimi zahtevami in objektivnimi okoliščinami, ki ovirajo njihovo realizacijo.

Obrambne mehanizme torej vrednotimo z dveh aspektov.

1. V čigavo korist rabimo OM?

2. Kakšni so ti OM, kako se soočamo z ogrožujočimi dejstvi, infantilno ali zrelo?

2. POSKUS RAZVRŠČANJA OBRAMBNIH MEHANIZMOV

Očitno je torej, da so OM sestavni del psihične strukture vsakega človeka. Da bi ohranil svojo homeostazo, se mora ego boriti ne le z nagoni in intenzivnimi emocijami oz. afekti temveč tudi z zunanjimi dražljaji, ki utegnejo ravno tako ogroziti posameznika (Popović, 1985).

Že Kretschmer je opazil, da se človek v zelo ogrožujočih situacijah (npr. ob smrti bližnjega, med prestajanjem zaporne kazni ipd.) zateka k rabi zgodnejših in manj diferenciranih OM (npr. k negaciji ali inkorporaciji).

Vendar pa neko ogrožujoče dejstvo (nagon, čustvo, dražljaj) ne determinira enoznačno OM. Na "isti" povod se lahko različni posamezniki odzovejo z različnimi OM. Ob tem bi se lahko vprašali, kdaj je nek OM oz. njegova raba patološka. V literaturi najdemo

različne odgovore. Pisci izhajajo iz različnih meril. Popović, denimo, izpostavlja vprašanje raznovrstnosti OM. Kot patološko označuje zatekanje k maloštevilni paradigmi OM, rabo enega samega OM, fiksacijo na en sam OM, ki ga posameznik vedno znova uporablja, ne glede na naravo nagonov, impulzov ali afektov, ki ga izzovejo. Patologijo vidi tudi v neprestani rabi primitivnih OM, denimo negacije, introjeckije in projekcije, ki potrošijo preveč energije.

Poleg kriterija izbire OM glede na njihovo primitivnost oz. zrelost (kompleksnost) poznamo tudi druga merila njihovega razvrščanja.

1. Uspešnost

Po Fenichelu so OM nekakšni "manevri", s katerimi se ego brani pred nagonskimi impulzi, pred "antinagoni" v superegu ter pred nezačlenimi zaznavami in emocijami. Zanj je edinole sublimacija uspešen OM, vsi ostali pa so neuspešni.

2. Čas nastanka

Semrad (ob vrsti drugih avtorjev, ki ravno tako poudarjajo časovni kriterij) govori o šestindvajsetih OM, ki jih razčleni v štiri skupine glede na stopnjo regresije pacienta oz. glede na diagnostično kategorijo, ki ji pacient pripada:

a. narcistične obrambe (značilne za psihoze): zanikanje, projekcija, distorzija realnosti;

b. nezrele obrambe (pri karakterni nevrozi): projekcija, shizoidno sanjarjenje, introjeckija, obračanje proti selfu, nagnjenost k hipohondriji, regresija, težnja k somatizaciji ipd.

c. nevrotične obrambe: intelektualizacija, osamitev, racionalizacija, potlačevanje, premeščanje, reaktivna formacija, seksualizacija, eksternalizacija, disociacija;

d. zrele obrambe: sublimacija, altruizem, zavestno obvladovanje, humor, asketizem, anticipacija.

V kritiki Semradove razvrstitve OM Popović opozarja na manjkajoče, a navzlic temu izredno važne OM, npr. na identifikacijo, pa tudi na dejstvo, da zgolj na podlagi rabe OM še ni mogoče podati klinične ocene, saj je treba upoštevati še vrsto drugih prvin.

3. Sprožilni motiv

je lahko:

a. strah pred izredno silovitim nagonom ali pa posledica anticipacije realne ali imaginarne nevarnosti;

b. občutje krivde, ki nastopi zaradi strahu pred superegom (po zadovoljitvi "prepovedanega" nagonskega impulza se namreč utegnejo pojaviti občutki krivde, ki se jim mora ego z ustrežno obrambo izogniti ali pa jih zmanjšati) in ki ima lahko - podobno kot strah - tudi signalno funkcijo, saj opozarja na nevarne situacije; poleg tega je občutke krivde mogoče opaziti tudi v povezavi s sramom (ki posameznika odvrča od ekshibicionizma) in gnusom, če se nanašajo na oralne, analne in seksualne potrebe (spomnimo se Plutchikove primarne dimenzije emocije - zavračanja, ki se doživlja kot gnus, izkazuje pa se kot bruhanje);

c. močan afekt, ki spremlja nagon in ki lahko poruši homeostazo, pri čemer je obramba usmerjena zoper neprijetna intenzivna občutja.

V zvezi z razvrščanjem OM omenja Popović nekaj značilnih pomanjkljivosti, npr.:

- ne poznamo nobenega klasifikacijskega principa, ki bi ga lahko označili kot edino pravičnega ali upravičenega;

- kategorije se med seboj prekrivajo;

- če želimo postaviti bodisi dinamsko diagnozo bodisi prognozo, moramo neizogibno poznati posamezne mehanizme obrambe (Popović, 1985).

Prek povezave osmih OM s Plutchikovimi osmimi temeljnimi emocijami je Kellerman (Lamovec, 1984) prišel do ugotovitev, da se OM ne razlikujejo med seboj samo po tem, s katerimi temeljnimi emocijami se povezujejo, ampak tudi po dimenzijah polarnosti in podobnosti. Regres in premeščanje umešča med primitivne, reakcijsko formacijo, represijo, intelektualizacijo, zanikanje, kompenzacijo in projekcijo pa med kompleksnejše OM. Tudi v načinu izražanja impulzov si OM niso enaki. Zanikanje, reakcijska formacija, represija in intelektualizacija blokirajo izražanje impulzov. Projekcija, kompenzacija, premeščanje in regres pa jih sproščajo.

Seveda niti Kellerman niti Plutchik nista ostala na ravni spekulacije, temveč sta se z zadnjo hipotezo (o blokiranju in izražanju impulzov) podala tudi v empirično raziskovanje omenjenih procesov. V eni izmed svojih študij sta s primerjavo OM normalnih oseb z OM psihiatričnih bolnikov (žal ni navedeno, na kakšni psihiatrični populaciji sta uporabila svoje vprašalnike) ugotovila zanimivo dejstvo. Normalni preizkušanci rabijo zlasti tiste OM, ki blokirajo impulze, psihiatrični bolniki pa one, ki nagonske impulze sproščajo.

3. RAZVOJNI IN OBRAMBNI MEHANIZMI EGA V LUČI TEORIJE OBJEKTNIH ODNOSOV

V sintezi teorije objektivnih odnosov, ki bi izpostavila ravni obrambe, ki jih uporablja otrok v svojem osebnostnem razvoju, je treba upoštevati več razvojnih linij. Kot pripomoček za globlje razumevanje psihoanalitične razvojne teorije se opiramo na preglednico na naslednji strani, pri čemer se bomo osredotočili zlasti na linijo razvoja obramb (Blanck, 1985; Praper, 1989/90; Praper, 1990; Praper, 1992).

Že v simbiozi (stadij predhodnega in stadij parcialnega objekta) se otrok sreča s prvimi, najprimitivnejšimi obrambami (kakršne so npr. zanikanje, projekcija in introjckcija), pa tudi z nekaterimi kompleksnejšimi, kakršni sta, denimo, splitting in projekтивna identifikacija. V razvoju objektivnega stadija je vzpostavljena identifikacija (kot posebna oblika obrambe), opaziti pa je mogoče tudi obračanje proti selfu in premeščanje. Z izolacijo, regresijo in psevdointelektualizacijo pa otrok postopoma razvija najbolj zapletene obrambe, kakršne so npr. racionalizacija, intelektualizacija in izrinjanje (Blanck, 1985; Praper, 1989/90; Praper, 1990).

4. PREGLED NEKATERIH OBRAMBNIH MEHANIZMOV

Težko se je odločiti, katere OM je smiselno obravnavati posamično. Zdi se namreč, da je spričo velikega števila piscev, ki se, vsak nekoliko po svoje, ukvarjajo s tovrstnimi vprašanji, vsaka izbira na nek način nasilna. Spisek OM je z razvojem teoretske refleksije postajal vse daljši.

Prva se je s tem problemskim sklopom sistematično ukvarjala A. Freud. V njeni teoriji OM sproži anksioznost, ki nastane zaradi nagonskih potreb, nadjazovskih ali družbenih zahtev. Ugotovila je, da se OM pojavljajo v t.i. svežnjih in ne le posamično (Praper, 1992). Razlikovala je naslednje OM: potlačitev, regresijo, reaktivno formacijo,

RAZVOJ OTROKA VZDOLŽ STADIJEV PSIHOSEKSUALNEGA RAZVOJA IN RAZVOJNIH LINIJ STRUKTURALIZACIJE EGA

(Preglednica povzeta po Blancak, 1985; Praper, 1989/90; Praper, 1990; Praper, 1992)

STAROSTI	PSIHOSEKSUALNO DOZOREVANJE	OBJEKTNI ODNOSI	NIVOJI TESNOBE	NIVOJI OBRAMBE	OBVLADOVANJE IMPULZOV	PRILAGODITVENA FUNKCIJA	USTVARJANJE IDENTITETA
rojstvo	oralno nediferenc. matrica	predobjektni stadij	strah pred izničenjem			cc-nestično zaznavanje	avizem
0 - 2mes.	oralna inkorporacija					cc-nestično zaznavanje	avizem
2 - 6 mes.	oralno doživljanje (ne)ugodja	stadij predhodnega ob., stadij parcialnega objekta	kriza zaupanja	projekcija, introjek., zamlkanje, spliting, projektivna identifikacija	diferenciacija impulzov, začetek nevtralizacije	gibljivost	simbioza
6-10 mes.	oralno s pomožnimi načini funkcioniranja	objektni stadij	8-mesečna tesnoba	identifikacija, obračanje, proti selfu, premeščanje	fuzija libida in agresije	bojne aktivnosti, diakritično opazanje	separacija, začetek individualizacije, diferenciacija
10-16 mes.	oralno proti analnemu	zavest o objektu, ki zadovoljuje potrebe	dosežen nivo signalne tesnobe	odpor	primitivna agresija	razumevanje objekta, komunikacija	prakticiranje, uredništvovanje
16-24 mes.	analo	isto, a nivo nove avtonomije	prva ambivalenca	odpor, izolacija	integrac. dobrih in slabih slik selfa in objekta v konceptjo selfa in objekta	gibljivost, okretnost, rapprochement	začetek in oblikovanje spolne identitete
2 - 3 let	analo (agresivnost)	kateksa predstav objekta	strah pred izgubo ljubezni objekta	regresija, povzob-intelektualizacija	sprejemanje prvih oblik omejitvev oz. borbi se za neodvisnost	prva trma	
3 - 4 let 4 - 5 let	psihološko rojstvo falitično	triatni odnos, igranje vlog	kastracijski strah	izrinjanje	co-self	semantična komunikacija, preverjanje realnosti	identifikacija v stopnji prodornosti, podjetnosti

izolacijo, negacijo, projekcijo, introjekcijo, odvrčanje od selfa, sprevračanje v nasprotje in sublimacijo. Alexander dodaja še anksioznost, izzivalno vedenje, preusmerjanje občutij k sebi in mazohistično obrambo. Teorija objektivnih odnosov vključuje nekaj novih OM, nekaterim starim pa dodaja drugačne pomenske odtenke. Takšni OM so: splitting, projektivna identifikacija, eksternalizacija, internalizacija, inkorporacija, interioracija, itd. Pri tem je treba poudariti, da se v svežnjih pojavljajo tisti OM, ki imajo isto razvojno zgodovino in opravljajo kot taki povsem določeno funkcijo. Tako se, denimo splitting, projektivna identifikacija, projekcija, introjekcija in zanikanje pojavljajo skupaj, saj vsi nastanejo v zgodnjem otrokovem razvoju, v fazi simbioze (Praper, 1992).

PROJEKCIJA

Termin projekcija uporabljajo nevrologija, psihologija (v širšem pomenu) in psihoanaliza (v ožjem pomenu). V prvih dveh primerih predstavlja projekcija operacijo, pri kateri je nek nevrološki ali nek psihološki element premeščen oz. prestavljen na zunanjo pozicijo - iz centra na periferijo ali iz subjekta na objekt.

Laplanche in Pontalis ugotavljata, da se projekcija v psihologiji nanaša na več procesov.

1. Ko subjekt zazna okolico, se nanjo odziva v odvisnosti od lastnih interesov, stališč, navad, razpoloženj, trenutnih emocij, pričakovanj, želja itd. Tu projekcija označuje odnos med Innenwelt in Umwelt, ki se pojavlja v vseh vidikih vedenja: nek "poslovnež" npr. vse okrog sebe zaznava zgolj v luči tega, kaj lahko kupi in kaj lahko "proda" (opraviti imamo s t. i. "poklicno pohabljenostjo").

Tovrsten proces, v katerem se bistvene strukture in značilnosti osebnosti odražajo v njenem vedenju, se izkazuje tudi v t. i. projektivnih tehnikah. Vendar pa je treba poudariti, da je pojem "projektivnost" mnogo širši od pojma "projekcija": "projektivne tehnike namreč zahtevajo, poleg ožjega (obrambnega) mehanizma projekcije, številne druge psihološke dejavnike (različne OM, kognitivne in emocionalne poteze osebnosti itd.)" (Šali, 1986, str. 17).

2. Subjekt v določeni osebi prepozna neko drugo. Uslužbenec lahko, recimo, podoba svojega očeta "projicira" v svojega šefa. Psihoanaliza tovrstne procese raje poimenuje z izrazom "transfer".

3. Subjekt se identificira z drugo osebo, ali pa - ravno obratno - drugo osebo identificira s samim sabo. Bralec se, denimo, ob branju romana projicira v junaka. Proces se v psihoanalizi označuje z oznako "identifikacija".

4. Subjekt pripíše določene težnje, namere, želje itd. drugim, ker jih noče prepoznati kot njemu lastne. Rasist npr. svoje napake in spodrsiljaje projicira v diskriminirano skupino. Temu procesu tudi v psihoanalizi ustreza termin "projekcija".

Freud je s pojmom projekcija zaobjel vrsto psiholoških manifestacij, tako normalnih kot patoloških. Najprej je projekcijo odkril v paranoji: to je obramba, ki "zlorablja" normalni mehanizem tako, da za neugodno izkušnjo išče zunanji vzrok. Podrobno jo je opisal ob primeru Schreber, kjer je poudaril, da paranoik ideje, ki so zanj neznosne, projicira v zunanjo stvar.

Prava projekcija instinktno grožnje v zunanjo realnost pa pride še zlasti do izraza v fobiji. V Nezavednem Freud piše: "Jaz se vede tako, kot da mu razvoj tesnobe ne bi grozil zaradi nekega nagonskega vzgiba, ampak zaradi neke zaznave. Zato lahko na to

zunanjo nevarnost reagira s poskusi bega v smislu fobičnega izogibanja. Poskusi bega pred nagonскими zahtevami pa so v splošnem nekoristni in rezultat fobičnega bega vendarle ni zadovoljiv" (Freud, 1987, str. 145).

V delu iz leta 1922 z naslovom Nekateri nevrotični simptomi pri ljubosumnosti, paranoji in homoseksualnosti Freud opozarja na nadaljno manifestacijo projekcije, na t. i. projicirano ljubosumnost, ki jo razlikuje tako od normalne ljubosumnosti kakor tudi od ljubosumnosti paranoika. Subjekt se namreč brani pred svojo lastno željo po nezvestobi tako, da ljubosumnost pripiše svojemu partnerju, rekoč: "Ti si ljubosumen, ne pa jaz!" Ob tem odvrne pozornost od svojega lastnega nezavednega in jo preusmeri na nezavedno drugega - svojega partnerja, pri čemer se zgodi dvoje: spozna "nekaj novega" o svojem partnerju, hkrati pa glede samega sebe zaide v veliko zмотo.

Napačno bi bilo misliti, da projekcija deluje zgolj v patologiji in da v vsakdanjem življenju normalnega človeka ne pride do izraza. Omenili smo že primer rasizma, opozoriti pa kaže tudi na vrsto študij, ki dokazujejo, da se na projekcijo ne opirajo le rasni, temveč tudi religiozni, spolni in drugi predsodki. Vse pre pogosto pozabljamo, da prav altruizem, ki ga vedno znova povzdiguje kot etični princip par excellence, ni nič drugega kot eden izmed mnogih izrazov projekcije. Prepovedane (najpogostejše seksualne) želje subjekt projicira v drugega, nato pa stori vse, da bi jih slednji mogel udejanjiti. Pri tem je pripravljen žrtvovati lastne interese, srečo ali celo življenje. Popović navaja kot zgled altruističnega lika Cirano de Bergeraca (Popović, 1985).

Tudi v vračeverju, mitih in animizmu igra projekcija izjemno pomembno vlogo, saj prav demoni, duhovi in druga nadnaravna bitja utelešajo slabe, prepovedane nezavedne želje (Laplanche, Pontalis, 1985).

Anna Freud meni, da je delovanje projekcije (in introjekcije) odvisno od "spособnosti" subjekta, da razlikuje med tistim, kar prihaja od znotraj, in onim, kar prihaja od zunaj. Za razliko od A. Freud pa M. Klein umešča projekcijo med shizoidne OM (med katere sodijo tudi splitting, projektivna identifikacija, idealizacija, negacija in introjekcija), ki v preseганju depresivne pozicije (ta proces se dogaja med šestim in dvanajstim mesecem otrokovega življenja) ne deluje več v tolikšni meri kot poprej, tako da otrok znova podoživi svoja zgodnja tesnoba stanja (kar utegne izzvati celo otroške nevroze). S tem se idealizacija objektov bistveno zmanjša. Objekti, ki so bili prej nadvse zelo zastrašujoči, postajajo vedno bolj "prijazni". Otrokov jaz teži k tesnejši notranji povezanosti, tako da tudi sama tesnoba bistveno upada. Na tak način lahko otrok ustrežnejše dojema stvarnost in se ji prilagaja.

Iluzorno in povsem neplodno bi bilo domnevati, da odrasel normalen človek ne reagira s shizoidnimi mehanizmi in da ne vzpostavlja več t. i. shizoidnih odnosov do objektov. Kleinova eksplicitno poudarja, da obstajajo shizoidni odnosi do objektov, resda v manjši meri, tudi pri normalni odrasli osebi. Kažejo se v obliki sramu, izumetničenosti (nenaravnosti), pa tudi v obliki pretiranega zanimanja za druge ljudi (žal Kleinova v svojem eseju Zapis o nekaterih shizoidnih mehanizmih ne obravnava podrobneje shizoidnih odnosov, značilnih za normalno odraslo osebo, saj jo zanimajo predvsem patološki vidiki teh odnosov). Tudi trenutne motnje logičnega mišljenja (npr. nepovezane misli in asociacije) so zanje odraz shizoidnih mehanizmov, in sicer začasnega splittinga jaza.

Povsem drugače pa se tovrstni odnosi vzpostavijo pri t. i. shizoidnih osebnostih, kjer pride do prekomerne projekcije razcepljenih delov selfa v drugo osebo. Projekcija

tako vpliva na odnose do objektov, na emocionalno življenje in na osebnost v celoti, tako da se čuti takšna oseba strahotno osamljena in se neznosno boji vsakršne, še tako kratkotrajne ločitve od ljudi, predmetov itd. Jaz postaja šibkejši in občutek nemoči se razbohoti v vsej svoji veličini. Bolj ko oseba išče izhod, bolj se zapleta v depresivno stanje (Klein, 1983).

Za projekcijo je značilno, da z njo svoje negativne težnje pripisujemo drugim. Projiciramo torej tisto, kar je osovraženo, slabo. V interpretacijah teorije M. Klein pogosto zasledimo stališče, da otrok projicira slab fantazmatski objekt. Vendar pa Kleinova v Zapisih o nekaterih shizoidnih mehanizmih izrecno poudarja, da niso zgolj slabe, nezaželene vsebine otrokovega selfa tiste, ki so vključene v mehanizem projekcije. Tudi dobri deli selfa se v otrokovem zgodnjem obdobju izločijo in projicirajo, kar se zlasti kaže v otrokovem odnosu do iztrebkov. Iztrebek ima namreč zanj pomen daru. (Na oblikovanje teorije daru je na Kleinovo s svojimi deli o najzgodnejšem otrokovem razvoju nesporno vplival Abraham, ki je med prvimi izdelal teorijo o razrešitvi Ojdipovega kompleksa pri deklici. To teorijo je z velikim navdušenjem sprejela tudi Kleinova, ki pa žal - ker je večino svoje pozornosti namenila najzgodnejšemu odnosu med otrokom in materjo - na področju psihologije ženske ni šla dlje od Abrahama).

V luči njene teorije se deli jaza skupaj z iztrebki izločijo iz otroka in projicirajo v drugo osebo in predstavljajo kot taki dobre in ljubljene dele selfa. Tovrstna projekcija je neizbežna tako za otrokov razvoj pozitivnih odnosov do objektov kot za samo interakcijo jaza z okoljem.

Seveda pa tudi prekomerna projekcija dobrih delov selfa pušča brazde v nadaljnjem otrokovem življenju: zaradi izgube dobrih delov svoje osebnosti vidi v materi utelešenje lastnega ideala jaza, njegov jaz začne slabeti in postaja vedno bolj osiromašen. V končni fazi privedejo ti procesi do pretirane odvisnosti od zunanjih predstavnikov lastnih dobrih delov. Ljubezen do objekta doživlja oseba kot ljubezen do predstavnika lastnega selfa: ko ljubi drugega, ljubi sebe (Klein, 1983).

Na tej točki moramo preusmeriti pozornost s projekcije na druge OM. Ostaja pa vprašanje, ki smo ga doslej, morda ravno iz bojazni, da nanj ne bi znali odgovoriti, puščali ob strani: razmerje med projekcijo in potlačitvijo.

Dejstvo je, da je že Freud označeval iste procese z različnimi imeni in da je za različne procese uporabljal iste termine. Tako je bilo tudi s projekcijo. V svojih začetnih delih je menil, da projekcija, značilna za paranojo, ustreza potlačitvi, ki spremlja obsesivno nevrozo, in da pomeni paranoidna projekcija pravzaprav izrinjenje nezaželenega v zunanji svet. Primarni obrambni simptom se kaže kot nezaupanje do drugih ljudi in pomeni v bistvu vrnitev potlačenega iz zunanosti.

Povsem drugačen pomen pa je Freud pripisal projekciji v primeru Schreber: tu deluje projekcija v času oblikovanja simptoma (Symptombildung). Paranojo, ki se oblikuje v dveh fazah, je v tem delu postavil v bližino nevroz:

- nezaželen občutek (Schreberjeva homoseksualna ljubezen) je potlačen v nezavedno in tam predelan v nasproten občutek;

- sledi projekcija tega občutka v zunanji svet.

Podrobnejša analiza razkrije dva različna pomena projekcije.

1. Projekcija kot kinematograf

Subjekt "pošlje" v zunanji svet podobo nečesa, kar obstaja v njem samem oz. v njegovem nezavednem. Projekcija je zatorej vzrok zmote o samem sebi, saj subjekt pri

drugih ljudeh natančno in z lahkoto prepoznava vse tisto, česar ne more prepoznati pri samem sebi. V tem primeru gre za iluzijo.

2. Projekcija kot "kvazi" realen proces izključitve

Subjekt "izvrže" nekaj nezaželenega, pozneje pa to odkrije v zunanji realnosti. Projekcija se ne nanaša na vsebine, ki jih subjekt noče spoznati, marveč na pojave, glede katerih si subjekt želi, da se ne bi bili zgodili. V tem primeru gre za primarno ločitev med subjektom in zunanjim svetom (Laplanche, Pontalis, 1985).

Kljub vsemu pa odgovora na vprašanje, kako opredeliti razmerje med projekcijo in potlačitvijo, še nismo našli. Zdi se, da je potlačitev pogoj za projekcijo. Če to drži, zakaj potem pravimo, da je projekcija primitivni OM, potlačitev pa zrelejši?

ZANIKANJE

Tudi zanikanje sodi med primitivne OM. V spisu Zanikanje ga Freud pojasnjuje z metapsihološko razlago, ki temelji na dveh tezah:

1. zanikanje je način (eden izmed načinov) spoznavanja potlačenih vsebin;
2. na zavestni ravni subjekt zgolj razumsko sprejme potlačene vsebine, pri čemer pa ostaja tisto, kar je bistveno (afektivna predstava), še naprej nezavedno (Freud, 1987).

Zanikanje je torej tesno povezano s potlačitvijo. A. Freud vidi v njem predhodnika potlačitve. Zanikati namreč pomeni odstraniti iz zavesti vse tisto, kar je (za zavest) nesprejemljivo. Je eden izmed pomembnih mehanizmov v travmatskih stanjih, ko se skuša posameznik izogniti nekemu položaju, ki ga ne zmore obvladati. Seveda igra zanikanje pomembno vlogo tudi v razvoju osebnosti. Otrok često uporablja ta mehanizem, da bi negiral bolečino, ohranil svojo onipotentno držo in še naprej sledil načelu ugodja (Popović, 1985).

V zvezi z regresijo (pri kateri je tudi opaziti zanikanje) razlikuje Popović več različnih pojavov.

1. Na prvem mestu omenja nadzorovano regresijo v sanjah. Bolnik, ki se sicer zaveda svoje bolezni, sanja, da je zdrav. Tu je negacija blizu realnosti.

2. Obstaja tudi zanikanje v domišljiji, ki je posebej izraženo pri otrocih in starejših, in sicer kot posledica separacijske anksioznosti. Dnevno sanjarjenje predstavlja tudi način nadzorovane regresije, ki je v službi jaza, njen cilj pa je sprostitev.

3. Pri manjših razcepih jaza se zdi, da obstajata dve instanci, ena, ki pozna resnico, in druga, ki jo negira. Pri psihozah se ta proces stopnjuje vse do popolne negacije (Popović, 1985).

PROJEKTIVNA IDENTIFIKACIJA IN SPLITTING

Z razvojnega vidika je naravnost nemogoče opisati posamične mehanizme, ločene drug od drugega, saj obstaja vsak le v povezavi z drugim. Tako Kleinova govori, denimo, o tesni povezanosti med splittingom, projektivno identifikacijo, negacijo, idealizacijo, projekcijo, introjekcijo in drugimi mehanizmi, ki jih podrobneje obravnava v spisu *Notes on Some Schizoid Mechanisms*, ki je tudi eno njenih najznamenitejših in - za razumevanje njene teorije - najpomembnejših del.

Avtorica se je v obravnavi večine razvojnih in obrambnih mehanizmov precej odmaknila od klasičnih psihoanalitičnih pojmovanj. V množici zgodnjih mehanizmov, ki obsega projekcijo in introjekcijo (ki je potrebna za vzpostavitev notranjega psihičnega aparata, pri čemer ego sprejme vase tisto, kar zazna ali izkusi na objektu; po Balintu je introjekcija sprejemanje kakršnegakoli objekta;), igrata najpomembnejši vlogi prav *splitting* in projektivna identifikacija. *Splitting* je mehanizem, ki onemogoča združevanje libidnih in agresivnih delov podobe samega sebe in drugih. Tako posameznik doživlja posebej dobre in posebej slabe dele podobe samega sebe. *Splitting* je osrednji mehanizem obrambne organizacije ega, preden je dosežena stopnja konstantnosti objekta (Matjan, 1990). Projektivna identifikacija pa predstavlja prvi način odnosa z objektom, pa tudi obrambo, ki temelji na projekciji libidnega in agresivnega dela selfa. Postopoma pride do razlikovanja med selfom in objektom, kar vodi v identifikacijo s tistim objektom, ki je bil doslej doživeljen kot del selfa (Matjan, 1990). Njen nastanek omogočajo tudi oralni in analni sadistični impulzi, zaradi česar je v tesni povezavi s paranoidno-shizoidno pozicijo.

PREMEŠČANJE

Mehanizmu premeščanja psihologi ne namenjajo tolikšne pozornosti kot drugim OM (npr. potlačitvi, projekciji in identifikaciji). Morda tiči vzrok že v teoretskih osnovah, iz katerih je izrasla njegova opredelitev - Freud je namreč premeščanje (in zgoščanje) povezoval predvsem s sanjami. Seveda ni zanemaril pomena tega mehanizma pri tvorbi nevrotičnih simptomov (zlasti obsesionalnih) in njegovega delovanja v nezavednem.

V splošnem bi lahko delovanje premeščanja opredelili takole: zanimanje za idejo *x*, njena vrednost, intenzivnost za subjekt, se od nje oddaljijo in preusmerijo na neko drugo idejo *y*, ki prvotno ni imela take vrednosti, je pa z izhodiščno idejo povezana z verigo asociacij (Laplanche, Pontalis, 1985).

LITERATURA

1. Adler, Alfred (1989): O nervoznom karakteru, Matica Srpska, Novi Sad.
2. Blanck, Gertrude in Rubin (1985): Ego - psihologija, Biblioteka psiha, Zagreb.
3. Bosanac, Milan, Mandić, Oleg, Petković, Stanko (1977): Rječnik sociologije i socialne psihologije, Informator, Izdavačka kuća, Zagreb.
4. Eagleton, Terry (1987): Književna teorija, Sveučelišna naklada Liber, Zagreb.
5. Freud, Sigmund (1987): Metapsihološki spisi, ŠKUC, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
6. Fulgosi, Ante (1988): Psihologija ličnosti, Školska knjiga, Zagreb.
7. Klein, Melanie (1983): Zavist i zahvalnost, Biblioteka psiha, Zagreb.
8. Lacan, Jacques (1988): Etika psihoanalize, Analecta, Ljubljana.
9. Laplanche, J., Pontalis, J.B. (1985): The Language of Psycho-Analysis, The Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis, London.
10. Lamovec, Tanja (1984): Emocije, Filozofska fakulteta, oddelek za psihologijo, Ljubljana.
11. Matjan, Polona (1990): Možnosti ocenjevanja Rorschachovega preizkusa z vidika teorije objektnih odnosov. - V: XVII. in XVIII. Posvetovanje psihologov Slovenije (Radenci - 1988/1989), Društvo psihologov Slovenije, Ljubljana.
12. Musek, Janek (1988): Teorije osebnosti, Filozofska fakulteta UEK, Ljubljana.
13. Popović, Milan, Jerotić Vladeta (1985): Psihodinamika i psihoterapija neuroza, Nolit, Beograd.

14. Praper, Peter (1990): Analiza razvojnih deficitov v klinični situaciji. - V: XVII. in XVIII. Posvetovanje psihologov Slovenije (Radenci - 1988/1989), Društvo psihologov Slovenije, Ljubljana.
15. Praper, Peter (1992): Dinamično interpretativna ali tudi razvojna diagnoza? - V tisku Anthroposa, Društvo psihologov Slovenije in slovensko filozofsko društvo, Ljubljana.
16. Praper, Peter: opiram se na zapiske s predavanj v okviru predmeta "Teorija nevroz", poslušanega v šol. letu 1989/90.
17. Sandler, Joseph (1989): Dimensions of Psychoanalysis, Karnac Books, London.
18. Segal, Hanna (1974): Melanie Klein - Eine Einführung in ihr Werk, Kindler, Munchen.
19. Šali, Borut (1986): RO-P, Rorschachova psihodiagnostika (Priročnik), Zavod SR Slovenije za produktivnost dela, Ljubljana.
20. Žižek, Slavoj, (1987): Jezik, ideologija, Slovenci, Delavska enotnost, Ljubljana.

Zadnji psiholog
Prolegomena k vsaki prihodnji psihologiji

DUŠAN RUTAR

POVZETEK

V nadaljevanju razprav o psihologiji in psihoanalizi smo obdelali naslednje Nietzschejeve koncepte, ki so pomembni tudi za razumevanje psihologije: koncept o večnem vračanju istega, koncept volje do moči, koncept prevrednotenja vseh vrednot, koncept umetnosti, koncept aktivnega nihilizma, koncept interpretativne igre.

Podrobno smo obdelali tudi Nietzschejevo psihologijo, ki je tesno povezano s filologijo in njeno najpomembnejšo značilnostjo Filologijo je Nietzsche definiral kot umetnost dobrega branja. Analizirali smo tudi njen odnos do Freudove psihologije, ki jo gre razumeti kot umetnost interpretacije. Umetnost interpretacije razumemo zlasti kot nedoločenost v interpretaciji, zato smo elaborirali tudi koncept nedoločenosti. V nadaljevanju smo poskušali pokazati, zakaj je vsaka umetnost interpretacije etični projekt, temelječ na kriterijih korektnosti.

ABSTRACT

THE LAST PSYCHOLOGIST /PROLEGOMENON TO EVERY FUTURE PSYCHOLOGY/

We are continuing our debate about relation between psychology and psychoanalysis. In this essay some Nietzsche's concepts, which are of special interest for psychology, have been elaborated. The concepts are: the concept of eternal returning of the same, the concept of will to power, the concept of revaluation of all values, the concept of art and active nihilism, the concept of interpretative game.

We've examined Nietzsche's psychology which is very strongly tied to the philology, especially to its most important feature. Philology is an art of reading well, says Nietzsche. We have also analyzed its relation to the Freud's psychology, which is to be understood as an art of interpretation. The art of interpretation means particularly an undecisiveness in interpretation. Therefore, we've elaborated the concept of the undecisiveness. In addition we tried to show why every art of interpretation must become an ethical project, based on the criterion of correctness.

Benevolo lectori salutem.

I

Vprašanje, ki ga bomo elaborirali na straneh tega prispevka, posega na področje hermenevtike in skuša problematizirati interpretacijo Schleiermacherjevega in Diltheyevega razumevanja naloge hermenevtike. Po teh interpretacijah naj bi bila njena naloga bistveno psihološke narave. Sprašujemo se torej, ali je mogoče zagovarjati tako razumevanje Schleiermacherja in Diltheya. Da bi prišli do zadovoljujočega odgovora, se bomo s posebno pozornostjo lotili problema interpretacije in njenega odnosa do znanosti in umetnosti. Vprašanje: ali lahko v interpretaciji brez ostanka sklepamo iz posledic, ki smo jih sposobni zaznati, na vzroke.

Razumevanje naloge hermenevtike gre pogosto nekako takole: razumevanje je bistveno naloga psihologije, pri tem pa igra zlasti pomembno vlogo empatija ali vživljanje v vlogo avtorja. Vživljanje (Dilthey uporablja izraz *Nachfühlen*) je nujna predpostavka razumevanja. Interpretacija pa ni natančno objektivno spoznanje vsega tistega, kar je imel pri izjavljanju avtor v mislih, temveč ponovno formiranje, ponovno konstruiranje (Schleiermacher). Vsaka duhovna operacija, dodaja Dilthey, ima opraviti samo s smislom in pomenom. Človek živi v univerzumu smisla in pomena, zato je njegova prva in edina naloga razumevanje le-tega. Praznost ali polnost življenja odzvanjata prav v tem.

Ponovno konstruiranje odpira možnost, da samega avtorja razumemo celo bolje ali drugače, kot je avtor razumel samega sebe. To je tudi končni cilj hermenevtike (Dilthey), kar pomeni, da avtor ne igra osrednje vloge niti pri izjavljanju niti pri interpretaciji. To, kar je proizvedel, lahko razumemo tudi brez njega, ali celo proti njemu. To je razvidno tudi iz Diltheyeve elaboracije predmeta psihologije. Psihološko raziskovanje, ugotavlja Dilthey, se ne more zadovoljiti samo z opisom stanj duše; ugotoviti mora tudi pogoje, ki določena stanja duše sploh omogočajo. Predmet psihološkega raziskovanja ni istoveten z dejstvenimi stanji (to so stanja, ki smo jih sposobni opaziti), ampak je tisto, s čimer so ta stanja vedno znova povezana. To, o čemer govorimo, je za samo razumevanje psihološkega raziskovanja odločilnega pomena. Dilthey je svoj koncept razvil do vrhunca z ugotovitvijo, da daje proces razumevanja in interpretiranja sveta navodila tudi za idealno konstrukcijo sveta. Pa ne samo to, daje tudi navodila za iluzorne in fiktivne interpretacije, v katerih se pojavljajo predpostavke o globinah in transcendenci, pravi in objektivni interpretaciji, zadnji in absolutni interpretaciji itd. itd.

Duševna stanja se nikoli ne vračajo v enaki obliki, kar pomeni, da se tudi pod enakimi pogoji ne ponovijo. Vendar ni dovolj, da ugotovimo zgolj pogoje, ugotoviti moramo tudi pravila, od katerih so stanja odvisna. Pravila duševnim stanjem niso zunanja, ampak jih moramo razviti iz samih stanj in pogojev, od katerih so stanja odvisna. Stanja so vedno kompleksna realnost, ki jo moramo analizirati. Dilthey je zaradi tega nasprotoval deskriptivni in konstruktivistični psihologiji in se zavzemal za analitično psihologijo, ki ne izhaja iz elementarnih procesov ali dejstev, ampak iz kompleksnih stanj, ki jih je sposobna zaznati in jih nato analizira.

Analiza zadeva kompleksne sklope, ki so samo življenje. Življenje je način nastajanja, analize, interpretacije, razumevanja in povezovanja teh sklopov. Življenje pomeni, da človek v svojem odnosu do sveta in drugih ljudi ne more ostati neprizadet. Življenske

izkušnje so načini interpretacije in razumevanja življenja. V tem je Diltheyev koncept življenja soroden Nietzschejevemu konceptu življenja, o katerem bomo govorili v nadaljevanju. Način razumevanja in interpretiranja sveta in življenja je življenje samo. Interpretacija kot rekonstrukcija pomena (Dilthey) je modus življenja; je interpretativna igra. Način, kako življenje razume sebe.

Interpretacija kot igra in življenjski modus pomeni angažiranje vseh aspektov in moči življenja. Interpretacija je odgovarjanje na Sfingino spraševanje; je neskončna igra, ki se vrti okoli istih vprašanj. Igra plete mrežo, v katero je ujet subjekt.

II

Subjekt je ujet v mrežo, čeprav je istočasno tudi svoboden, da to mrežo spreminja. S tem spreminja pomen izjav. Spremembe so nenadne, nenapovedljive in pomenijo eno najpomembnejših značilnosti subjekta. Mesto subjekta je natanko v tej nenadnosti, slučajnosti, nenapovedljivosti in nepredvidljivosti; temelj duhovnih znanosti pa v razumevanju statusa subjekta.

Ali je torej interpretova naloga v tem, da rekonstruira logiko, s pomočjo katere je avtor proizvedel svoje izjave? Vprašanje je boljše od vprašanja glede avtorjeve psihologije, saj ga manj zanima osebnost avtorja in bolj logika proizvodnje in povezovanja izjav. Predpostavlja pa, da izjave zasledujejo določeno logiko, ki jo avtor že pozna, zato si bomo ogledali, če je ta predpostavka upravičena.

S problemom, ki ga zastavi omenjena predpostavka, se je ukvarjal tudi M. Heidegger, ko je skušal interpretirati Nietzschejevo filozofiranje o volji do moči.

Metodološko vzeto je Heidegger ločil tri aspekte Nietzschejeve filozofije.¹ Prvi aspekt poudarja, da je doktrina vsakega misleca tisto, kar je ostalo v njegovih izjavah neizrečeno. Neizrečeno je nekaj, kar v izjavah ni bilo neposredno izraženo, ali pa nekaj, česar znotraj določene filozofske ali paradigmatične tradicije preprosto ni mogoče izreči. Neizrečeno je povezano tudi z nemišljenim in nemisljivim.² Avtor lahko pove stvari, ki jih ni mislil povedati, ali pa pove tisto, česar ni mislil. Prvi del je povezan z avtorjevo intencionalnostjo, drugi del pa s stvarmi, ki jih nismo niti mislili niti izrekli, pa so se kljub temu poprisotile v izjavi.

Komentar: vsaka izjava je rezultat delovanja določenih silnic, ki selekcionirajo izjave, jih punktuirajo, določajo kontekst, znotraj katerega bodo izrečene, ali kontekst, ki ga vzpostavljajo. Teh silnic avtor ne pozna in še manj obvladuje. Za razumevanje izjave pa so gotovo pomembne. Prav tako znotraj določene tradicije nekaterih stvari ni mogoče izreči, saj jih tradicija ne predpostavlja. Izrekanje novosti zato načenna tradicijo.

Originalnost misleca nas vsekakor postavlja pred težko nalogo, saj ga, dokler ne izstopimo iz tradicije, sploh ne moremo razumeti. S tradicijo nastajajo nekakšni interpretacijski modeli/scheme. Nevarnost takih shem je v njihovi potencialni rigidnosti in izključujočnosti. Interpretacijske sheme so določujoče, saj nam vsiljujejo načine za razumevanje izjav. To je sicer normalno, saj omogoča razumevanje, vendar obstaja nevarnost, da prav zaradi njih izjav ne razumemo dobro.

1 Glej Schrift, A. D. (1990), *Nietzsche and the Question of Interpretation*, NY, London: Routledge, str. 14 et seq.

2 Glej Freud, S. (1895/1950), *Entwurf einer Psychologie*, v.: *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, London: Imago publishing, str. 371-466.

Dobro razumevanje izjav pomeni dvoje: analizo pogojev, ki omogočajo nastanek interpretacijskih shem (v grobem so to navodila za razumevanje izjav) in odprtost do alternativnih interpretacij.

Odprtost do alternativnih interpretacij problematizira drugo Heideggrovo metodološko načelo, ki poudarja, da mislec vedno znova misli eno samo misel.³ Sam Nietzsche je bil velik nasprotnik vsem, ki se trudijo s sistematizacijami, saj le-te niso nič drugega kot modeli, v katerih ne tiči samo nevarnost izključujočnosti in rigidnosti, temveč tudi nevarnost formalizma. Formalizem pa je zaprt za vse alternativne interpretacije.

Tretje metodološko načelo, ki ga pri branju Nietzscheja uporablja Heidegger, nam pove, da je vsako resno filozofsko razmišljanje meta- fizično. Metafiziko bomo razumeli tako, da bomo v vsaki izjavi iskali mesto (a point of view), od koder je mogoče izjavo razumeti. A point of view v tem primeru ni mesto, od koder izrekamo izjavo, ampak je mesto v sami izjavi. Zaradi tega lahko izjavo razumemo tudi v nasprotju s pomenom, ki ga skuša zagovarjati avtor izjave, saj je takih mest več. To pomeni, da lahko z različnih mest v sami izjavi izjavo različno razumemo. Mesta za razumevanje izjave so neodvisna od izjavjalca. O pomenu izjave se lahko prepiramo natanko zato, ker lahko zasedemo različna mesta in izjavo različno razumemo. Lahko pa tudi rečemo, da hoče sama izjava imeti interpretira na določenem mestu: bodisi zaradi same tradicije in okostenelih interpretacijskih shem, na katere se izjava sklicuje, bodisi zato, ker skuša avtor vsiliti interpretu svoj pomen. Vedno pa je možno razumeti izjavo v nasprotju s tradicijo in avtorjevimi intencami.

A point of view ni mesto, s katerega bi s pomočjo interpretacijskih shem razumeli izjavo; tudi ni nujno mesto, ki ga zagovarja avtor. Je mesto, ki nam omogoča postaviti tudi povsem nove kriterije za razumevanje izjave: omogoča nam novo, originalno razumevanje. Kdor ne pride do tega mesta, bo izjavo razumel bodisi v skladu s tradicionalnimi interpretacijskimi shemami in se pri tem zaslepil za zgodovinske procese, ki so jih proizvedli, bodisi v skladu z avtorjevimi verjetji in se pri tem zaslepil za njegovo nezavedno, ki izza njegovega hrbta določa pomen.

Odprtost za razumevanje bomo imenovali volja do razumevanja.

Volja do razumevanja ni volja do ohranjanja tistega, kar je že razumljeno, pač pa je volja do reinterpretacije vseh interpretacij. Reinterpretacija je interpretacija, zato hoče lastno reinterpretacijo. V tem je volja do razumevanja. Ne gre za ohranjanje in varovanje interpretacijskih shem, ne pomeni iskanja varnosti v interpretaciji. Volja do razumevanje odpira prostor resnici in ga istočasno zagotavlja.

Volja (Willen, will) kot koncept ima dolgo zgodovino (Schelling, Leibniz, Kant, Fichte, Hegel, Schopenhauer, James, Nietzsche itd.). Volja do razumevanja je tesno povezana z umetnostjo interpretacije, še več, prva je pogoj drugi. Brez volje do razumevanja ni možna umetnost interpretacije, ali ostreje rečeno, sploh ni možna nobena interpretacija.

Psihoanaliza je umetnost interpretacije, zato je zanjo značilno tudi premagovanje konstitutivnega konflikta med voljo do razumevanja in težnjo k ugodju, ki se kaže kot težnja k čim manjšemu trošenju energije. Volja do razumevanja je sicer pogoj za vsako razumevanje, vendar je bistvena odprtost do razumevanja, tj. premagovanje težnje k čim manjšemu trošenju energije, ki se kaže kot prehitro zadovoljstvo v interpretaciji.

3 Schrift, A. D. (1990), str. 18.

Psihoanaliza kot umetnost interpretacije je podjetje, za katero velja Nietzschejeva definicija umetnika: umetnik je sposoben uvajati v bivajoče nekaj, česar še ni bilo. Umetnost interpretacije zato ni odgovor na vprašanje, kaj je hotel avtor s svojo izjavo povedati, pač pa sposobnost uvesti pomen, ki ga avtor morda sploh ni predvidel. Taka interpretacija seveda razume izjavo tudi v njenem pričakovanem in etabliranem pomenu, vendar to ni njena prvenstvena naloga. Njena ustvarjalnost je natanko v tem, da lahko interpretira na nov, drugačen način. To tudi pomeni, da cilj interpretacije ni razsvetljenski ideal osveščene človeka, o čemer je razmišljal Dilthey.

Taka interpretacija tudi ne bo nevtralna, saj spreminja tisto, kar interpretira: to ni značilno za interpretacije, ki niso odprte za razumevanje. Volja do razumevanja je tako vedno že praktična in vzpodbujajoča volja, zato je tudi interpretacija, katere pogoj je volja do razumevanja, vzpodbujajoča in praktična, ne pa sterilna in distancirano nevtralna. Volja do razumevanja hoče spremembe in se ne more zadovoljiti s tistim, kar je etablirano in hoče biti večno in nespremenljivo. Volja do razumevanja je silovitost, ekstaza (der Rausch); koncept je seveda Nietzschejev.

Silovitost, poudari na več mestih Nietzsche, je dvojna: apolonska in dionizična. Apolonska silovitost je preračunljiva, dionizijska je eksplozivna.⁴ V obeh primerih je silovitost usmerjena k proizvodnji zadovoljstva, ki ga človek najde v urejanju (ordnen) stvari. Urejanje stvari pomeni proizvodnjo in ohranjanje sveta: razlika med Apolonom in Dionizom pa je v tem, da apolonska preračunljivost pomeni tudi poskus zagotoviti si zadovoljstvo, ki ga človek najde v ureditvi sveta, medtem ko Dioniz nikoli ne pristane na etablirano urejenost, zato jo ves čas ruši. V tem je njegova silovitost.

Večno vračanje istega v apolonski preračunljivosti pomeni vračanje istega, že doseženega, etabliranega. Pomeni večno ponavljanje in konzerviranje, medtem ko večno vračanje istega v dionizijski silovitosti ne pomeni vračanja že doseženega in napor, da bi se le-to ohranilo, zamrznilo, konzerviralo, pač pa vračanje istega, ki se vedno vrne kot nekaj drugačnega. Ustvarjalnost je na strani Dioniza, ki je v ohranjanju volje do razumevanja. Volja do razumevanja ni usmerjena k resnici, saj je ne predpostavlja kot skrito entiteto: resnica je prav v ohranjanju volje do razumevanja.

Umetnost interpretacije je resnica, ki ni odvisna samo od volje do razumevanja, ampak je tudi etično dejanje, ali kot bi rekel Nietzsche: resnica je dosegljiva samo krepostnim ljudem, tj. ljudem, ki se znajo prilagajati resnici. To niso ljudje, ki resnico prilagajajo svojim etabliranim kriterijem in obstoječemu znanju, ampak le-to spreminjajo glede na kriterije, ki jih postavlja resnica. Teh kriterijev ne moremo poznati vnaprej, zato sta odprtost za interpretacijo in volja do razumevanja ključna pogoja za razumevanje resnice.

Etičnost, ki smo jo omenili, je treba razumeti v Kantovem pomenu. *SAPERE AUDE!* Ubogaj in drzni si.

Resnica je ženskega spola, je Ženska, je nezavedno. Resnica ne more biti objekt spoznanja, lahko je le objekt verovanja. Objekt verovanja je nujen, saj omogoča urejanje sveta, za katerega smo rekli, da prinaša zadovoljstvo. Ne-urejenost sveta ne pomeni samo nezadovoljstva, pomeni izginjanje, kolaps samega sveta. Svet je lahko samo urejen, ali pa o njem sploh ni smiselno govoriti.

Interpretacija ni iskanje resnice, ki je fiksirana v urejenem svetu, ampak je odpiranje sveta za razumevanje resnice. Odpiranje sveta je odpiranje za resnico, ki je v

⁴ Schrift, A. D. (1990), str. 39.

odprtosti sveta: pomeni večno samopreseganje. Samopreseganje je proizvodnja resnice in resnica sama. V interpretaciji se svet odpre do resnice o samem sebi; šele tukaj se zares vzpostavljajo pogoji za njegovo samoohranitev. Ohranjanje in spreminjanje sveta temeljita na verjetju v resnico: okoli tega verovanja se struktuira in spreminja.

Konstrukcija in dekonstrukcija sveta sta projekt, ki je možen samo zaradi nujnosti verovanja v resnico.

III

Nietzsche je samega sebe imenoval psiholog. Čeprav to ni zadostni razlog, da bi mu psihologija posvečala pozornost, je njena nezainteresiranost zanj simptomatična. Simptomatičnost psihologije pa lahko pojasnimo z Nietzschejevimi psihološkimi koncepti.

Najpomembnejši psihološki koncept, ki ga je razvijal Nietzsche, je koncept volje do moči. Volja do moči se izraža kot aktivni nihilizem, ki je destruktiven in kreativen hkrati. Njegova destruktivnost se kaže v prevrednotenju kategorij, ki so zlasti v znanstveni pozitivistični tradiciji odigrale zelo pomembno vlogo. To so kategorije, ki govorijo o cilju (cilju spoznavanja, cilju znanosti, ciljih človeka, družbenega razvoja itd.), **enotnosti** (svet je empiričen in enoten), **biti** (obstaja bit, ki se kaže v človekovi naravi ipd.). Z zatonom vrednosti teh kategorij se je prevrednotil tudi koncept sveta in kozmosa, v katerem človek živi. Svet ni več enoten, nima nikakršnega telosa ali cilja, ni mogoče misliti nikakršne esence ali bistva, bit ni nikakršna entiteta.

S tem destruktivnost kot način uveljavljanja volje do moči odpira človeka in svet za boljše razumevanje človeka in sveta: za samopremagovanje. To je tudi razlog, zakaj je aktivni nihilizem konstruktivnost par excellence.

Aktivni nihilizem je zdravilo⁵ in božanski način mišljenja.⁶ Zdravilo zato, ker odpira človeka in svet, strup pa zato, ker ruši vse, kar je etabliirano ali pa se skuša etabliirati. Destruktivnost aktivnega nihilizma je sama sebi zdravilo, saj se nenehno onemogoča. Onemogočanje pomeni oviranje in preprečevanje destrukcije ter njen pogoj hkrati. Zaradi samooviranja in samoomejevanja ne more priti do dokončne uveljavitve enega samega načina izražanja volje do moči. Volja do moči postane volja do razumevanja; postane igra. Dionizična igra; neskončna, samopresegajoča in samoomejujoča.

Volja ni osebnostna lastnost ali lastnost oziroma sposobnost duše. Zaradi tega je sintagma **človek z močno voljo** nesmisel: nesmiselno je tudi govoriti o tem, da za to, da bi nekaj dosegli, potrebujemo več ali manj volje. Ko govorimo o igri in volji do razumevanja, ne govorimo o psiholoških konceptih volje. Volja ni nikakršna psihološka entiteta, ki bi jo lahko kakorkoli merili.

S konceptom volje je Nietzsche opozoril na status in pomen psiholoških konceptov volje, saj je voljo mogoče misliti le znotraj koncepta igre. Volja ni izhodišče ali telos sveta, prav tako ni njegova empirična ali transcendentalna fiksna oporna točka. Svet se ne vrti okoli volje in volja ne poganja sveta. Dinamičnost sveta ni posledica močne volje.

5 O konceptu pharmakon glej Derrida, J. (1981), *Dissemination*, prevod Barbara Johnson, Chicago: University of Chicago Press; glej tudi Schrift, A. D. (1990), str. 53-73.

6 Glej Leupin, A., (1991) (ured.), *Lacan & the Human Sciences*, Lincoln & London: University Of Nebraska Press; glej tudi Schrift, A. D., str. 57.; Nietzsche, F., *O budućnosti naših obrazovnih ustanov*, v: Despot, B. (1991) (ured.), *Ideja univerziteta*, Zagreb: Globus, str. 243-329.

Pa tudi šibke ne. Ko govorimo o svetu, govorimo o igri sveta (Weltspiel), ki ni nič svetega. Igra sveta mora človek, ki je proizvod te igre,⁷ postaviti pravila. Človek, ki je del igre sveta in njen proizvod, ne more izstopiti iz igre, zato jo skuša organizirati v skladu s pravili, ki jih je bil v njej sposoben odkriti. Igra ni kaotična, je pa večna, zato so pravila nujna (igra brez pravil po definiciji ni možna) in se nenehno spreminjajo. Postavljanje pravil je del igre, v kateri lahko odkrijemo pravila. Omenili smo že, da je interpretacija etično dejanje. Sedaj lahko vidimo, kako se odprtost do interpretacije razlikuje od interpretacije, ki se ne prilagaja kriterijem resnice, ampak jih sama vsiljuje.

Postavljanje pravil (re)organizira svet, mu da pomen in vpliva na potek igre. Pravil igre pa ne postavlja posameznik. Vse, kar posameznik lahko naredi, je volja do razumevanja teh pravil. Volja do razumevanja sveta je volja do igre, vendar ne do katere koli igre. Vsaka igra ne pomeni odprtosti do sveta in tudi ne pomeni reinterpretacije sveta. Obstajajo igre, v katerih človek zgolj refleksno sprejema svet, kakršen se mu daje in je zadovoljen z interpretacijami, ki se mu vsiljujejo. V teh igrah človek ni odprt, ampak teži k zaprtosti, ki je v ohranjanju vsega ponujenega. Paradigmatski primer igre, v kateri je človek radikalno odprt do sveta, je Nietzsche videl v igri otroka (Kinderspiel). Igra otroka ni otročja igra, ampak resna igra.

Resnost otrokove igre je v tem, da ne skuša zavzeti do igre distance in da se ji predaja. Prepuščanje igri pomeni, da človek verjame v resničnost zgodb.

Resnost igre pomeni odprtost do (re)interpretacije pravil igre. Resnost ne pomeni ohranjanja etabliranih pravil igre ali iskanja dokončnih, celovitih in totalnih interpretacij pravil igre: pomeni aktivni nihilizem. Aktivni nihilizem je v kreativnosti igre in ne v destrukciji in negativizmu. Istočasno pomeni tudi ustvarjanje novih vrednot in novih kriterijev za interpretacijo pravil igre sveta.

Igra nima začetka in je brez konca, četudi ustvarjalna interpretacija in prevrednotenje vrednot lahko ustvarita občutek o nenehnem razvoju in napredovanju sveta k nekemu končnemu idealnemu cilju. Vendar je to le iluzija, saj so novosti odvisne od načina interpretacije. Novo videnje sveta ne pomeni, da vidimo poleg starega sveta še nekaj novega. Ko odkrijemo novosti, starega sveta preprosto ni več. Novo videnje sveta pomeni uporabo novih metafor: staro videnje sveta je pozabilo na svojo metaforičnost, zato ob soočenju z novimi metaforami spoznamo resnico te pozabe. Ob tem spoznanju stara interpretacija ne more biti več prepričljiva. Interpretacija sveta temelji na pozabi, zato potrebuje reinterpretacijo.

Vsaka interpretacija je metaforična in pozaba, ki ji je inherentna, je vzrok za nevarnost, da se metaforična igra, ki je drugo ime za interpretacijo, ustavi in zamrzne. S tem metafore prenehajo biti metafore (metafore ustvarjajo multipomenski prostor) in postanejo enodimenzionalni znaki.

Enodimenzionalnost znakov je Nietzsche problematiziral s svojimi arhitekturnimi metaforami (o čebelnjaku, o egiptovski piramidi, o rimskem golobjaku, o srednjeveški trdnjavi in pajkovi mreži).

Človek, ki najde v urejanju sveta zadovoljstvo, je pri iskanju resnice podoben čebeli, ki nosi v čebelji panj sokove matere narave in gradi geometrično pravilno satovje, kamor shranjuje pridelek. Čebelnjak, pravi Nietzsche, sčasoma postane stolp⁸ ali srednjeveška trdnjava. V stolpu ali trdnjavi živijo znanstveniki, zavarovani pred zunanjim svetom in resnico sveta, ki je igra, o kateri smo že govorili.

7 Schrift, A. D. (1990), str. 67.

8 Schrift, A. D. (1990), str. 88.

Druga transformacija, ki jo je razvil Nietzsche, je prehod od stolpa ali srednjeveške trdnjave k egiptovski piramidi, ki s svojo obliko poosceblja strogi red, ki se razvija od vrha navzdol. Piramida je odlična metafora za konceptualno rigidnost in hierarhizirani red v konceptih. Istočasno se moramo zavedati, da so piramide grob, v katerem so shranjena mumificirana trupla. Mesto smrti torej.

Kljub temu je v grobovih še iskra življenja, zato Nietzsche nadaljuje in naredi obrat vijaka: metaforo o egiptovski piramidi zamenja metafora o rimskem columbariumu.⁹ Nietzsche je columbarium razumel kot metaforo za nestalno hazardno igro, ki je odvisna od verjetij udeležencev. Z zamenjavo perspektive (verjetij) se potek igre obrne. Hierarhiziranosti ni več, saj ni možna, nadomesti jo nestalna igra in zamenjava perspektiv.

Zadnji obrat vijaka, ki ga naredi Nietzsche v svoji arhitektoniki, je obrat od rimskega columbariuma k pajkovi mreži. Pri interpretaciji smo podobni pajkom, ki v svoje mreže ujamejo le majhen del stvari. Pajkove mreže imajo različno gostoto, od katere je odvisna interpretacija, vendar je njena značilnost, da ni hierarhizirana kot piramida, ampak je veliko bolj podobna tančici: vse je na površju, ni nikakršnih skritih globin. Tančica je povsem prosojna, a izza nje ni ničesar.¹⁰

Gradnja znanja (interpretacija je delo arhitekta, kakršen je pajek), je gradnja mreže ali tančice: je delo umetnika. Na mreži ni privilegiranega mesta, kamor bi se lahko postavili in rekli: tukaj koplji, zakaj tukaj je skrita resnica. Resnice ni izza tančice in tudi na njej je ni: resnica je sama tančica. Tančica je rezultat/proizvod, posledica vere v resnico, zato ji mora slediti spoznanje, da je resnica le fikcija.

Resnice ni mogoče posedovati, njena narava je dionizična. Dionizična silovitost in ekstaza nista v odkrivanju resnice, ampak v razkrivanju vsega tistega, kar je pozabljeno, potlačeno, zanikano, minimalizirano, da bi se nekaj lahko vsiljevalo in uveljavljalo kot resnica. Freud je bil Dioniz.

Metafora o tančici prinese s seboj načelo nedoločljivosti in nedoločenosti. Resnice ni mogoče določiti: vprašanje o mestu resnice postane nemočno, jalovo. Tekst je tančica z neštevilnimi nitmi. Branje teksta ne more biti reprodukcija pomena, ki bi bil skrit v tekstu: tančica je prozorna, nič ni skritega, četudi lahko kdo nosi tančico in si z njo zakriva obraz. Obraz namreč postane zanimiv šele s tančico, ker se začnemo spraševati, kaj se skriva pod njo. Brez tančice nas obraz ne zanima.

IV

Branje teksta postane produkcija pomena.¹¹ Pomen se proizvaja s pletenjem mreže. Mreža ni nikoli dokončana, tako kot piramida, ki ji, ko je bila dokončana, ne moremo ničesar dodati. Branje ne more zasledovati pravega, najbolj ustreznega

9 Columbarium je golobnjak ali mesto, kamor so shranjevali žare s pepelom umrlih. V antičnem obdobju so imele vdolbine za žare obliko golobnjaka.

10 Prim. Nietzsche, F. (1980), Tako je govoril Zaratustra (O tarantulama), Zagreb: Mladost, str. 91-93.

11 Derrida govori o aktivni interpretaciji in produktivnem branju teksta, ki presega meje, ki jih tekst vsiljuje bralcu. Produktivno branje pomeni, da bralec ali interpret ne ponavlja istih gest, ki jih je naredil avtor. Bralec je pri interpretiranju svoboden in zato tudi odgovoren za interpretacijo. Produktivna interpretacija je destruktivna, saj jo vedno zanimajo pogoji, ki so omogočili nastanek izjave: interpretacijo zanima, kaj izjavo "drži skupaj". V tem je Derrida podoben Freudu in njegovi analitični interpretaciji. Analiza je sinteza, pravi Freud. Izjavo razumemo potem, ko smo jo razgradili. Derrida govori o dekonstrukciji, Freud o rekonstrukciji (glej Freud, S. (1937d), Konstruktionen in der Analyse, G. W., 16, str. 43-56).

pomena, kot tudi ne moremo dvakrat stopiti na isto mesto v reki. Avtor teksta zato ni samo tisti, ki ga je napisal, ampak tudi tisti, ki ga bere in interpretira. Za nobenega od obeh ne bi mogli reči, da je a priori bolj avtentičen in bolj korekten. Pred branjem tekst nima nikakršnega pomena, zato govorimo o interpretaciji kot o proizvodnji pomena. Interpretacija seveda ni povsem arbitrarna, saj je značilnost teksta v tem, da ga je **mogoče** interpretirati, tj. mu pripisati pomen. Poleg tega smo že omenili, da je tekst vedno sugestiven in nam skuša vsiliti določen pomen. Izjava se vedno sklicuje tudi na nekaj izven sebe - na neke druge izjave seveda.¹² Eden izmed pogojev za razumevanje izjave so te predpostavljene izjave, ki v samem tekstu niso izrečene. Izjava nam namigne, kako naj jo razumemo, od nas pa je odvisno, ali bomo ta namig sprejeli. Zavrnitev namiga ne pomeni, da izjave ne razumemo, saj se pri interpretaciji lahko sklicujemo na neke druge predpostavljene izjave, v odnosu do katerih izjavo razumemo. Pomen v obeh primerih seveda ni enak, čeprav obkraj lahko trdimo, da smo izjavo razumeli.

Dlje ko se zadržimo na izjavi, večja je verjetnost, da se bo naša interpretacija razlikovala od drugih interpretacij, tudi če smo sprva isto izjavo interpretirali enako ali zelo podobno. Razlike se pojavijo šele kasneje. Prva interpretacija je običajno refleksna, stereotipna, ustvarjalnost pride šele kasneje. Ustvarjalnost v interpretaciji pomeni, da smo sposobni analizirati sedimentacijske učinke zgodovine (razmerij moči) v jezikovnen stroju in iz tega potegniti produktivne zaključke. Ustvarjalnost je zato vedno določena oblika ekspropriacije teksta.

Ekspropriacija je proces, skozi katerega odzvamemo tekstu vse tisto, kar nas sili v vnaprej določeno interpretacijo. Vsaka interpretacija, pravi Nietzsche, je set metafor, ki sčasoma pozabijo, da so metafore. Priljubijo se nam, postanejo naše ljubljene, zato jih skušamo ohraniti in negovati. Okoli njih zbiramo naša verjetja in jih skušamo zavarovati pred propadom. Vse to je Nietzsche imenoval **patos resnice**. Patos resnice organizira verjetja okoli nekih središčnih metafor. Središče ustvarja občutek globine, tesnobe, vznemirljivih pričakovanj, brezna.

V

Tekst kot stroj ali veriga drži skupaj subjektova verjetja, zato je interpretacija teksta odvisna tudi od analize teh verjetij in emocij, ki jih podpirajo. Interpretacija kot proizvodnja pomena ali kot aktivni nihilizem ima nalogo, da sooči tekst z njegovimi metaforičnimi in retoričnimi koreninami.¹³ Emocije in verjetja so tista, ki držijo govorne skupnosti skupaj, zato je ustvarjalna interpretacija proizvodnja pomena, ki ga skupnost ni predvidela; zaradi tega je destruktivna za skupnost. Interpretacija jim (članom skupnosti) jemlje iluzije, nastopa proti njihovim pričakovanjem in postavlja pod vprašaj njihova verjetja. Interpretacija je praktična, saj zahteva od njih reorganizacijo.

12 Prim. Deleuze, G., Guattari, F. (1977), *Rhizom*, Berlin: Merve Verlag. Avtorja zagovarjata tezo, da je obstoj teksta odvisen od tistega, kar je izven njega. Ne sprašujemo se več o pomenu teksta, ampak o tem, kako tekst funkcionira, in v odnosu, na kaj funkcionira. Tekst je veriga, stroj z množico potencialnih pomenov, je brez objekta. Ko se bralec znajde pred tem strojem, se vpraša, na kateri objekt izven teksta naj to verigo pripne; na kateri drugi stroj naj se ta stroj pripne (s katerim naj se združi), da bo funkcioniral. V ta stroj se mora umestiti interpret, drugače ga ne more razumeti. Tudi avtor je v stroju, samo da ne ve, kje natančno se nahaja. Avtor je kartograf, Interpret je kartograf.

13 Cit. po Schrift, A. D. (1990), str. 132.

Vsakdanji zdravi razum, ki ga držijo skupaj verjetja in emocije, je svet **mumificiranih konceptov**, o katerih je govoril Nietzsche v svoji arhitektoniki (metafora o egiptovskih piramidah). Znanstveniki niso imuni pred nevarnostjo, da njihovi koncepti postanejo mumificirani. Istočasno ljudje lahko obstanejo skupaj samo s pomočjo komunikacije, ki zahteva odprtost (self-disclosure) in avtorefleksijo (self-conscious), kar pomeni, da je v naravi skupnosti potreba po komunikaciji, s tem pa tudi potreba po odprtosti in spreminjanju, četudi istočasno teži k varnosti, samoohranitvi in zaprtosti. Zaključimo lahko, da je vsaki komunikacijski skupnosti ta konflikt inherenten.

Morda je ena pomembnejših razlik med vsakdanjim zdravim razumom in odprtostjo do razumevanja in aktivne interpretacije v tem, da skuša zdravi razum nove stvari pojasnjevati s starimi interpretacijskimi shemami (Nietzsche na tem mestu spregovori o Prokrustovi postelji). Odprtost do interpretacije pomeni obratno pot: interpretacijske sheme se spreminjajo in prilagajajo novih stvarim.

Nietzsche je proti koncu svojega življenja (1888) razvil koncept vednosti, ki je orodje v rokah tistih, ki imajo moč. Vednost ni neodvisna od razmerij moči v družbi ali komunikacijski skupnosti, zato tudi organiziranje komunikacije in načini komuniciranja niso nevtralni in neodvisni od moči. Vednost se proizvaja, ohranja in distribuira skozi ta razmerja. Moč teži k samoohranitvi in še k večanju sebe, zato je naloga vednosti, da razkriva ta razmerja in omejuje moč. Volja do moči ni volja do moči, ki jo pravkar omenjamo; je njeno nasprotje.

Volja do moči kot odprtost do razumevanja omejuje moč s tem, ko analizira njena razmerja do pogojev nastajanja in distribuiranja vednosti. Vednost je vednost le, kolikor elaborira svoj odnos do razmerij moči; od njih se ne more distancirati, ne more jih tudi odpraviti. Lahko jih le analizira. S tem jih omejuje, istočasno pa je to tudi pogoj za razvijanje vednosti.

VI

Volja do moči je interpretacija; je sam proces interpretacije. Je interpretacija, ki hoče svojo lastno interpretacijo. Interpretacija ni pravilno branje teksta sveta, katerega avtor je bog; bog je zgolj poslušalec naših interpretacij. Interpreti ne morejo biti ateisti.

Če naj še zaključimo z Nietzschejem, potem bomo parafrazirali njegovo tezo o filozofih prihodnosti: psihologi prihodnosti ne bodo ateisti, ampak interpreti-eksperimentatorji (Versucher).

REFERENCE

1. ARISTOTEL (1983), O pjesničkom umijeću, prev. Z. Dukat, Zagreb: August Cesarec). (1988), O pesničkoj umetnosti, prev. M. Đurić, Beograd: Zavod za nastavna i udžbenička sredstva. (1989), O tumačenju, Zagreb: Latina et Graeca. (1987), O duši /Nagovor na filozofiju/, Zagreb: Naprijed. (1987), Retorika, Beograd: Nezavisna izdanja.
2. BARRET, W. (1987), *Death of the Soul /From Descartes to the Computer/*, Oxford: Oxford University Press.
3. DEESE, J. (1972), *Psychology as Art and Science*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc.

4. DELEUZE, G., GUATTARI, F. (1977), *Rhizom*, Berlin: Merve Verlag.
5. DERRIDA, J. (1976), *O gramatologiji*, Sarajevo: Veselin Masleša.
(1988), *Glas in fenomen*, Ljubljana: Škuc/FF.
(1990), *Bela mitologija*, Novi sad: Bratstvo-Jedinstvo.
(1981), *Dissemination*, prevod B. Johnson, Chicago: University of Chicago Press.
6. DILTHEY, W. (1980), *Zasnivanje duhovnih nauka*, Beograd: Prosveta.
7. FEYERABEND, P. K. (1987), *Protiv metode*, Sarajevo: Veselin Masleša.
8. FOUCAULT, M. (1983), *Dies ist keine Pfeife*, Berlin: Ullstein KunstBuch.
(1971), *Riječi i stvari /Arheologija humanističkih nauka/*, Beograd: Nolit.
9. FREUD, S. (1937d), *Konstruktionen in der Analyse*, G.W. 16, str. 43-56.
10. GADAMER, H. G. (1978), *Resnica i metoda*, Sarajevo: Veselin Masleša.
11. HEIDEGGER, M. (1989), *O vprašanju biti*, Maribor: Založba Obzorja.
(1961), *An Introduction to the Metaphysics*, New York, Garden City: Anchor Books, Doubleday & Co., Inc.
(1979), *Kant i problem metafizike*, Beograd: NIRO, Mladost.
12. LÖWTH, K. (1988), *Od Hegela do Nietzscheja*, Sarajevo: Veselin Masleša.
13. NIETZSCHE, F. (1984), *Vesela znanost*, Beograd: Grafos.
(1983), *S one strane dobra i zla*, Beograd: Grafos.
(1983), *Dionisovi ditirambi*, Beograd: Grafos.
(1985), *Filozofija u tragičnom razdoblju Grka*, Beograd: Grafos.
(1983), *Rodenje tragedije*, Beograd: BIGZ.
(1980), *Tako je govorio Zaratustra*, Zagreb: Mladost.
14. RICOEUR, P. (1981), *Živa metafora*, Zagreb: GZH.
15. RORTY, R. (1990), *Filozofija i ogledalo prirode*, Sarajevo: Veselin Masleša.
16. SCHREBER, D. P. (1988), *Memoirs of my Nervous Illnes*, Cambridge, London, Massachusetts: Harvard University Press.
17. SCHRIFT, A. D. (1990), *Nietzsche and the Question of Interpretation*, New York, London: Routledge.

Izobraževanje in izobraževalna klima kot sestavina socialne klime in determinanta uspešnosti organizacije

VELKO S. RUS, JOŽE ŠTER

POVZETEK

V raziskavi je bilo zajetih 46 predstavnikov kadrovskih služb različnih slovenskih podjetij. Preizkušanci so :

- *A: Ocenili, v kolikšni meri različni (socialni, psihološki, organizacijski itd.) faktorji znotraj njihovega podjetja olajšujejo (otežujejo) pridobivanje in aplikacijo znanja.*
 - *B: Evaluirali način izobraževanja v svojem podjetju.*
 - *C: Ocenili odpore s strani vodilnih in strokovnih struktur do izobraževanja.*
 - *D: Ocenili stopnjo zadovoljenosti lastnih potreb.*
 - *E: Identificirali relativno vlogo znanja glede na druge faktorje napredovanja v svojem podjetju.*
 - *F: Ocenili potrebnost pridobivanja različnih novih vrst znanja.*
 - *G: Dali svoje predloge za učinkovitejše pridobivanje in aplikacijo znanja.*
- Raziskovalni načrt je bil oblikovan kot eksperimentalni in neeksperimentalni načrt. Z univariatnimi, bivariatnimi in multivariatnimi preizkusi smo verificirali hipoteze o relacijah med spremenljivkami znotraj področij od A do F, med spremenljivkami z različnih področij (od A do F) ter med spremenljivkami s področij od A do F in značilnostmi demografskega oz. organizacijskega statusa.*

ABSTRACT

EDUCATION AND EDUCATIONAL CLIMATE AS THE COMPONENT OF SOCIAL CLIMATE AND DETERMINANT OF EFFECTIVENES OF ORGANIZATION

Forty six (46) representatives of human resource departments from different slovene enterprises:

- *A: estimated, how different (social, psychological, organizational etc.) factors in their enterprise facilitate (inhibite) knowledge acquisition and application.*
- *B: evaluated industrial training and education.*
- *C: estimated the resistance of the leading and expert structure to the introduction of the new knowledge.*
- *D: estimated the degree of their need - satisfaction.*
- *E: identified the relative role of knowledge regarding other factors of organizational promotion.*

- F: estimated the need of diverse further education.
 - G: gave their suggestion for more efficient knowledge acquisition and application.
- Research design was of experimental and non - experimental type. Hypothesis about following relations between variables were verified with univariate, bivariate and multivariate analysis: between variables from the "field" A, between the variables from different "fields" (from A to F) and between the variables from different "fields" (from A to F) and demographic or organizational status.*

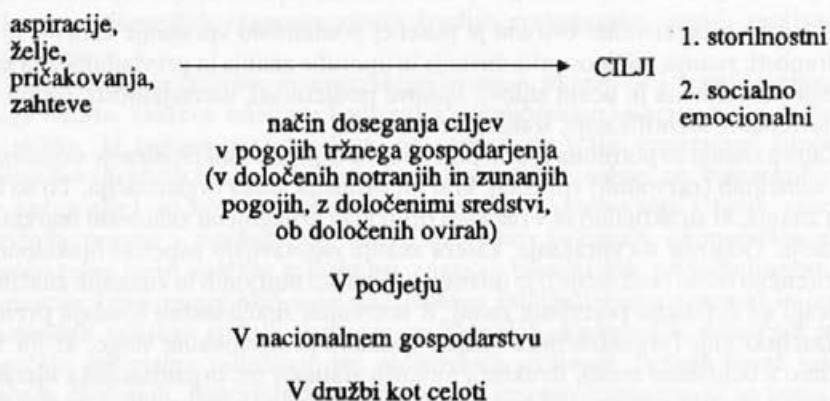
Za vsako organizacijo kot strukturirano skupino je značilna določena klima. Ta je na eni strani posledica dinamike množice faktorjev v organizaciji, na drugi strani pa klima oblikuje množico procesov v organizaciji. Klima ima lahko pozitivni ali negativni vpliv na doseganje storilnostnih ciljev, oz. na realizacijo komplementarnih socialno - emocionalnih odnosov. Med faktorje, ki vplivajo na socialno - psihološko klimo spadajo npr. delovno mesto s korespondentnimi kognitivnimi in ekološko - bioergonomskimi pogoji dela, struktura organizacije, ki zajema hierarhiji moči in komunikacijsko strukturo, kadrovska struktura z nosilci vlog, ki jih transformirajo v organizacijske funkcije, in vsi procesi v organizaciji, ki nastajajo kot posledica interakcije med ljudmi in strukturo. Omenjena interakcija je hkrati posledica in vzrok določene socialno - psihološke klime, pri kateri lahko ločimo subjektivne in objektivne značilnosti. Med objektivne spadajo npr. objektivni vidiki konfliktov, zlasti t.i. industrijskih konfliktov, pojavi fluktuacije, absentizma itd.. Med subjektivne spada npr. zavest pripadnosti skupini, delovna morala, pripravljenost, oz. motiviranost za doseganje ciljev organizacije, internalizacija vrednot kot integrativni moment med posameznikom kot nosilcem vloge in sistemom organizacije, ki je strukturiran kot celota vlog (funkcij) in pripadajočih statusov.

Problemski clustri, ki spadajo na področje socialno - psihološke klime, pokrivajo problematiko zadovoljstva s sodelavci, delom in organizacijo kot celoto, problematiko odnosa med osebnostjo nosilca organizacijskih vlog in organizacijo kot celoto, problematiko reguliranja konfliktov oz. analizo njihovega generiranje ter splošno in posebno problematiko vodenja. Vodenje je najbolj integrativna funkcija v organizaciji: pri tem ima najbolj prodorno podjetniško vlogo ravno inovativni management kot simultana integracija tržnih, razvojnih, proizvodnih in poslovnih procesov. - Pravkar omenjene značilnosti so na različne načine povezane s kriteriji ekonomske učinkovitosti, ki jih lahko izrazimo z ekonometrično in finančno opcijo.

Vse značilnosti socialno - psihološke klime so medsebojno povezane. Klima v vsaki organizaciji je skupni izraz različnih klim : vodstvene, poslovne, podjetniške klime, organizacijske v ožjem pomenu, inovacijske klime itd.. Klima v vsaki organizaciji pa je odvisna tudi od klime socialnega, političnega, ekonomskega in kulturnega okolja, v katerem se nahaja. Zato je vsaka analiza socialno - psihološke klime interaktivna mikro in makronivojska analiza. Analogen interaktiven princip velja pri tem za vse vidike socialno - psihološke klime, pa tudi za vse generalizacijske nivoje: za splošno klimo in posebne klime - poslovno, podjetniško, organizacijsko, vodstveno, inovacijsko.

Inovacijsko klimo lahko obravnavamo kot celoto dejavnikov, ki pospešujejo, oz. zavirajo inovativno naravnost podjetja. Inovativnost je namreč ob kapitalu, zemlji,

delu in podjetništvu eden od temeljnih faktorjev ekonomskega razvoja. Pri tem izhajamo iz predpostavke, da je inovacija vse, kar ustvarja nove možnosti zadovoljstva oz. zadovoljevanja potreb in je hkrati uspešno tržno realizirano. Oblikovanje inovacijske klime torej pomeni vse tiste dejavnosti, ki inovacije stimulirajo, usmerjajo in jih spreminjajo v ekonomsko učinkovite. Strategija inovativne naravnosti vedno upošteva faktorje (najboljše) priložnosti, rizika in napora. To je sistematično organiziran napor za realizacijo rizik sprejemajočih odločitev. Njihova učinkovitost se preverja s posebnimi mehanizmi feedback informacij, ki tvorijo nujne elemente vsakega strateškega planiranja, oz. strategije odločanja. Inovacijska klima obravnava celotno dinamiko "od zamisli do prodaje". Usmerjenost na "novo in drugačno" pa je hkrati hevristična kognitivna strategija, ki vse faze, od zamisli, prek raziskav, razvoja, materialne proizvodnje do prodaje obravnava sinhrono in v stalni medsebojni interakciji. Bistvo celotnega procesa je v tem, da se socialno - psihološke potrebe spreminjajo v posel z dobičkom. Oblikovanje inovacijske klime oz. inovacijsko vodenje ("inovativni management") zato zahteva stalno inovativno organizacijo, poseben "budžet", ločitev od poslovodno - proizvodne strukture "ongoing businessa", pravilno in premišljeno logiko rizika, motiviranost in pripravljenost za doseganje zastavljenih ciljev, prelom s stališči, ki pomenijo odpor do sprememb, teamsko delo, zagotavljanje permanentnega dotoka impulsov za inovacije, psihološko identifikacijo s problemi, željo po dosežkih, statusu in potrjevanju. Obravnavanje inovacijske klime kot nujne osnove inovativnega managementa kot sinhronega, integrativnega procesa "od zamisli do prodaje" nujno zahteva integracijo psihološkega, sociološkega, ekonomskega in organizacijskega pristopa. Šele tak pristop zagotavlja celovitejšo analizo inovativne naravnosti oz. inovativnega vodenja ("managementa").

Problemi, s katerimi se pri tem soočamo, so naslednji: Katera (kakšna) vizija in strategija zagotavlja konkurenčno prisotnost ali celo prednost na domačih in tujih trgih? Ali obstaja podjetniški okvir vodenja, ki zagotavlja komplementarnost in usklajenost proizvodnega in poslovnega sistema na različnih ravneh ekonomskega funkcioniranja? Kako je z orientacijo na prihodnost, kakšna je analiza trga, ali odkriva tržne segmente v razvoju, je raziskovanje trga usmerjeno na "potrošnika". Kako fleksibilni so procesi optimiranja proizvodnih funkcij in prestrukturiranja drugih nivojev funkcioniranja? V kolikšni meri obstoječi način ("mehanizmi") vodenja ustvarjajo (omogočajo) ustvarjalno

in odprto klimo? V kolikšni meri so zanj značilni elementi inovativne in podjetniške naravnosti? Kako na "managementško orientacijo" vplivajo "kulturni vzorci" okolja? V kakšni zvezi so značilnosti socialne klime in vodenja s produktivnostjo, inovativnostjo, elastičnostjo ponudbe, elastičnostjo dela, investicijskimi učinki itd.? Kako poteka vodenje organizacije kot celote, kako pa vodenje njenih sistemov? Kakšni so "finančni vidiki" inovativnega managementa? Kakšen je odnos med organizacijsko, poslovno, proizvodno, inovacijsko, upravno - vodstveno klimo in "splošno klimo"? Kako se zaznavajo problemi razvoja, kako njihovo razreševanje v smislu specifikacije strategije razvoja? Kakšne so razlike v percepcijah med različnimi kategorijami zaposlenih, med vodilnimi in nevodilnimi? Kako so opredeljeni, kako se dosegajo in kakšen je odnos med storilnostnimi (invencijskimi, raziskovalnimi, razvojnimi, proizvodnimi, poslovnimi, organizacijsko - upravnimi, marketinškimi), socialno - emocionalnimi (klima, zadovoljstvo, pripravljenost, motivacija, reguliranje konfliktov) in izobraževalnimi cilji.

V zvezi z doseganjem strateških ciljev se lahko ovire in načini njihovega preseganja percipirajo na različne načine:

	zunanje	notranje
objektivne	A	B
subjektivne	C	D

A, B, C, D situacije oz. njihove percepcije imajo tudi svoje ekonomske (poslovne), sociološke, socialne in organizacijske vidike. Sem spadajo tudi mikro in makro kulturni vidiki.

V zvezi s subjektivnimi ovirami je posebej pomembno vprašanje kadrov, njihove motiviranosti, znanja, načinov pridobivanja in uporabe znanja in prevladujočega načina mišljenja (kognitivnih in učnih stilov), njihove podjetnosti, ustvarjalnosti, problemske in profesionalne identifikacije, stališč, vrednot itd..

Katera znanja so potrebna (bodo potrebna) za uspešno funkcioniranje organizacije, je eno temeljnih (razvojnih) vprašanj, ki si jih zastavlja vsaka organizacija. To so lahko le tista znanja, ki so aktualno in v razvojni projekciji prilagojena zahtevam marketinške orientacije. Odgovor na vprašanje, katera znanja zagotavljajo uspešno funkcioniranje (konkurenčno tržno realizacijo), je odvisen od analize notranjih in zunanjih značilnosti, ki vplivajo na definicijo potrebnih znanj. K notranjim značilnostim spadajo predvsem organizacijski cilji (organizacijska vizija), socialno-profesionalne vloge, ki jih lahko izenačimo z delovnimi mesti, struktura njihovih statusov oz. organizacijska hierarhija, za katero so značilni različni stili vodenja, koordinacija in formalizacija organizacijskih funkcij in pa človeški resursi s svojimi znanji, sposobnostmi in motivacijo.

Definicija potrebnih znanj je odvisna tudi od zunanjih makro (kulturnih, političnih, pravno-normativnih, ekonomskih) in mikro značilnosti okolja (socialne, kulturne, ekološke itd. značilnosti neposrednega okolja, predvsem pa vsi parametri, ki določajo tržno pozicioniranje organizacije: konkurenti, ciljni trgi, dobavitelji itd.).

Marketinška organizacija se zaveda pomembnosti permanentnega prilagajanja spremembam zunanjega okolja in lastnega vpliva na strukturo povpraševanja ciljnih trgov. Kadrovska-izobraževalna funkcija lahko participira pri uspešnosti celotne organizacije le, če je optimalno koordinirana z drugimi funkcijami marketinške orientacije

podjetja. Definicijo potrebnih znanj, ki so eden od faktorjev uspešnosti funkcioniranja profesionalnih vlog zagotavlja analiza delovnih mest. Osnovo za analizo potrebnih znanj v takem primeru zagotavlja le teamska analiza, ki simultano upošteva tehnološke, organizacijske, ekološko-ergonomske in psihološke vidike dela. Profesionalna oz. izobrazbena struktura ni isto kot struktura delovnih mest: strukturalne neuskklajenosti so disfunkcionalnejše tedaj, ko npr. razlika v formalni izobrazbi pomeni hkrati razliko v količini in kakovosti funkcionalnega znanja. (Izenačenost kakovostne ravni makroizobraževalnega sistema zvišuje korelacijo med višino formalne izobrazbe in količino dejansko razpoložljivega znanja). Razlika med dejansko in zahtevano izobrazbo na delovnem mestu tako ne sovпада nujno z razliko med dejanskim in zahtevanim (pričakovanim) nivojem znanja.

Obseg funkcionalno potrebnega znanja lahko razdelimo na delež, ki je skupen vsem, na delež, ki je skupen samo nekaterim, in pa na delež, ki je specifičen samo za določeno organizacijo.

Na uspešnost uresničevanja marketinške orientacije oz. njenega akcijskega načrta vplivajo naslednje skupine faktorjev (Kotler, 1986):

- Značilnosti organizacije (distribucija dejanske moči, vodstveni stili, stopnja decentralizacije vodenja, cilji, resursi itd.).

- Kadrovska struktura oz. t. i. "humani resursi" (znanje, sposobnost, motivacija, izkušnje, druge osebnostne značilnosti in lastnosti izvajalcev različnih funkcij v podjetju).

- Možnosti načrtovanja kariere, nagrajevanje in način sprejemanja odločitev v organizaciji.

- Splošna in specifične klime v organizaciji, zlasti je pomembna t. i. managerska klima. Meyer (1976) poudarja, da so v kompaniji AT & T eno glavnih področij raziskovanja človeških resursov ravno študije managerske "rasti", motivacije in nagrajevanja.

Vsaka faza marketinško managerskega procesa, ki rezultira v implementaciji akcijskega načrta, zahteva ustrezno kadrovsko izobraževalno intervencijo. S procesualnega vidika, ki zajema različne faze "od zamisli do tržne realizacije" (upoštevaje značilnosti v različnih fazah življenjskega ciklusa izdelka, usluge oz. katerekoli ponudbene kategorije) so npr. zelo pomembna znanja ("poznavanja") tistih značilnosti (političnih, pravno - normativnih, mikro in makro kulturnih, ekonomskih itd.), ki pomenijo tržne ovire ali tržne priložnosti, znanja o ciljnih trgih, pozicioniranosti lastne organizacije, oblikovanje MIS-a (marketinškega informativnega sistema) in izvajanje marketinških raziskav (tržnih, notranje podjetniških, kadrovskih, finančnih itd.), ki omogočajo optimalno odločanje pri oblikovanju strategije razvoja firme (alokaciji finančnih, človeških, materialnih in tehnoloških resursov), znanja, ki so potrebna za definiranje in oblikovanje učinkovitega tržnega spleta (marketinškega miksa: proizvoda ali usluge, cenovnih opcij, način plasmaja oz. distribucije in promocije), do oblikovanja tržne strategije in implementacije (uresničevanja) akcijskega načrta.

Z organizacijskega vidika je pomembna koordinacija vseh organizacijskih segmentov, ki "posredujejo med zamisljo in tržno realizacijo": raziskav, razvoja, proizvodnje, managerske suprastrukture in "komerciale". Marketinški oddelek naj bi bil tisti organizacijski segment, ki najbolj izrazito profilira kadrovsko - izobraževalno delo. Gre za oddelek, ki najbolj integrira obstoječe, hkrati pa najbolj natančno definira potrebne

marketinško relevantne informacije in znanja. Opozorili smo tudi na potrebo po dinamični inovativni naravnosti, ki jo zagotavlja t. i. inovativni management.

Tako kot socialna klima, je tudi organizacijska uspešnost odvisna od notranjih (endogenih) in zunanjih (eksogenih) značilnosti in pa od ljudi, ki zasedajo različna delovna mesta v profitni organizaciji. Človeški kapital (človeški resursi) pa vedno "funkcionira" kot kombinacija (integracija) sposobnosti, znanja in motivacije. To so tudi temeljni trije faktorji, ki determinirajo individualno uspešnost. Ta je nujni, ne pa zadostni pogoj uspešne organizacije. Organizacija ne more biti uspešna brez individualno uspešnih funkcij (predvidevamo, da je kriterij uspešnosti funkcionalno definiran), vsaj začasno pa je lahko neuspešna, čeprav je večina individualnih funkcij uspešnih. Dovolj je, da je npr. neuspešna ključna, najbolj integrativna funkcija: to je funkcija vodenja. Slab vodja lahko hitro naredi neuspešno še tako uspešno organizacijo. Dober varovalni mehanizem pred slabim vodenjem je npr. njegova decentralizacija in pa ločenost funkcije vodenja od funkcije upravljanja.

Sposobnost, motivacija in znanje pa niso trije ločeni faktorji individualne uspešnosti. Velik del variance njihovih odnosov determinira splošnejša struktura: osebnost in osebnostne lastnosti. Različne organizacijske značilnosti pa različno direktno vplivajo na vsakega od omenjenih faktorjev. Način nagrajevanja npr. direktno vpliva na motivacijo, ne pa na sposobnosti in znanje (lahko pa zelo močno posredno vpliva na pridobivanje in aplikacijo znanja).

V zvezi s samim znanjem pa se kot tri najpomembnejša vprašanja postavljajo: KAJ (katero, kakšno znanje) PRIDOBITI/IMETI, KAKO PRIDOBITI in KAKO UPORABITI?

Odgovori na vsa tri vprašanja so medsebojno povezani, vsi trije pa so odvisni od faktorjev, ki vplivajo na uspešnost profitnih organizacij (značilnosti organizacije, zlasti sistemizacija delovnih mest, značilnosti organizacijskega okolja, človeški resursi, vizija in strategija razvoja itd.): omenjene faktorje smo skušali zajeti v dosedanji razlagi.

Različna delovna mesta zahtevajo različna znanja. Sistemizacija delovnih mest oz. njihova kategorizacija glede na organizacijske segmente (subsisteme) odkrije zahteve po tehnoloških, ekonomskih, pravnih, organizacijskih itd. znanjih. Znanja s posamičnih področij pa lahko znova diferenciramo glede na različne kriterije: na teoretična in praktična znanja, na bazična in aplikativna, na bolj ali manj strukturirana, lahko jih diferenciramo glede na stopnjo transferja in povezanosti z drugimi znanji itd.. Znanja lahko razdelimo tudi na dieklična ("osnovna orientacija" v klasifikaciji znanja - informacij z določenega področja), faktografska (poznavanje specifičnih informacij z določenega področja, "obvladovanje" faktov in dejstev), interpolativna (povezovanje, interpretacija faktografskih vidikov) in ekstrapolativna (oblikovanje novih premis, sklepov na osnovi interpolativnih struktur). Vsako znanje lahko prikažemo kot taksonomijo, ki je vertikalno diferencirana glede na nivoje posploševanja (abstrakcije, generalizacije), na istih nivojih posploševanja pa glede na podobnosti in razlike (kategorije na istem nivoju posploševanja so si lahko bolj ali manj podobne oz. so si bolj ali manj različne). Vertikalni dimenziji v taksonomiji lahko atribuiramo psihološke (miselne) procese dedukcije (od hierarhično višjih/generalnejših, abstraktnejših kategorij k hierarhično nižjim/specifičnejšim kategorijam) oz. indukcije (ravno nasprotno usmerjen vektor kot pri dedukciji). Na istih nivojih posploševanja pa lahko govorimo npr. o diskriminativnih procesih učenja (podobnosti in razlike).

Lahko trdimo, da taksonomska hierarhija znanja korelira z organizacijsko hierarhijo oz. s hierarhijo vodenja. Na vseh področjih znanja, ki so potrebna za funkcioniranje organizacije, pač ni možna specializacija. Vodstvena vloga v organizaciji je hkrati najbolj integrativna: seveda to ne pomeni integracije vseh specialističnih in specifičnih znanj. Pomeni pa nujno osnovno orientacijo na vseh področjih (diektična znanja), ki prispevajo k uspešnemu funkcioniranju organizacije. Vodstvene vloge ravno zaradi svoje integrativne funkcije (na določenem nivoju vodenja) nujno zahtevajo integrirana, sintetična znanja: tista torej, ki so "taksonomsko višja".

To pomeni hkrati zahteve po višji stopnji fleksibilne strukturiranosti, transferja in povezovanja znanja. Na drugi strani pa so praktična znanja vedno tudi specifična znanja. Ta pa so pozicionirana "pri dnu" taksonomske hierarhije.

Vsa znanja pa morajo biti prilagojena specifični strukturi, klimi in kulturi organizacije.

Količina in kakovost znanja je odvisna tudi od tega, KAKO se je določeno znanje PRIDOBILLO. V zvezi s pridobivanjem znanja lahko govorimo o dveh skupinah faktorjev, ki vplivajo na to, kaj, koliko in kako kvalitetno bomo nekaj znali. V prvo skupino lahko prištejemo OBJEKTIVNE, v drugo pa SUBJEKTIVNE vidike pridobivanja znanja. K objektivnim vidikom spada npr. odgovor na vprašanje, kje učenje poteka (prostorski pogoji), kako je financirano (finančni izvori in dostop do finančnih resursov), tehnologija in drugi materialni resursi v zvezi z učenjem, socialni vidik (individualno vs. skupinsko učenje), vodstveni stil tistega, ki vodi učno organizacijo (kar je tudi psihološki oz. subjektivni vidik), tematska in časovna organizacija učenja itd.. Objektivni vidik lahko predstavlja tudi izbor programa: Bowin (1987) npr. omenja, da so v 80 -tih letih v ZDA popularni programi, kjer udeleženci pridobivajo zmožnost interkulturene komunikacije, oz. interkulturene kompatibilnosti.

S subjektivnega oz. psihološkega vidika pa PRIDOBIVANJE znanja obravnavamo predvsem kot psihološki proces učenja, ki ga lahko diferenciramo glede na vrste učenja (pogojevanje, vpogled, imitacija itd.), glede na namernost (hoteno in nehoteno učenje), glede na vrsto naučenih vsebin (kategorije, relacije, simboli itd.), glede na učni stil ter glede na različne socialne in psihološke dejavnike, ki proces učenja facilitirajo (olajšujejo) ali inhibirajo (otežujejo). Omenjene dejavnike lahko identificiramo znotraj ali izven organizacije (notranji in zunanji dejavniki). Notranji dejavniki, ki olajšujejo (spodbujajo, facilitirajo) ali otežujejo (inhibirajo, včasih celo blokirajo) procese učenja, so lahko:

- Psihološki in socialno psihološki (motivacija, sposobnost, stališča, vrednote, pripravljenost za izobraževanje oz. IZOBRAŽEVALNA KLIMA, odpori do sprememb, kajti novo znanje lahko zahteva prestrukturiranje starih odnosov in obstoječe distribucije moči itd.). Zlasti pomembni so odgovori na vprašanja, ali je (relevantno) znanje v organizaciji percipirano kot vrednota, ali je ta vrednota skupna ("shared value"), ali stališča in vrednote rezultirajo v pripravljenosti za permanentno izobraževanje in inoviranje izobraževalnih programov.

- Sociološki in organizacijski (možnosti za razvoj kariere, kriteriji finančne kompenzacije, distribucija moči, ki vpliva na način odločanja, zlasti v zvezi z vsebinami, načinom pridobivanja in aplikacijo znanja itd.). V ožjem pomenu pa lahko omenjene dejavnike razumemo tudi kot "splošno paradigmo" industrijskega treninga ("training" je izraz, ki ga ameriška literatura uporablja najpogosteje za tisto, čemur pravimo izobraževanje - sam izraz opozarja na pomen praktičnega dela izobraževanja,

"workshopov", znanje se ne le pridobi, ampak tudi "doživi"). Smith (1977) ga npr. razdeli na šest stopenj: 1. identifikacija ciljev in zahtev, 2. identifikacija nalog za trening, 3. analiza nalog, 4. priprava navodil in programa instrukcij (govori o več kot 20 - tih tehnikah treninga in o petih glavnih tipih učenja: učenje teoretičnih vsebin z razumevanjem, psihomotorično učenje motoričnih veščin, učenje stališč, pomnenje in proceduralni tip učenja preprostih navodil), 5. vodenje "treninga" in 6. evalvacija.

- Finančni dejavniki: Bowin (1987) npr. opozarja, da ZDA na leto porabijo cca 137 milijard dolarjev za izobraževanje (dopolnilno, permanentno itd.) različnih kadrov v organizacijah.

- Normativni, preskriptivni (ali obstoječi predpisi olajšujejo ali otežujejo doseganje učnih ciljev itd.)

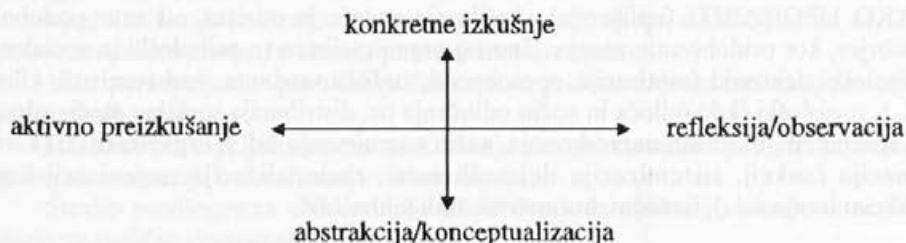
Pridobivanje znanja lahko pomeni realizacijo izobraževalnega koncepta oz. strategije znotraj (zunaj: zunanji izobraževalni centri, štipendiranje) firme, ali pa "pridobivanje" ljudi, za katere se predpostavlja, da razpolagajo z zaželenim znanjem. Trg delovne sile lahko do neke mere obravnavamo tudi kot trg znanja.

Posebna vrsta učenja v organizaciji je učenje vlog. "Vstopna socializacija" (entry socialization) je začetni proces učenja vlog pri tistih, ki so komajda postali člani določene organizacije. Učenje vlog (Rot, 1972) poteka kot učenje po modelu: kot imitacija ali kot identifikacija. Učenje z identifikacijo pomeni ponavadi tudi ponotranjanje (internalizacijo) naučenih vsebin. Identifikacija omogoča glede na imitacijo lažje učenje, pomnenje in priključitev kompleksnejših vsebin in višjo stopnjo emocionalnega poistovetenja. Socializacijski efekti rezultirajo v istovetenju osebnih in organizacijskih ciljev tedaj, ko učenje po modelu poteka kot identifikacija. Eden prvih korakov pri "entry socialization" je obdobje t.i. pripravništva. Različni poklici različno zgodaj oblikujejo poklicno identifikacijo oz. socializacijo (študentje medicine nosijo bele halje npr. že v prvem letniku študija. Študent pridobiva različna znanja s svojega študijskega področja, hkrati pa se "nauči biti študent": na vseh fakultetah to ni čisto enako). - Učenje po modelu je v določenih organizacijah premišljena sestavina kadrovskega managementa oz. pomembna komponenta organizacijske kulture. Ta proces pa je lahko tudi bolj ali manj nehoten oz. slučajen. Ponavadi je značilen za organizacije s "šibko" organizacijsko kulturo. Izobraževalna klima je torej tesno povezana s socialno klimo oz. organizacijsko kulturo podjetja.

S psihološkega vidika je učenje kot "psihološka osnova" pridobivanja znanja neločljivo od drugih kognitivnih procesov. Vsako aktivno učenje, zlasti pa pridobivanje interpolativnega oz. ekstrapolativnega znanja, je tudi miselni proces. Vsako prestrukturiranje in prilagajanje znanja pomeni oblikovanje nekaterih novih relacij med elementi znanja (pomena). To pa je z individualnega aspekta že vsako povezovanje novega s "stari", že obstoječim znanjem. Sinektika kot tehnika ustvarjalnega mišljenja med drugim temelji tudi na analogijah: fleksibilnih, usmerjenih asociativnih strukturah znanja. Končno je pomembno tudi znati se učiti. Jarvis (1990) npr. omenja, da so se seminarji, ki učijo, kako se učiti, razmahnili zlasti "v zadnjih letih" (razlagamo si lahko, da so sorazmerno "mladi").

Uspešnost procesa učenja (pridobivanja znanja) pa naj bi bila odvisna tudi od upoštevanja različnih učnih stilov. Mark Tennant v svoji knjigi *Psychology and adult learning* (1988) omenja Witkinov model "(ne)odvisnosti" od polja ter učni model (stil), ki sta ga oblikovala Kolb in Fry. Onadva učenje pojmujeta kot "krožni" 4 - fazni model. Učenje naj bi bilo neke vrste konflikt med "napetostmi" vsaj dveh bipolarnih kon-

tinuumov. Enega predstavljata pola konkretnih izkušenj in abstrakcije oz. konceptualizacije, drugega pa refleksija oz. observacija na eni ter aktivno preizkušanje na drugi strani:

Za uspešno učenje so potrebne vse štiri zmožnosti. Nobena od njih ni boljša ali slabša: ne gre za razlike na intervalni oz. ordinalni, ampak na nominalni lestvici. Določen učni stil pa lahko komu bolj "leži". Tennant (1988) meni, da je zelo malo "idealnih učencev" in da vsakdo razvija določen "polarno asimetrični" model učenja. Po njem naj bi bile osnovne naloge vodje izobraževalnega procesa ("inštruktorja") naslednje:

- pomoč pri razumevanju lastnega učnega procesa pri učečih se;
- jačanje tendenc za razvoj učnih stilov;
- uporaba različnih pristopov, postopkov in načinov pri učenju;
- oblikovanje pogojev, ki omogočajo izražanje različnih stilov;
- oblikovanje kooperativne klime.

Tennant (1988) omenja 4 učne stile, ki jih predstavljajo kombinacije različnih učnih karakteristik, kažejo pa se v različnih vedenjskih značilnostih in primernosti za različne poklice oz. delovna mesta.

Konvergentni stil sestavljata predvsem izražena pola abstrakcije (konceptualizacije) in aktivnega preizkušanja: gre za izrazite zmožnosti v praktični aplikaciji idej, uspešnost na testih z enim samim pravilnim odgovorom, deduktivni način mišljenja, ne - emocionalnost, večje zanimanje za stvari, kot pa za ljudi, interesi so ponavadi sorazmerno ozki, težijo k specializaciji ne ne-socialnih in ne-humanističnih področjih, to naj bi bila značilnost številnih inženirjev.

Divergentni stil sestavljata predvsem učni karakteristiki "konkretne izkušnje in refleksija oz. observacija": gre za visoke imaginativne zmožnosti, zmožnosti generiranja idej in percepcije številnih različnih vidikov hkrati, zainteresiranost za ljudi, široke kulturne interese, "specializacijo" za določeno umetniško področje, to naj bi bile značilnosti ljudi, ki delajo na humanističnem področju, ali pa se ukvarjajo z (moderno?) umetnostjo.

Za asimilatorski stil sta značilni predvsem abstrakcija (konceptualizacija) ter refleksija oz. observacija: gre za visoke zmožnosti pri oblikovanju teoretičnih modelov, daje se prednost ukvarjanju s teoretičnimi modeli pred ukvarjanjem z ljudmi, ni velike motivacije za praktične vidike (uporabe) teorij, "navезanost" na bazične znanosti ali pa na matematiko, v podjetjih naj bi bila za ta stil najprimernejša delovna mesta v raziskovalnih in načrtovalnih oddelkih.

Za akomodacijski stil naj bi bili značilni karakteristiki "konkretne izkušnje" in pa "aktivno preizkušanje": gre za zmožnost narediti "nekaj konkretnega", relativno visoka pripravljenost za sprejemanje rizika, uspešnost pri hitrem prilagajanju na neposredno

okolje, precejšnja "intuitivnost" pri reševanju problemov, to naj bi bila značilnost ljudi v akcijsko usmerjenih poslih, v marketingu, prodaji itd..

Načrtovanje izobraževanja pomeni hkratno upoštevanje tega, KAJ (kakšno, katero znanje) pridobiti, KAKO ga PRIDOBITI, KAKO USKLADITI (koordinirati) oz. KAKO UPORABITI (aplikacija). Aplikacija znanja je odvisna od zelo podobnih faktorjev, kot pridobivanje znanja. Znotraj organizacije so to psihološki in socialno - psihološki dejavniki (motivacija, sposobnosti, stališča vrednote, vodstveni stil, klima itd..), sociološki (kdo odloča in način odločanja oz. distribucija socialne moči, odpori do sprememb, možnosti napredovanja, način nagrajevanja itd..), organizacijski (koordinacija funkcij, sistemizacija delovnih mest, racionalizacija organizacijskega funkcioniranja itd..), finančni, normativni, tudi tehnološki.

Splošni problem raziskave

Želimo ugotoviti, kako predstavniki oz. direktorji kadrovskega sektorja različnih slovenskih podjetij ocenjujejo oz. evaluirajo vlogo izobraževanja, izobraževalno klimo in različne vidike v zvezi z izobraževanjem v njihovih podjetjih. Ugotoviti želimo tudi to, kakšna je relacija med evalvacijo izobraževanja in percepcijo socialne klime, in sicer "skozi" percepcijo zadovoljenosti lastnih potreb (individualni vidik socialne klime). Zanima nas tudi, kakšen je odnos med ocenjevanjem različnih vidikov socialne klime in uspešnostjo organizacije.

Cilji raziskav

Temeljni raziskovalni cilj je pridobivanje informacij o prevladujočih percepcijah vloge in različnih vidikov izobraževanja ter njihovih odnosov z organizacijskim statusom in uspešnostjo. Dolgoročni aplikativni cilj pa je uporaba omenjenih informacij za oblikovanje consultativnih programov pomoči v zvezi z izobraževanjem v podjetjih oz. za oblikovanje take vloge izobraževanja, ki bo izrazitejša determinanta uspešnosti organizacije.

Spremenljivke

Zaporedoma so zajete v vprašalniku, ki je priložen na koncu. Vprašalnik zajema naslednje tematske sklope:

1. področje: demografske značilnosti in organizacijski status;
2. področje: percepcija tega, kako različni faktorji (organizacijski, sociološki, klima itd.) olajšujejo oz. otežujejo pridobivanje in aplikacijo znanja;
3. področje: evalvacija izobraževanja v podjetju;
4. področje: zaznava zadovoljenosti lastnih potreb na delovnem mestu;
5. področje: ocenjevanje potrebe po dodatnem pridobivanju različnih vrst znanja;
6. področje: identifikacija pomembnosti znanja in drugih faktorjev za napredovanje v organizaciji;
7. področje: predlogi za učinkovitejše pridobivanje in uporabo znanja.

Preizkušali bomo različne ničelne in alternativne hipoteze o razlikah in povezanostih med spremenljivkami znotraj posameznih področij, med posameznimi področji ter med spremenljivkami posameznih področij na eni ter demografskim (organizacijskim) statusom na drugi strani. S hipotezami o vplivu glavnih faktorjev oz. njihovem interaktivnem efektu bomo preverjali vpliv demografskega statusa in percepcije pomembnosti različnih faktorjev za napredovanje v organizaciji na izbrane spremenljivke s področij

od 2 do 7. Pomembnost bomo preizkušali na nivoju rizika $p = 0.05$. Nekaj primerov omenjenih hipotez:

Posamezne spremenljivke s področij od 2 do 7 se ne razlikujejo pomembno glede na organizacijski status.

Med evaluacijo izobraževanja v podjetju in percepcijo zadovoljenosti različnih potreb na delovnem mestu obstaja pomembna povezanost.

Med percepcijama vpliva istega faktorja na pridobivanje oz. aplikacijo znanja ni pomembnih razlik.

Razlika v percepcijah pomembnosti znanja za napredovanje v podjetju pomembno vpliva na evaluacijo izobraževanja v istem okolju.

Število predlogov za učinkovitejše pridobivanje in aplikacijo znanja se razlikuje glede na različne demografske značilnosti.

Preizkušanci

Preizkušanih je bilo 46 predstavnikov kadrovskih služb iz različnih slovenskih podjetij, ki so bili udeleženci seminarja o kadrovskem managementu in izobraževanju, ki ga je organiziral CZT GZS v Radencih, novembra 1991.

Instrumenti: Vprašalnik smo konstruirali sami.

Podatke smo obdelali z SPSS programom.

Rezultati in interpretacija

Frekvenčne distribucije posameznih spremenljivk

Mere centralne tendence spremenljivk z zaporednim številom od 7 do 24 kažejo, da pri večini spremenljivk prevladuje ocena 3, in sicer pri vseh treh parametrih centralne tendence (aritmetični sredini - M , mediani - Me in modusu - Mo). Gre za spremenljivke, kjer so se preizkušanci odločali, v kolikšni meri določeni faktorji otežujejo oz. olajšujejo pridobivanje oz. uporabo znanja v njihovem podjetju. (Ocenjevalni kontinuum je segal od 1 do 5, pri čemer je ocena 1 pomenila "zelo otežuje", ocena 5 pa "zelo olajšuje, spodbuja" pridobivanje oz. uporabo znanja). Na vprašanje pridobivanja znanja se nanašajo spremenljivke z zap. št. od 7 do 15, na uporabo znanja pa od 16 do 24. Preizkušanci menijo, da naslednji faktorji v njihovem podjetju niti ne otežujejo niti ne olajšujejo pridobivanja oz. uporabo znanja: prevladujoča stališča (vrednote, klima za izobraževanje), prevladujoča motivacija, nagrajevanje glede na razlike v izobrazbi, prevladujoče intelektualne sposobnosti pri zaposlenih in splošna, prevladujoča klima v organizaciji. Organizacija izobraževanja v firmi se ocenjuje kot faktor, ki pretežno olajšuje pridobivanje in uporabo znanja (prevladuje ocena 4). Prevladujoč način izobraževanja (način učenja, treninga) pretežno olajšuje pridobivanje (ne pa tudi uporabe) znanja. Edini faktor, ki je zaznan kot pretežno inhibitorjen (pretežno otežuje), je prevladujoč način odločanja v firmi: po ocenah preizkušancev naj bi ta pretežno oteževal uporabo (aplikacijo) znanja v firmi (prevladujoča ocena cca 2). Na drugi strani pa ta faktor ne otežuje pridobivanja znanja v firmi.

Prevladujoč način komuniciranja oz. informiranja v firmi je percipiran kot faktor, ki pretežno olajšuje pridobivanje znanja.

Spremenljivke z zap. št. od 25 do 45 izražajo evaluacije izobraževanja v firmi. V računalniški obdelavi so ocene "obrnjene" tako, da višja ocena vedno pomeni pozitivnejšo evaluacijo na ocenjevalnem kontinuumu od 1 do 7. Pri veliki večini spremenljivk pri različnih merah centralne tendence prevladujejo ocene 5. To pomeni, da se

izobraževanje evaluiira pretežno pozitivno oz. pretežno v smislu kategorij, ki izražajo pozitivno evalvacijo (dobro, učinkovito, uspešno itd.). V pozitivni smeri nekoliko izstopa (ocena 6) kategorija "ima prihodnost". V smislu "niti - niti" (prevladujoče ocene 4 na 7 - stopenjski lestvici) pa so ocene pri dihotomnih kategorijah "demokratično - nedemokratično", "stabilno - negotovo" in "celovito - razdvojeno".

Postavke z zap. številko od 46 do 54 izražajo stopnjo strinjanja (1 = prav nič se ne strinjam, 5 = v celoti, popolnoma se strinjam), da zaposlenim v firmi PRIMANJKUJE znanj z določenih področij. Višja ocena tako pomeni mnenje, da zaposlenim določena znanja primanjkujejo, nižja ocena pa pomeni ravno obratno. Preizkušanji menijo, da zaposlenim pretežno primanjkujejo (mere centralne tendence znašajo pretežno 4) znanja iz marketinga in poslovanja, organizacije dela, komunikacije in reševanja konfliktov, vodenja podjetja kot celote, vodenja delovnih enot, vodenja delovnih (proizvodnih) skupin in pa reguliranje stresa na delovnem mestu. - Pretežno neodločeni so pri ocenjevanju tega, ali primanjkuje znanj s področja tehnike oz. tehnologije proizvodnje (ocene 3). - Edino področje, za katerega menijo, da znanja pretežno ne primanjkuje, je področje varstva pri delu.

Spremenljivke z zap. št. od 55 do 67 izražajo percepcijo tega, kako se preizkušanji "počutijo" v podjetju. Tudi v tem primeru je računalniška obdelava pripravljena tako, da višje ocene na 7 - stopenjski lestvici pomenijo tudi pozitivnejšo evalvacijo samega sebe (evalvacijo v smislu pozitivne kategorije: spoštovan, siguren, potreben itd.). Preizkušanji se v svojem delovnem okolju "počutijo" izrazito (ocene 5 ali 6) spoštovane, sigurne, potrebne, koristne, upoštevane, opažene, samozavestne, svobodne, zadovoljne, samostojne, ustvarjalne. Ocene 4 ali 5 pa so pripisali priljubljenosti in ugledu. To sta tudi edini dve kategoriji, kjer se respondenti percipirajo nekje na "sredi" ocenjevalnega kontinuuma.

Na 7 - stopenjski lestvici pa se je ocenjeval tudi odpor do prekvalifikacije tehnoloških viškov oz. v zvezi z novim, dodatnim izobraževanjem za delovno mesto. Ocenjevalo se je, kako se vsak od obeh odporov kaže pri vodstvu, kako pa pri strokovnjakih. Ocena 1 je pomenila "ni odpora, odpor je zanemarljiv", ocena 7 pa "odpor je zelo velik, lahko blokira spremembe". V zvezi s prekvalifikacijo tehnoloških viškov je odpor pri vodstvu percipiran kot tak, da niti ne inhibira niti ne facilitira sprememb (ocene 4); v zvezi z novim, dodatnim izobraževanjem za delovno mesto pa je vodstvo zaznано kot tako, da spremembe pretežno olajšuje (ocene 2 ali 3). Na pravkar omenjeni način pa je percipiran odpor pri strokovnjakih, tako v zvezi s prekvalifikacijo tehnoloških viškov (pretežno olajšuje: ocene 2 ali 3), kot v zvezi z novim, dodatnim izobraževanjem za delovno mesto (ocene 3).

Spremenljivke z zap. št. 72 do 77 pomenijo odgovor na vprašanje, kateri so pomembni dejavniki napredovanja v podjetju. Navajamo procenete tistih, ki menijo, da so naslednji dejavniki pomembni za napredovanje v podjetju (navajamo korigirane procenete, ki ne upoštevajo manjkajočih odgovorov, ki pa jih je malo - cca 5 % pri vsakem vprašanju; procenete navajamo zaradi preglednosti in primerljivosti, čeprav gre za n = 47):

- staž in izkušnje 84 %
- izpopolnjevanje, izobraževanje 76 %
- delovni rezultati 84%
- izpraznjeno delovno mesto 67 %
- dobri odnosi s sodelavci (z nadrejenimi) 71 %
- drugo 56%

RAZLIKE V OCENAH GLEDE NA SPOL, POKLIC IN STAROST

Verificirali smo tudi ničelne hipoteze, ali se ocene (odgovori) statistično pomembno ($p < 0.05$) razlikujejo glede na spol, starost in poklic. V primeru spola kot neodvisne spremenljivke smo ničelno hipotezo zavrnil v enem, pri starosti v 10, pri poklicu pa v 5 primerih. Zavračanje ničelne hipoteze pomeni, da na določenem nivoju rizika ugotavljamo razlike med spoloma, med starostnimi skupinami in med različnimi kategorijami (ne pa višinami) izobrazbe.

Moški in ženski kadrovske delavci se razlikujejo samo pri ocenjevanju tega, kako organizacija izobraževanja v firmi vpliva na pridobivanje znanja. Moški preizkušanci menijo, da omenjeni faktor pri njih pridobivanje znanja olajšuje bolj ($x = 3,9$ na 5 - stopenjski lestvici), kot to menijo ženski preizkušanci ($x = 3$, $p < 0.05$).

Evaluacijo izobraževanja v firmi (spremenljivke z zap. št. od 25 do 45) in pa percepcijo zadovoljenosti lastnih potreb ("kako se počutite v firmi?": zap. št. od 55 do 67) smo obravnavali tudi kot dva sumarna skora. Pred tem smo ocene v vsakem od obeh seštevkov rekodirali tako, da višja ocena pomeni tudi evaluacijo v pozitivnejšem smislu. Oceno izobraževanja smo poimenovali SD, oceno svojega položaja pa DP. Oba skora smo obravnavali kot konstruirani odvisni spremenljivki. Testirali smo (ničelno) hipotezo, ali se razlikujeta glede na spol (t - test), starost in kategorijo izobrazbe (enosmerna analiza variance). Na nivoju rizika $p < 0.05$ smo ničelno hipotezo sprejeli v primeru spola in kategorije izobrazbe kot neodvisne spremenljivke. V našem preizkusu torej nismo ugotovili, da se evaluacija izobraževanja in samo - evaluacija razlikujeta glede na spol in izobrazbene kategorije. Pač pa smo ničelno hipotezo zavrnil v primeru starosti. Ugotovili smo, da preizkušanci, ki spadajo v različne starostne kategorije od 1 do 4 (glej vprašalnik), različno evaluirajo izobraževanje v svojem podjetju.

Pomembno razliko smo odkrili zato, ker preizkušanci v starostni kategoriji do 30 let izobraževanje v svojem okolju sumarno ocenjujejo kot pomembno slabše od vseh drugih starostnih kategorij (sredina sumarnih skorov pri tistih do 30 let znaša cca 73, pri vseh drugih pa več kot 100). Kdo je premalo realen, kdo pa premalo kritičen?

Ali se različne starostne kategorije (od 1 do 4 - glej vprašalnik) med seboj pomembno razlikujejo ($p < 0.05$), pa smo preverjali pri vseh spremenljivkah, ki smo jih v vprašalniku merili na intervalni lestvici (z ocenami od 1 do 5, ali pa z ocenami od 1 do 7, ko smo sicer namesto ocen uporabili grafične znake oz. puščice). Ničelne hipoteze smo zavrnil v primeru naslednjih spremenljivk: * A5 (skupna delovna doba: pri starejših je ta značilno daljša; to "razbijanje odprtih vrat" pa ni tako samoumevno, ko povemo, da med starostnimi skupinami nismo odkrili pomembnih razlik v dolžini DELOVNE DOBE V PODJETJU, IZ KATERGA PRIHAJA); * A11 (ali prevladujoč način izobraževanja olajšuje ali otežuje PRIDOBIVANJE znanja: v starosti do 30 let se izrazito nagibajo k temu, da otežuje ($x = 1.5$), v vseh drugih starostnih kategorijah pa k temu, da olajšuje pridobivanje znanja (srednje ocene okoli 5)); * A25 (ocena izobraževanja na dimenziji dobro - slabo, in sicer od 1 (slabo) do 7 (dobro): srednja ocena pri "mladih" (do 30 let) znaša 2.5, pri vseh drugih pa okoli 4.8 - mladi menijo, da je izobraževanje v njihovih firmah prej slabo kot dobro; v tem mnenju se pomembno razlikujejo od vseh drugih kategorij); * A35 (dimenzija pasivno (1) - aktivno (7): srednja ocena v kategoriji do 30 let je 2.5, v vseh drugih okoli 4.8 - mlajši percipirajo izobraževanje kot izrazito pasivno, starejši kot izrazito aktivno); * A37 (dimenzija

razdvojeno (1) - celovito (7) srednja vrednost pri mlajših znaša 1.5, pri vseh drugih okoli 4.8 - mlajši izobraževanje evaluirajo kot izrazito razdvojeno oz. necelovito); * A41 (dimenzija stihijno (1) - načrtovano (7): mlajši ga evaluirajo kot stihijno ($X = 2$), drugi kot načrtovano (x okoli 4.8)); * A42 (dimenzija kratkoročno (1) - dolgoročno (7): mlajši ga percipirajo kot izrazito kratkoročno ($x = 1.5$), vse druge starostne kategorije pa kot izrazito dolgoročno ($x =$ okoli 4.8) koncipirano).

Zanimalo nas je tudi, ali se odgovori spremenljivk na intervalni lestvici pomembno ($p = 0.05$) razlikujejo glede na različne poklicne profile (1 = pravna izobrazba; 2 = ekonomska izobrazba; 3 = tehnična, tehnološka izobrazba; 4 = druge smeri: organizacija, psihologija itd.). Ničelno hipotezo smo zavrnil v primeru spremenljivk A6, A11, A34 in A37 - pri spremenljivki A11 (ocena, ali prevladujoč način izobraževanja otežuje ali olajšuje PRIDOBIVANJE znanja) in A37 (ocena, ali je izobraževanje v firmi razdvojeno (1) ali celovito (7)) smo ničelno hipotezo zavrnil že glede na različne starostne skupine od 1 do 4. Pri spremenljivki A34 (ocena propadajoče (1) - razvijajoče (7)) pa je bila ničelna hipoteza glede na starost na sami meji zavračanja ($p = 0.058$). Gre torej za tri spremenljivke (A11, A34 in A37), pri katerih se pomembno razlikujejo tako različne starostne skupine, kot različni poklicni profili.

Različni poklicni profili se pomembno razlikujejo tudi glede na dolžino delovne dobe v podjetju (pravna izobrazba 17.7, ekonomska 10.6, tehnična 7 in drugo (organizacija, psihologija itd.) 8 let).

Prevladujoč način izobraževanja percipirajo kot najbolj OTEŽUJOČ za PRIDOBIVANJE znanja ekonomsko izobraženi ($x = 2.2$), kot relativno najbolj OLAJŠUJOČ pa iz 4. kategorije ("drugo": organizatorji, psihologi itd. - $x = 3.75$). Pri pravno izobraženih smo dobili sredino 3.2, pri tehnično pa 3.3. K zavračanju ničelne hipoteze v tem primeru pomembno prispeva razlika med ekonomskim in "drugimi" izobraženimi profili (vrstami izobrazbe). Ocene so se v tem primeru gibale na kontinuumu od 1 do 5.

Pri A34 (propadajoče - razvijajoče, na 7 - stopenjski lestvici) k zavračanju ničelne hipoteze pomembno prispeva razlika med ekonomsko ($x = 4.4$) in tehnično ($x = 6.0$) izobraženimi. Ekonomsko izobraženi so neodločni, ali je izobraževanje pri njih pretežno razvijajoče ali propadajoče. Ocene pri drugih kategorijah so višje od 5.

Podobne razlike smo ugotovili pri dimenziji razdvojeno (1) - celovito (7). Zopet k zavračanju ničelne hipoteze pomembno prispeva razlika med ekonomsko ($x = 2.8$, izobraževanje percipirajo kot razdvojeno, necelovito) in tehnično ($x = 5.3$, izobraževanje zaznavajo kot celovito) izobraženimi. Pri kategoriji pravno izobraženih preizkušancev smo dobili sredino 3.6, pri "drugih" pa sredino 4.4.

ANALIZA POVEZANOSTI MED SPREMENLJIVKAMI

Zanimalo nas je tudi, kakšen je odnos med SD (sumarni skor ocen izobraževanja) in DP (sumarni skor ocen zadovoljenosti psiholoških potreb) na eni strani ter spremenljivkami z zap. št. od 7 do 24 na drugi strani (kako določeni dejavniki vplivajo na pridobivanje (7 do 15) oz. uporabo (16 do 24) znanja). Oglejmo si naslednjo razpredelnico (gre za Spearmanove rang-korelacijske koeficiente, v vseh primerih je $p = 0.05$). Navedene so samo statistično pomembne korelacije.

Kako vpliva na pridobivanje znanja?

- klima (vrednote, stališča)	SD (0.33)
- prevladujoče sposobnosti	DP (0.35)
- prevladujoč način izobraževanja	SD (0.47)
- organizacija izobraževanja	SD (0.43)
- prevladujoč način odločanja	SD (0.33)
- splošna klima v organizaciji	SD (0.38)/DP (0.31)
- prevladujoč način komuniciranja	SD (0.51)

Kako vpliva na uporabo znanja ?

- prevladujoča stališča	SD (0.35)
- prevladujoča motivacija za izobraževanje	SD (0.46)
- nagrajevanje glede na izobrazbene razlike	DP (0.33)
- intelektualne sposobnosti	DP (0.30)/SD (0.30)
- način izobraževanja	DP (0.31)/SD (0.52)
- organizacija izobraževanja	SD (0.34)
- prevladujoč način odločanja	SD (0.22)

Omenili smo že, da nam SD pomeni sumarno oceno evaluacije izobraževanja v firmi, DP pa sumarno oceno zadovoljenosti različnih psiholoških potreb. Korelacije, ki so statistično pomembne ($p < 0.05$), so večinoma nizke. To pomeni, da ugotovljene relacije niso izraziti, so pa statistično pomembni trendi. Za vse je tudi značilno, da so pozitivni. To pomeni, da se ob pozitivnejši evalvaciji izobraževanja (SD) oz. percepciji večje zadovoljenosti lastnih potreb (DP), pojavlja tudi percepcija tega, da določeni faktorji vplivajo na pridobivanje oz. uporabo znanja bolj olajševalno kot ovirajoče.

Če preizkušanci prevladujoče sposobnosti in splošno klimo v organizaciji percipirajo kot faktorje, ki bolj olajšujejo kot pa zavirajo pridobivanje znanja, obstaja tudi večja verjetnost, da bodo zaznali lastne potrebe kot (relativno) bolj zadovoljene. Na podoben način lahko interpretiramo tudi druge korelacije, kjer smo zavrnilni ničelne hipoteze.

Kako različni faktorji vplivajo na evaluacijo izobraževanja (SD) in percepcijo zadovoljenosti potreb (DP)?

Ničelne hipoteze o efektih glavnih faktorjev in njihovih interaktivnih efekti smo verificirali z dvosmerno analizo variance. Zanimalo nas je, kako nekatere spremenljivke od A72 do A77 (na vsako spremenljivko je možen odgovor DA ali NE) v kombinaciji s spolom vplivajo na SD in DP. V primeru križanja faktorjev spola in odgovorov na vprašanja, ali sta staž in izkušnje pomembna dejavnika napredovanja v podjetju (odg. DA - NE), smo sprejeli ničelne hipoteze o njunem vplivu tako v primeru percepcije izobraževanja v firmi (SD), kot v primeru percepcije zadovoljenosti lastnih potreb (DP). Vendar pa smo tako v primeru SD, kot v primeru DP zavrnilni ničelno hipotezo v zvezi z interaktivnim vplivom med spolom in A72. V primeru SD smo jo zavrnilni na nivoju rizika $p = 0.23$, v primeru DP pa na nivoju rizika $p = 0.24$. To pomeni, da je percepcija izobraževanja v firmi (SD) oz. zadovoljenosti lastnih potreb (DP) odvisna od tega, ali staž in izkušnje kot pomembna dejavnika napredovanja ocenjuje moški ali ženska. V ocenjevanju izobraževanja oz. zadovoljenosti lastnih potreb se med seboj ne razlikujejo moški in ženske, ki menijo, da so staž in izkušnje pomemben faktor napredovanja v

njihovi firmi. Tako v ocenjevanju izobraževanja in svojih potreb pa se moški pomembno razlikujejo od žensk, če menijo, da staž in izkušnje niso pomembni dejavniki napredovanja. V takih primerih ženske pomembno slabše kot moški ocenjujejo tako izobraževanje, kot zadovoljenost lastnih potreb.

Verificirali smo tudi hipoteze o vplivu spola in odgovorov na vprašanje, ali sta izpopolnjevanje in izobraževanje pomemben dejavnik napredovanja, na percepcijo zadovoljenosti lastnih potreb (DP) in oceno izobraževanja v firmi (SD). Nismo ugotovili vpliva spola in odgovora na spremeljivko A73 na percepcijo zadovoljenosti lastnih potreb ($p > 0.05$). Ničelno hipotezo smo sprejeli tudi pri testiranju interaktivnega efekta obeh faktorjev ($p < 0.05$).

Ugotovili pa smo, da odgovor na vprašanje, ali sta izpopolnjevanje in izobraževanje pomembna dejavnika napredovanja, pomembno vpliva na oceno izobraževanja v firmi ($p < 0.05$).

Nismo ugotovili nobenega interaktivnega efekta med spolom in odgovorom na spremenljivko A73.

- APLICIRANI VPRAŠALNIK (ZAPOREDNE SPREMENLJIVKE SO POIMENOVANE Z VELIKO ČRKO Ai):

A1 : zap. št. vprašalnika

Prosimo Vas, da na vprašanja odgovarjate tako, da obkrožite številko pred odgovorom :

A2-Spol: 1 - moški

2 - ženski

A3-Starost: 1- do 30 let

2- 31 do 40 let

3- 41 do 50 let

4- 51 in več let

A4-Poklic:

A5-Skupna delovna doba:

A6-Delovna doba v podjetju:

V kolikšni meri spodaj navedene značilnosti otežujejo oz. olajšujejo pridobivanje oz. uporabo (aplikacijo) znanja v Vašem podjetju!

1 2 3 4 5

zelo otežuje

zelo olajšuje, spodbuja

Pridobivanje znanja

Uporabo (aplikacijo) znanja

-1 2 3 4 5

A7

prevladujoča stališča, vrednote, klima za izobraževanje

1 2 3 4 5

A16

1 2 3 4 5

A8

prevladujoča motivacija za izobraževanje pri zaposlenih

1 2 3 4 5

A17

1 2 3 4 5

A9

nagrajevanje glede na razlike v izobrazbi

1 2 3 4 5

A18

1 2 3 4 5	prevladujoče intelektualne sposobnosti pri zaposlenih	1 2 3 4 5
A10		A19
1 2 3 4 5	prevladujoč način izobraževanja (način učenja, treninga)	1 2 3 4 5
A11		A20
1 2 3 4 5	organizacija izobraževanja v firmi	1 2 3 4 5
A12		A21
1 2 3 4 5	prevladujoč način odločanja v firmi	1 2 3 4 5
A13		A22
1 2 3 4 5	splošna prevladujoča klima v organizaciji	1 2 3 4 5
A14		A23
1 2 3 4 5	prevladujoč način komuniciranja oz. informiranja v firmi	1 2 3 4 5
A15		A24

Kušajte oceniti, kakšno je izobraževanje v Vaši firmi :
(obkrožite številko, ki je bližje besedi, ki izraža Vaše mnenje):

A25/dobro	1 2 3 4 5 6 7	slabo
A26/učinkovito	1 2 3 4 5 6 7	neučinkovito
A27/uspešno	1 2 3 4 5 6 7	neuspešno
A28/demokratično	1 2 3 4 5 6 7	nedemokratično
A29/zastarelo	1 2 3 4 5 6 7	sodobno
A30/priljubljeno	1 2 3 4 5 6 7	nepriljubljeno
A31/ima prihodnost	1 2 3 4 5 6 7	nima prihodnosti
A32/nekoristno	1 2 3 4 5 6 7	koristno
A33/stabilno	1 2 3 4 5 6 7	negotovo
A34/propadajoče	1 2 3 4 5 6 7	razvijajoče
A35/pasivno	1 2 3 4 5 6 7	aktivno
A36/sodobno	1 2 3 4 5 6 7	zastarelo
A37/celovito	1 2 3 4 5 6 7	razdvojeno
A38/elastično	1 2 3 4 5 6 7	togo
A39/zaželeno	1 2 3 4 5 6 7	nezaželeno
A40/prilagojeno	1 2 3 4 5 6 7	neprilagojeno
posameznikom	1 2 3 4 5 6 7	posameznikom
A41/načrtovano	1 2 3 4 5 6 7	stihijno
A42/dolgoročno	1 2 3 4 5 6 7	kratkoročno
A43/raznovrstno	1 2 3 4 5 6 7	enostransko
A44/praktično	1 2 3 4 5 6 7	nepraktično
A45/uporabno	1 2 3 4 5 6 7	neuporabno

Izrazite svojo stopnjo strinjanja v zvezi z naslednjimi trditvami
(1 = prav nič se ne strinjam; 2 = v glavnem se ne strinjam; 3 = ne vem, ne morem se odločiti; 4 = v glavnem se strinjam; 5 = v celoti se strinjam)

Zaposlenim v Vaši firmi zelo primanjkuje znanja iz naslednjih področij:

A46/a/ marketinga in poslovanja	1	2	3	4	5
A47/b/ organizacije (dela)	1	2	3	4	5
A48/c/ tehnike, tehnologije proizvodnje	1	2	3	4	5
A49/d/ varstva pri delu	1	2	3	4	5
A50/e/ komunikacije in reševanja konfliktov	1	2	3	4	5
A51/f/ vodenja podjetja kot celote	1	2	3	4	5
A52/g/ vodenja delovnih enot	1	2	3	4	5
A53/h/ vodenja delovnih (proizvodnih) skupin	1	2	3	4	5
A54/i/ reguliranja stresa na delovnem mestu	1	2	3	4	5

V svojem delu (ob svojem položaju) v podjetju se počutite:

A55/nespoštovanega	1	2	3	4	5	6	7	spoštovanega
A56/sigurnega	1	2	3	4	5	6	7	nesigurnega
A57/potrebne	1	2	3	4	5	6	7	nepotrebne
A58/nekoristnega	1	2	3	4	5	6	7	koristnega
A59/upoštevanega	1	2	3	4	5	6	7	neupoštevanega
A60/priljubljenega	1	2	3	4	5	6	7	nepriljubljenega
A61/neopaženega	1	2	3	4	5	6	7	opaženega
A62/nesamozavestnega	1	2	3	4	5	6	7	samozavestnega
A63/uglednega	1	2	3	4	5	6	7	neuglednega
A64/omejenega	1	2	3	4	5	6	7	svobodnega
A65/zadovoljnega	1	2	3	4	5	6	7	nezadovoljnega
A66/nesamostojnega	1	2	3	4	5	6	7	samostojnega
A67/ustvarjalnega	1	2	3	4	5	6	7	neustvarjalnega

Kakšen je po Vašem mnenju v Vašem podjetju odpor do naslednjih dejavnosti :

ni odpora, odpor je zanemarljiv 1 2 3 4 5 6 7 odpor je zelo velik, lahko blokira spremembe

a) odpor do prekvalifikacije tehnoloških viškov pri

A68/ - vodstvu: 1 2 3 4 5 6 7

A69/ - strokovnjakih: 1 2 3 4 5 6 7

b) odpor v zvezi z novim, dodatnim izobraževanjem za delovno mesto

/A70/ - pri vodstvu: 1 2 3 4 5 6 7

/A71/ - pri strokovnjakih: 1 2 3 4 5 6 7

Kateri so pomembni dejavniki napredovanja v Vašem podjetju?

	DA	NE
A72/1/ staž in izkušnje	1	2
A73/2/ izpopolnjevanje in izobraževanje	1	2
A74/3/ delovni rezultati	1	2
A75/4/ izpraznjeno delovno mesto	1	2
A76/5/ dobri odnosi s sodelavci in nadrejenimi	1	2
A77/6/ drugo, kaj ?	1	2

Navedite izobraževalne programe, ki ste jih v zadnjem letu uresničili v Vaši firmi:

 Navedite izobraževalne programe, ki jih nameravate v bližnji prihodnosti oz.
 daljnoročno razviti v vaši firmi:

LITERATURA:

Bowin, R. B.: Human resource problem solving, Prentice - Hall, New Jersey, 1987
 Jarvis, P.: An international dictionary of adult and continuing education, Routledge, London and New York, 1990
 Kotler, P.: Principles of marketing, Prentice - Hall, New Jersey, 1986
 Meyer, H. H.: PAIR research, v Planning and auditing PAIR, Yoder D. (ed.), The Bureau of National Affairs, Washington, 1976
 Rot, N.: Osnovi socijalne psihologije - socijalizacija, Univerzitet u Beogradu, 1972
 Smith, M. J.: Adult learning and industrial training, v Adult learning, Howe, M. J. A. (ed.), John Wiley & Sons, London, New York, Sidney, Toronto, 1977
 Tennant, M. : Psychology and adult learning, Routledge, London and New York, 1988

Namera in učinek v političnem komuniciranju*

JANEZ KOLENC

POVZETEK

Politika je javna sfera. Kar se namerava doseči s političnimi sredstvi, nujno učinkuje tako na delujoče kot na družbo. Učinki političnega delovanja so strateški in pogosto obvezujoči. Učinkovitost političnega delovanja se doseže predvsem z racionalnimi oblikami komuniciranja; sistemski teoretiki bi rekli, z oblikami racionalnega krmiljenja s stvarmi in dosežki. Vprašanje je: ali je demokracija učinkovita oblika političnega delovanja, in obratno, ali je politika sploh racionalna dejavnost?

ABSTRACT

INTENTION AND EFFECT IN POLITICAL COMMUNICATION

Politics is a public matter (lat. res publica). What we intend to achieve with political instruments influences the same on actors and on the society as such. The effects of political action have strategic and obligatory influence. The efficiency of political activity can be achieved, first of all, through rational forms of communication. The questions are, if democracy is an efficient form of political activity and vice versa: is politics a rational activity at all?

"Vsak idiot že ponavlja, da je letošnje leto prelomno za slovenski narod. Redek pa je um, da mu je že zdaj prezentno, kako je leto 1991 prav zaradi tega, ker se letos osamosvojimo Slovenci, usodnega pomena za vse človeštvo, da je mejnik v svetovno-godovinskem obratu k enotnosti Sveta s Slovenijo na čelu."

Jože Vogrinc

1. 0. UVOD

Utemeljitev sociolingvistike kot posebne znanstvene discipline je moč najbolj koncizno razbrati iz naslednje navedbe:

"Površinska struktura jezika je postala nezadostna za obrazložitev jezikovnega fenomena in znanost o jeziku se je obrnila k funkciji uma. In končno je okoli aksiomatične

* Besedilo je dopolnjen del magistrskega dela z naslovom: Politična kultura Slovencev.

trditve o jeziku kot družbeni zadevi nastala možnost, da se prehojena pot teoretično strne in hkrati razmahnejo raziskave o jeziku kot družbeni praksi." (Južnič, 1983: 43)

S tem, ko se je začelo proučevati jezik kot družbeno dejavnost oz. delovanje, pa se je odprla tudi pot za proučevanje jezika v politiki ali kar političnega jezika kot posebnega družbenega fenomena. Skratka, odprlo se je vprašanje odnosa med jezikom (govorom, govornimi dejanji ipd.) in (politično) oblastjo.

Pa tudi vprašanje, če smem tako reči, med uporabo jezikovne komunikacije in nastajanjem (ne) oblastnih družbenih razmerij.

Vprašanje, ki ga želim v tej nalogi podrobneje obdelati, pa se glasi takole: Zakaj je politični jezik izguba časa? Kako pride do tega, da je ukvarjanje s politiko kot javno sfero odvečno?

Bolj določno: Kako v jezikovni komunikaciji, kot družbeni in politični komunikaciji par excellence, delujejo interesi in uporaba istih besed s strani različnih govorcev lahko pomeni različne zadeve?

1. 1. NAMERA IN UČINEK V POLITIČNEM KOMUNICIRANJU

Vzemimo nekaj primerov iz sredstev javnega obveščanja v Sloveniji:

PRIMER 1:

Pod naslovom "Protimanjšinska politika?" je bilo v Dnevniku dne 30. marca 1991 na strani 4 zapisano:

P1

"Jožef Školč, LDS, je vlado vprašal, ali z vnašanjem merila številčnosti sistematično gradi protimanjšinsko politiko."

P2

"Predsednik republiškega izvršnega sveta Lojze Peterle je Školču odgovoril že na seji, da je pripravljen pojasniti, kaj je ta vlada za narodne skupnosti doslej naredila. Te nikakor niso prizadete bolj, kot naš narod v celoti, medtem ko je prejšnji režim nekatere podpiral, nekatere pa podcenjeval. Konjereja je postala dober konj za napadanje. Če bi jo iz proračuna izpustili, bi bila deležna kritike opozicije, sedaj, ko ji je namenjenega nekaj več denarja, pa Peterle očitke zavrača z besedami: 'Ne jahajte na šibkem konju.'"

P3

"O konjereji je govorila tudi poslanka madžarske narodnosti Marija Pozsonec. Konjska čreda je namreč po njenih besedah edina pomoč Pomurju iz proračuna. Madžari so dobri konjeniki, dobri gospodarji brez službe, zato se je za konjenico kljub temu zahvalila."

P4

"Jožef Školč je še naprej trmoglavil, da bi morale narodnosti dobiti več denarja za kulturo, namesto za konje, omenil pa je tudi žaljivke ministra Capudra in zaplete dr. Rupla z italijansko manjšino. Od Peterleta je zahteval, da se opredeli do manjšin, pri temeljiti razpravi o teh vprašanjih pa vztraja tudi Jože Smole."

Pri analizi teh "praktičnih primerov" iz sfere političnega delovanja na Slovenskem v tem letu bom upošteval naslednja izhodišča in predpostavke:

IZHODIŠČE:

1. Politiko definiram kot družbeno delovanje, ki se ukvarja z javnimi zadevami oz. z zadevami, ki so v splošnem interesu.

PREDPOSTAVKA 1:

2. Najbolj značilna poteza politike je sposobnost kognitivno- komunikativnega delovanja, kot ga definira Juergen Habermas. Ta pa je sposobnost racionalnega praktičnega diskurza in koordiniranje družbenega delovanja sploh.

PREDPOSTAVKA 2:

3. Tako definirano delovanje je možno v moderni družbi analizirati z analizo objavljenih izjav, mnenj in stališč politikov o družbenih in političnih zadevah.

PREDPOSTAVKA 3:

4. Najbolj jasno se (dis)funkcionalnost oz. (ne)učinkovitost tega delovanja kaže v komunikacijski (jezikovni) praksi, ki jo analiziram kot (ne)koherentnost ((ne)skladnost) med namero in učinkom v družbenem delovanju. Lahko bi rekli sposobnost premagovanja prepada med normativnim in stvarnim ali, bolj abstraktno, med željami in možnostmi, željo in ciljem.

4. 1. Namero definiram kot smotrno delovanje, ki podlega kognitivno-instrumentalnim kriterijem veljavnosti.

4. 2. Učinek pa je rezultat namere, ki zadovolji vsem kriterijem veljavnosti in predstavlja dosežek ali presežek z ozirom na dano nalogo.

4. 3. Kriterijev (ne)učinkovitosti političnega delovanja je več. Najpomembnejši pa je (ne)sposobnost responsivnega delovanja. Enostavneje rečeno: Gre za analizo sposobnosti (ne) učinkovitega in odgovornega (kompetentnega) reševanja postavljenih nalog in vprašanj.

1. 2. ANALITIČNI APARAT

Pri analizi besedila se bom oprl na izsledke in metodologijo Juergena Habermasa,¹ Staneta Južniča,² Milorada Pupovca³ in Olge Kunst-Gnamuš.⁴

"Jezikovna ustaljenost se (...) res zdi zagotovilo ustaljenega reda." (...) "Pogosto gre za rabo paralogizma v jeziku. Jezikovne borbe namreč lahko učinkovito uporabljajo tudi neki "jezik preteklosti" z jasnimi političnimi nameni." (Južnič, 1983: 244)

V razpravi o jeziku v politiki opredeli S. Južnič še naslednje (dis) funkcije jezika v evropski zgodovinski tradiciji:

- ideološko (jezik elit, kontra-jezik, skrivajoči jezik ipd.),
- mitologizacijsko (jezik religije, propagandni jezik, avtoritativni govor, novogovor, zlomisel ipd., ceremonialni jezik, manirizem, frazarjenje ipd.),
- retorično, in
- stratifikacijsko (jezikovna neenakost, jezikovna manipulacija ipd.)

To je najširši metodološki okvir za analizo besedila, ki ga navajam. V nadaljevanju bom natančneje operacionaliziral predvsem ideološko in mitologizacijsko (dis) funkcijo.

1) Juergen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1985, Dritte, durchgesehene Auflage (Band I,II).

2) S. Južnič, *Lingvistična antropologija*, DDU Univerzum, Ljubljana 1983, predvsem str. 239-251.

3) Milorad Pupovac, *Namjera i učinak političkog komuniciranja*. V: *Jezik politike*, Zagreb, 1987, str. 103-107.

4) Olga Kunst-Gnamuš, *Sporazumevanje med željo, resnico in učinkom*, SDRŠP, Ljubljana, 1991.

1. 3. OPERACIONALIZACIJA

"Kako reče, dolgo je, cijeli svoj radni vijek sudjelovao na raznim političkim sastancima, i za to mu je vrijeme kroz ruke prošlo bezbroj stranica "materijala" i dokumenata. I ranije je smatrao i sad smatra (...) da je pri tom izgubio ne sate, dane i mjesece nego godine. Zbog čega? Pa zbog toga, kako doslovno reče, što je sudjelovao u komunikaciji čijih je 80% obima komunikacijski nepotrebno i suvišno." (Pupovac, 1987:103)

M. Pupovac navaja v nadaljevanju naslednje razloge za neučinkovitost političnega delovanja skozi jezik:

- prevladovanje splošnih negativnih sodb (pedsodkov) o politiki,
- močno politizacijo družbenega delovanja:
- pregosto stkana mreža političnih subjektov,
- predominacija politike nad drugimi sferami družbenega delovanja,
- nastajanje družbene identitete individuumov samo skozi politično delovanje;
- cilj politike ni prenašanje sporočil, ampak aktivizacija množic,
- zožanje sfere družbene komunikacije na politično komuniciranje,
- prevladovanje političnega načina govorjenja, katerega smoter ni v tem, kaj govori, ampak v tem, kaj se hoče (želi) doseči z govorom na strani poslušalcev.⁵

Sklene pa takole:

"Poleg kontekstualnih predpostavk sta za politično komunikacijo in za jezik politike bistveni ilokucijska moč⁶ in perlokucijski učinek, oziroma komunikacijska namera in komunikacijski učinek." (...)

"Ko gre za komunikacijske interakcije v naši politični sferi, jo v največji meri determinirajo (...) kontekstualne predpostavke. Čeprav to raziskovanje ne izčrpa vseh, pa kaže, da je politična komunikacijska interakcija pri nas razcepljena in tako pri nas obstaja velika interakcijska neenakost. Mnogi so preprosto njen objekt, nekateri pa so iz nje celo izključeni." (Pupovac, 1987: 106; vse prev. avt.)

Vprašanje, ki iz tega sledi, je: Kako politiki uresničujejo svoje komunikacijske namere in dosejajo želeni učinek?

1. 4. INTENCIONALNA IN TEORETIČNA ARGUMENTACIJA

"V teoriji komunikacije in argumentacije pojmu podatek, resnica in referenca nadrejam pojem subjekt, razcepljen na razne modalitete." (...) "Razčlemba besedil in v njih realiziranih argumentacijskih razmerij razkriva tri modalnosti subjekta izrekanja, subjekt želje, logični subjekt in subjekt, vreden zaupanja." (Kunst-Gnamuš, 1989:125)

5) "To je tako bez obzira, da li se u političkim govorima nešto govori ili ne, iskazuje neka tvrdnja, obećanje, optužba ili prijetnja; to je tako i onda kad u njemu nema ništa od ovog, već se slušaoca naprosto zaokuplja svojom artifizijelnošću i prividom punog i važnog kazivanja." (Pupovac, 1987:106)

6) Uporabljam naslednjo definicijo subjekta: "Subjekt v procesu semioze (pomenjenja) ni referenčni predmet, ki bi se z jezikovnim znamenjem neposredno predstavil, ni ontološka kategorija, ampak organizacijsko načelo besedila. Tvori pa se kot učinek diskurzivnih zakonov in njihovih prisil." (H. Parret, Semiotics and Pragmatics. An Evaluative Comparison of Coceptual Framework. Amsterdam, 1983, str. 107)

Pri analizi primerov, ki jih obravnavamo, nas zanimata tako predvsem dve diskurzivni modaliteti subjekta,⁷ intencionalna in spoznavna - gre torej za analizo racionalnosti v govorjenju, ki predpostavlja in tvori logični subjekt, in analizo pragmatičnosti govora, ki predpostavlja in tvori subjekt želje.

1. 4. 1. Pravila pragmatične in racionalne argumentacije.⁸

V tem okviru trditev, ki upoštevajo pravila argumentacije, ni mogoče več presojati samo s stališča resničnosti kot pogoja veljavnosti, ampak jih presojamo tudi s stališča pragmatične sprejemljivosti.

Neresnična trditev ni ne veljavna, niti sprejemljiva, resnična pa je lahko s stališča različnih pragmatičnih (verovanskih oz. intencionalnih) predpostavk hkrati sprejemljiva in nesprejemljiva.

Ob predpostavki, da je trditev resnična, se med subjekti želje vzpostavi razlika glede sprejemljivosti argumenta.

PRIMER: Nekateri kadijo kljub temu, da je dokazana škodljivost kajenja za zdravje.

Resnične trditve pa akterje želja, kot pravi R. NORMAN,⁹ ne morejo prepričati z močjo racionalne argumentacije oz. s svojo veljavnostjo, ki jamči resnico.

Želja torej ne moremo obravnavati s pravili racionalne argumentacije, kajti želje so nekaj, kar obstaja, je realno in ne morejo biti niti resnične niti neresnične, so ali pa jih ni. Na tej ravni se vzpostavi sistem napisanih in nenapisanih etičnih in pravnih norm, ki se ravnajo po pravilu dopustnosti ali nedopustnosti. V potek tega presojanja pa je vpleten pojem namere (razloga ali motiva), ki podlega zakonitostim oblikovanja vrednostnih sodb.¹⁰ Namera je namreč delovanje, ki sprejemljivo govorno dejanje lahko sprevrne v nesprejemljivega in obratno.

PRIMER: Če otrok krožnik razbije namerno, ga bodo starši obravnavali povsem drugače, kot če mu je padel na tla po nesreči. Toda, kako dokazati, da je bilo dejanje storjeno s to in ne z drugo namero?

Dejstvo je, da različni akterji isto dejanje razlagajo različno. Tako kot naslovnik ne more veljavno sklepati o nameri, tudi govorec svoje namere ne more povsem enoznačno

7) V lingvistiki se obravnavajo pojmi lokucije, ilokucije in perlokucije znotraj ločnice med "konstativi" in "performativi". Medtem ko je (Austin, Predavanja, The William Jones Lectures, 1976, pogl. VII in VIII.) prvim pripisal deskriptivno funkcijo, pa naj bi performativi hkrati tudi "izvršili" akcijo, ki jo opisujejo. Pri Austinu gre za razlikovanje treh "vidikov" ali razsežnosti govornih dejanj: lokucijo, ilokucijo in perlokucijo. Lokucija se nanaša na zvočne artikulacije in sintaktične vezave prvin jezikovnega izraza; ilokucijska dejanja so dejanja, storjena v govoru (ang. in saying); perlokucijska pa so storjena s pomočjo govora (ang. by saying). Ilokucijska moč je torej moč besed in se nahaja znotraj govora, s katerim ukazujemo, svarimo, svetujemo, informiramo ipd.

Perlokucijsko dejanje pa s pomočjo govora sproža učinek (ang. effect) v zunajjezikovnih pojavih: nekoga prepričamo, presenetimo, zavedemo ipd. (Austin, 1976, str. 109-130).

8) O tem glej podrobneje v: O. Ducrot, Argumentacija in argumentativni topisi. Problemi - Razprave, (1989)1, str. 6.

9) R. Norman, Reasons for Actions, New York, 1971, str. 63.

10) Vrednostne sodbe podleajo naslednjim zakonitostim:

- enostavni ekspresiji,
- zasebni oz. intimni senzibilnosti,
- osebni prizadetosti, iz katere nastaja potreba po izražanju,
- normativnosti,
- spoštovanju vrednostnega standarda neke kulture,
- jezikovno-kulturnemu oz. nacionalnemu standardu.

predstaviti kot iskrenost na primer. Tu imamo, poleg drugih komunikacijskih zagat, opravljanje z vprašanjem zaupanja v medsebojnem komuniciranju. Še posebej kadar gre za razčlebo političnih besedil, se pokaže, da so različna poimenovanja razlogov in namer v govorjenju izraz razlik med akterji, razlik med njihovimi realnimi interesi - prikazujejo pa se, kot da predstavljajo resnico o neki referenci. To je vedno poskus, predstaviti lastno željo v podobi resnice o referenčnem dejanju in/ali njegovem storilcu.

Če akterju uspe lastno intencionalno razlago referenčnega okvira uveljaviti kot edino mogočo in kot resnično, ta poskus tudi uspe, pa čeprav gre za prevaro, laž, podtikanje ali celo diskvalifikacijo sogovornika. V našem primeru gre prav za to.

1. 4. 2. Načelo sprejemljivosti in načelo veljavnosti

Kaj se dogaja v besedilu iz našega primera?

Komunikacija ima 4 logična stanja (K1-K4) in jo pojasnujem v tem zaporedju.

K1:

Jožef Školč sprašuje in trdi.

J. Š. sprašuje vlado.

J. Š. sprašuje o merilu številčnosti.

J. Š. trdi, da je merilo številčnosti izraz protimanjšinske politike.

K2:

L. P. predsednik vlade mu odgovarja.

L. P. pojasnjuje, "je pripravljen pojasniti" politiko vlade do manjšin.

L. P. trdi, da manjšine niso bolj prizadete kot narod v celoti.

L. P. trdi, da je prejšnji režim nekatere podpiral, druge podcenjeval.

L. P. trdi, da je konjereja konj za napadanje.

L. P. svetuje: "Ne jahajte na šibkem konju."

K3:

M. P. predstavica manjšin tudi govori o konjereji.

M. P. trdi, da je konjska čreda edina pomoč Pomurju iz proračuna.

M. P. trdi, da so Madžari "dobri konjeniki" in "dobri gospodarji brez službe".

M. P. se zahvali za konjenico.

K4:

J. Š. trmoglavi.

J. Š. trdi, da bi morale narodnosti dobiti več denarja.

J. Š. trdi, da bi morale dobiti narodnosti več denarja za kulturo, namesto za konje.

J. Š. trdi, da je minister žaljiv in se dr. Rupel zapleta z manjšino.

J. Š. od L. P. zahteva, da "se opredeli do manjšin".

Dogaja se naslednje:

1. Refrenčni okvir "politike do manjšin", ki ni vnaprej intencionalno in vrednostno obremenjen, različni udeleženci različno poimenujejo.

2. J. Š. ga poimenuje kot "izraz protimanjšinske politike".

L. P. pojasnjuje "vladno politiko do manjšin".

M. P. "govori o konjereji".

3. J. Š. obenem sprašuje in trdi.

L. P. pojasnjuje, ne odgovarja na vprašanje, ampak trditvi postavi nasprotno trditve.

M. P. postavlja nasprotno trditve L. P.-ju.

4. Referenčni okvir diskurza se spremeni iz "politike do manjšin" v "zahtevo po opredelitvi predsednika vlade" in "govor o konjereji."

Sklepi:

1. Polemični boj se ne ukvarja z vprašanjem resnice, ni racionalen ampak pragmatičen.

2. J. Š. vztraja pri svoji kvalifikaciji "številčnosti", pri čemer prizadeti niso ovrgli resničnosti trditve.

3. Celotna argumentacija se dogaja znotraj pomena uporabljenih poimenovanj, pri čemer isto dejanskost udeleženci poimenujejo različno. Argumentacija pa se dogaja tudi zunaj pomena: Dvakrat se refrenčni okvir spremeni: v vprašanje opredelitve in v vprašanje konjereje.

4. V komunikaciji se spreminjata tako denotativni pomen, ki udeležence povezuje z refrenčnim okvirom, kot tudi konotativni pomen, ko refrenčni okvir različno razlaga. Spremeni pa se tudi referativni pomen, ko udeleženci dvakrat izskočijo iz pomenskega okvira.

5. Vrednotenje, ki bi se izteklo v (ne) sprejemljivost ali v (ne)veljavnost postavljenih trditev in vprašanj, se tako sploh ne razvije. Udeleženci komunikacije se medsebojno komunikacijsko ovirajo oz. blokirajo.

6. Njihovih izjav tako ne moremo preverjati niti v smeri resnično-neresnično, niti v smerih dopustno-nedopustno, dobro- slabo, sprejemljivo-nesprejemljivo ipd.

7. Kot je razvidno, lahko preverjanje poteka le v smeri kvalifikacija-diskvalifikacija. Eni trditvi se nasproti postavlja druga, vprašanje pa ostaja nerešeno. Medtem ko L. P. trdi, da "manjšine niso bolj prizadete kot narod v celoti", J. Š. trdi, da manjšine "potrebujejo več denarja", M.P. pa celo "da je konjska čreda edina pomoč manjšinam."

8. Iz takšnega razgovora lahko sledi le nesmiseln sklep, da je bolje poskrbljeno za konje kot za manjšine, če se omejim samo na to spekulacijo.

1. 5. KAJ SO NAMERE IN KAKŠNI SO UČINKI

Opraviti imamo z zgledom pragmatične argumentacije. Ugotovimo lahko:

1. Da se ta dogaja tako v območju učinkov, ki izhajajo iz namer udeležencev komunikacije, kot tudi izven območja namer in učinkov, kar povzroča dodatne namere, dodatne in celo nasprotne učinke od nameranih. Dokazujemo lahko tudi, da je komunikacija celo zlonamerna.

2. Responsivno delovanje, ki zavezuje udeležence diskurza, glede na mesto, s katerega govorijo, se sploh ne sproži. Zamenja ga diskurz privatne intencionalnosti govorcev, ki ne nastopajo kot javne, ampak privatne osebe.

3. Posledica tega je, da ne nastaja niti socialna, kaj šele politična situacija iz katere bi izhajali možni učinki komunikacije. Razvijajo se monologi namesto dialogov.

4. Udeleženci ne nastopajo niti kot logični subjekti, niti kot subjekti, vredni zaupanja, ampak kot subjekti želje, ki skušajo z izbiro poimenovanj in njihovega pomenskega učinka na željo drugega posplošiti svoj interesni položaj. Obnašajo se kot otroci v peskovniku.

5. Udeleženci diskurza v našem primeru podlegajo kriterijem dramaturškega delovanja,¹¹ kot bi rekel Habermas. Njihova naloga je, da igrajo vloge, ki so jim bile

11) Pojem dramaturškega delovanja lahko izvedemo iz gledališke predstave, ki se odvija v skladu z naprej napisano dramaturgijo. Izhaja iz tega, da posameznik drugače predstavlja sebe kot pa svojo dejavnost - posameznik je igralec vloge. V politiki se, tako kot na odru, predstavlja posameznik v preobleki nekega drugega karakterja. Dramaturško delovanje ima poteze strateškega delovanja, saj mora posameznik svojo vlogo načrtovati tako v odnosu do drugih akterjev, kot tudi do publike oz. javnosti, kar velja za politične igralce.

zaupane. Vendar s svojim delovanjem ne zadostijo niti kriterijem vrednostne, niti kriterijem kognitivno-instrumentalne racionalnosti, kaj šele kriterijem dramaturškega delovanja.

1. 5. 1. Subjekti želje

Kako pa se izogniti takšni iracionalnosti, ki zapade ideološkemu in mitološkemu diskurzu?

"Subjekt želje je treba izriniti po poti, po kateri se ta v potek argumentacije prikrade. Dejali smo, da je vgrajen v možnost izbirnega poimenovanja iste referenčne dejanskosti in se naseljuje v konotativne pomenske plasti, ki vsebujejo sled intencionalne interpretacije in posledični čustveni naboj, ki cilja v prepričanja, želje in verovanja. In prav ta, za vzpostavitev racionalne argumentacije in logičnega subjekta potreben rez opravi znanstveni govor v razmerju do vsakdanje govornice." (Kunst-Gnamuš, 1989:130)

V socialnih, predvsem pa političnih situacijah je tako potrebno vsakdanji govor nadomestiti z umetnim govorom, ki mora izpolnjevati vsaj naslednje pogoje:

a) definirati je potrebno pomene in namere v komunikaciji,
 b) zagotoviti je potrebno proceduralna pravila, ki bodo omogočala ureditev pomenskih izpeljav v vsaki dani socialni in še posebej politični situaciji. Najprej je seveda treba kaj imeti povedati.

c) ko je referenčni okvir določen, ga ni mogoče poljubno spreminjati,

d) predmeti, s katerimi se ukvarjajo akterji političnega diskurza niso "naravni" ali samoumevni, ampak podlegajo predpostavkam formalne in neformalne logike, proceduralnim in neproceduralnim pravilom komuniciranja. Kar je pomembno in kar ni pomembno, je odvisno od prej določenega referenčnega okvira.

e) Nove vsebine in oblike komunikacije je možno vnašati v referenčni okvir le na osnovi njihove (ne) skladnosti s predpostavkami, na katerih ta okvir stoji.

f) zagotoviti je potrebno neobčutljivost argumentacijskega pravila za željo, ki se preverja s sklepanjem udeležencev diskurza ne glede na njihove razlike v pričakovanih in željah.

g) Vdor želje se kaže v kršitvah logičnih pravil in pomenskih konvencij. Da bi govorec dosegel racionalnost, se mora odreči iracionalnosti vsakdanje govornice, zavezane zakonu želje, pragmatičnim argumentacijskim pravilom, ki spenjajo svetove naključno oblikovanih in z vseh vetrov prinesenih prepričanj in verovanj z referenco. Odpovedati se mora načelom ugodja in zakonom želje.

h) Svobodno izbiro poimenovanj tako nadomestimo z umetno, na novo nastalo govornico, ki pomene natančno in nedvoumno definira. Tako pa zameji tudi vdor subjektivnih želja in namer, ki niso del referenčnega okvira. Govorca zameji tako, da izrekanje novih propozicij podredi semantičnim in logičnim pravilom - prisili komuniciranja.

S tem pa se v teoriji komunikativnega delovanja vzpostavijo možnosti za racionalen diskurz na najnižji ravni, kjer vsa pravila decentriranega komuniciranja še ne delujejo.

Za uspeh političnega komuniciranja je potrebno upoštevati vsa pravila komunikativnega delovanja,¹² saj sfero politike ne zaznamujejo le kompromis, konsens, procedura ipd., pač pa tudi vsakdanje (spo) razumevanje v okviru življenjskega sveta neke družbe.

12) Pojem komunikativnega delovanja opredeljujejo pravila:

- diskurzivnega razreševanja veljavnih trditev oz. pravila diskurzivne racionalnosti,
- decentriranega razumevanja sveta, kjer delujoči sprejemajo formalni koncept sveta.

2. 0. DRAMATURŠKO DELOVANJE

Če so za racionalno delovanje potrebne normativno pravilne teorije in pozitiven odnos do njih, potem velja za politično delovanje pravilo, da se je treba naučiti dramaturškega delovanja, sicer ne na gledališkem odru, pač pa v vsakdanjem občevanju. Drugače se znajdemo v območju plemenskega načina odločanja, kjer plemenski vrači rešujejo vsakdanje probleme s pomočjo magičnih besed in urokov.¹³

M. Weber¹⁴ je v svojih delih modernizacijo opisal kot družbeno racionalizacijo, v kateri so se kapitalistična podjetja vzpostavila na načelih racionalnega gospodarskega delovanja; moderna država pa na načelih racionalnega upravljanja. Obe sferi sta se torej vzpostavili na tipu smotrnega delovanja.

Šele po renesansi je Evropa na tem področju prevzela prvenstvo.

Na dlani je, da potenciala racionalnosti ne moremo raziskovati z vidika etične, ampak kognitivne racionalnosti. Potemtakem je tudi jasno, da se sodobni procesi družbene racionalizacije niso mogli sprožiti prej, preden ni tudi v vsakdanjem življenju prevladala kognitivna nad etično racionalnostjo. Tako npr. ne Kitajci, ne stari Grki, niti ne Evropejci srednjega veka, niso mogli denimo, matematike, empiričnega naravoslovnega opazovanja in eksperimentov povezati na tak način, da bi ta spoznanja takoj prinesla tudi povsem nova stališča oz. predstave o svetu.

Dokler se ni uveljavil način mišljenja, ki je vodil k objektivnemu prisvajanju sveta, torej teoretični način mišljenja, in se povezal s povsem praktičnimi potrebami določene družbene oblike življenja, se tudi svetovni nazor v modernem pomenu besede ni mogel oblikovati.

Habermas v tem pogledu razkriva štiri zgodovinske "miselne oblike", ki si sledijo, če procese opazujemo z vidika družbene racionalizacije:

OSNOVNA RAZMERJA (STALIŠČA) DO SVETA

Poti iskanj svetega oz. zavesti o svetu	Aktivno Askeza oz. Vita activa	Pasivno Mistika oz. Vita contemplativa
Ovrednotenje sveta v celoti		
Zanikanje sveta	Prisvajanje sveta: Židovstvo/ Krščanstvo	Beg od sveta: Hinduizem
Potrditev sveta	Prilagajanje svetu: Konfucionizem	Svetovni nazor: Grška metafizika

Vir: Habermas, str. 293.

13) Seveda so npr. v antropologiji stvari že dokaj razčiščene in raziskane. Navajam značilen primer za to: "Pierre Clastres je zabeležil naravnost klasične primere moči besede, ko nam je narisal politiko med Gvajaki, južnoameriškimi Indijanci. Sami sebe imenujejo Aše, kar pomeni "osebe". Aši imajo poglavarja in to je vodja, ki "ima besedo", je tako rekoč "mojster besede".

Maurice Leenhardt je opisal Melanezijce v Tihem Oceanu. Takole pravi: "Poglar je beseda klana. Ta definicija ni moja. Dal mi jo je avtentični poglavar... Beseda poglavarja se uveljavi vsakokrat, ko je v klanu treba poudariti globok pomen nekega dejanja in izraziti občutke vseh.. Šef in beseda sta eno in isto."(S. Južnič, Lingvistična antropologija, str. 240)

14) Max Weber, Protestantska etika in duh kapitalizma. Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

V odvisnosti od razsežnosti racionalizacije, ali je ta pretežno kognitivna, normativna, etična, ekspresivna in podobno, in razvoja stališč do sveta, pa se lahko potem tudi empirično- metodološko meri ali oceni racionalizacijski potencial posameznih političnih izjav.

Z analizo tega, ali npr. v stališčih politikov prevladujejo moralno-etična, kognitivno-instrumentalna, kognitivno- komunikativna, ekspresivna ali kaka druga stališča, lahko na zgoraj opisan način izmerimo racionalizacijski potencial akterjev političnega delovanja v neki družbi.

Še bolj konkretno in mikrosociološko bi se dalo takšno analizo opraviti na osnovi naslednjega modela:

Moderne strukture zavesti, kot npr. kognitivne, normativne in ekspresivne, ki so izšle iz procesov racionalizacije predstav o svetu, namreč nastajajo kot interne smiselne zveze, ki se oblikujejo kot formalni pojmi oz. zavest o soobstoju objektivnega, socialnega in subjektivnega sveta. Ta proces pa vodi k oblikovanju osnovnih stališč (nem. Grundeinstellungen) do kognitivno ali moralično opredmetenega zunanjega in subjektiviranega notranjega sveta.

Tako razlikujemo objektivna stališča do procesov v zunanji naravi, normativna oz. kritična stališča do legitimnega družbenega reda in ekspresivna stališča do subjektivitet notranje narave delujočega.

Strukture, ki ustrezajo Moderni, v smislu Piagetovega decentriranega razumevanja sveta,¹⁵ nam dajo vedeti, da lahko delujoči in spoznavajoči zavzemajo različna osnovna stališča do sestavin istega sveta. In tu je kavelj, če smem tako reči.

Rešitev za empirično analizo teh procesov, ki jo ponuja Habermas, se nahaja v kombiniranju analize osnovnih stališč in formalnih zamisli o svetu, na osnovi katere lahko izvedemo v modelu devet (9) fundamentalnih razmerij do sveta, ki jih lahko nadalje operacionaliziramo:

MODEL 1: FORMALNO PRAGMATIČNA RAZMERJA DO SVETA
(Racionalizacija razmerij ljudi do različnih vrednostnih sfer)

Svetovi	I. Objektivni	II. Socialni	III. Subjektivni
Osnovna stališča			
1. Objektivirana	kognitivno instrumentalno	kognitivno strateško	objektiviran odnos do sebe
2. Normativna	moralično estetski odnos do neobjektivi- ranega okolja	obligatorno	cenzuriran, uradniški odnos do sebe
3. Ekspresivna		igranje vloge	smiselno-spontan odnos do sebe

Vir: Habermas, str. 324

15) Pojem decentriranega razumevanja sveta je utemeljil Jean Piaget na osnovi naslednje ugotovitve spoznavne teorije:

"V družbeni kooperaciji se povezuje dve vrsti medsebojnega učinkovanja: Učinkovanje s teleološkim delovanjem "med subjekti in objekti" in učinkovanje s komunikativnim delovanjem "med enimi in drugimi subjekti" (Jean Piaget: Die Entwicklung der Erkennens III., Stuttgart, 1973, str. 140,190). Evidentno je, pravi, da medsebojni razgovor spremeni oba, ju razredišči ali decentrira.

3. 0. JAVNOST IN PREDSTAVNIŠKA DEMOKRACIJA

Na tem mestu ne morem razdelati celotne sistematike, ki jo ponuja predstavljeni model za analizo jezika v politiki. Zadovoljiti se bom moral z analizo formalno-pragmatskih enot, kakršne so oblike izjav oz. stališča, ki so zgoraj predstavljena, in jih povezati z analizo orientacij¹⁶ iz slovenskega parlamenta:

2. 1. Stopnjo razširjenosti in intenzivnosti kognitivno instrumentalnih stališč do sveta lahko raziščemo z analizo izjav oz. mnenj o/v politiki, analizo razširjenosti instrumentalnega delovanja v družbi, npr. z analizo (ne)delovanja tržnih mehanizmov, (pred)industrijskega načina proizvodnje ipd...

2. 2. Stopnjo "razvitosti" kognitivno-strateških stališč raziskujemo z ugotavljanjem (ne)smotrnega tipa socialnega delovanja.

1. 2. (Ne) obligatorna stališča z razvitostjo normativno- regulativnega delovanja v družbi.

3. 2. Igranje vlog z (ne)razvitostjo družbenega delovanja dramaturškega ali samopredstavitvenega tipa.

1. 3. (Ne)objektiviran odnos do sebe z razvitostjo (ne)utilitaristične etike.

2. 3. (Ne)cenzuriran odnos lahko ilustriramo s fenomenom Nad-Jaza, kakršen je npr. občutek krivde; prav tako pa npr. z obrambnimi mehanizmi.

3. 3. Smiselno-spontan odnos lahko npr. analiziramo s prisotnostjo afektivnih izjav, libidinoznih nagibov, kreativnih opravil itd...

3. 1.(Ne)estetski odnos do neobjektiviranega okolja lahko raziščemo z analizo trivialnih umetniških del, fenomenov, povezanih s stilom sploh, npr. z analizo propagandnih sporočil v medijih ipd., pa tudi z npr. analizo naravoslovnih in družboslovnih teorij z ozirom na naziranja o naravi (nem. *Naturanschauung*) ipd.

Najtežje je gotovo zajeti formalno-pragmatske odnose moralno-praktičnega tipa, kot so npr. bratstvo, mistična izročila, tabuji oz. sploh razmerja, ki so še "začarana" oz. so del antropomorfizacije svete ali posvetne narave. Takšnih pa je največ npr. v tradicionalnih družbah oz. kulturah.

Uporaba tega modela nam da naslednji analitični rezultat:

1. Odsotnost kognitivno-instrumentalnega delovanja akterjev "slovenske pomladi" kaže na slabo razvito družbeno strukturo in temu ustrezno nadgradnjo.

2. Razvit je nesmotern tip socialnega in političnega komuniciranja.

3. Nerazvito je normativno-regulativno delovanje in komuniciranje v politiki.

4. Nerazvita je "scenografija" igranja vlog, zato igralci/politiki ne znajo besedil, kaj šele, da bi se učili dramaturgije.

5. Razvit je neobjektiviran odnos do sebe, kjer katoliška etika še vedno duši protestantsko. Čas je v politiki nepomemben, saj ga nadomešča položaj akterjev. Utilitarnost trpi na račun bogaboječnosti in 80% časa gre v nič.

6. Akterji imajo cenzuriran odnos do sebe, kar krepi njihov občutek krivde. Razvijajo se obrambni mehanizmi "bega pred svobodo".

16) Orientacije so konstituens načelnega odnosa do politike. Ko govorimo o usmeritvah, mislimo na orientacije, kakor jih razume Christian Bay, kateremu usmeritev pomeni zbir posameznikovih stališč, verovanj, mnenj, vrednot in predispozicij za politično delovanje. Več o tem: Christian Bay, *Human Development and Political Orientations, Notes Toward a Science of Political Education*, Florida, 1969, str. 4.

7. Ker se njihovo komuniciranje medsebojno blokira, se perpetuirajo med njimi formalno-pragmatična razmerja moralno-praktičnega tipa, ki so še del "začaranega" sveta in njegove antropomorfizacije. Tradicionalnost v političnem komuniciranju blokira moderen način govora. Politika in oblast je stvar nasledstva, ne pa funkcija javnosti.

3. 1. TIPOLOGIJA POLITIČNEGA DELOVANJA

Zgoraj predstavljeni analitični model seveda ni uporaben samo za analizo jezika v politiki, vendar ga lahko s pridom uporabljamo prav tu, če privzamemo, da imata prav politika in kultura velik racionalizacijski potencial za družbo.

Elaboracija pa ne ostaja le na makrosociološkem oz. filozofskem nivoju, pač pa se v loku spušča tudi k mikrosociološkim in sociolingvističnim vprašanjem.

Tako racionalizacijski potencial jezika v politiki merimo tudi na naslednji način:

MODEL 2: TIPOLOGIJA DELOVANJA

Tipi delovanja po stopnjah pripadajoče racionalnosti	Sestavine delovanja			
	Sredstva	Smotri	Vrednote	Učinki
Smotrno	+	+	+	+
Vrednostno	+	+	+	-
Afektuelno	+	+	-	-
Tradicionalno	+	-	-	-

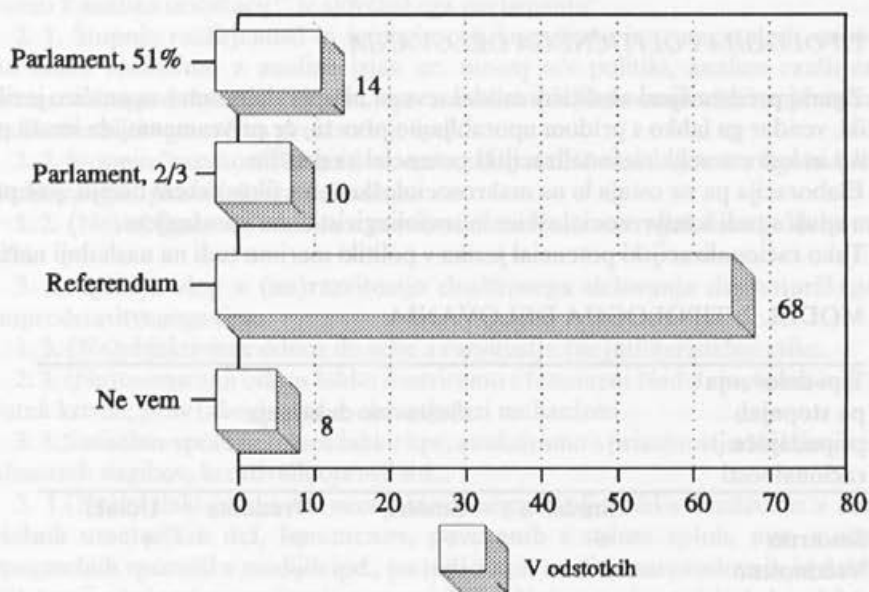
Vir: Habermas, str. 381.

Če je v preteklosti vladar hotel doseči blaginjo zase in za svoje podanike, je vprašal za mnenje ljudstvo, kakšno vladavino si želi. Ta navada je ostala do današnjih dni. Z merjenjem javnega mnenja pa je moč dobiti tudi neodvisne ocene o tem, kako bi odločila javnost, če bi odločala neposredno. Prav s kalkulacijo sredstev, smotrov, vrednot in učinkov se mora ukvarjati politična oblast potem, ko zve za javno mnenje o neki zadevi. Pa pogledjmo še s tega zornega kota.

PRIMER 1:

Na vprašanje: Kako naj bo sprejeta nova slovenska ustava?, so respondenti odgovorili takole:

SPREJEM USTAVE

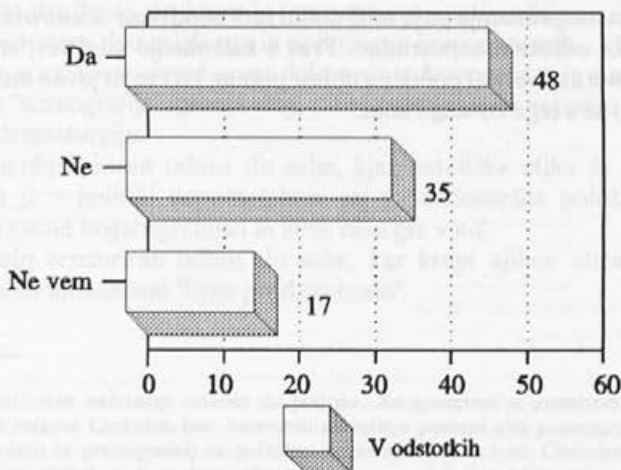

VIR: IN, (1990) 27, str.11

PRIMER 2:

Na vprašanje: Ali menite, da mora biti v novi slovenski ustavi biti zapisan člen, da je Slovenija demilitarizirana država - brez armade?, pa javnost odgovarja:

DEMILITARIZACIJA

VIR: IN, (1990) 27, str.11

Demokratično načelo soglasja oz. privolitve narekuje, da mora vsaka oblast spoštovati glas ljudstva - vox populi, vox dei - posebej še, ko gre za strateška in obligatorna vprašanja neke države.

Državljeni so se v našem primeru z 68 % večino opredelili za referendumski način odločanja o ustavi slovenske države, ustava pa je bila decembra 1991 sprejeta v skupščini, brez referendumu.

Večina (48%) se je opredelila za državo brez armade, ustava pa govori o državi z organizirano vojsko.

Analitični status nekega mnenja oz. trditve se v ničemer ne spremeni, če je podprt z načelom številčnosti, kot je to primer pri merjenju javnega mnenja. Velja naslednje pravilo: Večji je relativni delež tistih, ki so za določeno trditev, bolj je ta trditev **sprejemljiva**. Dejstvo je, da se iracionalen, neučinkovit in nesmotern tip komuniciranja, ki ga razkrivamo v parlamentarnem diskurzu, ponovi v komuniciranju z javnostjo. Medtem ko se javnost večinsko opredeljuje za referendum in za državo brez armade, se oblast neargumentirano odloči drugače.

Z vidika analize namer in učinkov se pojavi isti obrazec komuniciranja, kjer se zaradi **želja udeležencev komuniciranje blokira** in se namere sprevačajo v nasprotno učinke.

Takšno komuniciranje onesposablja udeležence diskurzov, da bi se oblikovali kot logični subjekti, ki bi izkoristili racionalizacijski potencial, ki jim ga nudi procedura moderne države. Proces racionalizacije delovanja se sploh ne sproži, ker akterji političnega življenja ne uporabljajo niti sredstev, ki so jim na voljo.

Rečemo lahko, da kontemplativni življenjski stil nadomešča aktivnega in tradicionalen način delovanja zmaguje nad modernim.

Tako npr. pretežna prisotnost nesmotrnega delovanja v politiki govori o tem, da ima politični sistem nizek racionalizacijski potencial in posredno tudi nedemokratično oblast.

Pretežno vrednostna orientiranost politikov nam govori o primanjkljajih, ki nastajajo pri učinkih političnega delovanja, kar neposredno dokazuje naša analiza.

Pretežno afektuelna naravnost pa o tem, da so v politiki poleg učinkov vprašljive tudi vrednote.

Tradicionalna naravnost pa nas prepričuje o tem, da je politika povsem izgubila stik z realnostjo in razpolaga le še s sredstvi in navadami, ki ne dosega nobenega učinka več, ne smotra, ne vrednote.

4. 0. SKLEPNO RAZMIŠLJANJE

Namesto objektivacije, subjektivacije, socializacije in individuacije interesov se plehko politizira in politični prostor spreminja v mesto, kjer nastaja in se etablira podložniška in tradicionalna politična kultura, izrivajo pa se značajske poteze moderne in predstavniško-demokratične politične kulture. Država postaja ujetnik politične elite, ki se ne legitimira več s sposobnostjo koordiniranega, kooperativnega in komunikativnega delovanja, pač pa z uzurpiranjem oblasti in avtoritarno držo.

Ker se procesi subjektivacije v medsebojnem komuniciranju sploh ne sprožijo, je ogroženo samo nastajanje prostora politike, kot urejanja skupnih zadev, učinkovitega upravljanja ipd...

Ker udeleženci komuniciranja ne ločijo med formalnimi sestavinami sveta: socialnimi, subjektivnimi, objektivnimi, jih zato preplavi "objektivnost" oz. "realnost sama", s katero se ukvarjajo. Paradoks pa je v tem, da se sami tega niti ne zavedajo. Politično dogajanje se tako ves čas odvija na dveh ravneh "pseudorealnosti":

- nezavedni ravni, ko so udeleženci prepričani, da delujejo v realnosti, se je pa šele poskušajo zavesti;

- zavedni ravni, ko spoznajo nezmožnost delovanja, vendar ne kot lastno (Ego) nesposobnost delovanja v objektivnem svetu, ampak kot posledico subjektivnega delovanja (nagajanja) Drugega (Alter-ego).

Za udeležence je svet še vedno začaran v Toenniesovi "Gemeinschaft". Subjekt in objekt v procesu komuniciranja ne nastopata kot (raz) ločeni sferi, pač pa sta med sabo pomešana tako, **da se samo zdi, da so udeleženci diskurza subjekti, ki se (spo) razumevajo**, dejansko pa so objekti medsebojne jezikovne in politične manipulacije. Udeleženci se medsebojno niti **ne prepoznajo niti ne priznajo** za subjekte; še več, takšnega prepoznavanja niti niso sposobni. Subjektivno, torej tudi politično, socialno in objektivno dogajanje se končno vrši za hrbti udeležencev komuniciranja.

VIRI IN LITERATURA:

- Adorno T.W. (1975): *Negativna dialektika*, Ljubljana.
- Austin G. (1976): *The William Jones Lecture*, Cambridge.
- Bernstein Basil (1981): *Društvena klasa, jezik i socializacija*. Argumenti, (4).
- Djordjević Toma (1988): *Komunikacija i vlast, Prilog kritici političke komunikacije*. Beograd, Mladost.
- Garramone Gina M., Atkin Charles K., (1986): *Mass Communication and Political Socialization: Specifying the Effects*. *Political Quarterly*, 50 (1).
- Habermas Juergen (1985): *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp -Dritte, durchgesehene Auflage (Band I,II).
- Hribar Tine (1983): *Resnica o resnici, Znamenja*, Maribor.
- Inić Slobodan, (1977): *Jezik i politika (Prilog kritici političke kulture gradjanskog društva)* *Kulturni radnik*, 30(6).
- Južnič Stane (1983): *Lingvistična antropologija*, DDU Univerzum, Ljubljana.
- Južnič Stane (1989): *Politična kultura*. Obzorja, Maribor.
- Kecmanović Nenad (1986): *Politika u kritičkom ogledalu*, Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Kunst-Gnamuš Olga, (1989): *Argumentacija med subjektom želje in logičnim subjektom*. *Filozofski vestnik*, (2) str. 125-133.
- Luhmann Niklas (1978-1981): *Soziologische Aufklaerung (I-III)*, Opladen.
- Narr Wolf-Dieter, (1980): *Das Ende der Persoenlichkeit*. Leviathan, (1).
- Riesman David (1969): *Usamljena gomila*, Beograd, 1969.
- Škriljan Dubravko et. al. (1987): *Jezik politike*, D. GK SKH, Zagreb.
- Weber Max (1968): *Protestantska etika in duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Žižek Slavoj (1983): *Zgodovina in nezavedno*, CZ, Ljubljana.

O sprejemanju (ponotranjanju) informativnih sestavin (demokratske) politične kulture

ALOJZIJA ŽIDAN

POVZETEK

V prispevku je govor o sprejemanju (ponotranjanju) informativnih sestavin (demokratske) politične kulture. Avtorica si zastavlja vprašanja: kaj vse je tvorec (tvorka) politične kulture? Kako posameznik sprejema (ponotranja) zelo raznotere sestavine tega kompleksnega družbenega pojava? kateri pogoji morajo biti izpolnjeni, da je sprejem učinkovit?

ABSTRACT

THE RECEPTION (INTERNALIZATION) OF INFORMATIONAL ELEMENTS FOUND IN A (DEMOCRATIC) POLITICAL CULTURE

The contribution deals with the reception (internalization) of the informational elements found in a (democratic) political culture. The author deals with the following questions: What are the elements which form a political culture? How does the individual receive (internalize) the extremely diverse elements of this complex social phenomenon? What are the conditions which must be fulfilled to ensure effective reception?

1. UVOD

Trditi je mogoče, da je za posameznikovo politično vedenje in ravnanje osvajanje sestavin (demokratske) politične kulture zelo velikega pomena. Prav zaradi izrečenega se zastavljajo vprašanja kot: kaj vse je tvorec (tvorka) politične kulture? Kako posameznik sprejema (ponotranja) zelo raznotere sestavine tega kompleksnega družbenega pojava? Še predvsem tiste, ki jim pravimo informacije. Torej sestavine, ki so neobhodne tvorke človekove sleherne politične kulture. Tudi, kot smo že dejali, demokratske. Pridobitev le-te pa nam je v sedanjem času še kako potrebna.

2. O INFORMACIJAH KOT OBLIKOVALKAH ČLOVEKOVE (DEMOKRATSKE) POLITIČNE KULTURE

Na vprašanje, kaj vse je tvorec (tvorka) človekove politične kulture, ni preprosto odgovoriti. In to zaradi dejstva, ker so sestavine tega pojava zelo različne. Prav zaradi tega pravi dr. Stane Južnič: "Tako je torej koncept politične kulture močno vseobsežen,

ko gre za odnos do politike in političnega, za politično vedenje vsake vrste in tudi za način sodelovanja v politiki, ki ima lahko močno raznotere oblike in podobe.¹

Upoštevati pa je tudi treba, da je posameznikovo osvajanje močno vseobsežnih sestavin politične kulture zelo različno, specifično, vedno subjektivno potekajoče.

Ne da bi sodili, da bomo v nadaljevanju opozorili prav na vse sestavine, ki tvorijo pojav, imenovan politična kultura, želimo vendarle opozoriti na bistvene. Na tiste, ki so za ta pojav še posebej značilne.

Opozorimo, da o vprašanju, kaj vse pravzaprav sodi v politično kulturo, ne obstaja neko enotno mnenje. Da je temu tako, ni presenetljivo, saj smo že poudarili, da je sestavin politične kulture zelo veliko. Preučevalca politično socializacijskega procesa Richard E. Dawson in Kenneth Prewitt² jih naštevata kot:

- Politične tradicije in ljudske junake;
- Duh javnih ustanov;
- Politične strasti državljanov;
- Cilje, ki jih oblikuje politična ideologija;
- Formalna in neformalna pravila politične igre;
- Stereotipe, Politični slog;
- Politična razpoloženja;
- Naglasce v političnih odnosih;
- Smisel za to, kaj je politično in kaj ni.

Do razhajanj v pogledih na sestavine politične kulture zlasti prihaja zaradi obstoječega "ožjega" ter "širšega" razumevanja tega pojava. Toda, "individualno psihološki vidiki morajo biti upoštevani in v tem smislu smo dajali primerne poudarke socializaciji in in kulturaciji posameznika, ne smemo pa nikoli pozabiti "skupinskih" razsežij in pojavne oblike politične kulture.³

Bodisi tako. Sestavine, ki pa so za pojav, politično kulturo, še posebej značilne, značilne v pomenu, da predstavljajo njen temeljni tvorni del, je mogoče doreči kot, vrednote, ideje, verovanja, ideologije, interese, kriterije, presoje in stališča. Elementarno sestavino vseh teh navedenih temeljnih sestavin politično kulturnega pojava pa je mogoče (po)imenovati informacija.

Dejstvo je, da je v današnjem času "človek obkrožen s številnimi, največkrat neurejenimi in neizbranimi informacijami, ki odločilno vplivajo na njegov osebni in družbeni položaj. Silijo ga v zahtevne vrednostne in celo eksistenčne položaje, ko mora sam presojati in se hitro znajti ter odločati. Kompleksnost tehnološkega razvoja dodatno zapleta njegov pospešeni tehnološki ritem."⁴

1 Dr. Južnič Stane, *Politična kultura*, Založba Obzorja, Maribor, 1989, str. 207.

2 Navedena misleca sta razvijalca določitve politične socializacije, katera je vsebovalka tako imenovanega "mikro" ter "makro" aspekta. Povedano določneje: po njenem mnenju je treba razlikovati potek politične socializacije na dveh medsebojno povezanih, komplementarnih ravneh. In sicer: na individualni ter družbeni. Na individualni ravni se potekajoči proces politične socializacije izraža kot proces posameznikovega učenja, v katerem si le-ta oblikuje svojo osebno politično identiteto. Na družbeni ravni pa se tovrstni proces izraža kot proces kulturne transmisije, ki tudi vpliva na oblikovanje politične osebnostne identitete.

3 Dr. Južnič Stane, *Politična kultura*, Obzorja, Maribor, 1989, str. 208.

4 Dr. Strmčnik France, *Socializacijske, personifikacijske in kvalifikacijske dileme naše enotne osnovne šole*, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1989, šte. 1-2, str. 5.

Informacije (tako politične kot obče) kot oblikovalke svoje (demokratične) politične kulture sprejema človek iz različnih medijev, po različnih kanalih, ter na različne načine. Današnji, izredno intenzivni informacijski razvoj kar zasipava človeka z množico spoznanj, informacij, katere mora le-ta nenehno vrednotiti. Skratka, jim odmerjati (presojuditi) ustrezno mesto v strukturi svoje osebnosti. Pri tem mnogokrat pozabljamo, da "šele ko se z novo informacijo naučimo prej neznano, lahko rečemo, da nekaj znamo."⁵

Pri odmerjanju ali denimo kar pripisovanju ustreznega mesta v svoji osebni strukturi pa se človek tudi nahaja v zapletenem položaju. Povzročitelj le-tega namreč je, kot smo že nakazali, prav dejstvo, da se njegove številne dobivajoče informacije večkrat nahajajo v tako imenovanem križnem položaju. "Številne informacije, ki prihajajo iz raznih virov, se med seboj križajo, nasprotujejo ali podpirajo ena drugo, posamezne prodrejo v zavest človeka, premnoge pa se porazgube ali izzvenijo, ne da bi pustile za seboj kak učinek."⁶

Znajdenje človeka v tako imenovanem informacijskem križnem položaju lahko predstavlja za oblikovanje njegove (demokratične) politične kulture bistveno prepreko. Človeka namreč lahko potisne v situacijo, ko njegove križne informacije nikakor niso v skladu z njegovim že oblikovanim vrednotnim sistemom. Le-tega lahko začnejo ogrožati, spodkopavati, preoblikovati. Vsled tega, zlasti politologi, ne govore zaman, da je nastajanje človekove politične kulture, ustrežajoče današnjemu času, sila zapleteno opravilo. Zapleteno opravilo, kajti posamezniki so se naučili spoštovati družbene vrednote prejšnjega družbenega (političnega) sistema, v katerem je (v naši družbi) prevladoval monolitizem. Prodor nove političnosti, oživetje političnega pluralizma kot nove realitete družbenega življenja, razširjanje procesov demokratizacije pa postavlja (tudi v naši družbi) pri posamezniku zahtevo po novih (spremenjenih) političnih vedenjih ter ravnanjih.⁷

Posameznik se danes nahaja v situaciji, ko si mora v zelo spremenjenih družbenih razmerah oblikovati novo (demokratično) politično kulturo, v razmerah, ki strahovito rušijo njegove prejšnje (tradicionalne) vrednote. Le-te postavljajo v situacijo, da postajajo zanj (skoraj) povsem neuporabne. Čas, ki ga danes živi posameznik, torej postavlja predenj vprašanje: kakšno politično kulturo⁸ si oblikovati, da bo le-ta oblikovana po meri sodobne družbe? Kako le-to uresničiti, udejanjati praktično?

Povrnimo se k že izrečeni trditvi. Ta je bila: dobivajoče križne informacije so lahko za posameznika zavora v procesu oblikovanja nove, demokratične politične kulture. Kajti, posameznik lahko daje v svojem informacijskem sprejemu prednost prav tistim (križnim) informacijam, ki pomagajo njegov že oblikovani sistem vrednot še nadalje

5 Lešnik Lučka, Manager v šoli, Umetnost ravnateljstva, Prosvetni delavec, 23. dec. 1991, šte. 20, str. 21.

6 Dr. Krajnc Ana, Andragoška funkcija informacij, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1981, šte. 3-4, str. 178.

7 Za politična vedenja lahko sodimo, da imajo svojo razvojno logiko ter dinamiko.

8 "Tako naj bi bili 4 'tipi' politične kulture:

- tam, kjer je občan podložnik,

- tam, kjer je le opazovalec politike in mu je dodeljena potemtakem v njej pasivna vloga,

- tam, kjer v politiki sodeluje in je moč takšni politični kulturi reči participativna, in

- tam, kjer je občan državljan z vso pravico do odločanja: to bi morda bil tisti idealni 'tip' politične kulture, ki si jo pri nas zamišljamo kot samoupravno." (Povzeto po: dr. Južnič Stane, Politična kultura, Založba Obzorja, Maribor, 1989, str. 220.)

krepani. Izrečenemu pa tudi lahko ni tako. Kar pomeni, da je odločitev posameznika v njegovem informacijskem sprejemu takšna, da daje prednost rušilnim križnim informacijam. Torej tistim, ki strahovito rušijo njegov že oblikovani sistem vrednot ter le-temu dajejo nove, kvalitetnejše, bogatejše vsebine. Pri opozarjanju na ti pomembni dejstvi ne smemo namreč pozabiti, da so prav informacije tiste, ki oblikujejo vrednote. Vrednote pa dajejo človekovemu informiranju smisel.⁹

Opozorili smo že, da poteka proces oblikovanja človekove (demokratične) politične kulture vedno zelo raznovrstno. V njem je človek sprejemnik informacij, tako običajnih kot političnih. Nikakor ni mogoče trditi, da si človek svojo (demokratično) politično kulturo oblikuje le v politično socializacijskih procesih, čeprav so le-ti zanj res sila velikega pomena. Prinašajo mu namreč temeljna politična znanja, občutenja, vrednote, norme, oblike obnašanja. In še bi lahko naštevali. Kajti "s stališča družbe, se politična socializacija opredeljuje kot celota procesov, prek katerih družba, z delovanjem različnih agensov politične socializacije, prenaša temeljna politična znanja, občutenja, vrednote, norme in oblike obnašanja na člane družbe. Drugo stran politične socializacije pa tvori usposabljanje posameznikov s tistimi sposobnostmi in potenciali, ki jim omogočajo, da delujejo kot politični akterji v okviru določenega političnega sistema in izpolnjujejo odgovorne politične naloge."¹⁰

Človek pa je tudi v svojem celotnem družbenem okolju nenehno izpostavljen kroženju informacij. Tudi celotno družbeno okolje je oblikovalec njegove (demokratične) politične kulture.

V toku svojega sprejema različnih informacij (tako običajnih kot političnih) kot pomembnih prvin svoje (demokratične) politične kulture pa človek ni le sprejemnik različnih informacij. Sočasno je tudi njihov oddajnik. Sodimo lahko, da se v svojem celotnem (ne le političnem) socializacijskem procesu kot procesu pridobivanja svoje (demokratične) politične kulture nahaja v izpolnjevanju dveh pomembnih vlog. Le-ti je mogoče koncipirati:

- v vlogi objekta socializacije;

- pa tudi v vlogi, ko tudi sam izvaja socializacijo. Ali, kot pravi dr. Podunavac Milan: "Posameznik ni samo objekt socializacije, pasivni sprejemnik vplivov v politično kulturni mreži, temveč tudi on sam socializira".¹¹

Seveda je povsem natančna razmejitev med prispevkom običajnih informacijskih vplivov ter prispevkom politično informacijskih vplivov k človekovemu oblikovanju njegove (demokratične) politične kulture zelo težavna zaradi sila tesno prepletajočih se medsebojnih učinkov tovrstnih vplivov. Kar je mogoče natančneje doreči, je: pritek informacij k posamezni osebi je za le-to vselej čisto individualno doživetje. Kot je tudi čisto individualno doživetje njena (povsem subjektivna) predelava dobivajočih infor-

⁹ O koncipiranju medsebojnega odnosa med pojavoma, imenovanima informacija, ter vrednota glej v prispevkih: Dr. Židan Alojzija, Poskus določitve medsebojnih odnosov med nekaterimi (aksiološkimi) pojavi kot pomembnimi prvinami vzgojno-izobraževalnega dela, *Anthropos*, Ljubljana, let. 1990, šte. 3-4, str. 21-32 ter Dr. Židan Alojzija, O vzgojno-izobraževalnem procesu kot o specifično potekajočem komunikacijskem procesu med učiteljem (oddajnikom informacij) ter učencem (sprejemnikom informacij), *Anthropos*, Ljubljana, let. 1990, šte. 1-2, str. 364-373.

¹⁰ Dr. Podunavac Milan, *Politička kultura i politički odnosi*, Ideje, Beograd, 1982, str. 146.

¹¹ *Ibidem*, str. 146.

macij. "Vrste informacij, ki jih je deležen posameznik, se med seboj zelo razlikujejo. Splet informacijskih tokov, ki zadevajo posameznika, je zelo individualen in zato prinaša vsakemu drugačne možnosti za učenje."¹²

Torej, trditi je mogoče, da so prav raznovrstne informacije tudi pri človeku različno (subjektivno) predelovane, konstitutivne prvine njegove politične kulture. Ta naj bi bila v današnjem času uresničevana demokratično. Takšne politične kulture pa ni brez razmišljajočega človeka.

Ne bomo se ukvarjali z obravnavo nekaterih pomembnih vprašanj. Kot, na primer: kako konkretno poteka proces posameznikovega ustvarjanja in skladiščenja informacij?¹³ Kaj je to subjektivna informacija, kako razumeti njeno vsebino(e), dejavnike njenega oblikovanja?¹⁴ Pač pa bomo osredotočili pozornost k obravnavi nekaterih pogojev, izpolnitev katerih je zelo pomembna za človekovo učinkovito sprejemanje informacij kot oblikovalk (graditeljic) njegove (demokratično snovane) politične kulture.

3. ANALIZA NEKATERIH POMEMBNIH POGOJEV, POTREBNIH ZA ČLOVEKOVO UČINKOVITO OBLIKOVANJE DEMOKRATIČNE POLITIČNE KULTURE

Sodimo lahko, da je svet politike¹⁵ zelo zapleten. Posameznik sprejema o njem zelo različne informacije kot osnovne podstati svoje demokratične politične kulture. In to od zelo različnih socializatorjev, ne le političnih.¹⁶ Toda če je tako, si je smotrno (še) zastaviti vprašanje: kateri pogoji morajo biti izpolnjeni, da si posameznik lahko svojo politično kulturo oblikuje čim bolj demokratično?

Kar je v tem kontekstu smotrno izpostaviti, je, da za človekovo oblikovanje demokratične politične kulture ni dovolj zgolj sam dotok informacij do njega. "... Zagotovljeni morajo biti še drugi pogoji, kot:

- potrebna stopnja homogenosti informacij,
- primeren obseg informacij, število informacij in trajanje posredovanja,
- v vsaki skupini informacij morajo biti prisotne nekatere osnovne ali bazične informacije, ki so podlaga za razumevanje in povezovanje ostalih "informacije mešanega tipa", glavne in stranske,
- odprtost informacij ali možnost za povezovanje z drugimi spoznanji, katere ljudje že imajo ali pa postanejo nanje pozorni in jih poiščejo,

12 Dr. Krajnc Ana, Andragoška funkcija informacij, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1981, štev. 3-4, str. 178.

13 Zato glej o tem v: Dr. Mrmak Ilija, Multimedijški sistemi komunikacij in problemi sprejemanja ter osvajanja informacij, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1976, štev. 5-6.

14 Vsa ta vprašanja smo namreč že obdelali v: Dr. Židan Alojzija, Novejše teoretična razprave o politični kulturi, Raziskovalni inštitut, FSPN, Center za politološke raziskave (raziskovalni poročili za leto 1989 ter 1990).

15 Kaj razumeti kot politiko, njen svet (območje) glej v virih: Noack, P.: Was ist Politik: Eine Einfuehrung (Knaur), Muenchen, 1973, Drechsler, H. /Hilligen, W./ Neumann, F. (Hrsg.): Gesellschaft und Staat, Lexikon der Politik, Baden, 1980/81.

16 Naj si dovolim na tem mestu (tudi) opozoriti, da o tematiki, koncipirani kot, kako vzgajati za politiko, zelo zanimivo razmišlja avtor Roloff, E. A. In to v svoji publikaciji: Erziehung zur Politik, Schwartz, Goettingen, 1974, Bd. 1 in Bd. 3.

- ustrezen način podajanja, da vzbuja pozornost in interes,
- dolgoročno povezovanje informacij z onimi, ki se nadaljujejo, odpiranje perspektive.

Nekatere druge posebne kvalitete informacij pridejo v poštev samo v posameznih priložnostih, ko predvidevamo, da bi "sprejem informacij" naletel na določene prepreke in težave. Tako se včasih pojavi potreba po ponavljanju informacij ali po tem, da jih podkrepimo z določenimi dražljaji (barvo, zvokom, grafično opremo, posebnimi filmskimi tehnikami in podobnimi).¹⁷

Zadržimo se nekoliko na razčlembi pravkar navedenih pogojev.

Prvi pogoj (kvaliteto informacije) smo poimenovali z atributom homogenost informacij. Prav gotovo so informacije, ki so medsebojno homogene, ali denimo, ki zagotavljajo potrebno stopnjo le-te, lahko pospeševalke razvoja človekove demokratične politične kulture. To kulturo človeku sistematično dograjujejo. Rečemo lahko, tudi kumulirajo. Toda, če bi bila človekova demokratična politična kultura res vedno oblikovana samo z informacijami takšne vrste, bi bila seveda izrazito celovita, neprotislovna. Toda znano je, da v življenju posameznika marsikdaj opisano ne velja. Posameznik je mnogokrat prej izpostavljen bolj heterogenim, kot pa homogenim informacijam. Vzlic tega se mnogokrat sooča s pomembnim vprašanjem. Vprašanjem, ki ga je mogoče doreči, kot: kako dobivajoči niz heterogenih informacij oblikovati v neko homogeno (smiselno) celoto? Pravkar opisano nenehno zahteva od posameznika ocenjevanje vrednosti posamezne informacije. Oziroma, določitev njene informacijske vrednosti za oblikovanje njegove demokratične politične kulture kot pomembne prvine njegove osebnostne strukture.

Naslednji pogoj, ki smo ga izpostavili, smo koncipirali kot: primeren obseg informacij, število informacij in trajanje posredovanja. Tudi vprašanja, kolikšen obseg informacij, kolikšno število informacij, koliko časa naj poteka njihovo posredovanje posamezniku, so za le-tega v procesu oblikovanja njegove (demokratične) politične kulture, pomembna. "Sprejem in usvajanje informacij danes po pravici dobro zaposluje vse znanosti, ki se ukvarjajo s človekovim spoznanjem. Čeprav ta problem včasih celo preveč poudarjajo - bodisi da zamegljujejo podobo človekove sposobnosti, da bi obvladoval vse več informacij, ali pa preveč poudarjajo vlogo informacij pri oblikovanju osebnosti tudi z vidika procesa učenja - je vendarle res, da postavlja sodobni razvoj znanosti, tehnike, tehnologije in družbenega življenja človeka pred vedno težje probleme: kako uspešno obvladati številne informacije, s katerimi se srečuje pri delu in v družbenem življenju."¹⁸

Opisani problem se tudi zrcali pri posameznikovem osvajanju demokratične politične kulture. Tudi pri tovrstnem delu je treba preseči oba skrajno pojavljajoča se ekstrema. Tako tistega, ki podcenjuje človekove sposobnosti za obvladovanje številnih informacij. Pa tudi tistega, ki že kar pretirano poudarja vlogo informacij pri oblikovanju osebnostne identitete. Res je, da so informacije pomembne za oblikovanje človekove demokratične politične kulture. Toda, pri poudarjanju tega dejstva naj opozorimo na sledeče. Na vprašanje, kolikšen obseg informacij, kolikšno število informacij, koliko časa

17 Dr. Krajnc Ana, Andragoška funkcija informacij, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1981, št. 3-4, str. 177.

18 Dr. Mrmak Ilija, Multimedijski sistemi komunikacij in problemi sprejemanja ter usvajanja informacij, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1976, št. 7-8, str. 281.

naj poteka njihovo posredovanje posamezniku, da si bo le-ta kar najhitreje in najučinkoviteje oblikoval svojo demokratično politično kulturo, ni mogoče posredovati povsem natančnih odgovorov. Odgovorov, pomen katerih bi bil univerzalen. Kajti, vsak posameznik je vselej subjektivni oblikovalec svoje lastne demokratične politične kulture. V tovrstnem sprejemnem procesu igrajo zelo pomembno vlogo dejavniki, kot: posameznikova sleditev informativnim dejavnikom: posameznikova aperceptivna moč za izbor in vrednotenje informacij; posameznikova že predhodno oblikovana demokratična politična kultura; posameznikova razvita sposobnost za objektivno kritično vrednotenje informacij itd. Ko govorimo o ponotranjanju informativnih sestavin človekove demokratične politične kulture, pa tudi ne gre zanemariti dejstva, ki je v tem procesu svojstveno le človeku. "Posebno pa moramo poudariti človekovo sposobnost, da komunicira z drugimi člani svoje vrste. Človek ima namreč na voljo izredne sposobnosti in možnosti, ki mu jih dajejo jezik in njegove simbolne in konceptualne oblike. Z njimi je človek zmožen komunicirati ne samo v eni generaciji, ampak (posebno, ko človeški govor postane pisni jezik) skozi veliko generacij. Človek gradi na skušnjah, znanjih in spoznanjih vseh, ki so pred njim živeli."¹⁹

Nadaljnji pogoj smo opredelili v obliki imperativa: v vsaki skupini informacij morajo biti prisotne nekatere osnovne ali bazične informacije. Te so podlaga za razumevanje in povezovanje ostalih, informacije mešanega tipa, glavne in stranske. Soditi je mogoče, da je človekova demokratična politična kultura kot zapletena celota različnih sestavin (tudi) tvorjena iz zelo različnih informacij. Takšnih, ki predstavljajo posamezniku sploh nujni temelj za oblikovanje demokratične politične kulture. In tudi takšnih, ki so prav zaradi prej obstoječih informacij za posameznika bolj obrobne značaja. Skratka, posameznikova demokratična politična kultura je konglomerat zapletenih informativnih sestavin, pomen katerih je mogoče hierarhično (raz)ločevati. Najpomembnejše so seveda glavne informativne sestavine. Šele zatem si slede stranske. Prav vzlic temu, ker so pravzaprav informacije mešanega tipa tako sila različne, konstituensi človekove demokratične politične kulture, je proces snovanja in tudi samega preoblikovanja človekove kulture sila zapleten.

Pogoj, ki smo ga pravkar predstavili, pa je tesno povezan z naslednjim. Le-tega smo izrekli kot: odprtost informacij ali možnost za povezovanje z drugimi spoznanji, katera ljudje že imajo ali pa postanejo nanje pozorni in jih poiščejo. Človekova demokratična politična kultura kot zapleten konglomerat (tudi) informacij mešanega tipa ni nikoli oblikovana povsem dokončno. Tako torej, da bi si jo posameznik oblikoval enkrat za vselej. Je skupek informacij, za katere je mogoče trditi, da so (morajo biti) odprtega značaja. Nekateri preučevalci tega pojava govore o tem, da pomeni proces oblikovanja takšnega konglomerata ne le večno nadaljevanje, marveč tudi večno začenjanje. Zakaj mora posameznik ne le večno nadaljevati, marveč tudi začeti oblikovati svojo demokratično politično kulturo? Večno nadaljevanje tega procesa je pogojevano z nenehnim dotokom novih informacij v posameznikovo osebnost. Pri odločitvi za njihov sprejem (ali morebiti nesprejem) imajo še posebej pomembno vlogo posameznikove temeljne informacije. Te so mu glavna smerna prвина pri njegovem oblikovanju demokratične politične kulture. Večno začenjanje tega procesa, torej nastop neke vrste njegove diskontinuitete, pa je pogojevano z različnimi dejavniki. "Lahko je posledica take ali

19 Dr. Južnič Stane, *Politična kultura*, Založba Obzorja, Maribor, 1989, str. 23.

drugačne 'nepopolnosti' socializacije, lahko je zmanjševanje občutka za kontinuiteto, ki je povezano z omenjenimi objektivnimi spremembami.

Nemalo je situacij, ko socializacija ni mogla biti popolna, ko je bila nezadostna ali neprimerna. Posamezniki se lahko naučijo spoštovati kake vrednote, navadijo se kakega vedenja ali vgradijo orientacije, ki so take, da jih slej ko prej, naj tako rečemo, dejanskost, stvarnost dezavuirajo, kar pomeni, da jih ne bo mogoče 'uporabljati'. Morda so kake socializacijske vsebine zastale, so 'za časom'. Z drugimi besedami, socializacijske vsebine, pridobljene v določenem času, ne bodo ustrezale kakemu spremenjenemu času ali drugačnim okoliščinam.²⁰

To, da predstavlja človekova (demokratska) politična kultura nenehno odprto tvorbo, katere (pre)oblikovanje je pri posamezniku stalno prisotno, je sila pomembna. Prav današnji čas je namreč čas, ki ga označujejo hitro potekajoče družbene spremembe. Družbene spremembe so povzročiteljice sprememb²¹ pri pojavu, imenovanem (demokratska) politična kultura. In to še posebej pri tisti njegovi osrednji sestavini, ki se imenuje vrednota. Vsled tega ni presenetljivo, da danes preučevanje sprememb vrednotnega pojava več ne zanima (buri) le aksiloge. Temveč tudi druge znanstvenike: filozofe, sociologe, psihologe, politologe, pedagoge itd.

Kaj se namreč dogaja v današnjem času? To, da se k starim informativnim sestavinam politične kulture priključujejo posameznikova druga(čna) spoznanja. Ta prinaša čas nove (drugačne) političnosti, družbenosti. Človek si pridobiva nove politične, družbene izkušnje, ki preobrazajo njegovo že prej oblikovano politično kulturo. Tej dajejo, posegajoč v njeno bistvo, drugačno naravo. Pravzaprav gre za proces, v katerem se srečujejo stare in nove informativne sestavine posameznikove politične kulture. Katere informativne sestavine si bodo v tem zapletenem konglomeratu pridobile prevladujočo vlogo, je seveda (tudi) odvisno od načina(ov), s katerim so posredovane posamezniku. Izpostavili smo že, da je danes človek multimedijски sprejemnik informacij. Prav od njegovega sprejema in osvajanja vedno novih (in to ne le političnih) informacij je odvisna učinkovitost izgradnje njegove (demokratske) politične kulture. Vprašanje, kateri mediji (in kako) posredujejo posamezniku informacijo(e) kot oblikovalko(e) njegove demokratske politične kulture, je pomembno. Z navedenim opozorilom se že nahajamo pri razčlembi naslednjega pogoja, ki smo ga koncipirali kot zahtevo po ustreznem načinu posredovanja informacij. Takšnem, da pri posamezniku vzbuja pozornost in interes. Kajti "pravo koristnost številnih informacij, ki obdajajo sodobnega človeka, je mogoče doseči šele tedaj, če se le-te vežejo v določene sisteme in se povezujejo z obstoječimi sistemi znanja, mišljenja, stališč in prepričanja. Če te informacije ne bodo globlje prodrle v človekovo zavest, potem pri učenju ne bodo veliko koristile. Na človeka bodo vplivale površno in obrobno, 'vsebinsko se ga ne bodo dotaknile', marveč bodo 'drsele' po površju njegove zavesti, in sicer celo tedaj, kadar se bo na prvi pogled dozdevalo, da ga zanimajo. To zadeva predvsem informacije, ki prihajajo po sredstvih množičnega obveščanja, trajajo malo časa in se ne morejo ponavljati ali pa je to ponavljanje zapleteno (radio in televizija). Osebnosti ne zadevajo globlje, čeprav je ta lahko k njim usmerjena. Njihova funkcija se pri tem zmanjša na

20 Dr. Južnič Stane, *Politična kultura*, Založba Obzorja, Maribor, 1989, str. 181

21 Tovrstne spremembe so tako hitre in presenetljive, da se vse bolj upravičeno sodi, da politična socializacija, ki pomaga posamezniku oblikovati njegovo (demokratsko) politično kulturo, ne zmore več predvideti dogajanj v bodoče.

'oblikovanje' neke 'splošne slike' v človeku, to pa ne vodi k razvijanju sistema pojmov, stališč in prepričanja.²²

Torej, pomembno je ponovno izreči: način posredovanja informacij kot oblikovalk človekove (demokratične) politične kulture je dejavnik, ki ima zelo pomembno vlogo pri oblikovanju le-te.

Proces oblikovanja človekove demokratične politične kulture je proces, katerega tok teče kontinuirano. Pravzaprav pomeni proces, v katerem prihaja do nenehnega srečevanja (povezovanja) posameznikovih starih in novih informacij. V tem procesu prihaja (mora prihajati) do izpolnitve pogoja, ki smo ga izrekli kot - dolgoročno povezovanje informacij z onimi, ki se nadaljujejo (odpiranje perspektive). Prav nove informacije morajo biti za posameznika takšne, da najdejo svoje povezovalno mesto z njegovimi že prej osvojenimi informacijami. Torej, da posamezniku tudi pomenijo za celovit (samopotrjevalni) razvoj njegove osebnosti (neko) perspektivo.

Zastavimo si še vprašanje: ali lahko govorimo o tem, da je v našem družbenem prostoru že resnično prisotna demokratična politična kultura? Ali že lahko govorimo o resnični prisotnosti demokratične politične kulture tako na družbeni kot posamezni ravni? Sodim, da je odgovor na zastavljeno vprašanje negativen. "Še vedno so prisotne tudi stare vrednote in gledano z zornega kota tekmovalne pluralistične družbe, tudi 'zastareli' modeli političnega vedenja in obnašanja."²³

Zakaj?

Zato, ker se na družbeni ravni dogaja sledeče: "Če politično kulturo opredelimo kot zbirko vzorcev vedenja in modelov političnega obnašanja in iz tega zornega kota ocenjujemo slovenski parlament, potem bi težko trdili, da je naša politična kultura že demokratična, da imamo že opravka tudi s parlamentarno politično kulturo. Ne nazadnje: Slovenci se tudi ne moremo v zgodovinskem smislu postavljati s kakšno posebno razvito parlamentarno tradicijo. Pa tudi sicer lahko rečemo, da v Sloveniji prihaja ob istih normativnih skupščinskih, volilnih in poslovniških predpisih v različnih družbenih skupinah in pri različnih posameznikih tudi do različnih kvalitet parlamentarnega obnašanja. Zanesljivo je s politično kulturo tako: poleg normativnih ukrepov in aktov je pomemben tudi dejanski parlamentarni proces, ki pa ne sledi hitro institucionalnim (normativnim) ukrepom. In še nota male: včasih pri nas tudi nekateri institucionalni (normativni) ukrepi še niso takšni, da bi sploh omogočali nastajanje demokratične (parlamentarne) politične kulture. Prodor novih vrednostnih usmeritev, ki bi uveljavljale demokratično politično kulturo ni hiter in smo tako priče počasnega in postopnega oblikovanja novega vrednostnega sistema."²⁴

In tudi na posamezni ravni z dejanskim stanjem, kot smo že dejali, še ne moremo biti povsem zadovoljni. Različni posamezniki so posedovalci različnih kvalitet, katere tvorijo pojav, imenovan politična kultura.²⁵

22 Dr. Mrmak Ilija, *Multimedijski sistemi komunikacij in problemi sprejemanja ter usvajanja informacij, Sodobna pedagogika*, Ljubljana, let. 1976, šte. 7-8, str. 296, 297.

23 Dr. Markič Boštjan, *Slovenski parlament v nastajanju, Parlamentarizem: dileme in perspektive* (Zbornik referatov), Politološki dnevi Ankaran 1991, Ljubljana, 1991, str. 125.

24 Ibidem, str. 125.

25 Glej razmišljanja o njej še v publikacijah: Berg-Schlösser, Dirk: *Politische Kultur, Eine neue Dimension politikwissen- schaftlicher Analyse*, Muenchen, 1972, Pappi, Franz Urban: *Wahlverhalten und politische Kultur*, Meisenheim, Glan, 1970.

4. SKLEP

Dovolimo si iz obravnavane tematike povzeti nekatera pomembna spoznanja. Le-ta lahko strnemo:

Politična kultura predstavlja zelo kompleksno tvorbo. Temeljno podstat različnih sestavin politično kulturnega pojava tvorijo informacije. Človek to tvorbo vedno ponotranja subjektivno.

Proces oblikovanja človekove (demokratske) politične kulture je kontinuiran proces. V svojem kontinuiranem toku mora izpolnjevati mnoge pomembne pogoje, ki lahko doprinesejo k njegovi večji učinkovitosti. Pogoje smo predstavili ter se nekoliko zadržali na njihovi razčlembi.

Resnično demokratska politična kultura (z vsemi svojimi kvalitativnimi prvinami, kot novimi vrednostnimi usmeritvami, razvitimi sposobnostmi za najdenje skupnih sestavin, za pazljivo poslušanje, za upoštevanje argumentov drugih itd.) tako na družbeni kot posamezni ravni v našem družbenem prostoru še ni živeča (zaživela). Vsled tega si moramo prizadevati, da se bo izrečeno uresničilo.

UPORABLJENI VIRI:

1. BERG - Schlosser, Dirk; Politische Kultur, Eine neue Dimension politikwissenschaftlicher Analyse, Muenchen, 1972.
2. DRECHSLER H./Hilligen, W./Neumann, F. (Hrsg.): Gesellschaft und Staat, Lexikon der Politik, Baden, 1980/81.
3. JUŽNIČ, Stane: Politična kultura, Založba obzorja, Maribor, 1989.
4. KRAJNC, Ana: Andragoška funkcija informacij, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1981, štev. 3-4.
5. LEŠNIK, Lučka: Manager v šoli, Umetnost ravnateljstva (intervju), Prosvetni delavec, 23. dec. 1991, štev. 20.
6. MARKIČ, Boštjan: Slovenski parlament v nastajanju, Parlamentarizem: dileme in perspektive (Zbornik referatov), Politološki dnevi, Ankaran, 1991, Ljubljana, 1991.
7. MRMAK Ilija: Multimedjski sistemi komunikacij in problemi sprejemanja ter usvajanja informacij, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1976, štev. 5-6.
8. NOACK, P.: Was ist Politik, Eine Einfuehrung (Knaur), Muenchen, 1973.
9. PAPP, Franz Urban: Wahlverhalten und politische Kultur, Meisenheim, Glan, 1970.
10. PODUNAVAC, Milan: Politična kultura i politički odnosi, Ideje, Beograd, 1982.
11. ROLOFF, E. A.: Erziehung zur Politik, Schwartz, Goettingen, 1974.
12. STRMČNIK, France: Socializacijske, personifikacijske in kvalifikacijske dileme naše enotne osnovne šole, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1989, štev. 1-2.
13. ŽIDAN, Alojzija: Poskus določitve medsebojnih odnosov med nekaterimi (aksiološkimi) pojavi kot pomembnimi prvinami vzgojno-izobraževalnega dela, Anthropos, Ljubljana, let. 1990, štev. 3-4.
14. ŽIDAN, Alojzija: O vzgojno-izobraževalnem procesu kot o specifično potekajočem komunikacijskem procesu med učiteljem (oddajnikom informacij) ter učencem (sprejemnikom informacij), Anthropos, Ljubljana, let. 1990, štev. 1-2.
15. ŽIDAN, Alojzija: Novejše teoretične razprave o politični kulturi, Raziskovalni inštitut FSPN, Center za politološke raziskave (raziskovalno poročilo), 1990.

Branje znanstvene fantastike ali Je znanstvena fantastika resnično mitologija moderne dobe?

METKA KORDIGEL

POVZETEK

Bistvo mitskega je iskanje odgovorov na eksistencialna vprašanja človekovega bivanja, iskanja smisla in cilja njegovega življenja na zemlji. Zdi se, da postaja slednje v dvajsetem stoletju enako boleče in da vzbuja vsaj toliko nelagodja in strahu, kot v pradavnini, takrat, ko so miti začeli nastajati.

Človeštvo, ki se v času, ko kaže, da je verjetno prišlo do roba svoje eksistence, v času, ko lahko že najmanjša nepredvidnost povzroči njegov konec, in ko kaže, kako civilizacija neizogibno pelje v (ekološki) propad, sooča s svojo nesposobnostjo, da bi situacijo obvladalo in trend razvoja obmilo, bolj kot kdajkoli potrebuje obrambne psihološke mehanizme, ki mu pomagajo živeti z naraščajočimi strahovi.

Ena izmed možnosti je brez dvoma ubeseditev vseh možnih strahov, vseh možnih problemov zato, ker vzbuja takšna zgodba pomirjujoče zagotovilo, da človek vsaj do neke mere situacijo obvladuje. Tako kot dogma, religija in mitologija, predstavlja tudi znanstvena fantastika galerije slik, kamor je mogoče brez težav projicirati svoje kolektivne strahove in od tod ali dobiti pomirjujoče zagotovilo, da bo vse dobro, ali pa vsaj izvedeti, da so tudi drugi že zaznali probleme, da so jih že evidentirali in da to pomeni, kako smo verjetno že v položaju, ko začenjamo situacijo obvladovati.

ABSTRACT

READING SCIENCE FICTION - IS SCIENCE FICTION REALLY THE MYTHOLOGY OF THE MODERN AGE?

The essence of the mythical is the quest for answers to the existential questions of man's life, the search for sense and a goal in a person's life on earth. It appears, in the twentieth century, that the latter is becoming equally painful and that it stirs at least the same amount of discomfort and fear as it did in prehistoric times when myths began to emerge.

Today, when humanity seems to have reached the verge of existence, in a time when even the slightest lack of caution could mean the end of one's existence, and when civilization seems to be on the inevitable road to (ecological) ruin, it is having to face its incapability of overcoming this situation and turning the development trend on its head, and more than ever before humanity needs defensive psychological mechanisms to help it live with its growing fears.

One of the possibilities is undoubtedly the verbalization of all possible fears, all potential problems, because this type of story induces a calming assurance that man still controls the situation, at least to a certain degree. Like dogma, religion and mythology, science fiction represents a gallery of pictures into which one can effortlessly project one's collective fears and receive in return either the soothing assurance that everything will be all right or at least find out that others have also identified the problems, that they have already recorded them and that this means that we have probably already reached the situation when we are beginning to control it.

"Sirene s Titana so potemtakem kvečjemu dokaz, da je tudi znanstvena fantastika zmogla postati mitologija - ... - in da jo je moč uporabiti kot vesoljno skušnjo pri iskanju novega izkustva in nove poti. In da je žanr zmožen česa takega, kakor so nekdaj znali viteški romani dati videnje Don Kihotu in sentimentalizem Laurencu Sternu, si je treba pojasnjevati s temeljno naravnostjo zvrsti, ki se drugače kot, na primer, detektivska povest ne sprašuje: "Kdo je ubil tega in tega?" marveč: "Kdo je ta in ta? Kdo sem jaz? Kdo smo? Odkod? Kaj je naš zadnji namen?"¹ piše avtor znanstvene fantastike Branko Gradišnik v spremni besedi k romanu Sirene s Titana, ki ga je sam prevedel. S tem se uvršča med tiste, ki razmišljajo o znanstveni fantastiki kot o resni literarni vrsti, kot o literaturi, ki lahko da bralcu še kaj drugega kot omamen trenutek pozabe ob napetem branju. Nasprotno. Tudi Gradišnik, tako kot mnogi drugi, ugotavlja, da je znanstvena fantastika več kot literarna vrsta, saj po njegovem mnenju opravlja poleg literarnoizpovedne še psihološko funkcijo - funkcijo mita dvajsetega stoletja.

Zelo podobno razmišlja tudi Drago Bajt, vodilni slovenski znanstvenofantastični teoretik, v spremni besedi k zbirki znanstvenofantastičnih zgodb z naslovom Prodajalna svetov:

"Priznati moramo, da tudi znanstvenofantastična književnost nemalokrat kaže mitične težnje. Ne gre za to, da se razglaša za mitologijo moderne tehnične civilizacije, za mit ali folkloro atomske dobe, temveč predvsem za to, da skuša prikazati globalno podobo sveta predvsem na osnovi univerzalne človeške vednosti, ob pomoči celotne teoretične in praktične duhovne skušnje sodobnega človeka..."²

Tako torej slovenska razmišljanja o znanstveni fantastiki.

Zagrebska šola, katere najznamenitejši in mednarodno najbolj uveljavljeni literarni teoretik znanstvene fantastike je brez dvoma Darko Suvin,³ meni drugače. V študiji Znanstvena fantastika in utopizem⁴ definira Darko Suvin znanstveno fantastiko kot popolno nasprotje mitološkemu, saj po njegovem mnenju:

1. Gradišnik B.: Spremna beseda v Vonnegut K. ml: Sirene s Titana, Ljubljana, 1979, str. 152.

2. Bajt D.: Ljudje, zvezde, svetovi, vesolja. - V: Prodajalna svetov, Ljubljana, 1979, str. 173

3. Darko Suvin je mednarodno priznana avtoriteta na področju znanstvene fantastike, saj skorajda ni seznama sekundarne literature, kjer bi manjkala njegova bazična dela s tega področja.

4. Suvin D.: Naučna fantastika i utopizam, Umjetnost riječi, Zagreb, 1963,2, str.113 - 135.

- mit pojasnjuje nastanek problemov in pojavov, znanstvena fantastika pa probleme izumlja in jih razrešuje,

- mit probleme sprejema kot dano dejstvo, izven prostora, znanstvena fantastika pa jih sprejema v časovnem razvoju kot začasno realizacijo potencialno neskončnih možnosti,

- mit implicira obstojanje krutih in nespremenljivih norm človeka in sveta, znanstvena fantastika pa te predpostavke razbija,

- mit noče poznati zgodovine in je ne priznava (zgodovinsko motivacijo pa uporablja le za zakrivanje svojega ahistoričnega jedra), znanstvena fantastika pa je pogojena s posebno razvitim smislom za zgodovino,

- upanje se pojavlja v mitih samo zato, da je kasneje lahko zatrto, znanstvena fantastika pa gradi na upanju - znanosti in filozofiji.

Vendar je treba pripomniti, da Suvinovo razmišljanje temelji na ugotovitvi, "da je funkcija znanstvene fantastike popularizacija znanosti".⁵ In čeprav se nekoliko niže popravlja, češ da je ta popularizacija znanosti le drugorazredna funkcija te literarne vrste, vendarle lahko sklepamo, da je torej Suvinova definicija, da je znanstvena fantastika čisto nasprotje mitološkemu, še iz časov, ko je vladalo med ljudmi še dokaj optimistično razpoloženje, češ da bosta znanost in tehnika ustvarili za človeka tako rekoč raj na Zemlji in na bližnjih planetih našega in sosednjih osončij in da je najmanjši problem rešiti nekatera zoprna vprašanja, ki nastajajo v zvezi z vedno večjim udobjem in vedno več odpadki take ali drugačne vrste. Znanost bo z levo roko rešila tudi to. Naloga znanstvene fantastike v tem kontekstu naj bi bila po Suvinovem mnenju in po mnenju njegovih somišljenikov (čeprav jo Suvin, kot rečeno, le postavlja na drugo mesto in pušča na prvem mestu literarno izpovedno moč), počasi pripraviti ljudi na družbene spremembe, ki jih bo razvoj znanosti v bližnji ali nekoliko bolj oddaljeni prihodnosti prinesel. Torej naj bi imela znanstvena fantastika poleg literarne predvsem še didaktično funkcijo.

In ker po tej optimistični varianti razvoj znanosti in - s tem človeštva - ne prinaša nikakršnih problemov, sami od sebe odpadejo bivanjski problemi človeka in človeštva, ki nastajajo v zvezi z njim, s tem pa tudi vsa psihološka prizadetost ob branju znanstvene fantastike. To pa pomeni, da je edini psihološki proces, ki se v bralcu aktivira ob prekrivanju njegovega vidnega polja pričakovanj (šolskega znanja in vsakdanjih izkušenj) in pomenskega polja besedila, "proces začudenja v odnosu do empirične resničnosti pisateljevega okolja in začudenje zaradi prisotnosti nečesa novega, česar v svoji empiriji (bralce) ne pozna."⁶

Na ta način, ob takšnem gledanju na problem, Suvin resnično ne more misliti, da naj bi imela znanstvena fantastika in mit karkoli skupnega.

Podobno odklonilno stališče do mitološkega v znanstveni fantastiki ima tudi beograjski literarni teoretik in literarni zgodovinar Zoran Živković. V eseju: Kaj je znanstvena fantastika⁷ ugotavlja, da tisti, ki mislijo, da je znanstvena fantastika neke vrste novodobna mitologija, izhajajo iz prepričanja, da je mit način gledanja na svet, katerega cilj je prodiranje onstran meje znanega zato, da bi določili smernice, obrazce za vedenje in ravnanje za čas, ko se bo človek resnično znašel onstran teh meja.

5. Ibid., str.127.

6. Ibid., str.118.

7. Živković Z.: Što je naučna fantastika. - V.: Naučna fantastika, Beograd 1976, str. 5 - 17.

Potemtakem je znanstvena fantastika spet didaktično sredstvo, ki je, ravno zaradi trivialnosti večjega dela svoje produkcije, kot naročena, da seznanja široke ljudske množice s tem, kaj bo za skrivnostnimi mejami med znanim in neznanim čudovitega odkrila znanost v najbližji prihodnosti in kako je treba s temi novostmi ravnati, kako bo treba živeti, da bomo kar se da užili dobrobiti razvoja.

Živkovič pravi, da definiranje znanstvene fantastike kot sodobnega izraza mitološkega pogleda na svet ne prinaša dovolj jasnosti v problem in da mitološko ne more biti *diferentia specifica* znanstvene fantastike. S tem se seveda strinjamo, ne strinjamo pa se z njegovo definicijo mita in mitološkega in ne strinjamo se s tem, kakšno "mitološko" funkcijo na podlagi te definicije mita podtakne znanstveni fantastiki. Zdi se namreč, da redukcija mita na didaktično sredstvo ni sprejemljiva in da je treba poiskati definicijo mita drugje.

Za začetek bi morda veljalo pogledati, kaj piše v Slovarju slovenskega knjižnega jezika:⁸

mit - am (i) 1. izročilo, pripoved o nastanku sveta, (nenavadnih) naravnih pojavih, bogovih in drugih bajeslovnih bitjih: miti odražajo starodavne doživljaje naroda....

2. knjiž. zelo pozitivna, a nerealna predstava o določenih dogodkih, pojavih, ljudeh: ohranjati, podirati, ustvarjati mite o čem; okrog njega se je spletel cel mit / germanski mit o čistosti rase.

Zelo podobno razmišlja o mitu v Mali literarni teoriji dr. Kmecl:

"MIT (grš. beseda, pripoved) - pripoved o bogovih in skrivnostnih bitjih, kasneje tudi o imenitnih junakih. S takšnimi zgodbami zvečine religioznega značaja si je skušal človek odgovarjati na vprašanja o stvarjenju in delovanju sveta, smiselnosti življenja, o silah, ki vladajo človekovi usodi. Vse so izmišljene, vendar na natančni logiki, ki vidi svet kot nenehno nasprotje med dobrim in zlim (v kršč. mitu: bog - hudič), med minljivostjo in večnostjo, srečo in nesrečo, skratka v dinamičnih opozicijah."⁹

In tudi Kmecl, tako kot Slovar slovenskega knjižnega jezika, loči med t.i. etnološkim mitom, ki razlaga vzroke naravnih pojavov, in pol zgodovinskim mitom, ki je deloma nastal na zgodovinski osnovi, pri čemer pripominja, da se besedo mit uporablja tudi "za dejanja in ljudi, ki so spriči svoje nenavadnosti, pomembnosti, usodnosti in posebnih moči še komaj verjetni".¹⁰

Ne v literarni teoriji, ne v Slovarju ne moremo prebrati ničesar o tem, da bi naj mit segal prek meja človekove vednosti in nato poučeval ljudi, kako naj se vedejo takrat, ko bodo meje padle, se pravi nič takega, na čemer gradi Živkovič svoje odklonilno stališče do zveze med mitološkim in znanstvenofantastičnim. Nasprotno. Anton Ocvirk vidi funkcijo mita čisto drugje. Ko razporeja v skupine snovi, motive in tipe, ki so jih pesniki jemali za gradiva svojih del, takole razmišlja o funkciji mitološkega:

"V prvo skupino spadajo mitološke, legendarne in pravljicne snovi, tradicionalne zgodbe, pripovedke, bajke, simbolično - mitični liki in personifikacije nadnaravnih božanskih bitij, v katerih se zrcali verovanje preprostega človeka, njegovo tolmačenje življenjskih in prirodnih skrivnosti..."¹¹

8. Slovar slovenskega knjižnega jezika, 2. knjiga, Ljubljana, 1975, str. 794.

9. Kmecl M.: Mala literarna teorija, Ljubljana, 1976, str. 183.

10. Ibid., str.185.

11. Ocvirk A.: Teorija primerjalne literarne zgodovine, Ljubljana, 1975, str. 86.

Po Ocvirku mit torej ni nekaj onstran meja, ni nekaj, kar bi ustvarili tisti, ki vedo več. Nasprotno. Mit nastane ravno na tej strani meje zato, ker ljudje ne vedo, kaj je na drugi strani, in se zato v strahu, ugibanju in upu sprošča njihova domišljija. To pa pomeni, da mit ne more biti didaktična literatura, ki naj bi ljudi pripravljala na prihodnost. In pomeni, da je mit slika majhnega, nevednega človeka, tistega, ki ne ve, kako in kaj, ki nima informacij, a čuti, da te informacije (to vedenje) nekje so in da jih lahko nekdo uporabi tudi tako, da bodo njemu škodovala.

"Kakor vemo, tiči v mitih, zlasti v starih, globlje jedro, v njem pa se skriva pojmovanje sveta, do katerega se je človek dokopal v davni, ko je iskal pomena vsemu, kar nas obdaja, in skušal najti smisel in cilj svojega bivanja."¹²

Bistvo mitološkega je torej iskanje odgovorov na bistvena eksistencialna vprašanja človekovega bivanja, iskanje smisla in cilja njegovega življenja na zemlji. In zdi se, da postaja to slednje v dvajsetem stoletju enako boleče, enako grozljivo in da vzbuja vsaj toliko nelagodja in strahu, kot ga je povzročalo takrat v pradavnini, ko bi naj miti začeli in nehali nastajati. Kajti dejstvo je, da človek še zmeraj ni našel smisla in cilja svojega bivanja na zemlji, in vse bolj celo kaže, da se utegne zgoditi, da ni nikakršnega smisla in nikakršnega cilja.

Časi so torej nadvse primerni za nastajanje novih mitov. Vendar ne le zato, ker je človeka danes strah, verjetno bolj, kot ga je bilo strah kdajkoli v njegovi zgodovini. C.G.Jung razmišlja¹³ še o nečem drugem. Zdi se mu namreč, da se človeštvo ne more kar tako zlahka navaditi življenja brez "angelov varuhov", brez zaščitne roke, ki mu bo pomagala na noge in ga pripeljala na pravo pot, če bo morda z nje zašel. Pravi, da ne smemo podcenjevati problemov, s katerimi se sooča človek, ki je vso svojo zgodovino živel v carstvu vladajočih religij in njihovih dogem. Te so mu namreč v prvi vrsti omogočale, da se mu ni bilo treba soočati s samim seboj in s svojimi resničnimi problemi. Vsa njegova močna, nevarna, usodna doživetja, povezana s prebujanjem vsebin nezavesti, je bilo namreč mogoče na za človekovo zmožnost dojemanja primeren način uvrstiti v obstoječi religiozni sistem. Religija je delovala kot zdravilni napitek, saj je človeku pomagala, da je asimiliral vsak prodor arhetipske slike iz kolektivne sfere nezavesti z religiozno sliko in se na ta način izognil svojemu osebnostnemu razcepu.

Dogma je dobesedno zamenjevala kolektivno nezavest s tem, da jo je zelo na široko definirala. In zato katoliška oblika življenja skorajda ni poznala psihološke problematike. Vsa kolektivna nezavest je bila zajeta v dogmatske predstave.

Kolektivna nezavest nikoli ni bila tako problematična, kot je danes, saj so bile pred krščanskimi dogmami pač antične in pred njimi kakšne druge. Nikoli v zgodovini človeštva ni manjkalo močnih slik, ki bi človeka ščitile pred strahovi in dvomi njegove nezavesti. Oblike nezavedanega so se zmeraj izražale v zaščitniških, rešilnih slikah in so bile tako izrinjene "v kozmični, izveduševni prostor".¹⁴

Ikonoklastija reformacije pa je dobesedno razbila ščit zaščitnih slik in od takrat ena za drugo propadajo. Slike so postale moteče zato, ker se niso skladale s prebujenim razumom. Poleg tega pa so ljudje že zdavnaj pozabili, kakšen je pravzaprav njihov pomen. (Pomen brezmadežnega spočetja in edinega Boga je postal tako zastrt kot krasitev božičnega drevesčka in barvanje pisank ob veliki noči.) Arhetipske slike so apriori tako nabite s pomeni, da se sploh več ne postavlja vprašanje, kaj naj bi pravzaprav

12. Ocvirk A.: Literarna umetnina med zgodovino in teorijo, 1. del, Ljubljana, 1972, str. 204.

13. Jung C. G.: O arhetipih kolektivne nezavesti, Psihološke rasprave, Beograd, 1978, str. 347 - 389.

14. Ibid., str.357.

pomenile. Zato bogovi od časa do časa umirajo, saj ljudje v nekem trenutku odkrijejo, da nič ne pomenijo, da so to pravzaprav nekoristne stvari, ki so jih ljudje kot oni oblikovali iz kamna ali lesa. Človek odkrije, da do tega trenutka o svojih slikah sploh nič ni mislil.

Reformacija pa je pomenila le začetek. Po tem so se slike krušile druga za drugo in - tako je prišlo do današnjega zastrašujočega simbolnega siromaštva.

"V taki situaciji pa je človek nagnjen k iskanju novih slik,"¹⁵ ugotavlja Jung, "novih nazorov, novih bogov, po navadi tistih, ki jih častijo daljni narodi. Teh simbolov ne razumemo, zato niso tako banalni kot stari bogovi."¹⁶

In res lahko danes opazujemo beg evropske mladine v tuje oblike vzhodnega verovanja. Vendar je mogoče opaziti, da postopek privzemanja novih, sosednjih, bogov danes deluje le kratek čas.

"Vse večje siromaštvo v simbolih prinaša s seboj duhovno siromaštvo."¹⁷ "Naš intelekt je dosegel neslutene uspehe, toda istočasno je ostala naša duševnost opustošena."¹⁸

Danes smo globoko prepričani, da tudi v najoddaljnejšem kotičku vesolja, kamor bomo lahko kmalu potovali, ne bomo našli nikakršnega boga, nikakršne "višje sile". Vemo, da nam preostane le še obupno beganje po mrtvi praznini neizmerljivih vesoljskih prostranstev.¹⁹

Ni se mogoče izogniti spoznanju, da ta praznina mnoge plaši, zato njihova fantazija obupno išče točko, da se bodo nanjo lahko oprli. Ker bogovi sosednjih ljudstev niso več rešitev, saj tudi ti v svojem okolju bolj ali manj izgublajo verodostojnost in prepričljivost, iščejo tisti, ki se počutijo preveč izgubljene, preveč prazne, nove bogove.

Gre za psihološki postopek, ki se imenuje identifikacija s kolektivno psiho, ko človek, ki se počuti preveč ranljivega in ki že pride do spoznanja, da svojih problemov sam nikakor ne more rešiti, najde rešitev v povezavi svoje osebe (persone - po Jungu) z neke vrste velikim vodjo. To je seveda regresivna drža, saj ta veliki vodja, guru ali kakšen drug mesija dobrote in ljubezni, ki jih je v zadnjem času kar veliko, človeku popolnoma odvzame odgovornost za njegovo lastno usodo. Guru, mesija, je lastnik velike resnice, in tisti, ki se mu pridruži, nima druge naloge, kot da vanjo veruje. Njegovo poslanstvo na zemlji, namen in cilj njegovega bivanja sta sedaj jasno definirana: to je oznanjanje velike resnice, prepričevanje ali uničevanje tistih, ki vanjo ne verjamejo, širjenje slave in veljave velikega vodje, saj se skupaj z njim vzpenjajo tudi pristaši njegovega nauka.

Drugi, manj skrajni in zato mnogo bolj razširjen način iskanja omejitev v velikem praznem prostoru je prav tako regresivne narave. Človek očitno na vsak način hoče izsiliti situacijo iz svojega otroštva, ko je bilo življenje še povsem enostavno in pregledno: če bo ubogal, bo vse dobro. In tako smo sicer v glavnem pokopali bogove, z veliko vneto pa se držimo mnogih starih vraž in rekov. Z zdravo pametjo (v sferi zavesti) sicer lahko dojamemo, da ni nobene razlike, če gremo na letalo v petek 13. ali v soboto 14. Toda globoko v nas je zasidran strah pred letenjem, pred višino. In ker na vsak način hočemo nekakšno zagotovilo, da bo vse dobro, se podzavestno regresivno vrnemo v model vedenja iz otroštva, se oprimemo stare prepovedi, jo upoštevamo in imamo pomirjujoč občutek, da smo za svojo varnost nekaj (pravzaprav vse, kar je bilo v naši moči) ukrenili.

15. Ibid., str. 358.

16. Ibid., str. 359.

17. Ibid., str. 359.

18. Ibid., str. 361.

19. Ibid. str. 361.

Vraževernost je danes razširjena kot le kdaj. Ljudje potrkaajo na les, če izrečejo kaj takega, kar bi se utegnilo s pretiranim pohvalnim govorjenjem pokvariti, shranjujejo štiriperesne deteljice, kupujejo tombolske lističe s srečnimi številkami, ko srečajo dimnikarja, se primejo za gumb, in se vznemirjeni sprašujejo, v katero smer jim že ne sme križati poti črna mačka: z leve na desno, ali pa morda z desne na levo...

Mnoga praznoverja so povezana z nebom in prostorom nad njim. Ljudje se preprosto ne morejo navaditi, da tam zgoraj ni nikogar in da ga, če je že kdo, mi resnično ne zanimamo.

Dva od treh ljudi v bivši Zahodni Nemčiji redno prebirata svoj horoskop in eden od njiju v to, kar prebere, tudi verjame, pravi dr. Peter Niehnke, psihoterapevt, v svoji disertaciji o psiholoških vidikih astrologije. In ne le, da želijo ljudje brati o tem, da bodo imeli v ljubezni srečo in o tem, da bodo v šoli in službi uspešni, celo resni poslovneži naročajo horoskope za svoja podjetja in tovarne.

Tudi izdajatelji časopisov in revij so natančno izračunali, za koliko se dvigne naklada publikacije, če v njej začnejo objavljati horoskop.²⁰

Praznoverje (želja po verovanju), da nebo odloča o naši usodi, se nenazadnje kaže tudi v prepričanju o odvisnosti našega značaja in naših sposobnosti od konstelacije zvezd v trenutku, ko smo se rodili. In ne le to. Na nebu naj bi bilo tudi zapisano, kakšno bo naše življenje s človekom, rojenim v tem ali onem nebesnem znaku. Ljudje vedo, kateri nebesni znaki med seboj dobro shajajo in kateri ne. Ni dvoma, da je regresivna drža v zvezi z verovanjem o tem, kako nebo odloča o naši osebni sreči in nesreči, zasidrana v ljudeh bolj, kot to njihova racionalistična vzgoja in izobrazba dovoljujeta. Zato pravzaprav redkokdo popolnoma priznava, da v astrologijo verjeme. Mnogo pogosteje slišimo na to vprašanje izmikajoče se odgovora: "Kaj - pa - če - je - vendar - kaj - na - tem !"

Kot rečeno, naš racionalistični čas uradno pač ni naklonjen veri v bogove Zodiaka.

Že nekoliko bliže k znanstveni fantastiki pa nas pomakne verovanje v bližnja srečanja tretje vrste, doživljanje vizij in kolektivnih vizij v zvezi z njimi. Sergius Golowin piše v svoji knjigi z značilnim naslovom: Bogovi atomske dobe²¹ o sektah, društvih, klubih nekakšnih novodobnih vernikov, ki razočarani nad človeštvom in njegovo nesposobnostjo poskrbeti za svojo usodo, polni upanja čakajo na rešitev zemeljskih problemov - od zgoraj. Gre za nekaj podobnega, kot je Klub pričakovalcev v Remčevi Mani, le da ljudje, ki jih opisuje Golowin, ne čakajo zaman. Mnogi med njimi srečajo kdaj pa kdaj na kakšni samotni cesti ali na kakšnem odročnem kraju čudovita, pametna in močno zaskrbljena bitja s tujega planeta, ki svariijo človeštvo pred norim razvojem dogodkov in ki istočasno zagotavljajo, da ne bodo dovolila, da bi do katastrofe zares prišlo, saj imajo dovolj tehničnega znanja, da jo lahko učinkovito preprečijo.

Kakšno je razmišljanje in čustvovanje teh ljudi, pojasnjuje del govora gospoda Konstanza na 4. mednarodnem NLP - kongresu:

"Velika večina nas je prišla semkaj zaradi velikanskega občutka osamljenosti na tem svetu in v velikem upanju, da bomo tukaj, med sebi enakimi, našli odgovore na marsikatero težko življenjsko vprašanje."²²

20. Golowin S.: Magische Gegenwart, Munchen, 1980, str. 123.

21. Golowin S.: Götter der Atom-Zeit, Bern, 1980

22) Ibid., str. 51.

Neka gospa, ki je srečala Marsovece je izjavila:

"Kljub vsemu mislim, da bi nas vesoljci lahko rešili vseh naših težav."²³

In gospa Elisabeth Klarer: "Takrat (ob srečanju z njimi) me ni bilo niti malo strah. Počutila sem se le čudovito varno."²⁴

"Vsa ta pričevanja kažejo, da nekateri ljudje brez takšne tolažbe ne bi mogli več živeti,"²⁵ ugotavlja Golowin in dodaja, da se je ta "zvezdna religija" v zahodnem svetu tako razširila, da že lahko govorimo o "novi mitologiji, ki je nastala na slikovnem bogastvu vseh tisočletja ohranjenih starih mitov".²⁶

V tem kontekstu pa je seveda mogoče zastaviti tezo, da je znanstvenofantastična literatura eden izmed mehanizmov, ki pomagajo človeku obvladati neznano:

"Že iz davnih začetkov človeške družbe lahko opazujemo mehanizme, ko človek za tisto, kar sluti, najde oblike, s pomočjo katerih bo to neznano obvladal ali vsaj ublažil."

(Jung)

Da je res tako, dokazuje pogled v preteklost, v prazgodovinski čas, ko je človek zavestno še verjel v magično moč besede, v najzgodnejšo dobo jezikovnega razvoja, ko je bilo vsako jezikovno izražanje nekoliko podobno kasnejšemu umetniškemu izražanju, saj je bilo prežeto s čustvenim nabojem in prepojeno z izrazitim ritmom in melodiko.²⁷

Marko Terseglav piše o tem, da je tedaj "pripoved o izjemnih dogodkih in božanskih ljudeh, ki naj bi bili zglede drugim (torcj mit) potrebovala privzdignjeno besedo, mitično formulo, tabuiziran jezik in ritmičnost."²⁸ In dodaja, da je za pesem že od nekdaj veljalo, da ima čarobno moč.

In tako kot je prazgodovinski človek, ko je videl, da lahko nariše sliko, napravi kipec konja, mislil, da je ne samo gospodar konja, ki ga je izdelal, ampak tudi pravega konja, in je začel verjeti v magično moč svoje umetnosti,²⁹ na natanko isti način se je rodila vera, da človek z ubeseditvijo fantastičnih, sanjskih slik in vizij, ki so vrele iz njegove nezavesti, obvladuje skrivnostno, nerazumljivo in grozečo naravo okrog sebe.

Kako velika je morala biti vera v magično moč besede, dokazuje dejstvo, da se je v nezavesti ohranila vse do danes. Spomnimo se situacije, ko otrok v šoli stiska pesti in odločno sam pri sebi šepeta: "Mene ne! Mene ne!" in resnično verjame, da ne bo vprašan. Gotovo je, da se še nismo otresli vere, da življenje prepletajo nekakšne skrivne sile, ki jih je z besedo mogoče nekako podrediti naši volji.

In ker je očitno to tako, ni nobenega razloga, da danes ob novih problemih, novih ugankah, novih strahovih, ki pa niso nič manjši, kot so bili tisti v predzgodovinskih časih, ne bi uporabljalo človeštvo enakih (preverjenih) modelov obvladovanja neznanega. Vse možne probleme, vse možne strahove, vse možne situacije je treba ubesediti zato, ker vzbuja takšna zgodba pomirjujoče zagotovilo, da človek vsaj do neke mere situacijo

23. Allingham C.: *Flying Saucer from Mars*, London, 1954, str. 140.

24. Golowin S.: *Götter der Atom-Zeit*, Bern, 1980, str. 49.

25. *Ibid.*, str. 49.

26. *Ibid.*, str. 85.

27. Boškovič - Stulli M.: *Pojava književnosti in ljudskom društvu*, Uvod v književnost, Zagreb, 1969, str. 53.

28. Terseglav M.: *Ljudsko pesništvo*, Literarni leksikon, 32. zvezek, Ljubljana, 1987, str. 61.

29. G. H. Luquet: *L'art et la religion des hommes fossiles*, Paris, 1926. Cit. po.: Boškovič - Stulli M.: *Pojava književnosti in ljudskom društvu*, Uvod v književnost, Zagreb, 1969, str. 53.

obvlada. Tako kot dogma, religija in mitologija, predstavlja tudi znanstvena fantastika galerije slik, kamor je brez težav mogoče projicirati svoje kolektivne bivanjske strahove in od tod ali dobiti pomirjujoče zagotovilo, da bo vse dobro, ali pa vsaj izvedeti, da so tudi drugi že zaznali probleme, da so jih že evidentirali, in da to pomeni, da smo na ta način že v položaju, ko začenjamo situacijo obvladovati.

In kakšna je galerija teh slik?

"V oči bode resnica, da je množica najodličnejših čisto fantazijskih kreacij že stoletja zaključena, da je v prazgodovini in najkasneje v antiki nastalo največ nekaj ducatov mojstrov, suverenih kreacij in da se ob njihovih paradigmatičnih vsebinah oplaja fantastika (tudi znanstvena) še danes."³⁰

Gre torej za vedno enake vzorce psihološkega reagiranja na najelementarnejše mentalne procese v človekovi nezavesti, za slike, ki se porajajo, ko se arhetipi prebijajo iz nezavesti v zavest tako, da se povezujejo s kompleksom jaza in se tako uzaveščajo.

"Vse metode, pojme in imena, celo cele teorije, ki si jih umetnost sposodi pri znanosti, so le nesamostojni dodatek motivom in vzorcem, ki jasno kažejo svoj prastari mitski izvor,"³¹ ugotavlja Stanislaw Lem v svoji kritični analizi znanstvene fantastike: Fantastika in futurologija.

In tako ni čudno, da nas mnoge znanstvenofantastične zgodbe, kljub temu, da govorijo o aktualnih strahovih, močno spominjajo na stare biblijske zgodbe in na mite starejših narodov. Ni naključje, da v času, ko vse kaže, da bo človeštvo dopolnilo svojo usodo, iz nezavesti spet vstajajo prastari motivi o koncu sveta in o Noctu, ki bo skupaj z vzorci starih zemeljskih oblik življenja apokalipso preživel in, ko bo prišel čas za to, zaplodil novo življenje.

Nič drugače si namreč ni treba razlagati Pečjakove znanstvenofantastične zgodbe Odisej se vrača, saj tudi v njej pride do neke vrste vesoljne poplave - radiacije, tudi tam na (vesoljski) ladji ostanejo ljudje in semena, ki bodo, ko bodo "vode odtekle", ko bo sevanje usahnilo, spočele na Zemlji novo vegetacijo.

Pečjakova verzija je seveda modernejša kot tista v Bibliji, saj je že na prvi pogled prilagojena "znanstvenemu" pogledu na svet. Naravni, fizikalni in biološki zakoni veljajo. Ekološka katastrofa, ki zamenja vesoljni potop, se zdi z znanstvenega in futurološkega vidika kaj verjetna. V njej ni nikakršnega boga, nobenih čudežev, nobene transcendence, tako da človek, ki so ga vzgojili v novodobnih, racionalističnih in "znanstvenih" šolah nima nikakršnih zavor, da bi jo sprejel. Vendar pa za pripovedjo v resnici stojijo dogme neke nadomestne religije, katere korenine ležijo v zgodnjem 19. stoletju. Biblijski mit je samo adaptiran na ideologijo romantikov in Ch. Darwina. Na mesto mitološke rešitve življenja na Noetovi barki stopi pač prepričanje o večnosti življenja. Človek tu ni več le bitje, ki mu je stvarstvo podrejeno. Človek je tu sam stvarnik in začetnik novega življenja.

Relacija med človekom in njemu sovražnimi silami, ki jih ne obvlada, ki ga ogrožajo in ki mu vlivajo strah, je v znanstveni fantastiki popolnoma takšna, kot jo lahko najdemo v klasični mitologiji.

30. Lem S.: Phantastik und Futurologie I, Frankfurt, 1989, str. 416.

31. Lem S.: Phantastik und Futurologie I, Frankfurt, 1989, str. 415.

	MIT	: ZNANSTVENA FANTASTIKA
IZREDNE RAZMERE	JEZA TISTIH SIL, KI UREJAJO ŽIVLJENJE (BOGOVI, DUHOVI) LAHKO POVZROČI KATASTROFO: NEVIHTO, POTRES, POPLAVO → APOKALIPTIČNI MITOLOŠKI MOTIVI.	ČE SE TEHNIKA OBRNE PROTI ČLOVEKU, TO GOTOVO PRIVEDE DO KATASTROFE: (ELEKTRIČNI MRK V VELEMESTU, PADEC LETALA, POŽAR V STOLPNICI), LAHKO TUDI DO POPOLNE KATASTROFE → APOKALIPTIČNI ZNANSTVENO-FANTASTIČNI MOTIVI.
NORMALNE RAZMERE	ČLOVEK SVETA IN SIL, KI GA UREJAJO, NE OBVLADA IN NE RAZUME. PRED TEMI SILAMI SE POČUTI MAJHNEGA, NEBOGLJENEGA, ODVISNEGA, RANLJIVEGA.	TEHNIKA JE VSE BOLJ OD ČLOVEKA NEODVISNA MOČ, VOLJA. ČLOVEK SE POČUTI OB NJEJ VEDNO MANJŠEGA IN VEDNO BOLJ NEBOGLJENEGA, OD NJENE "DOBRE VOLJE" JE V VEDNO VEČ ŽIVLJENJSKIH SITUACIJAH ODVIŠEN.

Skratka, človek je majhen in nebogljen, sveta še ne obvlada (mit), oziroma ga ne obvlada več (znanstvena fantastika), prepuščen je silam, ki so v zelo majhni meri odvisne od njegove volje, na katere lahko le omejeno vpliva (molitev, skrbno ravnanje s tehniko). Tako božanstvo kot tehnika nam postavljata zakone, po katerih živimo, in posredujeta simbole, s katerimi naj ju častimo. In tako prvi kot druga kršitev teh pravil strogo, včasih tragično, kaznujeta.

"Znanstvena fantastika izhaja iz naraščajoče divergencije med dvema krivuljama, ki bi se v idealnem primeru morali prekrivati. Na eni strani je to krivulja znanstvenofantastičnega napredka, na drugi strani pa krivulja etično moralnega napredka, socialne etike, osebne morale, humanosti. Strmo vzpenjanje prve krivulje spremlja stagnacija, če ne celo padec druge.³² To vodi do razkola v človekovi zavesti. Na eni strani tako opazamo občudovanje visoko razvite tehnologije in tip znanstvene fantastike v zgodnejših časih njenega razvoja, ko literatura tehniko mystificira in ji pripisuje vsemogočnost. Tiste, ki znajo z njo ravnati, pa predstavlja tako, kot je stara mitologija predstavljala in opevala svoje zgodovinske osebnosti, ko so nanje projicirali vse svoje želje in dobre lastnosti, ki so jih v njih sami hoteli videti, in jih tako povzdignili v vsemogočna božanska ali polbožanska bitja.

Na drugi strani pa upoveduje nov tip znanstvene fantastike z afekti preobložene sanjske slike, ki izvirajo iz bivanjskih strahov. V tem primeru zamenjata znanost in tehnika nekoč skrivnostno naravo in na ta način se v novi mitologiji ohranja prastara arhetipska slika o večnem boju nebogljenega človeka s sovražnim, skrivnostnim svetom, ki ga obdaja.

32. Graaf V.: Homo Futurus, Hamburg, Düsseldorf, 1971, str. 60.

To pa brez dvoma pomeni, da lahko tudi pri znanstveni fantastiki, tako kot pri klasičnem mitu, govorimo o t.i. etiološkem mitu in o polzgodovinskem, junaškem mitu, o etiološki znanstveni fantastiki - tisti, ki je izraz človekovega iskanja iracionalnih, neobvladljivih zakonitosti delovanja tega sveta in strahu pred tem delovanjem, in o junaški znanstveni fantastiki, tisti, ki skorajda mystificira junaška dejanja pionirjev tehničnega razvoja in ki nastaja iz človekove psihološke potrebe po projekciji ideala junaškosti na konkretno zgodovinsko osebo.

Gre za podoben postopek, kot ga lahko opazujemo na primer pri nastanku mita o kralju Matjažu, kot ga je opisal dr. Trstenjak.³³ Če so namreč ljudje potrebovali junaškega in obenem dobrega kralja, so začeli potrebne lastnosti vnašati, projicirati v tistega, ki je po dolgih časih vendarle pokazal nekaj takih želenih lastnosti. Tako sta ljudska želja in domišljija ovenčali svojega kralja s sijem kreposti, ki je ta dejansko ni imel.

In iz enakega razloga, brez dvoma, nastajajo danes znanstvenofantastični junaški miti, saj danes, bolj kot kdaj, človek z omejenim znanjem in z omejenimi sposobnostmi, kot jih imata avtor in bralec, ni sposoben ne razumeti ne rešiti problemov, ki se z njimi človeštvo sooča.

A vse kaže, da tudi "ljudska" domišljija ne verjame več, da bi lahko človek, pa naj bo še tako plemenit in pameten, razrešil gordijski vozle naše civilizacije, zato kaže zgodovina razvoja znanstvenofantastične literature v zadnjem času vse manj junaške in vse več etiološke znanstvene fantastike.

33. Trstenjak A.: Človek bitje prihodnosti, Ljubljana, 1985, str. 446.

Značilnosti mentalnih pojavov

BERTRAND RUSSELL

Na koncu našega potovanja je čas, da se vrnemo k izhodiščnemu vprašanju, namreč, kaj kot nekaj nasprotnega materiji, označuje duha?* Ali, če isto vprašanje izrazimo z drugimi besedami: kako bi morali psihologijo razlikovati od fizike? Na začetku naše raziskave smo v začasnem odgovoru navedli, da se psihologija in fizika razlikujeta po naravi svojih vzročnih zakonov, ne pa po svojem predmetu. Hkrati smo bili mnenja, da eksistira določen predmet, namreč predstave, na katere se lahko nanašajo zgolj psihološki vzročni zakoni; zato smo ta predmet pripisali izključno psihologiji. Toda predstave smo lahko definirali le prek njihove vzročnosti; izkazalo se je, da nimajo nobenega splošnega znaka, s katerim bi jih lahko razlikovali od senzacij.

V pričujočem predavanju predlagam, da najprej pregledamo različne metode za razlikovanje med duhom in materijo. Nato bom na kratko orisal naravo tiste temeljne znanosti, o kateri sem prepričan, da je prava metafizika, znanosti, v kateri sta po vsem videzu tako duh kot materija zgrajena iz nevtralne snovi in katere vzročni zakoni nimajo tiste dvojnosti, kot jih imajo vzročni zakoni psihologije, temveč tvorijo temelj, na katerem sta zgrajeni obe, fizika in psihologija.

Pri iskanju definicije "mentalnih pojavov" začnimo z "zavestjo", za katero se pogosto misli, da je bistvo duha. V prvem predavanju sem navedel različne argumente zoper stališče, da je zavest temeljna, vendar nisem poskušal povedati, kaj zavest je. Da bi se pri odločitvi, da ni temeljna, počutili varne, moramo najti njeno definicijo. Prav zaradi dokaza, da zavest ni temeljna, se moramo zdaj odločiti, kaj je.

Za tiste, ki menijo, da je zavest temeljna, je to nekaj, kar je razpršeno po vsem našem mentalnem življenju in kar se razlikuje od senzacij in predstav, spominov, prepričanj in želja, kar pa je vendar v vsem tem navzoče. Ko v razpravi, ki sem jo citiral v III. predavanju, dr. Henry Head razlikuje senzacije od čisto fizioloških pojavov, pravi: "Senzacija, v strogem pomenu te besede, zahteva existenco zavesti." Na prvi pogled bi se s to trditvijo nemara strinjali, vendar sem prepričan, da bi bilo to napačno. Senzacija je nekaj, česar se *morda* zavedamo, ne pa nekaj, česar se *moramo* zavedati. Naša raziskava nas je pripeljala do priznanja nezavednih prepričanj in želja. Kolikor lahko vidim, ni nobenega razreda mentalnih ali kakšnih drugih pojavov, ki se jih zavedamo vselej, ko se zgodijo.

* Izbrani odlomek je XV. predavanje Russellovega dela *The Analysis of Mind* (Analiza duha), 1921. Preveden je po zborniku *Classics of Analytic Philosophy*, McGraw-Hill, Inc., 1965, str. 35-46. (Op. prev.)

Prvo, kar moramo omeniti, je, da mora zavest biti zavest o nečem. Glede na to bi "zavest" definirali s tistim odnosom predstave ali besede do predmeta, ki smo ga definirali kot "pomen". Ko senzaciji sledi predstava, ki je njen "posnetek", bi lahko po moje rekli, da eksistenca te predstave konstituira zavest o senzaciji, ob pogoju, da jo spremlja tista vrsta prepričanja, ki nam daje občutek - ko o tem razmišljamo - da je predstava "znak" za nekaj drugega, kot je sama. To je tista vrsta prepričanja, ki smo ga pri spominu izrazili z besedami "to se je zgodilo", ali ki pri zaznanjski sodbi omogoča prepričanje o kvalitetah, povezanih z navzočimi senzacijami, kot so na primer povezane taktilne in vizualne kvalitete. Zdi pa se, da je treba dodati neko sestavino prepričanja, ker gola domišljija ne vsebuje zavesti o ničemer, saj zavesti, ki ni zavest o nečem, ne more biti. Če bi predstave same konstituirale zavest o svojih prototipih - in take domišljajske predstave dejansko imajo prototipe - bi vključevale zavest o njih; ker pa ni tako, moramo pri definiranju zavesti predstavam dodati neko sestavino prepričanja. To prepričanje mora biti tako, da konstituira preteklo ali sedanje predmetno nanašanje. V skladu z našo definicijo, predstava skupaj s tovrstnim prepričanjem, konstituira zavest o prototipu predstave.

Toda ko prehajamo od zavesti o senzacijah k zavesti o predmetih zaznavanja, se zastavijo še nadaljna vprašanja, ki zahtevajo dodatek k naši definiciji. Rečemo lahko, da je zaznanjska sodba zgrajena iz jedra senzacije skupaj z združenimi predstavami, s prepričanjem o sedanji eksistenci predmeta, na katerega se senzacija in predstave nanašajo na težko razčlenljiv način. Morda bi lahko rekli, da prepričanje ni temeljno za vsako *pričujočo* eksistenco, ampak ima bolj naravo pričakovanja: ko na primer vidimo nek predmet, pričakujemo, da bomo ob dotiku z njim doživeli določene senzacije. Torej je zaznavanje sestavljeno iz pričujoče senzacije in pričakovanj prihodnjih senzacij. (To je seveda miselna analiza, ne pa razlaga tega, kako se zaznavanje kaže nenadzorovani introspekciji.) Toda vsa taka pričakovanja so lahko zmotna, ker temeljijo na korelacijah, ki so običajne, ne pa nespremenljive. Vsaka taka korelacija nas lahko v posameznem primeru zavede, ko se na primer poskušamo dotakniti odseva v ogledalu, ker imamo vtis, da je "realen". Zaradi varljivosti spomina nastane podobna težava pri zavesti o preteklih predmetih. Zdelo bi se nenavadno, če bi rekli, da se lahko "zavedamo" stvari, ki ni eksistirala ali pa ne eksistira. Tej zadregi se izognemo le tako, da naši definiciji dodamo pridržek, in sicer, da morajo biti prepričanja, ki jih vsebuje zavest, *resnična*.

Drugič, vprašanje je, ali se lahko zavedamo predstav. Če našo definicijo uporabimo na tem primeru, po vsem videzu zahteva predstave predstav. Da bi se na primer zavedali predstave mačke, bomo, strogo po naši definiciji, potrebovali predstavo, ki je posnetek predstave mačke in ima to predstavo za svoj prototip. Kot predmet opazovanja pa se zdi komaj verjetno, da bi obstajale predstave predstav kot nekaj, kar je v nasprotju s predstavami senzacij. S to težavo se lahko spoprimemo na dva načina, bodisi z drznim zanikanjem zavesti o predstavah, ali pa tako, da odkrijemo smisel, po katerem lahko predstava, s pomočjo drugačnega spremljajočega prepričanja, namesto lastnega prototipa, pomeni njegovo drugo predstavo.

O prvi možnosti, ki zanika zavest o predstavah, smo že razpravljali, ko smo se v VI. predavanju ukvarjali z introspekcijo. Takrat smo se odločili, da zavest o predstavah v nekem smislu mora obstajati. Zato nam preostane še drugi način ukvarjanja s spoznanjem o predstavah. Po tej drugi hipotezi lahko o istem prototipu obstajata dve predstavi, tako da ena od njiju pomeni drugo, namesto da bi pomenila prototip. Spomnimo naj, da smo pomen definirali z asociacijo: rekli smo, da beseda ali predstava pomeni nek

predmet, kadar ima iste asociacije, kot jih vzbuja predmet. Vendar te definicije ne smemo jemati preveč absolutno: ni nujno, da imata beseda ali predstava povsem iste asociacije kot predmet, ki ga pomenita. Beseda "mačka" se lahko asociira z besedo "predpražnik", vendar bi mačko lahko asociirali s predpražnikom samo po naključju. Podobno ima lahko predstava neke asociacije, ki jih njen prototip nima, na primer asociacijo z besedo "predstava". Kadar so te asociacije dejavne, predstava pomeni predstavo, ne pomeni pa svojega prototipa. Če sem velikokrat imel predstave danega prototipa, imam lahko v mislih eno od njih, v nasprotju s preostalimi, tako da se spominjam časa in kraja ali katere koli druge značilne asociacije prav te priložnosti. To se na primer zgodi, ko nam nek kraj priključ v spomin misel, ki smo jo na tem kraju že doživeli, tako da se spomnimo misli, v nasprotju s pojavom, na katerega se nanaša. Torej lahko rečemo, da mislimo na predstavo A, ko imamo podobno predstavo B, ki se asociira s spomini na okoliščine, povezane z A, ne pa z njenim prototipom ali z drugimi predstavami istega prototipa. Torej se predstav zavedamo zgolj s pomočjo novih asociacij, pri tem pa ne potrebujemo nobenega novega skladišča mentalnih vsečin. Kolikor lahko vidim, ta teorija rešuje probleme introspektivnega spoznanja, ne da bi bili za to potrebni taki junaški ukrepi, kot jih je predlagal Knight Dunlap; njegova stališča smo obravnavali v VI. predavanju.

V skladu s tem, kar smo že povedali, senzacija sama ni stvar zavesti; stvar zavesti je neposredni spomin, zaradi katerega je senzacija uspešna. Senzacija, ki se je spominjamo, postane predmet zavesti brž, ko se je spomnimo, kar se bo po navadi zgodilo skoraj neposredno po njenem nastanku (če se sploh bo); toda dokler eksistira, ni predmet zavesti. Če pa je vendarle del zaznavanja, denimo neke znane osebe, lahko rečemo, da je zaznana oseba predmet zavesti. Zakaj v tem primeru je senzacija *znak* zaznanega predmeta skoraj tako, kot je spominska predstava znak predmeta, ki se ga spominjamo. Bistvena praktična funkcija "zavesti" in "misli" je v tem, da nam omogoča delovanje na to, kar je oddaljeno v času in prostoru, čeprav v danem trenutku naša čutila niso vzdružena. To nanašanje na odsotne predmete omogočata asociacija in navada. Dejanske senzacije same na sebi niso stvar zavesti, ker se ne nanašajo na to, kar je navzoče. Toda njihova povezava z zavestjo je zelo tesna, tako prek neposrednega spomina kot prek korelacij, ki senzacije spremenijo v zaznave.

Upam, da sem dovolj jasno pokazal, da je zavest mnogo preveč kompleksna in akcidentalna, da bi lahko veljala za temeljno značilnost duha. Videli smo, da vstopajo vanjo tako prepričanje kot predstave. Kot smo ugotovili v enem od prejšnjih predavanj, je prepričanje *sámo* kompleksno. Če torej naša analiza zavesti predlaga neko definicijo duha, bi to seveda bile prav predstave same. Ker pa smo ugotovili, da predstave lahko definiramo samo vzročno, se ne moremo ukvarjati s tem predlogom, razen v zvezi z razlikovanjem med fizikalnimi in psihološkimi vzročnimi zakoni.

Prehajam k tistim značilnostim mentalnih pojavov, ki izhajajo iz spominske vzročnosti. Možnost delovanja na to, kar ni čutno navzoče, je ena od značilnosti duha. Navedimo najprej zelo preprost primer. Vzemimo, da ste ponoči v svoji sobi in da nenadoma ugasne luč. S pomočjo slike sobe, ki jo hranite v svojem duhu, boste lahko brez večjih težav našli pot k vratom. V tem primeru vizualne predstave, resda nekoliko nepopolno, služijo tistemu namenu, ki mu sicer služijo vizualne senzacije. Dražljaj za nastanek vizualnih predstav je želja priti iz sobe, ki ga bistveno sestavljajo trenutne senzacije in motorični impulzi, ki jih te povzročajo. Prav tako nam besede, ki jih slišimo ali beremo, omogočajo, da delujemo glede na informacijo, ki nam jo dajejo; tudi tu nam

trenutni čutni dražljaj zaradi navad, oblikovanih v preteklosti, omogoča ustrezno delovanje na predmet, ki ni čutno navzoč. Celotno bistvo praktične učinkovitosti "misli" je v občutljivosti na *znake*: čutna navzočnost A-ja, ki je znak sedanje ali prihodnje eksistence B-ja, nam omogoča ustrezno delovanje na B. Najboljši primer tega so besede, ker imajo kot znaki ogromen učinek, medtem ko je njihov notranji pomen kot čutnih pojavov samih po sebi navadno povsem neznamenit.

Postopek z znaki lahko spremlja zavest ali pa tudi ne. Če čutni dražljaj A prikliče predstavo B-ja in če torej delujemo na B, gre za zavest o B. Toda navada nam lahko, brž ko se pojavi A, omogoči ustrezno delovanje na B, ne da bi sploh kdaj imeli o njem kakšno predstavo. Čeprav v tem primeru A deluje kot znak, deluje brez pomoči zavesti. Splošno rečeno, zelo znan znak teži k temu, da deluje neposredno na ta način; posredovanje zavesti pa označuje nepopolno utrjeno navado.

Moč pridobivanja izkušnje, ki je značilna za ljudi in za živali, je primer tistega splošnega zakona, po katerem v spominski vzročnosti vzročna enota ni en dogodek v enem času, temveč dva ali več dogodkov v dveh ali več časih. Otrok, ki se je že kdaj opekel, se boji ognja, kar pomeni, da ima bližina ognja nanj drugačen učinek, kot pa na tistega otroka, ki te senzacije še ni doživel. Bolj pravilno, ko je otrok, ki se je že kdaj opekel, v bližini ognja, navedeni učinek povzroči ne samo bližina ognja, ampak ta bližina skupaj z dejstvom, da se je otrok že kdaj prej opekel. Splošna formula je tale: ko si je žival z nekim dogodkom A pridobila izkušnjo, in ko se v nekem prihodnjem času pojavi B, deluje žival, ki se ji je zgodil A, drugače od živali, ki se ji A ni zgodil. Torej moramo A in B skupaj, ne pa ločeno, razumeti kot vzrok vedenja živali, razen če ne upoštevamo učinka, ki ga je A pustil na živalskem živčnem tkivu, kar pa ne more biti predmet zunanjega opazovanja, razen v izjemnih okoliščinah. S to možnostjo smo se vrnili k vzročnim zakonom in k trditvi, da so številne stvari, ki se zdijo bistveno mentalne, dejansko nevralne. Morda si prav živci, ne pa duh, pridobijo izkušnjo. Če pa je tako, potem možnosti za pridobivanje izkušnje ne moremo uporabljati za definiranje duha.

Podobni premisleki veljajo za spomin, če ga razumemo kot bistvo duha. Spomin vzbudi to, kar se zdaj dogaja, vendar se to razlikuje od učinka, ki bi nastal zdaj, če dogodka, za katerega gre, ne bi bilo. To lahko razložimo s fizikalnim učinkom preteklega dogodka na možgane, ki so zato drugačno orodje od tega, kar bi lahko nastalo na podlagi neke drugačne izkušnje. Zato vzročne posebnosti spomina *nemara lahko* razložimo fiziološko. Pri vsakem posebnem razredu mentalnih pojavov smo vedno znova soočeni s to možnostjo. Če naj psihologija sploh bo posebna znanost, moramo za njeno posebnost poiskati širši temelj od doslej obravnavanega.

Ugotovili smo, da je za oznako mentalnih pojavov "zavest" preozka, spominska vzročnost pa preširoka. Prehajam k značilnosti, ki je, čeprav težko opredeljiva, vendarle mnogo bliže temu, kar potrebujemo, namreč k subjektivnosti.

Subjektivnost, kot značilnost mentalnih pojavov, smo obravnavali v VII. predavanju, in sicer v zvezi z definicijo zaznavanja. Tedaj smo se odločili, da lahko tiste partikularije, ki konstituirajo fizikalni svet, zberemo v svežnje na dva načina; enega tvori sveženj vseh tistih partikularij, ki so pojavi dane stvari iz različnih prostorov, drugega pa sveženj vseh tistih partikularij, ki so pojavi različnih stvari iz danega prostora. Ta drugi sveženj se v danem času imenuje "perspektiva", če pa se odvija v nekem časovnem obdobju, se imenuje "biografija". Subjektivnost je značilnost perspektiv in biografij, je značilnost podajanja pogleda na svet z določenega prostora. V VII. predavanju smo videli, da ta značilnost ne vključuje nobene od drugih značilnosti, ki so navadno

povezane z mentalnimi pojavi, kot so zavest, izkušnja in spomin. Pravzaprav smo ugotovili, da se kaže s fotografsko ploščo in, strogo rečeno, z vsako partikularijo, ki je povezana s tistim, kar ima isti "pasivni" prostor, tako kot smo to definirali v VII. predavanju. Partikularije, ki tvorijo eno perspektivo, povezuje predvsem simultanost, tiste pa, ki tvorijo eno biografijo, povezuje predvsem eksistenca neposrednih časovnih odnosov med njimi. K temu je potrebno dodati odnose, ki so izpeljivi iz zakonov perspektive. Pri vsem tem očitno nismo na področju psihologije, kot jo po navadi razumemo; vendar smo prav tako malo na področju fizike. V mentalnih pojavih, na primer v spominski vzročnosti, predpostavljamo definicijo perspektiv in biografij, čeprav ta še ne daje ničesar, kar bi navadno imenovali "mentalno": vzročna enota v spominski vzročnosti, ki povzroča Semonov engram, je celota ene perspektive - ne *katerekoli* perspektive, temveč perspektive na prostoru, kjer je živčno tkivo ali vsekakor nekakšno živo tkivo. Kot smo videli, lahko tudi zaznavanje definiramo s perspektivami. Tako je pojmovanje subjektivnosti, tj. "pasivnega" prostora partikularije, čeprav ta ne more zadostno opredeliti duha, očitno bistven element te definicije.

V teh predavanjih sem trdil, da se psihološki podatki po svojem notranjem značaju ne razlikujejo od fizikalnih. Trdil sem, da so senzacije podatki tako za psihologijo kot za fiziko, medtem ko se predstave, ki so morebiti v nekem smislu izključno psihološki podatki, lahko razlikujejo od senzacij le po svojih korelacijah, ne pa po tem, kar so same na sebi. Zato moramo zdaj raziskati pojem "podatka" in, če je mogoče, razviti njegovo definicijo.

Pojem "podatka" pozna vsa znanost in znanstveniki ga navadno obravnavajo kot nekaj popolnoma jasnega. Po drugi strani pa psihologom povzroča velike težave. "Podatke" navadno definiramo s spoznavno teorijo: to so tiste propozicije, katerih resnico poznamo brez demonstracije, tako da jih lahko uporabimo kot premise za dokazovanje drugih propozicij. Nadalje, ko propozicija, ki je podatek, zatrjuje eksisten-co nečesa, pravimo, da je to nekaj podatek, prav tako kot propozicija, ki zatrjuje njegovo eksistenco. Pravimo, da so podatki tisti predmeti, o katerih eksistenci nas prepriča zaznavanje.

Pri povezovanju te epistemološke definicije "podatkov" z našo psihološko analizo spoznanja pa nastane neka težava; toda vse dokler taka povezava ni uveljavljena, nimamo nobene pravice uporabljati pojma "podatek".

Predvsem je jasno, da ne more biti nobenega podatka zunaj prepričanja. Samo občasna senzacija še ni podatek; to postane šele, ko se je spominjamo. Podobno tudi pri zaznavanju nimamo podatka, dokler nimamo percepcijske *sodbe*. V tistem smislu, v katerem so predmeti (v nasprotju s propozicijami) podatki, se zdi naravno reči, da so podatki tisti predmeti, ki se jih zavedamo. Toda videli smo, da je zavest kompleksen pojem, ki zajema prepričanja, pa tudi spominske pojave, kot jih zahtevata zaznavanje in spomin. Od tod izhaja, da lahko teoretsko dvomimo v vsak podatek, ker nobeno prepričanje ni nezmotljivo; izhaja pa tudi, da ima vsak podatek večjo ali manjšo stopnjo ohlapnosti, ker je pri spominu in pomenu predstav vedno navzoče nekaj ohlapnosti.

Podatki niso nekaj, česar bi se najprej zavedali. Potem ko smo sposobni misliti, si v vsakem življenjskem obdobju nekatera naša prepričanja pridobimo s sklepanjem, druga pa ne. Prepričanje lahko prehaja iz enega od teh dveh razredov v drugega in lahko postane ali pa tudi ne, prepričanje o podatku. Ko govorim o podatkih, mi to ne pomeni stvari, o katerih smo prepričani pred začetkom znanstvenega raziskovanja, temveč stvari, ki se nam ob že dobro vpeljani znanosti kažejo kot rodovitni temelji za druge dele

znanosti, v katere smo prepričani zgolj na podlagi opazovanja. To pomeni, da predpostavljam izurjenega opazovalca z analitično pozornostjo, ki pozna tiste stvari, ki jih raziskuje in ki so pomembne. Kar opazuje, je, na doseženi stopnji znanosti, podatek za njegovo znanost. Ta podatek je obdelan v isti meri kot teorije na katerih temelji, zakaj le izurjene navade in veliko prakse človeku omogočajo tisto vrsto opazovanja, ki je znanstveno pojasnjujoča. Toda brž ko smo ga opazili, prepričanje vanj ne temelji na sklepanju, temveč zgolj na tem, da smo ga videli. Tako se njegov logični status razlikuje od statusa tistih teorij, ki jih to prepričanje dokazuje.

V vsaki znanosti, razen v psihologiji, je podatek v prvi vrsti zaznavanje, v katerem je edino senzacionalno jedro v končni instanci in teoretično podatek, čeprav se nekaterim takim tvorbam, kot je sprememba senzacije v zaznavanje, praktično ne moremo izogniti. Toda če postuliramo idealnega opazovalca, bo lahko izoliral senzacijo in jo samo obravnaval kot podatek. To je tisti pomembni smisel, v katerem lahko rečemo tole: če naše podatke analiziramo tako kot bi jih morali, so, zunaj psihologije, zgrajeni iz senzacij, ki vključujejo določene prostorske in časovne odnose.

Če to pripombo apliciramo na fiziologijo, vidimo, da živci in možgani kot fizikalni predmeti niso pravi podatki; v idealni strukturi znanosti jih moramo nadomestiti s senzacijami, s katerimi, kot pravi fiziolog, te podatke zaznavamo. Prehod od teh senzacij k živcem in možganom kot fizikalnim predmetom, dejansko pripada začetni stopnji fizikalne teorije in bi moral biti umeščen v sklepalni, ne pa v opazovalni del. Reči, da vidimo živce, je tako, kot če bi rekli, da slišimo slavca; oba izraza sta ustrezna, vendar nenatančna. Slišimo zvok, o katerem smo prepričani, da je vzročno povezan s slavcem in vidimo oko, o katerem smo prepričani, da je vzročno povezano z živci. Toda natanko vzeto, je v obeh primerih to, kar imenujemo podatek, samo senzacija. Seveda senzacije zagotovo spadajo med podatke za psihologijo. Zato so vsi podatki fizikalnih znanosti tudi psihološki podatki. Preostane nam še, da raziščemo, ali so vsi psihološki podatki tudi podatki fizikalne znanosti, še posebej fiziologije.

Če je bila naša analiza duha pravilna, so temeljni psihološki podatki samo senzacije in predstave ter njihovi odnosi. Prepričanja, želje, hotenja itn. so kompleksni pojavi, zgrajeni iz senzacij in predstav, ki so v različnih medsebojnih odnosih. Tako (ne glede na nekatere odnose) tisti pojavi, sestavljeni ali izpeljani, ki se zdijo najbolj razločno mentalni in kar najbolj oddaljeni od fizike, niso, kot fizikalni predmeti, del izvirne baze podatkov v popolni znanosti. Zato je z obeh koncev razlika med fizikalnimi in psihološkimi podatki zmanjšana. Ali tu kratko malo ni nobene razlike ali pa predstave ostanejo kot nekaj ireduktibilnega in izključno psihološkega. Z vidika vzročne definicije razlike med predstavami in senzacijami nam to postavi novo vprašanje, namreč: ali se vzročni zakoni psihologije razlikujejo od zakonov v drugih znanostih ali pa so dejansko fiziološki?

Preden bomo lahko to vprašanje ustrezno obravnavali, bomo morali odstraniti nekatere nejasnosti.

Prvič, med grobo približnimi zakoni in zakoni, ki se kažejo kot natančni in splošni, je neka razlika. Zdaj bom obravnaval prve, pozneje pa druge.

Materija, kot smo jo definirali na koncu V. predavanja, je logična fikcija, ki so jo iznašli zaradi pripravnega načina ugotavljanja vzročnih zakonov. Razen v primerih popolne pojavnne regularnosti (o kateri pa ne moremo imeti nobene izkušnje), dejanski pojavi koščkov materije niso členi tistega idealnega sistema regularnih pojavov, ki so definirani kot materija, za katero gre. Toda navsezadnje na materijo sklepamo iz njenih

pojavnov, ki jih uporabljamo za *verifikacijo* fizikalnih zakonov. Kolikor je torej fizika empirična in verifikabilna znanost, mora predpostaviti ali dokazati, da je sklepanje iz pojavov na materijo na splošno legitimno in nam mora bolj ali manj povedati, katere pojave lahko pričakujemo. Prav to vprašanje verifikabilnosti in empirične aplikabilnosti na izkušnjo nas je pripeljalo do tiste teorije materije, kakršno sam zagovarjam. Iz premisleka tega vprašanja izhaja, da se fizika, kolikor je empirična znanost in ne logična fantazija, ukvarja z natanko tistimi partikularijami, ki jih psihologija obravnava kot senzacije. Tako interpretirani vzročni zakoni fizike se razlikujejo od vzročnih zakonov psihologije zgolj po tem, da povezujejo partikularijo z drugimi pojavi v istem delu materije, ne pa z drugimi pojavi v isti perspektivi. To pomeni, da fizikalni zakoni zbirajo partikularije, ki imajo isti "aktivni" prostor, medtem ko psihologija zbira tiste, ki imajo isti "pasivni" prostor. Nekatere partikularije, na primer predstave, nimajo nobenega "aktivnejga" prostora in zato pripadajo izključno psihologiji.

Zdaj lahko razumemo razliko med fiziko in psihologijo. Živci in možgani so materija: ko jih gledamo, so naše vizualne senzacije lahko, in mislim, da so, členi sistema, ki konstituirajo neregularne pojave te materije, vendar niso celota sistema. Psihologija *inter alia* obravnava naše senzacije, ko vidimo del materije, v nasprotju z materijo, ki jo vidimo. Predpostavimo, kot moramo, da imajo naše senzacije fizikalne vzroke, vendar se njihovi vzročni zakoni povsem razlikujejo od fizikalnih zakonov, saj premisek o posamezni senzaciji zahteva razpad skupine, katere člen je ta senzacija. Ko senzacija služi za verifikacijo fizike, jo uporabljamo zgolj kot znak nekega materialnega pojava, tj. skupine partikularij, katere člen je. Ko pa senzacijo preučuje psihologija, je izolirana iz te skupine in postavljena v povsem drugačen kontekst, kjer povzroča predstave ali spontana gibanja. Značilnost psihologije, v nasprotju z vsemi fizikalnimi znanostmi, vključno s fiziologijo, je predvsem to drugačno razvrščanje; druga razlika pa je ta, da predstav, ki pripadajo psihologiji, ne moremo zlahka vključiti med tiste vidike, ki konstituirajo fizikalno stvar ali del materije.

Vendar nam ostane neko pomembno vprašanje, namreč: ali so mentalni dogodki vzročno odvisni od fizikalnih, in sicer tako, da nasprotna odvisnost ne velja. Preden lahko obravnavamo odgovor na to vprašanje, si moramo najprej pojasniti, kaj naše vprašanje sploh pomeni.

Če lahko iz danega A sklepamo na B, iz danega B pa ni mogoče sklepati na A, pravimo, da je B odvisen od A, in sicer tako, da A ni odvisen od B. V logičnem jeziku to pomeni naslednje: ko poznamo enostransko relacijo A do B, je, glede nanjo, B odvisen od A. Če je ta odnos vzročni zakon, pravimo, da je B vzročno odvisen od A. Razlaga, za katero nam predvsem gre, je sistem pojavov fizikalnega predmeta. Splošno rečeno, na oddaljene pojave lahko sklepamo iz bližnjih, ne pa nasprotno. Vsi ljudje so si iz razdalje enega kilometra videti podobni; če torej vidimo človeka iz kilometrske razdalje, ne moremo reči, kakšen bo videti, ko bo oddaljen le nekaj metrov. Toda ko ga vidimo le nekaj metrov proč, lahko povemo, kakšen bo videti, ko bo oddaljen kak kilometer. Torej nam bližnji pogled nudi bolj dragoceno informacijo, oddaljeni pogled pa je od njega vzročno odvisen, to pa tako, da bližnji pogled ni vzročno odvisen od oddaljenega.

Prav zaradi te večje vzročne moči bližnjega pojava, fizika ugotavlja svoje vzročne zakone s tistim sistemom regularnih pojavov, ki se mu najbližji pojavi vedno bolj približujejo in ki mu omogoča koristno informacijo, izpeljano iz mikroskopa ali teleskopa. Jasno je, da imajo naše senzacije, pojmovane kot neregularni pojavi fizikalnih predmetov, isto vzročno odvisnost kot sorazmerno oddaljeni pojavi; zato je naše senzacionalno življenje vzročno odvisno od fizikalnih zakonov.

Seveda pa to ni najbolj pomemben in zanimiv del našega vprašanja. Življenjsko pomemben problem je vzročnost predstav. Videli smo, da so podrejene spominski vzročnosti in to spominsko vzročnost lahko reduciramo na navadno fizikalno vzročnost v živčnem tkivu. Prav pri tem vprašanju se mora naša naravnost obrniti k temu, čemur bi lahko rekli materializem. Eden od pomenov materializma je stališče, da so vsi mentalni pojavi vzročno odvisni od fizikalnih, v prej definiranem smislu vzročne odvisnosti. Priznam pa, da ne vem, ali je ali ni tako. To vprašanje je po vsem videzu isto kot vprašanje ali je spominska vzročnost temeljna, vprašanje, ki smo ga brez odločitve obravnavali v IV. predavanju. Vendar mislim, da večina dokaza kaže, da je materialistični odgovor bolj verjeten.

Pri premisleku o vzročnih zakonih psihologije je razlika med grobimi posplošitvami in eksaktnimi zakoni zelo pomembna. V psihologiji poznamo številne grobe posplošitve, ne le tiste, s katerimi obvladujemo naše vsakdanje vedenje drug do drugega, ampak tudi tiste, ki so bližje znanstveni vrsti. Med take zakone spadata navada in asociacija. Pojasnil bom vrsto zakona, do katerega lahko pridemo. Vzemimo tale primer: če je neka oseba pogosto doživljala A in B v tesnem časovnem zaporedju, se bo utrdila asociacija, tako da bo A ali predstava A-ja poskušala povzročiti predstavo B-ja. Vprašanje je: ali bo asociacija delovala v obeh smereh ali pa samo s tiste, ki se je pojavila prej, k tisti, ki se je pojavila pozneje? Gospod Wohlge-muth v razpravi "The Direction of Associations" (*British Journal of Psychology*, V. zv. IV. del, marec 1913) trdi tole: eksperimentalno bi bilo treba dokazati, da vsaj kar zadeva motorični spomin (tj. spomin na gibanja), asociacija deluje samo od zgodnejše k poznejši, medtem ko pri vizualnem in slušnem spominu ni tako, ampak lahko poznejši od obeh sosednjih doživljajev prikljče v spomin zgodnejšega, kakor tudi zgodnejši poznejšega. Avtor meni, da je motorični spomin fiziološki, vizualni in slušni pa sta dejansko bolj psihološka. Vendar to za našo razlago ni pomembno. Za nas je pomembno, da je zakon asociacije, ki smo ga dognali s čisto psihološkim opazovanjem, čisto psihološki zakon in lahko služi kot primer za to, kaj je mogoče pri načinu odkrivanja takih zakonov. Seveda pa je to še vedno samo groba posplošitev, statistično poprečje. Ne more nam povedati, kaj bo ob dani priložnosti sledilo iz danega vzroka. Je zakon tendence, ne pa natančen in nespremenljiv zakon, za kakršne si prizadevajo fiziki.

Če želimo preiti od zakona navade, utrjenega kot tendenca ali poprečje, k nečemu bolj natančnemu in nespremenljivemu, nas po vsem videzu to pripelje do živčnega sistema. Bolj ali manj lahko ugibamo, kako nek pojav ustvari spremembo v možganih in kako njegovo ponavljanje postopno ustvari nekaj, kar je analogno rečni strugi, vzdolž katere tokovi tečejo bolj lahkotno kot po sosednjih poteh. Če bi več vedeli, bi to lahko tako zaznali. Tendenco po ustvarjanju navade s ponavljanjem bi lahko zamenjali z natančno razlago učinka vsakega pojava, ki povzroča tisto spremembo, iz katere navada navsezadnje izhaja. Zaradi takih razmišljanj so raziskovalci psihofiziologije po svojih metodah materialisti, ne glede na to, kaj so v svoji metafiziki. Seveda so tudi izjeme, kot je na primer profesor J. S. Haldane,¹ ki trdi, da je teoretsko nemogoče fiziološko razložiti psihološke pojave ali fizikalno razložiti fiziološke pojave. Vendar mislim, da je večina strokovnih mnenj praktično na drugi strani.

Vprašanje, ali je mogoče priti do natančnih vzročnih zakonov, pri katerih so vzroki psihološki, ne pa materialni, je vprašanje podrobne raziskave. Da bi pojasnil naravo tega

1 Glej njegovo knjigo *The New Physiology and Other Addresses* (Charles Griffin & Co., 1919).

vprašanja, sem storil, kar je bilo v moji moči, vendar nisem prepričan, da je nanj trenutno mogoče zanesljivo odgovoriti. Nikakor pa se ne zdi nerešljivo in upati smemo, da bo znanost ustvarila zadostne razloge za to, da bomo imeli ene odgovore za verjetnejše od drugih. Toda za zdaj ne vidim, kako naj bi se odločili.

Glede na teorijo materije, kot sem jo razložil v V. in VII. predavanju, pa vendarle menim, da naj bi bila v zadnji instanci znanstvena razlaga tega, kar se na tem svetu dogaja, če je to seveda mogoče potrditi, bolj podobna psihologiji kot fiziki, in sicer glede na odločilno razliko med njima. To pomeni, da taka razlaga ne bi mogla, niti formalno, trditi, da naj bi bila materija, ki je logična fikcija, zadnja realnost. Če bi bilo naše znanstveno spoznanje kos svoji nalogi, kar pa niti ni niti ne kaže, da bo, bi izražalo korelativne zakone partikularij, ki konstituira trenutni pogoj materialne enote, in bi določalo vzročne zakone² sveta s temi partikularijami in ne z materijo. Prepričan sem, da bi tako določene vzročne zakone lahko nanašali tako na psihologijo kot na fiziko; znanosti, ki bi jih ugotovila, bi uspelo doseči tisto, za kar si je metafizika zaman prizadevala, namreč poenoteno razlago tega, kar se dejansko dogaja, razlago, ki bi bila povsem resnična, čeprav to ne bila vsa resnica, in ki bi bila brez vsakršnih pripravnih fikcij ali nevzdržnih predpostavk metafizičnih bitnosti. Vzročni zakon, ki bi se nanašal na partikularije, bi veljal kot fizikalni zakon, če bi ga lahko določili s tistimi izmišljenimi sistemi regularnih pojavov, ki so materija; če pa ga ne bi mogli določiti, bi veljal kot psihološki zakon, če bi bila ena od teh partikularij senzacija ali pa predstava, tj. če bi bila podrejena spominski vzročnosti. Prepričan sem, da je realizacija kompleksnosti materialne enote in njena razčlenitev v sestavne dele, analogne senzacijam, izredno pomembna za filozofijo in življenjskega pomena za vsakršno razumevanje odnosov med duhom in materijo, med našimi zaznavami in svetom, ki ga zaznavajo. Prepričan sem tudi, da moramo prav v tej smeri iskati rešitev številnih starih težav.

Verjetno bi lahko celotno znanost mentalnih pojavov, zlasti tam, kjer gre za njene začetne definicije, poenostavili z razvijanjem temeljne poenotujoče znanosti, v kateri bi iskali vzročne zakone partikularij, ne pa vzročne zakone tistih sistemov partikularij, ki konstituira materialne enote fizike. Zaradi te temeljne znanosti bi fizika postala izpeljiva, podobno kot teorije o zgradbi atoma povzročajo izpeljivost kemije iz fizike; zaradi nje bi tudi psihologija postala manj singularna in manj izolirana med znanostmi. Če se ne motim, je prav napačna filozofija materije povzročila številne težave v filozofiji duha - težave, ki naj bi s pravo filozofijo materije izginile.

Naše sklepe lahko povzamemo takole:

I. Fizika in psihologija se ne razlikujeta po svojem gradivu. Duh in materija sta v enaki meri logični konstrukciji; med partikularijami, iz katerih sta zgrajeni ali iz katerih sta izpeljani, vladajo različni odnosi; nekatere od njih preučuje fizika, druge psihologija. Splošno rečeno, fizika razvršča partikularije glede na njihove aktivne prostore, psihologije glede na njihove pasivne prostore.

II. Najbolj bistveni značilnosti vzročnih zakonov, ki bi jima seveda rekli psihološki, sta *subjektivnost* in *spominska vzročnost*; nista nepovezani, ker je vzročna enota v spominski vzročnosti skupina partikularij, ki imajo dan pasiven prostor v danem času, in s tem načinom razvrščanja je definirana subjektivnost.

² V izpolnjeni znanosti bodo vzročni zakoni privzeli obliko diferencialnih enačb - ali končnih diferencialnih enačb, kolikor se bo kvantna teorija izkazala za pravilno.

III. Navada, spomin, in misel so razvoj spominske vzročnosti. Verjetno, čeprav ne zanesljivo je, da je spominska vzročnost izpeljana iz običajne fizikalne vzročnosti v živčnem (in drugem) tkivu.

IV. Zavest je kompleks in daleč od tega, da bi bila splošna značilnost mentalnih pojavov.

V. Duh je stvar stopnje, ki so v glavnem ponazorjene s številom in kompleksnostjo navad.

VI. Vsi naši podatki, tako v fiziki kot v psihologiji, so podrejeni psihološkimi vzročnim zakonom; toda fizikalne vzročne zakone lahko, vsaj v tradicionalni fiziki, pojasnimo zgolj z materijo, ki je tako izpeljana kot zgrajena, nikoli pa ni podatek. V tem pogledu je psihologija bližje temu, kar dejansko eksistira.

Prevedla Zdenka Erbežnik

Franz Brentano, filozof preteklosti in prihodnosti*

- V prekrasnem poslopuj Residenc, v mestu Würzburg, v Nemčiji, je inštitut Franza Brentana. Kako je prišlo do tega, da je inštitut nameščen prav tukaj?

Najprej naj se vam zahvalim, da ste tu in da mi boste zastavili, vsaj tako upam, prijetna vprašanja. Franz Brentano ima svoje zgodovinske korenine v tem delu Nemčije. Kot veste, je bil nekaj časa profesor filozofije v Würzburgu. Poleg zgodovinskih razmerij obstajajo še sistematski razlogi zato, da obravnavamo filozofijo Franza Brentana in nasploh njegovo misel. Pričel sem zbirati Brentanove spise na več institucijah, kot je denimo Univerza Brown (ZDA), knjižnica John Haye, pa zopet knjižnica Hutton na Harvardu, Massachusetts, kjer je spravljanih še največ originalov Brentanovih spisov, in v Informacijskem in raziskovalnem središču za avstrijsko filozofijo v Gradcu, ter na drugih krajih. Upravnik inštituta za filozofijo na Würzburški Univerzi profesor Franz Wiedmann mi je skupaj s svojimi sodelavci na inštitutu omogočil pridobiti mesto v predavalnici, kamor smo spravili spise in potrebno opremo. Sedaj na tem prijetnem mestu raziskujemo Brentanovo zapuščino.

- Profesor Baumgartner, kje so korenine vašega osebnega zanimanja za Franza Brentana?

Potem ko sem bil napisal doktorat o Johnu Locku, sem nadaljeval sistematski študij empiristične filozofske tradicije, še zlasti aristoteljanske, angleške ter nemške neidealistične filozofije - denimo Trendelenburgove, Benekejeve, Lotzejeve in Brentanove filozofije.

- Kje ste študirali? Ali lahko kaj poveste o vašem osebnem in filozofskem razmerju z Roderickom Chisholmom?

Svoje študije sem pričel na univerzi v Dillingenu ter sem nadaljeval v Münchnu in Würzburgu. Še zlasti me je zanimal študij grščine, srednjega veka in fenomenologije. Ko sem se v te tradicije poglobljaj, sem naletel na Brentana. Ne nazadnje je na to vplival moj univerzitetni učitelj Franz Wiedmann, ki mi je naročil, naj berem Stegmüllerja. Pokojni Wolfgang Stegmüller je svojo knjigo "Glavni tokovi sodobne filozofije" pričel s poglavjem o Brentanovi filozofiji.

Moje filozofsko razmerje s Chisholmom se je pričelo leta 1977, na konferenci v Gradcu v Avstriji, ki je bila posvečena filozofiji Franza Brentana. Na tej konferenci je bil prisoten tudi Roderick Chisholm, upravnik Sklada Franza Brentana. Pričela sva razpravljati o filozofskih vprašanjih, in to počneva vse doslej. Potem sem dva semestra študiral pri njemu na univerzi Brown, ZDA. Ena posledic mojega obiska je bila, da sva

* Pogovor s prof. Wilhelmom Baumgartnerjem, Raziskovalni inštitut Franza Brentana. Dne 24. februarja 1992. Vprašanja postavil Matjaž Potrč.

skupaj izdala nekatera Brentanova dela. Pričela sva z izdajo Brentanove Opisne psihologije. Sedaj pa pripravlja Brentanovo metafiziko.

- Nekateri menijo, da po vašem mnenju celotno zgodovino filozofije obvladuje zgolj Brentano. O katerih njegovih temah ste kaj napisali?

V zvezi z Brentanom sem napisal celo vrsto člankov in disertacijo o njegovi teoretski in praktični filozofiji. Ob tem sem se čedalje bolj vnel za strogost njegove filozofske metode. Še zlasti mi je pri sreju njegova filozofija duha, denimo bolj kot njegov poskus, da bi sistematiziral zgodovino filozofije, torej bolj od njegovega nauka o filozofskih obdobjih. Res je, da pogosto govorim o Brentanovi filozofiji. Nekoč sem nekim znancem povedal zgodbo o R.M. Ogdenu. Pravzaprav mi je zgodbo najprej povedala moja žena Elizabeth. V nekem članku o Oswaldu Kuelpeju in o Würzburški šoli, ki je bil objavljen leta 1951 v Ameriškem psihološkem časopisu, Ogden poroča o svojem srečanju s Kuelpejem. Ko je le-tega vprašal kaj meni o takozvani avstrijski šoli (Meinong, Benussi, Witasek, Veber), je menda odgovoril: "Če boste vprašali Wundta, vam bo dejal, da s tem ni nič, če pa boste vprašali Stumpfa, vam bo dejal, da je sicer v redu, vendar pa je vsa ta šola en sam Brentano." Skrajšano obliko Stumpfovega stavka, ko je o njemu poročal Kuelpe, "vse je en sam Brentano", so nato pripisali meni. Da sem tako prišel v družbo Carla Stumpfa, moram reči, me niti najmanj ne moti.

- Kakšni so vaši osebni načrti za prihodnost? Kakšni so projekti Inštituta Franza Brentana?

Trenutno v imenu Inštituta Franza Brentana pripravljam kritično izdajo Brentanove zapuščine. Prav sedaj se ukvarjam z Brentanovim znanstvenim dopisovanjem z Antonom Martyjem, s Carlom Stumpfom in z Oskarjem Krausom. To je približno 1400 pisem, ki so včasih dolga tudi 20 strani. Tukaj je še nekaj manj obsežno dopisovanje z John Stuartom Millom, z Georgom von Haertlingom in z nekaterimi njegovimi italijanskimi prijatelji. Peter Simons iz Salzburga pripravlja kritično izdajo Brentanove Logike. Rudolf Haller bo izdal Brentanovo predavanje o pozitivizmu. Skupaj s Franzom Wiedmannom pa bom pripravil izdajo Brentanove filozofije religije. Pozneje se bomo lotili še nekaterih drugih Brentanovih neobjavljenih spisov, prav tako pa še kritičnih izdaj tistih del, ki so sicer že izšla.

Delo na kritični izdaji Brentana spremlja naša revija **Brentanove študije**, ki jo poleg mene izdajata še Franc Wiedmann in F. P. Burkard. Ta publikacija je namenjena interdisciplinarnim raziskavam dela Franza Brentana in njegove šole, nasploh pa tudi fenomenološki in analitični filozofiji. Doslej so izšli trije zvezki, od katerih sta bila prva dva posvečena opisni psihologiji, tretji pa intencionalnosti.

Osebo se trenutno še najbolj ukvarjam s tem, da bi za jesen letos pripravil izdajo četrtega zvezka svoje revije, poleg tega pa so tu še predavanja o vrednostni teoriji - o njej bom govoril v poletnem semestru 1992. Skupaj z Liliano Albertazzi iz Trenta organiziram Brentanovo konferenco, ki bo potekala letos v Italiji. To bo ob jezeru Como blizu Tremezza, od koder Brentanova družina sicer tudi izvira. Naslednji načrt zadeva organizacijo Brentanove konference na Madžarskem, v Budimpešti - pripravljam jo skupaj z Barryjem Smithom. Končno bodo Brentanove študije številka 5 posvečene filozofski psihologiji.

- Kakšna je prihodnost Brentanove filozofije? Še posebej: kako gledate na postavljanje fenomenologije in analitične filozofije ene proti drugi? Kaj bi rekli, če bi nekdo dejal, da je imela na začetku tega stoletja nemška filozofija takšno vlogo, ki sedaj pripada ameriški filozofiji?

Oskar Kraus, eden izmed izdajateljev Brentanovega dela -- v dvajsetih letih je poskrbel za izdajo Psihologije z empiričnega stališča, katero sedaj ponatiskujejo -- Oskar Kraus pravi, da je Brentano filozof prihodnosti. Vkolikor je Brentano danes filozof sedanjosti, je imel Kraus prav. Sam bi težko ocenjeval, v kolikšni meri bo Brentano filozof naše prihodnosti. Gotov pa sem, da bodo Brentana upoštevali pri bodočih razpravah v zvezi s fenomenologijo in z analitično filozofijo. Načrtovana objava njegove zapuščine bo razkrila veliko o takozvanem "praočetu fenomenologije", kot mu pravi Gilbert Ryle, oziroma o Brentanu kot "analitičnem metafiziku". Tako mu pravi Roderick Chisholm. Oziroma o terminus a quo avstrijske filozofije, kot ga označuje Rudolf Haller. Glede na take okoliščine ne vidim v začetku tega stoletja nikakršne razlike med zgodnjo fenomenologijo in analitično filozofijo. In prav zares bi potrdil, da je ta zvrst nemške filozofije na začetku tega stoletja imela prav podobno vlogo, kot jo ima danes ameriška filozofija - študenti so prihajali v Nemčijo z vseh strani, tudi iz ZDA.

- Dieter Muench iz Berlina pravi, da ne obstaja mačka, h kateri bi bili usmerjeni intencionalni deji. Pravi, da kolikor zadeva Brentana, mačke oziroma stvari ne obstajajo, pač pa zgolj psihični in fizični pojavi. Poleg tega pa bojda fizični pojavi sploh niso realni. Ali naj to pomeni, da je bil Brentano metodološki solipsist?

Res, Brentano govori o fizikalnih in psihičnih pojavih. In govori o stvareh. Govori pa tudi o pojavih kot o realnostih. Pravi na primer: "Pojavi so v sebi." V svoji Psihologiji z empiričnega stališča jasno loči fizikalne pojave od psihičnih, prav tako tudi v svoji Opisni psihologiji. Strukturo psihičnih pojavov analitično opisuje. Psihičnim pojavom, tako pravi, pripada notranja predmetnost, oziroma nekaj takega kot notranji predmet, oziroma nekaj "objektivnega". Menim, da je to vprašanje oziroma kar uganka, na katero meri Dieter Muench. Mnogo je odvisno od razumevanja srednjeveškega izraza, termina "objektivno". Mimogrede rečeno, s tem terminom se je ukvarjal Klaus Hedwig iz Kerkradea. Kot sam razumem, je v deju zaznavanja transcendentelni predmet, denimo mačka, dojet kot predmet ko se pojavi pred mojim duhom oziroma v moji duševnosti. Menim, da je v zaznavanju, oziroma tedaj, ko se dogaja dej zaznavanja, po Brentanu zunanji transcendentelni predmet tako rekoč preoblikovan, oziroma dojet kot psihični pojav, na prav tak način kot tole mačko tukaj dojemam kot takšno mačko, kot jo pač vidim. Mislim, da meri Brentano na notranji proces zaznavnega deja. Ključ za razumevanje vsega tega je, kar se mene tiče, da Brentano išče razvidne temeljne dele, kot temu sam pravi, oziroma elemente dejanskega zaznavanja. Pri tem pa pravi, da je zaznavni dej realen, kajti neposredno razvidno se zavedamo, da dojemamo, ter da tako postavljamo svoje sebstvo v določeno razmerje, kot temu pravi Aristotel v tretji knjigi svojega dela o duši. Dej je, kot temu pravi Chisholm, samopredstavljač in ima oziroma zajema samega sebe kot predmet, skupaj s subjektom, kar je pač on sam. Oba, subjekt in predmet, se nahajata v deju. Predmet, ki je zajet v deju, se zdi notranji, oziroma z Brentanovimi besedami, drugotni predmet. Zunanji transcendentelni oziroma "prvotni" predmet, naša mačka, je zaznavajočemu deju ("temelju" relacije) zadan kot končna točka relacije. Za prvotni predmet ne moremo z isto razvidnostjo trditi, da je realen. Ni nekaj notranjega, ampak je določena zunanja stvar. Vendar pa je stvar, četudi obstaja ali pa ne. Mačka ostaja pred nami, na predpražniku, vendar smo o njej zgolj nekaj prepričani, in kot taka ni analizirana. Zdi se mi, da Brentano zlasti analizira tisto stran, ki zadeva dej, ter razpravlja o strukturi in o načinih svojega intencionalnega razmerja do mačke. Mačko pa pušča pri miru, ne da bi jo zanikal.

Kar se tiče vašega vprašanja, mar naj Brentana obravnavamo kot metodološkega solipsista, izbiro prepuščam vam samim. Brentano bi kaj takega zanimal. Husserlu piše, da ni psiholog in prav tako tudi ne subjektivist. Mislim, da mu ne moremo upravičeno reči solipsist, kajti, kot denimo pravi v svoji Psihologiji občutkov, ne dovoli, da bi ga prikrajšali za hipotetično prepričanje v zunanji svet. To prepričanje pa se njemu in še mnogim drugim zdi empirično upravičeno.

- Kako vidite položaj občutkov?

Mar vas lahko vprašam: "Kaj mislite z občutki?" Mar merite na predmet občutkov?

- Sam ne vem najbolje, kaj naj menim z občutki. Vendar pa tudi v literaturi glede tega ni soglasja. Rad bi vas vprašal, kako razumete Brentanovo uporabo občutkov. Vem, da npr. obstajajo razlike med Brentanom in Meinongom. Bolje, da se ne spuščava v razumevanje občutkov s strani psiholoških teorij, ki se tudi dandanes glede tega ne ujemajo.

Tako sem zopet soočen z isto težavo. Menim, da obstaja v Brentanovem delu nekaj odlomkov, ki lahko pomagajo pojasniti termin "občutek". Oziroma, deja občutka in predmeta občutka.

-Ko govori o Machu, Brentano včasih uporablja izraz senzorno, včasih pa govori o občutku.

Malce poenostavljeno bi z Brentanom vred govoril o Občutku 1 in o Občutku 2. Piše na primer: "V predstavljanju barve je obenem zajeto predstavljanje tega predstavljanja," in potem doda: "Občutek barve in soobčutek tega občutka sta usmerjena na različna predmeta." Vsakič ko tako vidim barvo, ali mačko itd., vem, da jo vidim, in sem prepričan v njen obstoj. Prepričan sem, da vkolikor so to pojavi glede na mene, da je to mačka oziroma določena barva. Vendar pa barva, mačka itd., ni odvisna od tega, da bi jo jaz videl, kot je menil Berkeley. Občutek kot predmet mojih občutij se mi pojavi ob določenem času in kot vmeščen na določenem kraju. Zavzema določeno mesto, miruje oziroma se premika, in na rdečo točko oziroma na mačko gledam iz različnih zornih kotov. Razlike opazim in zanje vem. Po Brentanu določata konkretne stvari dve kategorialno različni seriji: serija umestitve in kvalitativna serija. Ti dve različni definiciji skupno individualizirata stvar, ens reale. Pojem opažanja je bistven za Brentanovo opisno psihologijo. Vključuje doživljaj nečesa. Dejal bi, da Brentano obravnava doživljaj -- ki je, tako se zdi, podvrsta predstave - obravnava ga na način, kot sem to dejal že za psihične deje.

- Kaj menite o razmerju med fenomenologijo in kognitivno, spoznavno znanostjo?

Menim, da med fenomenologijo in spoznavno, kognitivno znanostjo prav zares obstaja kompleksno razmerje. Če pogledate na Brentana kot na zgodnjega fenomenologa, glede na to, da se je ukvarjal z vprašanji analize in klasifikacije psihičnih pojavov, ter če upoštevate, da je Brentano največji del svoje metafizike posvetil Fenomenologiji, ki naj se ukvarja z notranjimi vprašanji vsebin dejev, ga lahko obravnavamo, kot smo ga že, kot praočeta fenomenologije. Pri kognitivni oziroma spoznavni znanosti obstaja, tako menim, močna povezava s fenomenologijo. Ob istem času in na isti način je, ko je skušal analizirati psihološko, obravnaval tudi spoznavno zgradbo. Zato menim, da je dovolj razloga, da na Brentanov način med seboj združimo fenomenologijo in spoznavno znanost. Povezavo k moderni kognitivni znanosti je mogoče najti, tudi če se ozremo na primer na Würzburško šolo. Kuelpe in njegovi učenci, še zlasti eden njegovih zadnjih učencev Seltz, so se ukvarjali z vprašanji, ki jih danes obravnavamo kot tipična vprašanja kognitivne znanosti. Če je tako Brentano predhodnik Würzburške šole, lahko rečemo, da je tudi dedek kognitivne znanosti, kot jo pač danes razumemo.

- Kakšna so vaša pričakovanja glede načrtovanega projekta TEMPUS, ki predvideva sodelovanje filozofov in psihologov iz Ljubljane, Maribora, Würzburga, Trsta, Berlina, Gradca, Londona in morda tudi Floride?

Z brentanovskega ozadja v najširšem smislu vidim dobre razloge, da najprej analiziramo brentanovske misli, potem pa še tiste misli, ki so jih razvili njegovi učenci, denimo Husserlovo "čisto fenomenologijo", pa še Meinongovo predmetno teorijo, skupaj z Vebrom, ki sta med seboj v marsičem zelo sorodni. Načrtovani projekt TEMPUS bo meril na vprašanja filozofske psihologije in kognitivne znanosti, tako stare kot novejše. Glede na to menim, da je program zelo dobro zastavljen, saj skuša združiti zgodovinske in filozofske korenine psihologije, oziroma, če naj se tako izrazim, gre za filozofsko psihologijo, ki skuša raziskati korenine (rečimo ji tako) starejše spoznavne znanosti. Na ta način bo oskrbel znanstveno ozadje za novejšo računalniško teorijo, denimo v Fodorjevem smislu. Menim, da je bolje pričeti zgodovinsko, in ne morda obratno. Fodor in drugi so sprva razvili računalniško teorijo, nato pa so dojeli, da je Selz že dolgo tega napisal podobno "metodo za predelavo podatkov". V projektu TEMPUS obstaja mnogo korenin in povezav, ki jih je treba raziskati. Poleg tega projekt združuje filozofe in psihologe iz različnih inštitucij, s skupnim znanstvenim ozadjem in z zavzetostjo za nadaljnji razvoj. Upam, da bo program poglobil sedanje sodelovanje Univerz v Ljubljani, Mariboru, Würzburgu, Trstu, Gradcu, v Berlinu in še drugih.

- Ali menite, da, vkolikor bo projekt sprejet, to lahko pomeni nekakšen nov zalet za brentanovske raziskave ter morda njihovo tesnejšo povezavo s sedanjo znanostjo? Mar menite, da nas lahko to privede k dandanes še manj znanemu Brentanu, k Brentanu raziskovalcu, k Brentanu empiricistu, k Brentanu, ki izvaja psihološke eksperimente?

Res. Ni preveč znano, da se je Brentano ukvarjal z vprašanji eksperimentalnih znanosti. Skušal je osnovati laboratorij, "psihološki kabinet", na Dunaju, ko so ga tja prvič pozvali leta 1874. Vendar so njegovo prošnjo zavrnil, čeprav je z njo poskušal znova in znova. Anton Marty, njegov praški učenec, je laboratorij dobil leta 1886. In kot veste, so prvi laboratorij v Avstriji ustanovili leta 1882 v Gradcu. To je uspelo Meinongu. Tako je Brentano, namesto da bi delal v laboratoriju, poskušal zapolniti vrzel, za katero je menil, da obstaja med njegovo čisto opisno psihologijo ter med eksperimentalno metodo preučevanja psiholoških pojavov, tako da se je omejil na takozvane poskuse samoopazovanja.

- Mar je to bil nekakšen eksperimentalni introspekcionizem?

Menim, da je temu tako. To je nekakšen introspekcionizem, kot ga je poznala skušala raziskati Würzburška šola. Würzburžani so razvili introspekcijsko metodo s pomočjo metode izpraševanja. Ta metoda izpraševanja je skušala pokazati, kako introspekcija pravzaprav deluje, kaj se dogaja v naši notranjosti tedaj, ko mislimo, ko izvajamo psihične funkcije oziroma "višje duševne dej" (kot so predstave, sodbe, čustva, ki so jih med drugim raziskali Narziss Ach, Karl Buehler, August Messer in tudi Kuelpe sam).

- Vendar, ali ne bi introspekcije marsikdo dandanašnji dojel kot nekaj, kar ni ravno primerno za eksperimentalno psihologijo?

Tako menim, če mislite na introspekcijo v smislu, kot ga je Brentano uporabil v Opisni psihologiji. Včasih pravi "introspekcija", ali "notranje opazovanje", vendar meni "notranje zaznavanje". Razlika je v tem, da je notranje zavedanje psihični dej, ki spremlja drugo aktivnost, na primer mišljenje. Ko na nekaj mislite, se zavedate, da na nekaj

mislite. Dočim pa je introspekcija, v smislu, kot je danes najširše razumljena, nekakšno opazovanje. Ne toliko opazovanje notranjih procesov, kot je usmerjena na predmete raziskave, denimo k rekonstrukciji oziroma zopet k opisu človeškega ali živalskega obnašanja.

- Ali menite, da bi bila brentanovska psihologija združljiva z dandanes zelo popularnimi modeli duha, zlasti z računalniškimi modeli, ali pa jim lahko kaj pove? Ali med Brentanom in med tem pristopom obstaja napetost, ali pa lahko Brentano takšnim raziskavam kaj ponudi?

Brentano skuša raziskati funkcije duha. Razvil je ontološki model duha in vzratni model za razmerje med duševnostjo in svetom (podobno je v svoji knjigi *Intencionalnost* pozneje storil Searle). Poleg tega je Brentano zagovarjal strogo deterministično stališče, tako glede duševnosti kot glede predmetov. V tem smislu lahko Brentanove raziskave služijo kot plodni vir računalniškim modelom. Kot je na primer skušal razložiti Dieter Muench, lahko modele duha sledimo vse do Brentana, prek Husserla. Brentana, ki ga doslej skoraj še prav nič ne poznamo, lahko na ta način še raziščemo.

- Kakšno je vaše mnenje o Francu Vebru, slovenskem filozofu in Meinongovem učencu? In o prihodnosti razvoja slovenske filozofije na tej podlagi, v povezavi z Brentanom?

Kolikor Franca Veبرا poznam, je brentanovec vsaj v tisti meri, kot to velja tudi za Meinonga, in morda je še v večji meri brentanovec, kot je meinongovec. Če si ogledate na primer njegovo *Etiko*, tisto, kar je napisal o temeljih praktične filozofije, ga vidim zelo blizu Brentanovemu delu *Izvor nraštvenega spoznanja*. Vrača se namreč h klasifikaciji psihološkega in skuša svojo praktično filozofijo zgraditi na brentanovskih koreninah. Menim, da lahko podobno pokažemo glede njegovih vprašanj pri logiki. Ko analizira oblike sodb in načine presojanja ter njegove temelje, sledi brentanovskim napotkom. Tako vidim, da obstaja dejansko ozadje brentanovske šole v širšem smislu, kot je bila prisotna v avstroogrskem cesarstvu. Dejal bi, vsaj kar zadeva slovenski univerzi, tako ljubljansko kot tudi mariborsko, da imata isto tradicijo, ter da je čas, da se vrnemo k skupnim koreninam. Obenem pa te korenine storimo plodne za zastavljanje novih vprašanj.

- Ali tako menite, da lahko ponovni nastop vebrovske tradicije, edine slovenske laične filozofske tradicije, veliko pridobi, oziroma je sploh morda edini lahko možen, tako da najprej zagotovimo brentanovsko podlago? To pa bi potem pomenilo tudi povratek evropske tradicije, tistega, kar se trenutno dogaja v filozofiji psihologije?

Docela odkrito bi na vaše vprašanje odgovoril z jasnim "ja". Menim, da relacija ni enostranska, ampak da je dvostranska. Ne le, da je France Veber odvisen od brentanovske filozofije, ampak lahko na drugi strani France Veber z razvojem svoje lastne filozofske tradicije, ki jih lahko sledimo do njenih izvorov pri Brentanu in pri njegovi šoli, tudi sam pomaga brentanovcem. Naloga projekta *TEMPUS*, namreč ustanovitev katedre za kognitivno oziroma spoznavno filozofijo najprej v Ljubljani, potem pa še v Mariboru, je v zapolnitvi vrzeli, ki jo sedaj tvori pozabljeno filozofsko gibanje. Sodelovanje, ki se ga že sedaj zelo veselim, bo vsekakor plodno.

- Tudi v tem, da dosežemo tisto raven filozofiranja, kot jo dandanes poznajo v Evropi in drugod?

Ne bi trdil, da je raven filozofiranja v Ljubljani ali v Mariboru veliko pod ravni. Gre bolj za skupno nalogo, ki se je moramo lotiti.

Čas in umetna inteligenca - mednarodna poletna šola v Bolzanu

DANILO ŠUSTER

Od leta 1988 v slikovitem Bolzanu vsako leto poteka mednarodna poletna šola o filozofiji in umetni inteligenci. Organizacijo je zadnja leta prevzel Srednjeevropski inštitut za kulturo iz Bolzana. Šola, ki poteka v začetku julija, je dvodelna - prvi teden je namenjen filozofskim temam, ki so tipično "srednje-evropske", saj združujejo pristope analitične filozofije in fenomenologije (brentanovska tradicija, graška šola, poljska filozofija). Drugi del pa povezuje povsem "tehnična" vprašanja umetne inteligence (UI) s filozofskimi problemi.

Letošnja (1992) šola je bila posvečena Filozofiji jezika, drugi del (13.7. - 17.7.) pa je nosil naslov "Razmišljanje v času" ("Temporal reasoning"). Predavatelji so bili James Allen (Rochester), Johan Van Bentham (Amsterdam), Drew McDermott (Yale) ter Erik Sandewall (Link-ping). Udeleženci iz Italije, Francije, Portugalske, Nemčije, Nizozemske, Škotske, Madžarske, Poljske in Slovenije pa so v glavnem prišli z različnih inštitutov za računalništvo, informatiko in umetno inteligenco, nekaj pa je bilo tudi logikov in filozofov.

Kaj je "Razmišljanje v času"? Tema je zadnje čase v UI-skupnosti deležna izjemne pozornosti. Raziskovalci UI želijo konstruirati sisteme (robote), ki bodo sposobni reševati določene "življenjske" probleme. Zato pa morajo biti sposobni razsojati o dogodkih, trajanju, dejanjih v času. Takšno razsojanje, ki ga skušajo raziskovalci prevesti v učinkovite algoritme, pa temelji na neki časovni logiki in logiki dejanj, ki ju filozofi in logiki že dolgo preučujejo.

Običajno so to ne-monotona sklepanja. V grobem gre za proces izpeljave zaključkov, ki jih lahko ovrže pridobitev nove informacije. Ta tip razmišljanja je blizu običajnemu človeškemu rezoniranju, ki temelji na racionalnosti in ne na resnici. Naši zaključki niso vedno resnični, pa vendar niso povsem naključni - opiramo se na naše vedenje o svetu ter na naša izkustva, preden se odločimo, ali je nek zaključek sprejemljiv ali ne. Prav ta racionalna upravičenost zaključkov je tisto, za kar bi raziskovalci umetne inteligence radi našli ustrezen logični model, ga prevedli v algoritem in z njim opremili robote.

Največkrat si izberejo neko idealizirano okolje, nek mini-svet, v katerega postavijo robota, ki mora s svojimi dejanji tako predelati okolje, da bo dosegel postavljeni cilj. Gre recimo za nek svet naključno razporejenih kock, ki jih mora robot razporediti v neko želeno zaporedje. S tem, ko izvede neko dejanje (recimo prebarva rdečo kocko v zeleno), robot spremeni stanje svojega "mini-sveta", s čimer postane uskladiščeno

vedenje, stavki, ki so prej pravilno opisovali svet, napačni. Revizija množice prepričanj o svetu glede na učinke je že eden glavnih (in slavnih) problemov "razmišljanja v času", problem okvirja ("frame problem").

Na kratko - gre za problem razdelitve aspektov sveta na tiste, ki ostanejo nespremenjeni, in tiste, ki se spremenijo, ko robot izvede neko dejanje. Delovanje običajno spremeni samo nekatere lastnosti, recimo, če robot prebarva neko kocko, se spremeni samo obarvanost, vse druge lastnosti ostanejo nespremenjene. Toda robota je treba nekako vnaprej opremiti z znanjem o teh invariantah, z njihovo eksplicitno reprezentacijo. To dosežemo z ne-monotonimi pravili tipa: vsi aspekti sveta ostanejo nespremenjeni, razen tistih, ki so se eksplicitno spremenili. Obstaja več načinov za logični izraz te ideje. Običajno klasični logiki dodamo pravila sklepanja oblike: "iz premise p ob neveljavnosti q , izpelji r ". Zaključek r je običajni sklep, relativiziran glede na informacijo q . Recimo: če je a ptič (p) in če je konsistentno s teorijo, da a ni ne-normalen ptič (q), tedaj a lahko leti (r). Glavno težavo za vse te logične sisteme predstavlja dejstvo, da so neprimerni za sklepanja v domeni, kjer se stvari in dogodki spreminjajo v času. S tem pa smo že pri glavni temi predavanj Allena, Sandwella in McDermotta - kako modelirati proces običajnega ("common-sense") sklepanja in razmišljanja v času.

McDermott je predstavil "Planning problem" - temporalno sklepanje v okviru problema načrtovanja. Robot mora razmisliti o posledicah različnih dejanj, da bi dosegel zeleni cilj. Ob danem opisu začetne situacije S in opisu zelene situacije I je treba robota opremiti z načrtom, s katerim robot doseže situacijo, ki ustreza opisu I , kadar načrt izvedemo v situaciji, ki ustreza opisu S . McDermott je potem podrobno predstavil izdelavo "načrtovalca" - logični jezik za opis dejanj, predstavitev načrtov kot grafov in izdelavo algoritma (zaporedja korakov in delnih načrtov), s katerim robot dokazljivo doseže postavljeni cilj. To je zelo grob povzetek, saj je McDermott zelo natančno obdelal številne finise in predstavil, kolikor lahko sodi nekdo, ki se ne ukvarja s problemi umetne inteligence, tudi nekaj novosti (poudarek na algoritmih reaktivnega načrtovanja - od cilja nazaj do začetne situacije, spreminjanje načrtov v času, probabilistično sklepanje v času, ločitev interpreter/načrtovalec ipd.)

James Allen je predstavil model načrtovanja za situacije, ko imamo več med seboj neodvisnih istočasnih dejanj, s katerimi želimo doseči zeleni cilj (primer je zabijanje žebelja v zid, kjer gre za dve dejanji - istočasno držimo žebelj in udarjamo po njem s kladivom). Interakcija dejanj proizvede različne učinke, s katerimi se mora robot spopasti. Če temu dodamo še medsebojno interakcijo robotov, dobimo že kar zapleten in "življenjski" mini-svet. Allenov osnovni model je predstavljala železniška postaja z vlaki, ki prihajajo in odhajajo, imajo zamude, se srečujejo z ovirami, vse to pa upravljajo roboti, ki natovarjajo in raztovarjajo vagono, med seboj komunicirajo, se usklajujejo in izbirajo prave načrte delovanja.

Če pustim ob strani tehnične podrobnosti (njegov časovni sistem temelji na logiki intervalov in ne časovnih točk), potem je za filozofa najbolj zanimiv osnovni okvir Allenovega modela. Predpostavka je, da roboti komunicirajo v naravnem jeziku, tako da mora robot na osnovi informacij, ki mu jih v naravnem jeziku sporoča drug robot, izbrati pravi načrt. Koraki so naslednji: opazuj drugega dejavnika, skušaj prepoznati pravi načrt (kaj mi drugi želi sporočiti), izberi cilj, izdelaj načrt in izvedi dejanje. Allenova teoretska predpostavka je Griceova teorija pomena in teorija jezikovnih dejanj. Svoje robote načrtuje tako, da ugibajo o "intencah" drugih robotov, ki svoja

sporočila prenašajo z "intenco", da bi drugi robot prepoznal njihovo "intenco". Allen se zadnjih 15 let ukvarja s projektom, kako teorijo, po kateri komunikacija ni možna, če ni nekega nivoja sodelovanja med govornici (dejavniki), prevesti v nek komputacijski algoritem.

Predavanja Erica Sandwella so imela naslov: Dinamična sklepanja v umetni inteligenci - sklepanja o času in delovanju. Zaradi sistematičnega pristopa in izdelave celovite teorije so bila predavanja izredno zanimiva tudi za filozofa, saj gre za problem racionalnega delovanja v svetu, ki se spreminja, to pa je problem vsake "inteligence", ne le "umetne". Izhodišče predstavljata dve predpostavki: (i) v dinamičnem sistemu se s časom dogajajo spremembe (ii) inercija ali pravilo ne-monotonosti: stvari se ne spreminjajo, če ni nekega posebnega razloga za to (neko dejanje, vzročna veriga, nenaden nastop presentljivega dogodka...).

Sandwell je predlagal naslednji postopek. Izberi množstvo primerov običajnega (največkrat deduktivnega) sklepanja v neki vsakdanji domeni, identificiraj (predpostavljeno) splošno vedenje o tej domeni, razvij formalni jezik, v katerem je mogoče izraziti to vedenje, pazljivo definiraj primitivne izraze jezika in razvij logični sistem za sklepanja v tej domeni. Sandwellovo izhodišče je bilo dvanajst tipičnih problemov običajnega sklepanja, ki jih do sedaj noben računalniški model ni uspel zadovoljivo rešiti.

Najbolj zanimiva je bila teza, da je prehod od realnosti do logike, ki kodificira naša zdravorazumska sklepanja o tej realnosti, odvisen od pravilne idealizacije, abstrakcije te realnosti. Temu problemu je posvetil precej pozornosti in izdelal, za nekoga, ki se ukvarja s problemi algoritmov in njihove učinkovite implementacije, presentljivo podrobno in prepričljivo ontologijo (dogodki, dejanja, aktivnosti, poteze, aspekti, vzročna in ne-vzročna odvisnost, naključja, čudeži ...), kot ta vmesni korak med realnostjo in logiko. S tem so tudi njegove tehnične rešitve v logiki časovnega sklepanja zaživele v perspektivi, ki je najbolj na široko odpirala vrata za dialog s filozofskimi teorijami akcije.

Johan Van Bentham je pravzaprav edini predstavil tisto, kar filozofi in logiki običajno razumemo kot sklepanje v času - časovno logiko, ki jo je kot sistem za ocenjevanje argumentov, v katerih nastopajo izjave, katerih resničnostna vrednost se spreminja s časom, razvil A. N. Prior. Časovna logika razširja standardno logiko s časovnimi operatorji (G - V bodočnosti bo vedno res, da..., P - V preteklosti je bilo res, da...) in posebnimi aksiomi za te operatorje, recimo (4): Če bo vedno res, da p , tedaj bo vedno res, da je vedno res, da p , ali $Gp \supset GGp$.

Van Bentham je v prvem delu predstavil teorijo korespondence, ki je morda najbolj znano delo tega slavnega logika. Ideja sicer izhaja iz semantike za modalno logiko, Van Bentham pa je v vrsti razprav pokazal, kako jo je mogoče uporabiti za sistematični študij časovne logike, logike kondicionalov, epistemske logike, intencionalne logike, dinamične logike in celo relacijske algebre. Pravzaprav je trdil, da je mogoče s pomočjo korespondence med neko strukturo, ki jo opišemo v predikatni logiki prvega reda in intenzionalnimi aksiomi logike, ki jo preučujemo, pojasniti in semantično modelirati prav vsako ne-klasično logiko!

V semantiki za časovno logiko nastopa struktura T , kjer je T množica trenutkov, pa relacija časovne predhodnosti. Semantična interpretacija izjave Gp temelji na prevodu v standardno logiko, v kateri kvantificiramo čez trenutke časa. Izjava p je resnična v vseh trenutkih časa, ki sledijo izhodiščnemu trenutku. Teorija korespondence nam potem pove, da je teza $Gp \supset GGp$ resnična, če in samo če je relacija tranzitivna.

Sistematična korespondenca, ki jo preučuje Van Bentham, pa nastopa med izjavami, v katerih nastopajo intenzionalni operatorji (v tem primeru časovni), in izjavami o "strukturni", ki pa so v jeziku predikatne logike prvega reda - za katerekoli trenutke x, y, z , če je trenutek x pred trenutkom y in trenutek y pred trenutkom z , tedaj je trenutek x pred trenutkom z . Teorija korespondence se potem ukvarja z dvema problemoma - če je dana teza v jeziku intenzionalne logike, poišči relacijski pogoj prvega reda na ustreznih strukturi in če je dan relacijski pogoj, poišči ustreznih intenzionalnih aksiom.

Van Bentham je predstavil različne metode, s katerimi odkrijemo, ali obstaja prevod za teze v časovni logiki ali ne. V drugem delu predavanj pa je razlagal osnovne ideje dinamične logike, ki izhaja iz tega, da se nekatere komponente semantične interpretacije v času spreminjajo. Dandanes skušajo logični sistemi modelirati dinamične aspekte spreminjanja in dopolnjevanja informacij, kognitivnega premikanja skozi vzorce informacijskih stanj. Van Bentham je zanimala predvsem aplikacija v računalniški znanosti, saj je povezava očitna - v dinamični logiki formule razumemo kot napotke za izvedbo semantične evaluacije. Kljub temu, da je tudi to logiko mogoče prevesti v strukturo prvega reda, pa je vendarle precej "deviantna" - v njej ni pojma resnice in tudi logična sklepanja imajo drugačno interpretacijo. Recimo - iz A, B sklepaj na C pomeni: procedura C sledi iz procedur A in B ; ali pa: procesiranje premis A in B upraviči skok na zaključek C . Dinamična logika je zelo zanimivo področje, ki pa je sorazmerno neznano in precej zahtevno, ne nazadnje zato, ker jo tisti, ki se z njo ukvarjajo, po nepotrebnem, kot pravi Van Bentham, obdajajo z avreolo misterioznosti.

Morda je zanimivo opozoriti na razliko med logično in filozofsko perspektivo glede razmišljanja v času in pristopom raziskovalcev s področja umetne inteligence. Van Bentham je predstavil problem tako, kot to stori logik - zanimajo ga strukture same po sebi in možne posplošitve. Za raziskovalce UI je logika samo prvi korak do algoritmov, arhitekture in konstrukcije sistema (robota). Tak pristop ima dobre in slabe strani. Omejitev na mini-svetove kock, opredeljene z začetnimi aksiomi, in osredotočenje na enostavna dejanja (poberi predmet / spusti predmet) omogočajo preverljivost modela. Glede na to, ali in kako sistem deluje, je mogoče izločiti neuspešne ali slabe pristope. Omogoča tudi, da se raziskovalec osredotoči le na bistvene poteze problema - večina predavateljev je recimo menila, da je propozicionalna logika povsem zadostno orodje za robota, ki se premika v svetu in zadeva na fiksno, končno domeno.

Tisto, kar so za filozofa glavna vprašanja - kaj je vzrok, dejanje, dogodek, intencionalno dejanje, dejavnost... je že na začetku definirano z aksiomi izbranega mini sveta. Stara filozofska uganka, kako identificirati isto dejanje pod različnimi opisi, v tem kontekstu sploh ni problem. Predpostavka je, da če robot lahko izvrši dejanje pod enim opisom, ga lahko izvrši pod katerimkoli opisom. Zdi se mi, da si raziskovalci UI včasih prav s takšnimi poenostavitvami in slepoto za načelno, teoretsko (in s tem neposredno ne-aplikabilno) dimenzijo zapirajo pot do dobrih rešitev.

Skupen imenovalec celotnega ciklusa predavanj je bilo logično modeliranje običajnega zdravorazumskega sklepanja v svetu, ki se spreminja v času, iskanje neke "človeške" logike, zaradi katere so ljudje neprimerljivo uspešnejši v reševanju problemov od najboljših do sedaj narejenih umetnih sistemov. Van Bentham je lepo opozoril na paradoks kompleksnosti - vsi sistemi zdravorazumskega sklepanja so veliko bolj zapleteni, kot pa klasična logika. Bolj ko se skuša približati na videz enostavnemu, vsakdanjemu človeškemu razmišljanju, bolj zapleteni postajajo logični sistemi. Na koncu smo soočeni z vprašanjem, ali so ljudje, ki očitno brez težav izpeljujejo pravilne

(racionalne, upravičene) zaključke v svetu dinamičnih procesov, zares tako dobri "sklepalci". Po predstavljenih teorijah v vsakdanjem življenju igraje obvladamo sklepanja, katerih teorija (logika) je izjemno zapletena, težko jo je sistematično prikazati in izpeljevati sklepanja po njenih napotkih.

Gre za zanimivo vprašanje, na katerega je možnih več odgovorov. Eden je ta, da ljudje morda niso popolni glede na svojo lastno gramatiko ("vrojeni logični sistem") - tako proizvajajo resnične zaključke, ki jih ni mogoče dokazati, izpeljati po pravilih logičnega sistema, s katerim so opremljeni. Do pravilnih zaključkov torej ne prihajamo po zapleteni logični poti, ki jo trasirajo sistemi dinamične časovne logike, ampak na nek drug način. Seveda se potem postavi vprašanje - kako?

Bližje mi je odgovor, ki pravi, da je treba bolj natančno opredeliti problem vsakdanjega zdravorazumskega sklepanja. Gre pravzaprav za paket, v katerem moramo ločiti dve komponenti - reprezentacijo informacije (znanja) in samo sklepanje. Sklepanje morda temelji na enostavni in najbolj razumljeni klasični logiki. Večina problemov, ki jih rešujejo raziskovalci umetne inteligence, morda temelji na tem, da ni dobrega teoretskega modela o tem, kako je vedenje o svetu reprezentirano. Kar pa je seveda klasični problem okvirja.

Prepad med sredstvi, ki so teoretiku na voljo (razni sistemi monotonih in nemonotonih logik) in želenim ciljem (uspešno modeliranje običajnega razmišljanja v času) še vedno ostaja, čeprav so predavatelji in drugi udeleženci simpozija (ti so predstavili svoje delo v dveh "delavnicah") pokazali, da gre za področje, kjer je teoretska iniciativa v velikem razmahu. Morda bi položaj lahko opisal s pomočjo šale iz Adamsovega Vodiča: kako doseči, da bi človek poletel? Odgovor pravi, da je to zelo enostavno, vržeš se na tla in zgrešiš. Podobno vprašanje je, kako z logičnimi sredstvi zajeti kompleksnost običajnega razmišljanja v času. (Ali ekvivalentno, če imamo pred očmi, da je cilj vseh raziskovalcev na tem področju uspešna implementacija te logike v algoritmih - kako doseči, da bi se robot uspešno spopadel z reševanjem problemov v času?) Odgovori, ki so jih ponujali predavatelji so, če nekoliko parafraziram: tako, da vzameš klasično logiko in jo skušaš modificirati, pravilno "zgrešiti" z raznimi nemonotonimi pravili. Seveda pa je problem v tem, ali je s temi sredstvi sploh mogoče zgrešiti.

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA ŠOLSTVO IN ŠPORT
Zavod R Slovenije za šolstvo in šport
LJUBLJANA, Poljanska c. 28

PREDMETNA MATURITETNA KOMISIJA ZA:

- sociologijo
- filozofijo
- psihologijo

REPUBLIŠKI MATURITETNI KOMISIJI
G. DR. JOŠKO BUDIN

Zadeva: Predlog za izvajanje mature pri predmetih filozofija, sociologija in psihologija.

Predmetne maturitetne komisije za psihologijo, sociologijo in filozofijo smo obravnavale predlagano obliko mature za naše predmete in predlagamo sledeče:

status teh treh predmetov se spremeni tako, da ima vsak izmed njih status samostojnega maturitetnega predmeta, s tem da se obstoječim 70 uram v četrtem letniku doda 70 ur pouka v okviru izbranih vsebin, 70 ur pa dijak opravi v obliki posebne maturitetne seminarske naloge.

Obrazložitev:

združitev dveh neodvisnih predmetov v en maturitetni predmet se nam zdi nesprejemljiva iz več razlogov. Ne le, da države z dolgoletna maturitetno tradicijo te rešitve ne poznajo, temveč tudi rešitev sama nasprotuje razlogom, ki so do nje privedli. Zdi se da je bil dvojček vpeljan iz dveh razlogov - praktičnega in načelnega.

a.) Praktični razlog: potrebno je zagotoviti ekvivalenco maturitetnih predmetov (ki je dojeta kot ekvivalenca števila ur), sicer bi obstajala nevarnost, da bi dijaki špekulirali in se odločali za manj zahteven predmet.

b.) Načelni razlog: za status maturitetnega predmeta je potrebno neko minimalno število ur, sicer snovi preprosto ni dovolj za resno preverjanje na maturi.

Toda predlagana rešitev kot del maturitetnega predmeta, oziroma kot delni maturitetni predmet z zgolj 70 urami, ki bo poleg predmeta s 140 urami deloval kot nepotrebni dodatek, poleg tega pa ta koncepcija združuje ločena predmeta v ad hoc celote, ne da bi bilo mogoče jasno vsebinsko opredeliti razmerje med njima.

Z našo rešitvijo se izognemo vpeljevanju novih predmetov, hkrati pa dijakom, ki se bodo na univerzi vpisali v smeri, ki zahtevajo predznanje psihologije, sociologije in filozofije (in teh ni tako malo, poleg tega pa nikakor ni nujno, da bodočega psihologa zanimata tudi sociologija in filozofija...itd.) omogočimo, da na univerzo pridejo z ustreznim predznanjem in sposobnostmi za samostojno delo. Samostojno delo dijakov pod mentorjevim vodstvom, ki se upošteva pri maturi, ni nepreverjena novost, kot bi bil

ad hoc vpeljani dvojček, saj je "guided coursework", 2000-3000 besed dolgi pisni izdelek, ki je interno ocenjen (ocenjevanje pa eksterno nadzirano) in prispeva 20% h končni oceni predmeta, dolgoletna praksa mednarodne mature, ki ponuja tudi podrobni izdelana navodila za pisanje naloge in kriterije za njeno ocenjevanje. Izumljati nam torej ni treba nič novega!

Zdi se nam, da naš predlog ustrezno rešuje vprašanje maturitetnega statusa sociologije, psihologije in filozofije, zato prosimo za skrbno obravnavo.

Predsedniki predmetnih maturitetnih komisij:

sociologija: dr. Marko Kerševan

filozofija: dr. Andrej Ule

psihologija: dr. Drago Žagar

* Izvršni odbor SLOVENSKEGA FILOZOFskega DRUŠTVA (SFD) ja na svoji seji, dne 15. 10. 1992, kot rešitev podprl predlog treh maturitetnih komisij za izvajanje mature pri predmetih filozofija, sociologija in psihologija.

Predsednik SFD

dr. Bojan Borstner

OD "MOIPA" K "NOMOS" (TEZE ZA INTERPRETACIJO NASTANKA GRŠKE KULTURE)

Prispevek analizira Homerjev pojem junaka oziroma Homerjevo humanistično sporočilo - mit o močnem človeku. V homerski socialni strukturi si junak svojo moč zagotavlja v nenehnem kovanju z drugimi, v nenehnem boju za dekleže moči, za znake. Za heroja je značilno, da je odvisen od drugih, da ni ponotrnanjil zakona kot takega, kar bi ga moglo napraviti boji avtonomnega. V tem se heroj tudi razlikuje od državljanov in filozofa grške klasične dobe. Pojem vrline še ni ponotrnanjen. Heroj je patološki narcis. Homerski junak se postavlja kot racionalno in kultivirano človeško bitje, prav kolikor opredeljuje svoj svet kot iracionalen svet ogrožajočih sil, ki so "nehumane". Herojska struktura je torej že protizvodnja simbolskega sistema predstavlja lastne človečnosti, ki je zajet v opozicijo Narava-Kultura. To ne-človeško (ne-herojsko) je seveda nekaj nižjega in slabšega, toda ravno kot tako večkrat močnejše, ono, prvo, človeško, ogrožajoče. Je usoda.

Postavljamo tezo, da je Moira sam Zeus.

ADORN OV EKS KURZ O KANTU KRITI ČNI MOTIV ZOPER POSTVARITEV POJMA

Članek govori o Adomovi aktualizaciji Kantovega razumevanja pojma v smislu kritičnega motiva zoper postvaritev pojma. Filozofska refleksija mora po Adornu obraniti nepojmovno v pojmu in tako Adorno še s pomočjo Kanta svojo negativno dialektiko usmerja k nepojmovnemu - toda z naporom pojma.

REALIZEM, INTERNI REALIZEM IN RESNICA

V tekstu analiziramo napade na realistično pozicijo, ki so utemeljeni v Putnamovi transformaciji od znanstvenega realizma k epistemičnemu realizmu in odkritemu antirealizmu (Putnam 1978, 1981, 1985). Pri tem pokažemo na pomanjkljivosti internega realizma in na odločilno vlogo resnice v razvoju znanstvenih teorij.

ADORNO'S DISCOURSE ON KANT: THE CRITICAL MOTIVE SET AGAINST THE CREATION OF THE NOTION

The article discusses Adorno's reconsideration of Kant's understanding of the concept in the sense of a critical motive pitted against the reification of the concept. Philosophical reflection, according to Adorno, has to preserve the nonconceptual in the concept and thus Adorno, also with the help of Kant, directs his own negative dialectics towards the nonconceptual - but striving to do so by way of the concept.

UDC 165.82

BOJAN BOSTNER

REALISM INTERNAL REALISM AND THE TRUTH

The text analyses the attacks on the realist positions argued in Putnam's transformation from scientific realism to epistemic realism and open anti-realism (Putnam 1978, 1981, 1985). Here we show the deficiencies of internal realism and the decisive role of the truth in the development of scientific theories.

UDC 165.191:291.213(38)

OSKAR AUTOR

FROM "MOIPA" TO "NOMOS"

The article analyses Homer's notion of "hero", or Homer's humanistic message - the myth of the strong man. The hero in Homeric social structure acquires power through continuous competition with others, incessant struggle to achieve a share of power, recognition. Characteristic of a hero is the fact that he depends on others and that he does not interiorise the law itself which could render him more autonomous. This is precisely the difference between a hero and a citizen or philosopher of the classical Greek era. The concept of virtue is not yet interiorised. A hero is a pathological narcissist. The Homeric hero constitutes a rational and cultivated human being insofar as he determines his own world as an irrational world of threatening "inhuman" powers. Thus the structure of a hero is the production of a symbolic system of representations of his own humanity, which is captured in the opposition between nature and culture. This (non-heroic) inhumanity is of course something baser, something worse, but precisely because of this, many times more powerful than human. The first

(humanity) is threatened by the second (inhumanity) which plays the role of destiny (Moira). We advocate the theory that Moira is Zeus himself.

The epic (Homeric) structuring of myth represents an entrance to the rational. Further development from myths to logos, that is the appearance of Greek philosophy, means a definite settlement of the rational in place of the mythical. The Greek mind, as it is portrayed in the epics, places logos as a cunning mind set against the cosmos. At the beginning of the archaic age, reason is interiorised: people's actions and their destinies are no longer determined by external agents but by interiorised "conscience", the feeling of guilt before the law. A human being is ruler over all things to the extent that he is subject to the law, because "law is reason without desire".

UDK 1 Husserl E.
BOŽIDAR KANTE

TRANSCENDENTALNI ARGUMENT PRI HUSSERLU

Vsi doslej razviti transcendentálni argumenti v analitični filozofiji so se morali spoprijeti z očitno, da so odvisni od verifikacionistične teorije pomena. Temu ugovoru se nekateri avtorji (G. Evans, C. Peacocke, A. Cussins) poskušajo izogniti s trditvijo, da obstajajo izkustva, katerih predstava vsebina je delno nekonceptualna. Določene vsebine torej sestojijo iz načinov, kako se nekdo najdeva v svetu, ki so na voljo subjektu v njegovem izkustvu, čeravno se utegne zgoditi, da mu niso na voljo konceptualno. Na nekaj podobnega je mnil tudi Husserl s svojim pojmom "Leib" (živo telo), ki je intencionalni posrednik med jazom in stvarmi. Dobazujemo tudi, da je Husserl antirealist, torej da izkustvo ostaja v okviru intencionalnega korrelata zavesti.

UDK 111.852 Adorno Th. W.

GREGOR ADLEŠIČ

O "NOVEM" ALIO "MIMEZISU OTRDELEGA"

Članek poskuša analizirati in, kolikor je to v njegovi moči, ovrednotiti dve pomembni kategoriji Adornove "Estetske teorije": in sicer kategorijo "novega", katerega nam Adorno demonstira na svojem kanonu velikih in uspešnih del in katere le-ta togo zoperstavlja obsojščemu ter jim pripisuje noko moč kritične negacije s tem praktična nek "mračni modernizem", ki se izteka v "mimerezis postvarjenega in odpujenega". Na isto slabo tako on odgovarja s še slabšim in s svojo fatalno mimezo prehaja v neko šokterapijo odpujene zavesti. In tu se zastavlja vprašanje, ali s svojim razsvetlenskim ciljem Adorno pravzaprav ne prestopa mej same estetike in ali ne predstavlja tako le-ta zgolj neko uporabno filozofijo, katere cilji so izvenestetski. Zdi se, da je tako. Adorno namreč prav na podlagi neke širše družbene teorije, in vložko so njegovi kriteriji izvenestetski, v umetniških delih kaže njihov "upor" ali pa njihovo "reakcionarnost" ter pravzaprav s tem sodi le o tem, ali je intencija nekoga dela v skladu z neko teorijo stanja sveta ali pa ne in nič več, pa tudi nič manj.

UDK 7.01

JOŽEF MUHOVČ

UMETNOST IN FORMALIZACIJA. ODNOS MED FORMO IN VSEBINO (LIKOVNI) UMETNOSTI

Splošno znano in sprejeto dejstvo v estetiki je, da sta formalna in vsebinska plat umetniških produktov medsebojno povezani. Težave pa nastopijo takrat, ko je treba natančneje opredeliti naravo te povezave in to povezanost upoštevati v praksi. Po avtorjevem mnenju je to jasen znak, da prastari problem odnosa med formo in vsebino v umetnosti teoretično, pogosto pa tudi praktično, še ni dočela zadovoljivo rešen. Analiza stanja ga pri tem nagovarja k dvojemu: 1. k temu, da ponovno preinisti naravo funkcionalnih odnosov med formo in vsebino v umetnosti in 2. k temu, da to storijo na argumentiranih in praktično uporaben način. Pri raziskovanju problematike pride do nekaterih temeljnih, mestoma provokativnih ugotovitev: Prva od njih je ta, da obstaja nek prav konkretni "locus", na katerem se srečujeta in medsebojno opredeljujeta formalna in vsebinska plat umetniške produkcije. Ta "locus" je po avtorjevem mnenju strukturalna organizacija umetniške formalnosti. Druga ugotovitev, ki jo izpostavi avtor, je v tem, da je umetniška vsebina funkcija

umetniške formalnosti in da se umetniška vsebina kot funkcija umetniške formalnosti spreminja in izraža s pomočjo posebne ureditve čutnih učinkov materije, ki je podlaga umetniški produkciji, tj. s pomočjo njene strukture in sistemske organizacije. Tretja ugotovitev, ki jo velja izpostaviti in ki bo za marsikoga morda kamen spotike, pa je ugotovitev, da gre tako v ustvarjalnem kot v poustvarjalnem pogledu poglavitna os dogajanj v umetnosti skozi FORMALNO STRUKTURO umetniških form.

Vечino dokazov izpelje avtor na empiričnem gradivu s področja likovne umetnosti, vendar rezultate povsed tako posploši, da so z upoštevanjem ustreznih specifičnosti uporabljeni tudi na področjih drugih umetniških panog.

FORMALISATION, FORMALITY AND FORMALISM IN (FINE) ART

It is a widely accepted fact that, in aesthetics, form and substance of a work of art are closely linked. Unfortunately, problem arise when we attempt to more accurately determine the nature of this relation and account for it in practice. According to the author, this is a clear sign that the age-old problem of the relationship between form and substance has not been resolved to our satisfaction, either at the theoretical, or practical level. The analysis of the current status of this issue has prompted the author to consider the following: first, to rethink the nature of the functional relations between form and substance in art, and second, to do this in a argumentative and practical manner. While investigating this question, he arrived at several fundamental, and at time provocative, conclusions. The first one is that there exists quite a concrete "locus", in which the formal and the substantive aspects of artistic production meet to stimulate and inspire one another. This "locus" is, according to the author, the structural organisation of artistic formality. The second finding concerns artistic substance as the

function of artistic formality and this artistic substance changes and is expressed through a special arrangement of the sensory effects of matter, which serves as a basis for artistic production, i. e., through its structural and systemic organisation. The third finding, which must be singled out and which may prove quite controversial for many, is that in terms of creative art as well in terms of experience of art, the main axis of events goes through the FORMAL STRUCTURE of artistic forms. Most evidence is deduced by the author from empirical fine-arts materials, but the results are so generalised that they can be applied, by taking into account the relevant specificities, also to other artistic disciplines.

HUSSERL'S TRANSCENDENTAL ARGUMENT

All so far developed transcendental arguments in analytic philosophy was forced to face with objection that they are dependent on verificationist theory of meaning. Some authors (G. Evans, C. Peacocke, A. Cussins) strive to avoid this objection claiming that exist experiences with partially nonconceptual representational concept. Thus some contents consist of ways of our finding out in the world which are available to someone in his or her experience although it may be that these ways are not available conceptually. Similar view was introduced by E. Husserl, especially with his notion of "Leib" (living body). The living body is intentional mediator between ego and things. I also claim that Husserl is a verificationist (experience exist within the intentional correlate of consciousness).

OF THE "NEW" OR "MIMESIS OF THE HARDENED"

The article attempts to analyse and, as far as possible, evaluate the two important categories of Adorno's "Aesthetic Theory", namely the category of the "new" that was presented by Adorno in his canon of great and successful works, which he uncompromisingly confronts with the existing and to which he ascribes a certain power of critical negation and hence the practising of a certain "dark modernism" that runs into the "mimesis of the re-created and alienated". He responds to the bad with even worse and transforms his fatal mimesis into a shock therapy of the alienated consciousness. Here the question surfaces as to whether Adorno, with his enlightened objective, crosses the boundary of aesthetics or whether he is merely presenting a useful philosophy whose aims are extra-aesthetic. It seems that way. Adorno builds on a broadly based social theory and insofar as his criteria are extra-aesthetic, their "resistance" or "reactionarism" in works of art actually judge whether the purpose of a certain work correlates with the theory on the state of the world or not. Nothing more, nothing less.

NACELA IN VODILA ZA KRITIŠKO ETIKO (PA TUDI ZA KRITIŠKO DIDAKTIKO)

Novi, demokratični čas sprošča pri nas tudi kritiko v znanosti. S tem bi ne bilo nič narobe, če bi ta kritika nemalokrat ne hodila mimo vsake kritiške etike.

Nekaj splošnih načel za kritiško etiko bi bilo: kritik se naj loteva le snovi, za katero je strokovno pristojen; kritirjnsko odločujoč je motiv kritike; kritik naj ne izhaja iz negativnih izkušenj s kritizirano snovjo; sporen je negativni osebni odnos kritika do avtorja; potrebna je kritikova tematizacijska sorazgledanost; močnejše dejavniki je kritikova nestrpnost in njegovo idejno ter strokovno enoujanje; izhodišče etiške kritike je v razčlenitvi objektivnih okoliščin in razvoj kritiziranega dela; kritik ni le človečanska pravica, prvenstveno je globoka odgovornost; citatologija ne more biti kritikov dokaz, temveč je to lahko le era od poti do znanstvene resnice; argumentacija, "poesis" in dialog; temeljna funkcionalnost etiške kritike je v dialogu; kritika nima pravice predstavljati mišljenjske izključevalnosti; nedovoljeno je avtorja strokovno zaničevati; kritiziranega avtorja in njegovo

ČLOVEŠKA IN KOZMIČNA LEPOTA

Ogromno carstvo kozmičnih lepot ni vezano (Platon) samo na svetovno identičnost in nespremenljivost, ampak so lahko izrazite sestavine kozmične lepote nasprotne kozmične strukture: identičnost in konfliktnost, dinamičnost in stalnost, brzokoničnost in končnost, nastajanje in zginevanje občosti, posebnost in posamičnost. Človeška lepota ni absolutno ločena (kot meni Kant) od interesov, potreb in smotrov; res obstojijo čiste potrebe-interesi po lepoti, ki se z drugimi potrebami-interesi vešah objektivno izključujejo in vešah pogojujejo. Zaradi silovite transcendentne moči človeškega dela je v človeškem svetu izjemno ogromno predmetov (proizvodi vseh vrst), ki s svojo transcendentno lepoto presegaajo lepoto naravnih predmetov. Znanstveno utemeljeno hipotero o najvišji lepoti kozmosa gradimo iz vrnunskih pojavov lepote v človeškem svetu in znanem delu gradimo iz vrnunskih pojavov lepote v človeškem svetu in znanem delu kozmosa. Humana in genetična moralna dejanja so najvišja človeška lepota resnične umetnine pa vedno vsebujejo elemente take moralne. Človeške lepote in grdote imajo intenzivni objektivni izvor v dejanski, empirični konkretni

celovito kritiko je treba oblikovati iz mišljenjsko-duhovnega stanja, drža, habitusa, položaja, ne iz njegovega enega in izoliranega sporočila. "Operativno" kritiške etike je mogoče še bolj razčleniti na posamezne dovoljene postavke po kakovostni naravi in po odnosu do "kritiziranega" ter jih sminjati v dva pripadna normativna sestava vsake etiške kritike.

celoti človeka: grdote so intenzivni pojav človeškega samoodtujevanja, samouničevanja lastnega bistva. Težnje k lepem in k gudem se spontano pojavljajo v istem polju človeške zavesti (kot zamišljanje, fantazija, želje) in je zato odločitev med človeško lepim in gretim v veliki meri produkt človeškega svobodnega izbora. Najvišje posebne človeške lepote spodbujajo ali urrešnjujejo povezovanje delni in posamičnih lepov v kvalitetnejšo človeško celoto. Navidežno in lažne lepote so posebne vrste grdega in so glavne sestavine moraliziranja in potrošništva kot posebnih manipulacij v razviti urbani družbi 20.stoletja. Edino znano izrazilo protislavno kalistično bitje kozmosa je človek, ki ima v svoje izjemnem svetu in ogromno transcendentnih in ogromno lažnih in navideznih lepov.

HUMAN AND COSMIC BEAUTY

The vast kingdom of cosmic beauty is not only tied (Plato) to world identity and immutability, but it can be an expressive element of the cosmic beauty of opposite cosmic structures: identity and conflict, dynamism and permanence, eternally and finally, origin and extinction, the universal, special and individual. Human beauty is not absolutely separated (as Kant believes) from interests, needs and purposes: it is true that pure needs-interests exist in beauty, and together with other needs-interests may sometimes be objectively excluded and sometimes conditioned. Due to the impetuous transcendental power on the part of the human there are a great number of objects (products of all kinds) in man's world which, with their transcendental beauty, surpass the beauty of natural objects. The scientifically-based hypothesis of the highest form of beauty of the cosmos is built on the highest phenomenon of beauty in the human world and known part of the cosmos. Human and genetic moral acts are the highest forms of man's beauty, while true masterpieces always contain elements of this kind of moral. Human

PRINCIPLES AND GUIDANCE FOR CRITICAL ETHICS

Our new, democratic times have also liberalized criticism in science. This would be perfectly fine if this criticism did not frequently avoid any critical ethics.

A few of the general principles in critical ethics are: critics should deal only with those topics that are within their professional competence; the decisive criteria being the motive of the criticism; a critic should not proceed from a negative experience with the subject under criticism; the negative attitude by a critic towards the author may be dispensed; critics must be knowledgeable about the subject; a critic should not be intolerant, nor ideologically or professionally narrow-minded; the starting point for ethical criticism is an analysis of the objective circumstances for the work coming into being and its development; criticism is not simply a human right, first and foremost it is a profound responsibility; quoting cannot serve as an argument but only as one of the paths towards a scientific truth; argumentation, "poetry" and dialogue; the fundamental function of ethical criticism is in dialogue; criticism does not have the right to impose the

beauty and ugliness have an intensive objective origin in the real, empirical concrete whole of man; ugliness is an intensive phenomenon of human self-alienation, self-destruction and one's own essence. The tendency towards the beautiful and the ugly spontaneously appears in the same field of man's consciousness (as imagination, fantasy, wishes) and therefore the decision between human beauty and ugliness is, to a large extent, the subject of man's own free choice. The highest special human beauty encourages or realizes connections with partial individual beauty into a more qualitative whole. Seemingly false beauty is a particular type of ugliness and is the main element of the moralization and consumerism as special manipulation in the developed urban society of the 20th century. The only known expressive contradictory disrupting being in the cosmos is man who in his exceptional world has a great deal of transcendental and a great deal of false and seeming beauty.

exclusivity of a mode of thinking; it is not permitted to denigrate the author of any professional work; the whole criticism of an author must be based on a mental-spiritual state, stature, composure, status and not on one isolated message.

UDK 800.1:164.1.031

IGOR Ž ŽIGAR PERFORMATIVNOST KOT POLIFONIJA

Članek skuša pokazati, da lahko vsak eksplisitni performativ interpretiramo kot dialoško, znotrajjezikovno eniteto, možnost ki jo je Austin moral spregledati, saj je moral pojasniti, kako lahko nekateri jezikovni fenomeni proizvedejo zunanje jezikovne učinke.

Avtorjeva hipoteza je, da so performativi (le?) petrificirani kosei konverzacije, in da moramo vsaki (eksplicitno) performativni izjavi pripisati ne le govorca, temveč več izvajalcev, interpretacija, ki jo je Ducrot poimenoval "polifonična", čouudi je ni preizkusil na performativih. Interpretiran na ta način, performativ ni neodvisna (in samostojna) izjava, temveč anaforična eniteta, ki predpostavlja dialoško strukturirano argumentacijo, do katere dejansko morada sicer sploh ni prišlo, je pa kljub temu nujna za samo razumevanje (možnosti) performativne izjave.

UDK 159.953.5

NOBERT JAUŠOVEC

PROUČEVANJE INDIVIDUALNIH RAZLIK V SPOSOBNOSTIH: METODA TRENINGA

Namen raziskave je bil ugotoviti, ali je mogoče z metodami treninga, usmerjenimi v metakognicijo, izboljšati reševanje problemov poprečnih reševalcev. Izdelana sta bila dva eksperimenta, v katerem je sodelovalo 28 poskusnih oseb. Dobljeni rezultati nakazujejo, da je trening izboljšal reševanje problemov. Največji napredki so se pojavili pri reševanju dobro definiranih problemov.

UDK 159.923(497.12)

TANJA LAMOVEC OBRAMBNO VEDENJE, SPOPRIJEMANJE IN SAMOSPOŠTOVANJE: EMPIRIJNI REZULTATI

Sestavek se začneja z uvodno opredelitvijo ključnih pojmov in merskih instrumentov: Vprašalnika življenjskega sloga, Testa obrambnega vedenja. Načinov reševanja problemov ter Lestvice samospoštovanja. Prikazani so rezultati in interpretacija faktorске analize teh instrumentov, ki je bila izvršena na vzorcu 184 študentov in 192 študentk Univerze v Ljubljani.

Drugi del sestavka prikazuje korelacije posameznih faktorjev obrambnih slogov, slogov spoprijemanja in samospoštovanja. Sledi interpretacija, ki je usmerjena predvsem na sklepanje o psihološki funkcionalnosti teh oblik vedenja. Večina rezultatov je pričakovanih in jih lahko pojasnimo na osnovi psihodinamične teorije, pojavili pa so se tudi nekateri nepričakovani rezultati, ki utegnejo spodbuditi nadaljnje raziskave.

UDK 159.923.3(497.12)

JANEK MUSEK

IZVORNE POTEZE OSEBNOSTI: SINTEZA RAZISKOVANJ

Raziskovanje osebnostnih lastnosti ima v psihologiji že dolgo tradicijo. Pri nas to raziskovanje nekako sovпада z uvajanjem moderne psihologije, v obsežnejši meri pa se uveljavlja zadnjih dvajset let. V prispevku so prikazani raziskovalni rezultati raziskovanj, ki so bila opravljena v okviru izvornih potez oziroma primarnih faktorjev osebnosti. Ti rezultati zajemajo pregled strukture osebnostnih potez, ki je bila analizirana s pomočjo multivariantnih metod (predvsem faktorjskih in klasičnih analiz), in pregled povezav z izvornimi potezi s temeljnimi kategorijami osebnosti kot so starost, spol, inteligentnost in izobrazba.

UDC 159.923.5

NORBERT JAUŠOVEC

INDIVIDUAL DIFFERENCES IN ABILITIES: A METHOD OF TRAINING

The aim of the study was to develop a training programme for enhancing problem solving. The instructions aimed at metacognition and strategy flexibility. Conducted were two experiments. Twenty-eight students participated in the training. The results showed that the training effected most problem solving of ill-defined problems.

UDC 159.923.3(497.12)

JANEK MUSEK

SOURCE TRAITS OF PERSONALITY: A SYNTHESIS OF RESEARCH IN SLOVENIA

Research of personality traits has a long tradition in psychological science. In the case of Slovenia, this research roughly coincides with the development of modern psychology, with a clear incremental rate in last two decades. The research results concerning the source traits or primary factors of personality are briefly reviewed in the present paper. The first part of the review contains the results of different multivariate analyses of the structure the source traits, conducted mostly by means of factor and cluster analyses. The correlations of the personality factors with the basic personal categories (age, sex, intelligence and education) are also briefly reviewed.

UDC 800.1:164.1031

IGOR Ž ZAGAR

PERFORMATIVITY AS POLYPHONY

The paper tries to show every explicit performative can be interpreted as a dialogic entity, a possibility that Austin had to overlook, because he had to explain how certain linguistics phenomena can produce extralinguistic effects.

The author's hypothesis is that performatives are (only?) pertified bits of conversation, and that in every performative utterance we must hear and distinguish not only one speaker, but several utterers, interpretation that Ducrot called "polyphonic", though he didn't verify it on performatives. Interpreted in this way, a performative is not an independent utterance, but an anaphoric entity, presupposing a dialogic argumentation that, actually, maybe even didn't take place, but is nevertheless necessary for the understanding of the performative utterance itself.

UDC 159.923(497.12)

TANJA LAMOVEC

DEFENSIVE BEHAVIOR, COPING STYLES AND SELF-ESTEEM: AN EMPIRICAL STUDY REPORT

Basic concepts are defined along with a description of measuring instruments: Life style questionnaire, Test of defensive behavior, Ways of coping with life problems, and Self-esteem scale. Results and interpretation of factor analysis of these instruments, performed on 184 male and 192 female students of Ljubljana University are outlined.

In the second part of this report, correlations among various defensive and coping styles as well as different factors of self-esteem are presented. The interpretation is primarily oriented towards identifying psychologically functional styles of behavior. Most results that were obtained in this study can be considered as expected and can be explained on the basis of psychodynamic theory. Some unexpected results turned up as well, which will hopefully encourage further research.

KATARINA KOMPAN, KATJA BILBAN, JANEK MUSEK
ANKSIOZNOST, EMOCIONALNE POTEZE OSEBNOSTI IN
SOOČANJE S STRESOM

Otrambno delovanje in obvladovanje stresa se pogosto povezuje z emocionalnim delovanjem in osebnostno strukturo posameznika. Namen prezentirane raziskave je proučiti odnose med naslednjimi skupinami spremenljivk: emocionalno utemeljenimi osebnostnimi potezami (merili smo jih s testom Profil indeksa emocij, Plutchik & Kellerman, 1974), stanjko in potezno anksioznostjo (STAI X1 in STAI X2; Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1970), izpolnjenosti življenjskih ciljev (Test življenjskih ciljev, Crumbaugh & Maholick, 1969) in načini premagovanja (obvladovanja) stresa (Načini obvladovanja stresa, Folkman & Lazarus, 1988). Prav tako smo želeli tudi ugotoviti, koliko se te spremenljivke povezujejo s stopnjo in smerjo šolanja. Vse spremenljivke so bile izmerjene z ustreznimi psihološkimi preskusi pri 100 moških osebah (srednješolcih in študentih). S pomočjo multivariatnih analiz smo ugotovili strukturo posameznih skupin spremenljivk in odvisnost merjenih spremenljivk od stopnje in vrste šolanja.

POLONA SELIČ
KRIZA IDENTITETE IN ZAČETEK ŠTUDIJA

Članek predstavlja pregled novjših ugotovitev o dinamiki, v katero je vpet študent na začetku svoje študijske poti. Osrednja pojma sta kriza identitete, ki se lahko kaže v krizah intimnosti, odvisnosti, dela in ustvarjanja, odločanja, kot negativna identiteta, motnje v doživljanju časa, svoj odmev pa doživi tudi v študentski družini; in stres kot reakcija na naloge, ki jih začetek študija postavlja pred posameznika - vse to pa lahko občutno zaostrí običajno identitetno zmedo, sekundarno separacijo v pozni adolescenci ter kasneje vpliva na študijsko uspešnost. Gre za dejavnike, ki jih ne smemo obravnavati ločeno, saj so med seboj povezani, odvisni in presegajo vzročno-posledične okvire.

DAMJAN MUMEL

VZGOJNI POSTOPKI STARŠEV IN AGRESIVNOST OTROK PRI OS-
NOVNOŠOLCIH IN GOJENCIH MLADINSKEGA DOMA

Za zdrav razvoj otroka je pomembno splošno vzdušje v družini. Glavni vzrok za nastanek agresivnosti, sovražnosti do okolja, zaprtosti vase in pasivnosti je pomanjkanje skrbi za otroka in pomanjkanje ljubezni.

V članku primerjamo agresivnost in vzgojne postopke staršev v skupini osnovnošolcev in skupini gojencev mladinskega doma. Uporabili smo Buss-Durkeejev vprašalnik agresivnosti, podatke iz socialnih anamnez in vprašalnik o vzgojnih postopkih staršev in družinskem vzdušju.

Iz rezultatov lahko zaključimo:

1. skupina gojencev iz mladinskega doma je bolj agresivna kakor skupina osnovnošolcev.
2. pri osnovnošolskih prevladuje aktivna - navzven usmerjena agresivnost, pri gojencih prevladuje pasivna - vase usmerjena agresivnost;
3. vzgojni postopki, družinske razmere in splošna klima, kot jih

opisujejo in doživljajo mladostniki, se med skupinama razlikujejo. Ustreznější so pri osnovnošolskih otrocih. Ne obstaja pa razlika in doživljanju došodnosti kaznovanja in strogosti nadzora nad gibanjem;

4. obstaja precejšnja razlika med opisom družinskih razmer, kot so ga podali gojenci, in opisom razmer, kot jih je moč razbrati iz socialne anamneze.

A PARENT'S UPBRINGING METHODS AND THE AGGRESSIVENESS OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN AND ADOLESCENTS FROM A BOARDING HOME

The general atmosphere in a family is very important for a child's healthy development. The principle reason for the origin of aggressiveness, a child's hatred towards his or her environment, reservation and passiveness is the child's lack of care and love.

In this article we compare aggressiveness and a parent's upbringing methods in a group of primary school pupils and a group of adolescents from a boarding home.

We used the Buss-Darke questionnaire for aggressiveness, data from social anamneses and a questionnaire on the upbringing methods of parents and family atmosphere.

The results have brought us to the following conclusions:

1. The pupils from the boarding home group were more aggressive than the group of primary school pupils.

2. An active-outward directed aggressiveness predominated in the group of primary school pupils, while a passive-inward directed aggressiveness predominated in the group of boarding pupils.

3. The upbringing methods, family relations and general atmosphere, as described and experienced by the adolescents differ from group to group. They are more appropriate in the group of primary school children. However, there is no difference in their experiencing of the consequent punishment and strictness of the supervision of movement.

4. There is a considerable difference between the description of family relations as put forward by the boarding pupils and the description of relations which can be seen from the social anamneses.

ANXIETY, EMOTIONAL TRAITH AND WAYS OF COPING

Psychological mechanisms of defense and coping processes are very often brought into relationship with emotional functioning and personality structure of the individual. The aim of the study reported in the present paper was the analysis of the connections between the following groups of variables: emotionally based personality traits (measured by Emotion Profile Index, Plutchik & Kellerman 1974), state- and trait- anxiety (STAI-X1 and STAI-X2; Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1970), the fulfilment of life goals (Purpose in Life Test, Crumbaugh & Maholick, 1969), and coping strategies (Ways of Coping Questionnaire, Folkman & Lazarus, 1988). The examination of the relationship between these variables and the different levels and directions of education was also performed. All variables entered into study were applied to the sample of 100 male subjects. The structure of the interrelationships between variables was established by means of different multivariate methods and the influence of the level and degree of education on all variables was examined.

IDENTITY CRISIS AND THE BEGINNING OF STUDIES

The article represents a review of recent findings on the dynamics into which a student falls when starting out at university. The central themes are the identity crisis which can manifest itself - in crises of intimacy, dependence, work and creativity and decision-making - as a negative identity, disturbances in experiencing time, while his repercussions can be felt in the student's family as well, and stress as a reaction to the burdens the individual is faced with at the beginning of studies. All this can substantially intensify the common identity confusion, secondary separation in late adolescence and affect one's academic achievements later on. These are factors which should not be approached in isolation, since they are related, interdependent and surpass the frameworks of cause-and-effect.

UDK 159.922.7
DARJA KOBAL

NEKATERI ZGODNEJŠI OBRAMBNI MEHANIZMI EGA V LUČI TEORIJE OBJEKTHNIH ODNOSOV

Uvodni del članka vrednoti obrambne mehanizme z dveh zornih kotov. Po eni strani osvetljuje koristnost rabe obrambnih mehanizmov, po drugi pa obravnava njihovo naravo in način sočnanja subjekta z ogrožujočimi dejstvi. Obrambni mehanizmi so razvrščeni glede na njihovo kompleksnost, uspešnost, sprožilni motiv ipd. Nadalje članek razčlenjuje otrokovo prvo srečanje z najprimitivnejšimi obrambami (kakršne so npr. projekcija, introjekcija in zanikanje), pa tudi z nekaterimi kompleksnejšimi, kakršni sta, denimo, splitting in projekтивna identifikacija. V razvoju objektivnega stadija je vzpostavljena identifikacija, opaziti pa je mogoče tudi obratnanje proti sebi in premiščanje. Sestavek se v različnih obrambnih mehanizmov dotakne zgolj nekaterih, zlasti tistih, ki so temeljnega pomena za nadaljnji osebnostni razvoj otroka.

UDK 159.964.2:1 Nietzsche F.
DUŠAN RUTAR

PSIHOLOGIA SKOZ PSIHOANALIZO IV ZADNJI PSIHolog PROLEGOMENA K VSAKI PRIHODNJI PSIHOLOGIJI

V nadaljevanju razprav o psihologiji in psihoanalizi smo obdelali naslednje Nietzschejeve koncepte, ki so pomembni tudi za razumevanje psihologije: koncept o večnem vračanju istega, koncept volje do moči, koncept prevrednotenja vseh vrednot, koncept umetnosti, koncept aktivnega nihilizma, koncept interpretativne igre.

Podrobno smo obdelali tudi Nietzschejevo psihologijo, ki je tesno povezano s filologijo in njeno najpomembnejšo značilnostjo Filologijo je Nietzsche definiral kot umetnost dobrega branja. Analizirali smo tudi njen odnos do Freudove psihologije, ki jo gre razumeti kot umetnost interpretacije. Umetnost interpretacije razumemo zlasti kot nedoločenoost v interpretaciji, zato smo elaborirali tudi koncept nedoločenoosti. V nadaljevanju smo poskušali pokazati, zakaj je vsaka umetnost interpretacije etični projekt, temelječ na kriterijih korektnosti.

UDK 32.019.5:316.77
JANEZ KOLENC

NAMERA IN UCINEK V POLITIČNEM KOMUNICIRANJU

Politika je javna sfera. Kar se namerava doseči s političnimi sredstvi, najino učinkuje tako na delujoče kot na družbo. Učinki političnega delovanja so strateški in pogosto obvezujoči. Učinkovitost političnega delovanja se doseže predvsem z racionalnimi oblikami komuniciranja; sistemski teorietiki bi rekli, z oblikami racionalnega krmiljenja s stvarmi in dosežki. Vprašanje je: ali je demokracija učinkovita oblika političnega delovanja, in obratno, ali je politika sploh racionalna dejavnost?

UDK 32.019.5:316.77
DR. ALOJZIA ŽIDAN

O SPREJEMANJU (PONOTRANJANJU) INFORMATIVNIH SESTAVIN (DEMOKRATIČNE) POLITIČNE KULTURE

V prispevku je govor o sprejemanju (ponotranjanju) informativnih sestavin (demokratične) politične kulture. Avtorica si zastavlja vprašanja: kaj vse je tvorec (tvorka) politične kulture? Kako posameznik sprejema (ponotranja) zelo raznotere sestavine tega kompleksnega družbenega pojava? Kateri pogoji morajo biti izpolnjeni, da je sprejem učinkovit?

UDC 32.019.5:316.77

JANEZ KOLENC

INTENTION AND EFFECT IN POLITICAL COMMUNICATION

Politics is a public matter (*lat. res publica*). What we intend to achieve with political instruments influences the same on actors and on the society as such. The effects of political action have strategic and obligatory influence. The efficiency of political activity can be achieved, first of all, through rational forms of communication.

The questions are, if democracy is an efficient form of political activity and vice versa: is politics a rational activity at all?

UDC 32.019.5:316.77

DR. ALUZZIA ŽIDAN

THE RECEPTION (INTERNALIZATION) OF INFORMATIONAL ELEMENTS FOUND IN A (DEMOCRATIC) POLITICAL CULTURE

The contribution deals with the reception (internalization) of the informational elements found in a (democratic) political culture. The author deals with the following questions: What are the elements which form a political culture? How does the individual receive (internalize) the extremely diverse elements of this complex social phenomenon? What are the conditions which must be fulfilled to ensure effective reception?

UDC 159.922.7

DARJA KOBAL

SOME EARLY DEFENSE MECHANISMS OF THE EGO EXAMINED UNDER THE SPOTLIGHT OF THE THEORY OF OBJECTIVE RELATIONSHIPS

The introduction to the article evaluates defense mechanisms from two perspectives. On the one hand, it throws light on the usefulness of the employment of defense mechanisms, while on the other hand, it deals with their nature and the subject's manner of confrontation with the threatening factors. Defense mechanisms are classified according to their complexity, success, trigger motives, and so forth. The article goes on to analyze a child's first encounter with the most primitive defenses (such as projection, introjection and denial), and also with some of the more complex ones, such as splitting and projective identification. Identification is established during the development of the objective stage, while it is also possible to observe introversion and transference. This paper and analysis of defense mechanisms touches only some of them, particularly those of fundamental significance for a child's further personality development.

UDC 159.964.2:1 Nietzsche F.

DUŠAN RUTAR

THE LAST PSYCHOLOGIST /PROLEGOMENON TO EVERY FUTURE PSYCHOLOGY/

We are continuing our debate about relation between psychology and psychoanalysis. In this essay some Nietzsche's concepts, which are of special interest for psychology, have been elaborated. The concepts are: the concept of eternal returning of the same, the concept of will to power, the concept of revaluation of all values, the concept of art and active nihilism, the concept of interpretative game.

We've examined Nietzsche's psychology which is very strongly tied to the philology, especially to its most important feature. Philology is an art of reading well, says Nietzsche. We have also analyzed its relation to the Freud's psychology, which is to be understood as an art of interpretation. The art of interpretation means particularly an undecisiveness in interpretation. Therefore, we've elaborated the concept of the undecisiveness. In addition we tried to show why every art of interpretation must become an ethical project, based on the criterion of correctness.

IZOBRAŽEVANJE IN IZOBRAŽEVALNA KLIMA KOT SESTAVINA SOCIALNE KLIME IN DETERMINANTA USPEŠNOSTI ORGANIZACIJE

V raziskavi je bilo zajetih 46 predstavnikov kadrovskih služb različnih slovenskih podjetij. Preizkušanci so:

- A: Ocenili, v kolikšni meri različni (socialni, psihološki, organizacijski itd.) faktorji znotraj njihovega podjetja olajšujejo (otežujejo) pridobivanje in aplikacijo znanja.
- B: Evaluirali način izobraževanja v svojem podjetju.
- C: Ocenili odpore s strani vodilnih in strokovnih struktur do izobraževanja.
- D: Ocenili stopnjo zadovoljenosti lastnih potreb.
- E: Identificirali relativno vlogo znanja glede na druge faktorje napredovanja v svojem podjetju.
- F: Ocenili potrebnost pridobivanja različnih novih vrst znanja.
- G: Dali svoje predloge za učinkovitejše pridobivanje in aplikacijo znanja.

BRANJE ZNANSTVENE FANTASTIKE ALI JE ZNANSTVENA FANTASTIKA RESNIČNO MITOLOGIJA MODERNE DOBE?

Bistvo mitskega je iskanje odgovorov na eksistencialna vprašanja človekovega bivanja, iskanja smisla in cilja njegovega življenja na zemlji. Zdi se, da postaja slednje v dvajsetem stoletju enako boleče in da vzbujajo vsaj toliko nelagodja in strahu, kot v pradavnini, iakrat, ko so miti začeli nastajati.

Človeštvo, ki se v času, ko kaže, da je verjetno prišlo do roba svoje eksistence, v času, ko lahko že najmanjša neprevidnost povzroči njegov konec, in ko kaže, kako civilizacija neizogibno pelje v (ekološki) propad, sooča s svojo nesposobnostjo, da bi situacijo obvladalo in trend razvoja obmilo, bolj kot kdajkoli potrebuje obrambne psihološke mehanizme, ki mu pomagajo živeti z naraščajočimi strahovi.

Ena izmed možnosti je brez dvoma ubeseditiev vseh možnih strahov, vseh možnih problemov zato, ker vzbujajo takšna zgodba pomirjujoče zagotovilo, da človek vsaj donehke mere situacijo obvladuje. Tako kot dogma, religija in mitologija, predstavlja tudi znanstvena fantastika galerije slik.

Kamor je mogoče brez težav projicirati svoje kolektivne strahove in od tod ali dobili pomirjujoče zagotovilo, da bo vse dobro, ali pa vsaj izvedeti, da so tudi drugi že zaznali probleme, da so jih že evidentirali in da to pomeni, kako smo verjetno že v položaju, ko začnemo situacijo obvladovati.

METKA KORDIGEL

READING SCIENCE FICTION - IS SCIENCE FICTION REALLY THE MYTHOLOGY OF THE MODERN AGE?

The essence of the mythical is the quest for answers to the existential questions of man's life, the search for sense and a goal in a person's life on earth. It appears, in the twentieth century, that the latter is becoming equally painful and that it stirs at least the same amount of discomfort and fear as it did in prehistoric times when myths began to emerge.

Today, when humanity seems to have reached the verge of existence, in a time when even the slightest lack of caution could mean the end of one's existence, and when civilization seems to be on the inevitable road to (ecological) ruin, it is having to face its incapability of overcoming this situation and turning the development trend on its head, and more than ever before humanity needs defensive psychological mechanisms to help it live with its growing fears.

One of the possibilities is undoubtedly the verbalization of all possible fears, all potential problems, because this type of story induces a calming

VEIKO S. RUS, JOŽE ŠTER

EDUCATIONAL AND EDUCATIONAL CLIMATE AS THE COMPONENT OF SOCIAL CLIMATE AND DETERMINANT OF EFFECTIVENESS OF ORGANIZATION

Forty six (46) representatives of human resource departments from different slovene enterprises:

- A: estimated, how different (social, psychological, organizational etc.) factors in their enterprise facilitate (inhibit) knowledge acquisition and application.
- B: evaluated industrial training and education.
- C: estimated the resistance of the leading and expert structure to the introduction of the new knowledge.
- D: estimated the degree of their need - satisfaction.
- E: identified the relative role of knowledge regarding other factors of organizational promotion.
- F: estimated the need of diverse further education.
- G: gave their suggestion for more efficient knowledge acquisition and application.

assurance that man still controls the situation, at least to a certain degree. Like dogma, religion and mythology, science fiction represents a gallery of pictures into which one can effortlessly project one's collective fears and receive in return either the soothing assurance that everything will be all right or at least find out that others have also identified the problems, that they have already recorded them and that this means that we have probably already reached the situation when we are beginning to control it.

Research design was of experimental and non - experimental type. Hypothesis about following relations between variables were verified with univariate, bivariate and multivariate analysis: between variables from the "Field" A, between the variables from different "fields" (from A to F) and between the variables from different "fields" (from A to F) and demographic or organizational status.

